

XALID ƏLİMİRZƏYEV

*Nizami Gəncəvinin
insan konsepsiyası*

BAKI - "GƏNCLİK" - 2001

Elmi redaktor: **Əliyar SƏFƏRLİ**,
Azərbaycan Respublikası EA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rə'yçi: **Əkbər BAYRAMOV**,
psixologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi,
professor

Ə 58 **Əlimirzəyev Xalid**.
Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası /monoqrafiya/.
Bakı. Gənclik, 2001. 354 səh.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Xalid Əlimirzəyevin "Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası" adlı monoqrafiyası müasir həyatımızla yaxından səsələşən son dərəcə aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. Müəllif Nizami yaradıcılığının ictimai məzmun və mündəricəsini, milli-bəşəri mahiyyətini, müasir idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətini geniş və hərtərəfli açmaq üçün mövzunu "Şairini yaradıcılığında insanın mə'nəvi dünyası və bəşəri mahiyyəti", "Nizaminin dini və dünyəvi görüşləri", "Məhəbbət fəlsəfəsi", "Hökmdar və dövlət konsepsiyası", "Poetik görüşləri" kimi başlıqlar altında təhlil edir, olduqca maraqlı, orijinal elmi nəticələrə gəlir. Nizaminin insan, onun bəşəri məzmunu, dini və dünyəvi qaygıları, ulvi, ilahi məhəbbət, ideal cəmiyyət haqqındakı ölməz, dahiyanə fikirləri sistemli şəkildə, tutarlı faktlar, konkret misallar əsasında oxuculara çatdırılır.

Ə $\frac{4603020000}{M 653-07-2001}$ qrif nəşri

ISBN - 5-8020 - 1558-6

© X.Əlimirzəyev, 2001.

NİZAMIŞÜNASLIĞA LAYIQLI TÖHFƏ

Mə'lumdur ki, Nizaminin ədəbi-bədii irsi uzun əsrlərdən bəri dünyanın bir çox tədqiqatçılarının diqqətini özünə cəlb etmiş və onun əsərləri bir sıra elm sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən müxtəlif aspektlərdə araşdırılmışdır. Nizami zəmanəsinin fəvqündə dayanan, zəkası əsrləri qabaqlayan dahi sənətkardır. Onun dərin bəşəri məzmunu malik yaradıcılığı bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də aktualdır, böyük idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir və özünün müasir zəmanəmizin elmi-nəzəri tələblərinə cavab verən yeni, daha ətraflı tədqiq və təhlilini gözləyir. Bu cəhətdən görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Xalid Əlimirzəyevin Nizami ədəbi irsinə müraciəti və son dərəcə maraqlı, elmi cəhətdən yüksək səviyyədə dayanan bir monoqrafiya yazıb ortaya qoyması təqdirəlayiq hadisədir, sözün həqiqi mə'nasında Nizamişünaslığa yaxşı bir töhfədir.

Yeni monoqrafiya bu günümüz üçün xüsusi mə'na və aktuallıq kəsb edən bir problemə - Nizaminin insan konsepsiyasının geniş təhlilinə həsr olunmuşdur. Nizaminin nəzərində insan yer üzünün əşrəfi olmaqla yanaşı, varlığa yeni mə'na verən, onu dəyişdirən, abadlaşdırən, özünün mövcudluğu ilə digər canlıların da həyat tərzinə ciddi tə'sir göstərən qadir bir qüvvədir. Burada insan yalnız ali bioloji varlıq kimi nəzərdən keçirilmir, özünün ictimai təkamülü ilə yeni bir aləmin - insanlığın mə'nəvi dünyasının yaradıcısı, yüksək intellektə malik fəal sosial varlıq kimi təsvir edilir. Bütünlükdə Nizami irsində insanın əməli və onun mə'nəviyyatının məzmun və xarakteri, bəşəri idealları həmişə ön planda olmuşdur.

Professor Xalid Əlimirzəyev Nizaminin insan konsepsiyasının global bir problem olduğunu, bu problemin çoxsahəli və

həddindən ziyadə mürəkkəb mahiyyət daşıdığını xüsusi məharətlə oxucunun nəzərinə çatdırır. Burada müəllifin bəsinətli zəkası çox aktual bir problemin mahiyyətinə varmaq üçün Nizami irsinin sadəcə olaraq, təhlilinə yönəlmir, qlobal problem təşrih edilir, onun dərin bəşəri mənası açılır və bu günümüzə üzvi şəkildə əlaqələndirilir.

Alim Nizaminin insan konsepsiyasını, humanist dünyagörüşünü, dərin bəşəri ideallarını hərtərəfli açmaq üçün təhlillərini “Nizami yaradıcılığında insanın mə'nəvi dünyası və bəşəri mahiyyəti”, “Nizaminin dini və dünyəvi görüşləri”, “Nizaminin məhəbbət fəlsəfəsi”, “Nizaminin hökmdar və dövlət konsepsiyası”, “Nizaminin poetik görüşləri” kimi problem mövzular əsasında qruplaşdırır, ümumi nəticələrə gəlir. Ən ibrətamiz cəhət odur ki, müəllif Nizaminin əsərləri arasındakı üzvi əlaqəni məharətlə açmış, yə'ni bu və ya digər qlobal ideyanın ilk əsərlərində necə meydana gəlməsi, sonrakı əsərlərində necə təkmilləşməsi faktik materialın təhlili əsasında şərh edilmişdir. Bu cəhətdən məhəbbətin adı bəşəri səviyyədə ilahi məhəbbət səviyyəsinə yüksəldilməsi, yaxud insan mə'nəviyyatının kamilləşməsi, dinamik inkişafı, yə'ni insanda inteqral mə'nəvi keyfiyyətlərin ümumi təkamülü, eləcə də cəmiyyətin idarə edilməsinin ən optimal yollarının tapılması ilə bağlı idarəedənlərin despotizmdən uzaqlaşaraq “İsgəndərnamə”də aqil, ədalətli hökmdar, peyğəmbər səviyyəsinə yüksəlməsi ideyasının şərhini Nizaminin insan konsepsiyasının əsl mahiyyətini aşkar etmək üçün çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə müəllif zəngin faktlar əsasında insanın mə'nəvi təkamülündə mühüm rol oynayan başlıca amilləri dərin məntiqi ardıcılıqla, yüksək elmi səviyyədə izah edir. Yə'ni Nizaminin dini və dünyəvi görüşləri, məhəbbət fəlsəfəsi, hökmdar və dövlət konsepsiyası, poetik görüşləri orijinal üslubda şərh olunmuş, hər bir problemin elmi-nəzəri xüsusiyyətləri, spesifik cəhətləri, onun həyati-praktik əhəmiyyəti məharətlə oxucuya çatdırılmışdır.

Hər bir bölmədə öz əksini tapmış materialın məzmunu, möv-

zunun dərkini, elmi izahı və ümumi təhlil səviyyəsi göstərir ki, tədqiqatçı qoyulan problemlərə yalnız görkəmli ədəbiyyatşünas alim kimi yanaşmır, həm də hər bir məsələnin dərin fəlsəfi və sosial psixoloji mahiyyətini açır, onun ən dərin qatlarına nüfuz edir, tə'biri cəhətdən, ən mübhəm cəhətlərini aşkar etməyə müvəffəq olur.

Burada müəllifin qarşıya qoyulan problemə hərtərəfli bələd olması, hər bir məsələni yüksək tənqidi süzgəcdən keçirməsi aydın şəkildə özünü büruzə verir, həm də onun bu problemə ürəkdən bağlılığı, ona məftun olması, onun məhz Nizamiyə layiq bir səviyyədə şərh üçün dərin mə'suliyət hissi və ürək yanğısı keçirdiyi aydın olur. Müəllif xüsusi qürur hissi ilə yazır: “Nizami yaradıcılığının əhatə dairəsinə, humanist məzmununa və yüksək tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə bəşəri miqyaslı bir sənətkardır, təkcə öz ölkəsinin, xalqının deyil, bütünlükdə insanlığın fəxri, ictimaiyyətin, onun ölməz, işıqlı arzusu və ideallarının yer üzündə carçısı, tərənnümçüsü, aqlının, zəkasının, hünər və qüdrətinin əbədi təmsilçisidir. Nizami özü də bəşəriyyət qarşısındakı əvəzsiz xidmətlərinin dünyəvi əhəmiyyətini yaxşı başa düşür və bununla haqlı olaraq fəxr edirdi. Ona verilmiş hünərin, istə'dadın Tanrının payı, mö'cüzəsi olduğunu söyləyir, “qüdrətinə sübutdur Nizaminin varlığı” deyirdi.

Şübhəsiz, hələ XII əsrdə dünyaya belə nəhəng bir şəxsiyyət, dahi söz ustası bəxş etmiş xalqımızın keçmişindən və bu gündən gileylənməyə, əsarət və cəhalətə boyun əyməyə, sabahı, gələcəyi haqqında bədbin fikirlərə düşməyə haqqı, hüququ yoxdur. O, həmişə hər yerdə, tarixin ən çətin, ziddiyyətli mərhələlərində belə başını uca tutmalı, qürurla, inamla yaşamalıdır. Milli ictimaiyyətimiz olan Nizami ədəbi irsinin böyüklüyü, əzəməti, idrakı və praktik əhəmiyyəti də məhz bundadır”. Göründüyü kimi, tədqiqatçı Nizami yaradıcılığının humanist məzmununu, dünyəvi-bəşəri mahiyyətini, müasir idraki əhəmiyyətini ustalıqla açmış, onun haqqında tamamilə düzgün, dəqiq nəticəyə gəlmişdir.

Oxucuya elə gəlir ki, əsər sanki birməfəsə yazılıb, çünki fikir zəncirləri bir-biriylə elə bağlanmışdır ki, orada hansısa kiçik bir fasilənin də olacağına inanmaq istəmirsən. Hər bir sətri yazarkən müəllifin təhtəşüür sferasında belə suallar hakimdir ki; axı, Nizami irsi təkcə tarixi əhəmiyyətə malik deyil, xüsusən də bu günümüz üçün böyük mə'nə kəsb edir, orada əxz ediləsi, öyrəniləsi nə qədər dəyərli fikirlər, hikmətlər var, bəs müasirlərimiz ona kifayət qədər bələddirmi, bəs onları belə bir dərin hikmətli xəzinəyə necə yaxınlaşdırmaq olar? Elə əsərin də əsas qayəsi müəllifin zəhnini dərinədən məşğul edən həmin suallara cavab verməkdir. Xüsusi inamla demək olar ki, müəllif bu əsəri yazmaqla həmin ali məqsədinə yüksək səviyyədə nail ola bilmişdir. Çünki müəllif dahi Nizaminin irsində ən mürəkkəb və həm də ən maraqlı bir problemi - insan konsepsiyasının mahiyyətini məharətlə açmış və oxucuya, ümumən elmi-ədəbi ictimaiyyətimizə çox gözəl bir hədiyyə bəxş etmişdir.

Bununla da, bir tərəfdən ədəbi-bədii irsimizdə hələ nə qədər lazımınca öyrənilməmiş məsələlər olduğuna diqqəti cəlb edən bilmiş, digər tərəfdən problemə yanaşma, onu hərtərəfli araşdırma, maraqlı şərh üsulu seçməklə bağlı yaxşı nümunə göstərən bilmişdir. Deməli, əsər həm özünün mövzu aktuallığına, həm də ciddi elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətinə görə seçilir. Odur ki, belə bir faydalı əsərin nəşr olunaraq geniş oxucu kütləsinə çatdırılması çox vacibdir. Çünki bu nəinki nizamişünaslığın daha da inkişaf etdirilməsi, həm də xalqımızın ədəbi-bədii irsinə yaxından bələd olması nöqtəyi-nəzərdən olduqca zəruri və əhəmiyyətlidir. İnanırıq ki, böyük zəhmətin və ciddi elmi axtarışların məhsulu olan "Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası" adlı monoqrafiya oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaq və öz layiqli qiymətini alacaqdır.

Əkbər BAYRAMOV,
*Psixologiya elmləri doktoru,
əməkdar elm xadimi, professor*

ÖN SÖZ

Nizami haqqında az-çox bitkin fikir söyləmək, söz demək üçün onun insan zəkasının və bədii təxəyyülün mö'cüzəsi olan ədəbi irsini dərinədən araşdırmaq, hərtərəfli öyrənmək kifayət deyil. Bunun üçün həm də bu dahi sənətkarı sevmək, onun daimi pərəstişkarı, vurğunu olmaq lazımdır. Soyuq ürəklə, sevgisiz, məhəbbətsiz bitməz-tükənməz xəzinəni, dibi dürrələ, gövhərlə dolu ümmanı xatırladan Nizaminin poetik dünyasına daxil olmaq, oradan müəyyən pay götürmək, alınacağıq, üzuağ geri qayıtmaq mümkün deyildir. Mən də Nizami haqqında əsər yazarkən onun zəngin yaradıcılığını tam və hərtərəfli öyrəndiyimi iddia etmək fikrində deyiləm, ancaq ona olan sevgimin, vurğunluğumun son dərəcə böyük, hüdudsuz olduğuna heç kim şübhə edə bilməz.

Nizamiyə olan sonsuz məhəbbətim isə bir-iki günün, ayın, yaxud bir neçə ilin işi deyildir. Bu sevgi, məhəbbət müxtəlif mərhələlərdən keçərək formalaşmış və zaman ötdükcə mənim üçün adi estetik duyğulardan ali mə'nəvi keyfiyyətə, dərk olunmuş məfkurəyə, ideala, amala çevrilmişdir. Ağıl, yaş, idrak səviyyəsinə görə hər bir nəslin öz Nizamisi vardır. Ömrünün gənclik illərini yaşayan oxucu üçün o, daha çox məhəbbət və qəhrəmanlıq motivlərinin böyük tərənnümçüsüdür. Orta yaşlı oxucu üçün insan qəlbinin dahi bilicisi, ali, nəcib, humanist idealların yorulmaz carçısıdır. Yaşlı nəsil üçün isə Nizami yaradıcılığı bütün bu xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də kainatın, təbiətin və insanlığın gizli sirlərindən xəbər verən böyük bir fəlsəfi məktəb, dərin təfəkkür, bilik, hikmət və müdriklik mənbəyidir. Buna görə də Nizami fəlsəfi fikrinin, poetik dühasının olduqca dərin, genişmiqyaslı, çoxçalarlı məzmun və mə'nasını tam qavramaq, axıra qə-

dər açmaq, onun haqqında son söz demək indiyədək heç kəsə müyəssər olmamışdır, görünür bu mümkün də deyildir. Çünki bu nəhəng söz və sənət korifeyinin yaradıcılığı nadir hadisədir, Tanrının və təbiətin insanlığa bəxş etdiyi mö'cüzədir. Mö'cüzə isə hikmətdən gələn bir sirr olduğu üçün onu tam və hərtərəfli açmaq, öyrənmək, şərh etmək müşkül məsələdir.

Nizaminin müqəddəs adı, ölməz ədəbi irsi məndə həmişə fə-rəh, iftixar, milli qürur hissi doğurmuşdur. Bu hiss xalqımızın keçmiş, bu günü və gələcəyindən söhbət düşəndə mənə güc, qüvvət vermiş, arxa durmuşdur. Nizaminin şəxsiyyəti, əsrlərin sınağından çıxaraq büllurlaşan, illər keçdikcə daha əzəmətlə səslənən bədii yaradıcılığı xalqımızın milli varlığını, şanlı tarixini, mədəni keçmişini dananlara, dünənimiz və bu günümüz haqqında böhtan və iftira yağdırana ən yaxşı, ən tutarlı cavabdır.

Mə'lumdur ki, heç bir tarixi şəxsiyyət, mütəfəkkir, nəhəng ədəbi sima quru yerdə, öz-özünə yaranmır. Heç bir dahi hazır vəziyyətdə zənbildə göydən yerə enmir. O, ancaq mənsub olduğu xalqın, ölkənin, mövcud tarixi mərhələnin, ictimai-əxlaqi, elmi-mədəni səviyyəsindən bəhrələnərək yetişir, formalaşır, dünya miqyasına çıxır, şöhrət qazanır. Onun arxasında müəyyən inkişaf, təkamül yolu keçmiş millətin dünyagörüşü, əqli-mə'nəvi tə'sisatı, milli-bəşəri dəyərləri, tarixi, mədəni ən'əneləri dayanır. Nizami özü də dönə-dönə qeyd edirdi ki, o, Gəncə şəhərində doğulub, bütün ömrü boyu Gəncədə yaşayıb, burada boya-başa çatıb, yazıb yaradıb və başqa ölkələrdən çoxlu də'vətlər alsa da, heç vaxt doğma şəhərini, vətəninə tərək etməmişdir.

Sual olunur: Ömrünün sonuna kimi Gəncədən kənara çıxmayan şair poemalarında adlarını sadaladığı saysız-hesabsız tarixi, ədəbi mənbələri, özünə qədərki qədim dünyanın elmi, fəlsəfi, mədəni nailiyyətlərini haradan öyrənmişdir, belə geniş, hərtərəfli mə'lumata, ensiklopedik biliyə necə və hansı yollarla yiyələnmişdir? Cavab aydındır. Deməli, Nizaminin vətəni, şairin doğulduğu Gəncə şəhəri orta əsrlərdə dünyanın yüksək sivilizasiyasına yiyələnmiş elmi-mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Nizami məhz belə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bir cəmiyyətin, mühitin oğlu, övladıdır. Onun elmi-bədii təfəkkürü, poetik dühası, əqli-mə'nəvi dünyası mənsub olduğu xalqın düşüncə və təfəkkür tərzinin, mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin real təzahürü, faktik nümunəsi, canlı, bariz təntənəsidir.

Nizami yaradıcılığının humanist məzmununa, əhatə dairəsinə və yüksək tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə bəşəri miqyaslı bir sənətkardır, təkcə öz ölkəsinin, xalqının deyil, bütünlükdə insanlığın fəxri, iftixarıdır, onun ölməz, işıqlı arzu və ideallarının böyük carçısı, tərənnümçüsü, aqlının, zəkasının hünər və qüdrətinin yer üzündə əbədi təmsilçisidir. Nizami özü də bəşəriyyət qarşısındakı əvəzsiz xidmətlərinin dünyəvi əhəmiyyətini yaxşı başa düşür və bununla haqlı olaraq, fəxr edirdi, ona verilmiş bu hünərin, iste'dadın Tanrının payı, mö'cüzəsi olduğunu söyləyir, "qüdrətinə sübutdur Nizaminin varlığı" deyirdi.

Hələ XII əsrdə dünyaya belə nəhəng bir şəxsiyyət, dahi söz ustası bəxş etmiş xalqımızın keçmişindən və bu gündən gileylənməyə, əsarət və cəhalətə boyun əyməyə, sabahı, gələcəyi haqqında bədbin fikirlərə düşməyə haqqı, hüququ yoxdur. O, həmişə, hər yerdə tarixin ən çətin, ziddiyyətli mərhələlərində belə başını uca tutmalı, qürurla, inamla yaşamalıdır. Milli iftixarımız olan Nizami ədəbi irsinin böyüklüyü, əzəməti, idraki və praktik əhəmiyyəti də məhz bundadır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Nizami ədəbi irsi hüdudsuz, saya-hesaba gəlməyən tükənməz bir xəzinədir. Bu xəzinəyə üz tutan hər bir şəxs ondan öz dünyagörüşünə, idrakına, elmi-nəzəri səviyyəsinə, imkan və ləyaqətinə uyğun bilik götürür, mə'nən zənginləşir. Oxuculara təqdim olunan "Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası" adlı kitab da bu xəzinədən mənim qismətimə düşmüş kiçik bir pay, töhfədir. Bu töhfənin dəyərini qoy hörmətli oxucularımız özləri müəyyənləşdirsinlər.

NİZAMİ YARADICILIĞINDA İNSANIN MƏ'NƏVİ DÜNYASI VƏ BƏŞƏRİ MAHIYYƏTİ

*Mən, mən olan gündən şahiddir aləm,
Bir qarışqanı da incitməmişəm.
Dürrümü çəkmədim özgə suyuna,
Pislik yaratmadım, düşmənəm buna,
Təmizdir vicdanım, ucadır adım,
Heç kimin haqqında pis danışmadım.*

NİZAMİ

Nizami dünya ədəbiyyatı tarixində az-az yetişən nadir ədəbi simalardan biridir. Onun adı, şəxsiyyəti, dərin bəddii, fəlsəfi təfəkkürün məhsulu olan əsərləri əsrlər boyu sənətsevərlərin, şair və mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmiş, kamal, idrak, mərifət sahiblərinin hörmət və rəğbətini qazanmışdır. Bu hörmət və maraq müasir zamanəmizdə daha da qüvvətlənmiş, ölkəmizdə geniş ümumxalq məhəbbətinə çevrilmiş, yeni məzmun və məna çalarları kəsb etmişdir. İctimai-fəlsəfi, estetik fikrimizin parlaq səhifələrindən biri olan Nizami ədəbi irsi müəyyən milli, coğrafi zəmin, tarixi məkan və zaman daxilində yaranıb formalaşsa da əhatə dairəsinə, öz məna və mündəricisinə görə dünyəvi hadisədir, ölməz bəşəri məzmunu malikdir. Yarandığı dövrdən səkkiz yüz ildən çox keçdiyinə baxmayaraq, bu gün də təzə və orijinaldır. Yüksək əxlaq, estetik zövq, tərbiyə və bilik mənbəyidir. Heç vaxt qiymətini, poetik təsirini itirməyən əlvan söz, fikir, hikmət xəzinəsidir.

Son vaxtlar Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda intibah problemlərindən söhbət düşəndə Nizaminin adı xüsusi hörmətlə çəkilir, bu sahədə irəli sürülən əsas fikir və mülahizələr təbii ola-

raq, daha çox onun yaradıcılığı əsasında qruplaşdırılır, şərh olunur. Bu isə Azərbaycanda intibahı doğuran ictimai-siyasi, tarixi şəraitlə yanaşı, öz-özlüyündə Nizami ədəbi irsini də yenidən, müasir elmi tələblər baxımından öyrənmək, nəzərdən keçirmək, daha dərinə tədqiq və təhlil etmək zərurətini yaradır.

Nizami yaradıcılığında intibahı şərtləndirən ilk və başlıca amillərdən biri insana məhəbbət, humanizm ideyasıdır. Ümumiyyətlə, insana məhəbbət, humanizm bütünlükdə Nizami poeziyasının canı, fəqərə sütunudur, onun tərənnüm etdiyi böyük ictimai-əxlaqi, fəlsəfi idealların əsas leytmotividir. Şair məhz bu məhəbbətin gücü ilə milyonlarla insanın qəlbində yuva salmış, geniş dünya şöhrəti qazanmış, söz və sənət mülkünün ən böyük korifeylərindən biri kimi ucalmışdır.

Nizami ədəbiyyat tarixində "Xəmsə" adı altında toplanmış beş böyük poemanın müəllifi kimi geniş şöhrət qazanmışdır. Yüksək poetik istedadın, dərin fəlsəfi təfəkkürün məhsulu olan bu poemaların içərisində şairin ilk iri həcmli əsəri sayılan "Sirlər xəzinəsi" xüsusi yer tutur. Bu əsərdə Nizami sonralar, bütün yaradıcılığı boyu təbliğ və tərənnüm etdiyi ictimai, əxlaqi, bəşəri idealların, humanist insan konsepsiyasının uğurlu özülünü, əsasını qoymuşdur. "Sirlər xəzinəsi"ndə ilk tezis, rüşeym halında təsvir olunan bir çox məsələlər, həyatı, fəlsəfi problemlər şairin sonrakı poemalarında əsas, aparıcı mövzuya çevrilmiş və ayrı-ayrılıqda öz yüksək bədii həllini tapmışdır.

"Sirlər xəzinəsi" Nizaminin ilk poeması olduğuna baxmayaraq, həm quruluş, forma, həm də ideya, məzmun, ictimai mündəricə cəhətdən yüksəkdə dayanan, nəcib bəşəri ideallarla bağlı ölməz sənət abidəsidir. Poemada təsvir olunan hadisələrin və əxlaqi-didaktik tövsiyələrin mərkəzində insan və kainat, insan və mə'nəviyyat, insan və axirət problemləri dayanır.

"Sirlər xəzinəsi" klassik poema janrına xas olan ənənəvi başlıqlardan sonra insanın mə'nəvi aləminə, könül dünyasına səyahətlə başlanır. Bu səyahət həm məsələnin qoyuluşuna, ümumi mahiyyətinə, həm də nəzərdən keçirilən problemlərin,

həyatı anlayışların elmi-bədii həllinə görə diqqətəlayiqdir. Çünki bu sadəcə başlanğıc deyil, şairin oxucuya təqdim etməyə hazırladığı müdrik fikirlərin məzmun və mündəricəsini aydınlaşdıran proloqdur, əsl sirlər xəzinəsinə açılan qapı, uğurlu keçiddir. Nizaminin böyüklüyü burasındadır ki, o, könül dünyasından danışarkən öz humanist ideallarına, bəşəri məhəbbət konsepsiyasına sadıq qalır, insanı, onun mə'nəvi aləmini, ictimai mahiyyətini ön plana çəkir, bütün fikir və mülahizələrini bu nöqtədən çıxış edərək əsaslandırmağa çalışır.

Əsrlər boyu Şərq ədəbiyyatında əlvan söz, ağıl, yüksək bədii təfəkkür nümunəsi kimi tanınan "Sirlər xəzinəsi" qaldırdığı problemlərin əhatə dairəsinə, əxlaqi-didaktik mahiyyətinə, elmi siqlətinə görə dərin fəlsəfi məzmunla malik bir poemadır, sözün əsl mə'nasında hikmət və müdriklik xəzinəsidir. Nizami insanın könül dünyası anlayışına da bu kontekstdən yanaşmış və öz dövrü üçün böyük idraki, tərbiyəvi əhəmiyyəti olan fikirlər söyləmişdir.

Şair könül dünyasını, insan mə'nəviyyatını obrazlaşdırır, onu nəcib, ülvi sifətlərə, ali bəşəri keyfiyyətlərə malik canlı varlıq, müqəddəs bir aləm kimi təsvir edir. Nizami göstərir ki, insan kimliyindən asılı olmayaraq ilk növbədə öz aqlının, zəkasının, hisslərinin, daha dəqiq desək, könül dünyasının quludur, həmişə, hər yerdə onun tə'siri altında yaşayır, hərəkət edir. Könül bə'zilərinin düşündüyü kimi adi ət parçası deyildir. O, saysız-hesabsız sirlər xəzinəsi, gözəl, pak duyğular yuvasıdır, qəlblərə "nur saçan şam", "ürək mülkünün" bayraqdadır. Könül dünyası "göylərdən daha geniş və əngindir", onun "sakinləri bəxtiyar, ne'məti də zəngindir".

Daxili söhbətlərindən birində Könül onun varlığı ilə maraqlanan şairə belə cavab verir:

Adicə ürəkmiyəm, can bürünə tüstümə?
Bir parça ət deyiləm, duz səpələ üstümə.
Ürəklərin sərvindən kölgəm böyükdür, böyük.

Ürəklərin mülkündən ölkəm böyükdür, böyük.
Mən Qarunun yığıdığı xəznəyə tay deyiləm,
Hər kəsin sərvətiyəm, hər kəsə pay deyiləm.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 56)

Könül dünyasının, insan mə'nəviyyatının zinəti, dövləti düzlük, sədaqət, mə'nəvi paklıqdır. "Könül mülkünün şahı-məhəbbətdir", kamil insanın qəlbində "eşqin qızıl bayrağı vüqarla dalğalanır". İnsan öz mə'nəviyyatını, könül dünyasını abadlaşdırmaq, ülviyyətə qovuşdurmaq üçün həmişə bu məhəbbətə arxalanmalıdır, ondan qüvvət, işıq, nur almalıdır. O, dünyaya heyvan kimi sürünmək, can bəsləmək üçün deyil, "odlu ürəklə, həyəcanla yaşamaq" üçün gəlmişdir. Bəşəriyyətə "ülvi məqsədlərə çatmaq", özü-özünə nəzarət etmək, varlığını, könül dünyasını qəbahətlərdən qorumaq, "qafillikdən gen qaçmaq" üçün göz-qulaq verilmişdir. İnsan gerek "gədalıq torbasını belindən, köləlik zəncirini əlindən açıb" atsın, "könül hökmdarının üzəngindən yapışsın", "ilhamını, kamalını özünə yar seçsin", "qaynar gənclik çağlarında alova, közə, alçaqların qəlbini oxuyan gözə" dönsün, "könlünü eşq atəşində alovlandırсын", "gözünün çeşməsindən canına su çiləsin", "qolundakı zəncirləri ət kimi parçalayıb" kənara atsın, "öz kölə həyatı ilə vidalaşib dirilik çeşməsində ölməzliyə", əbədiyyətə qovuşsun:

Bədənin ovxalanan bir ovuc gildi sənin,
Əzəl gündən sirdaşın yalnız könlüdü sənin.
Öz könlünə qul ol ki, sultanlığa çatasan,
Ağla, cana hökm edib köləliyi atasan.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 92)

"Öz könlünə qul ol", "köləliyi at" çağırışı Nizaminin həyat fəlsəfəsindən, insanı hər cür xurafatdan, iradəsiz qula çevirən kənar qüvvələrdən, mə'nəvi-əxlaqi qəbahətlərdən uzaq görmək arzusundan doğan bir anlayışdır. Şairə görə, bəşəriyyət onu ucal-

dan, əbədi şan-şöhrətə çatdıran nəcib, ali məziyyətlərə, ictimai-əxlaqi keyfiyyətlərə idrakinin və təmiz mə'nəviyyatının köməyi ilə yiyələnəməlidir. O, ancaq könlünün, ürəyinin hökmü, qüdrəti ilə "möhtəşəm dağa", "beyninin öz yağıyla nurlu çırağa" dönə bilər.

Könül, mə'nəviyyat insanın əqidə, ləyaqət, məslək dünyasıdır. Bizi tərbiyə edən, həqiqi insan səviyyəsinə qaldıran bu dünyanı sevmək, qorumaq, nəcib, xeyirxah işlərlə, əməllərlə abadlaşdırmaq, onun adını, məkanını göylərə, ülviyyətin dərghahına qaldırmaq lazımdır. Könülə, mə'nəviyyata can, qida verən əməl, əqidə, təmiz niyyət, alicənablıq həm də insanın hər iki dünyada vicdanının, əxlaqının güzgüsüdür, mə'nəvi ləyaqətinin rəhni, əsas nişanəsi, dar gündə köməyi, arxasıdır:

Könül-pənahımızdır, dərghamızdır bizim,
Tanrımız olmasa da, öz şahımızdır bizim.
Başımın dağasıdır iki cahanda mənim.
Qəm-xarım olarmı yoxsa bir an da mənim?
Sirdaş kimi sirrini açıb deməz heç zaman,
Lakin öz şəfqətini əsirgəməz heç zaman.
Gördü ki, tərbiyəsiz, tə'limsiz bir naşıyam,
Tə'lim-ədəb verdi ki, İnsan adı daşıyam.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 57)

Könül aləmi, insanın əqli-mə'nəvi dünyası haqqındakı bu mülahizələr, xüsusilə “tə'lim-ədəb verdi ki, İnsan adı daşıyam” tezisi “Sirlər xəzinəsi” əsərinin ictimai qayə və məzmununu, fəlsəfi mahiyyətini, əsas leytmotivini təşkil edir. Burada insanın özünü dərk edən, onu düzgün qiymətləndirən bir ali varlığa, şəxsiyyətə çevrilməsindən bəhs edilir. Poemada verilmiş hekayə və söhbətlər də məhz bütünlükdə bu ideyanın açılmasına, tamamlanmasına xidmət edir. Nizaminin nəzərində insan mə'nəviyyatının, bəşəri ləyaqətin şərtləri, qanun və prinsipləri çoxdur. Bəşər övladı ancaq bu qanun və şərtlərə hərtərəfli yiyələn-

dikdən, onun sirlərini tam dərk etdikdən sonra böyük hərflərlə yazılmış kamil İnsan adını daşımağa layiqdir.

Nizami könül dünyasının gizli sirlərindən, əxlaqi-etik prinsiplərindən, ülvi məziyyətlərindən danışarkən əvvəlcə bəşərin yaranması, Adəmin xilqəti haqqında mə'lumat verir, insan mə'nəviyyatının əsasını, köklərini araşdırır və böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olan nəticələrə gəlir. Doğrudur, şair bu məsələlərin mənşəyinə, idrakı anlayışına idealist mövqedən yanaşır, daha çox dini ideologiyanın dünya, insan və onların yaranması haqqındakı mə'lum müddəalara əsaslanaraq çıxış edir.

Ancaq bununla yanaşı, Nizami həm də qarşısına çıxan bütün mürəkkəb məsələlərə, həyati suallara cavab axtararkən, ilk növbədə, öz təfəkkürünə, elmi dühasına söykənən dahi bir sənətkar idi. O, insan və kainat, insan və mə'nəviyyat problemlərindən danışarkən tez-tez dini anlayışlara müraciət etsə də, bu problemlərin ictimai-tərbiyəvi məzmununa, əxlaqi-fəlsəfi mahiyyətinə gəldikdə həmişə real gerçəkliyə, həyat həqiqətinə, aqlın, zəkənin gücünə arxalanmış, əsas fikir və mülahizələrini də məhz bu zəmin üzərində qurmuşdur.

Nizamiyə görə insan dünyaya gəlməyədi kainatın da, onu yaradan Allahın da varlığı gizli qalardı. Dünyanın sirlərini, ülviyyətini kəşf edən, ona mə'na və məzmun verən insanın adı, əməli, xilqətinin gözəlliyi, kamalının qüdrətidir. Kainata işıq verən, nur paylayan insandır, ancaq o, həyata gəldikdən sonra “yer üzünün bərq vurub, par-par yandı aynası”. İnsansız “dünya sonsuz”, övladsız qalardı. İnsan dünyanın hökmranı, şəriksiz sahibi, ağasıdır:

Yoxdu izin, sorağın bu göydə, yerdə sənin,
İntizarın dünyanı salmışdı dərdə sənin.
Hökmranlıq fərmanı gələn gündən adına,
Göylər tac düzəltdirib Aydan, Gündən adına.
Baxışından qamaşıb gözü də ulduzların,
Cəlalına heyrandı özü də ulduzların...

Məş'əliylə apardın qaranlığa səhəri,
Tanıtıdın aydınlığa, toranlığa səhəri.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 101)

Nizamiyə görə insanın xilqətində, mə'nəvi aləmində mövcud olan bütün ali və mənfi keyfiyyətlərin əsası, özülü bəşəriyyətin ulu babası olan Adəmdən qalmasıdır. Allahın əmriylə cənnətdə, hər cür qayğı və ehtiyacdən uzaq yaşayan Adəm mə'nəvi qəbahətinin, nəfsinin qurbanı olur, buğdaya tamah salır və müqəddəs məkandan həmişəlik qovulur. Lakin Adəmin (yə'nisi insanın) böyüklüyü burasındadır ki, o, səhvini başa düşür, işlətdiyi günah üçün qırx il əzab çəkir, tövbə edir, yer üzünə dirilik toxumu səpir, bəşəriyyətə həyat verir, cənnətdən gətirdiyi bütün nemətləri torpağa və insanlara bəxş edir, böyük cəfəkeşliyinə və yaxşı əməllərinə görə bağışlanır, hətta peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksəlir. Adəmin cövhəri, mayası palçıqdan, gildən olsa da, o, insan adı daşdığı üçün pakdı, müqəddəsdə, şərəflidi. Onun “kamalı göyün çil-çırağından işıqlıdı”, “camalı bəşərin varlığına bir aynadı”, “xilqətin cəlalıdı, növrəğıdı”, “qüdrətin ülviyyəti, sorağıdı”, yer üzünün bəzəyi, yaraşığıdı:

Yoxluğa bəxtiyarlıq işığı saçdı Adəm,
Varlığın qapısını üzünə açdı Adəm.
Xilafət bayrağını uca tutdu dağ kimi,
Endi də, yüksəldi də tutduğu bayraq kimi.
Pakdı ki, dərs alıbdı yerdə mələklər ondan,
Torpaqdan yaranıb ki, şərəfləndi yer ondan.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 69)

Bəşər övladı insanın da xilqətində ilk atalarından gələn ikilik mövcuddur. Onun varlığında, daxili aləmində həmişə bir-birinə zidd iki qüvvə üz-üzə dayanmışdır. Bunlardan birincisi xeyirxahlıq, ədalət, ləyaqət, mərhəmət, ülviyyət kimi müsbət, digəri isə paxıllıq, xəbislik, qəddarlıq, tamahkarlıq kimi mənfi keyfiyyətlərdir.

Nizami insanın xilqətində, mə'nəviyyatında kök salmış mənfi xüsusiyyətləri onun ləyaqətini alçaldan, ulu adına ləkə gətirən, əl-qolunu bağlayan zəncirə, könül mülkünü talan edib xaraba qoyan quldurlara oxşadır, “könül quldurlarından qurtar öz yaxanı sən, dünyanı - könül dünyası, bu dünyanı tanı sən” deyir.

Nizami öz humanist insan konsepsiyasına uyğun olaraq göstərir ki, bəşər övladı həmişə, hər yerdə öz yüksək adına layiq olmalı, daim kamilliyə, xeyirxah, ali əməllərə can atmalı, varlığında mövcud olan bütün gözəl, nəcib sifətləri həyatının ən çətin anlarında belə qoruyub saxlamalı, onları cilalayıb inkişaf etdirməlidir. İnsanın cəlalına, əzəmətinə, hünər və dəyanətinə yer də, göy də heyrandır. O, “kөнüllər hakimi, aləmin sərvəri, yerin dəfinəsi, dünyanın gövhəridir”. Onun əqli, mə'nəvi aləmi cahana sığmayan saysız-hesabsız sərvətlər mənbəyidir, sahilsiz ümmandır:

Qamətimlə ölçülməz bir qiymətim var mənim,
Aləmə bu aləm, yer də, göy də dar mənim.
Çay deyiləm, ümmanam, gör ki, nəyəm cahanda,
Zərrə deyil, tükənməz xəzinəyəm cahanda.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 146-147)

İnsanlıq anlayışının mə'nəsi, qüdrəti, ictimai-əxlaqi funksiyası da bundadır. İnsan yer üzünə sürünmək, zəlilət yükünü, əsarət zəncirini daşımaq, ətalətin qulu olmaq üçün deyil, hünər, cəsarət göstərmək, mə'nən pak, ləyaqətlə yaşamaq üçün gəlmişdir. Əks təqdirdə insan cılızlaşır, onun şərəfini alçaldan əməllərə, xəbisliyin, tamahın, riyakarlığın rəmzi olan İblisə uyur, mə'nəvi düşkünlüyün, əxlaqi qəbahətlərin canlı timsalına çevrilir, bəşəri ləyaqətini həmişəlik itirir:

Fələklərə yüksəldər, hünər, cəsarət səni,
Hünərsiz alçalarsan, tapar əsarət səni...

Şirin sulu bulaqtək coşub çağla həyatda,
Şirin suyun yerini nə verər kainatda?
Gövhər kimi saf insan zərif olar cahanda,
İnsan nəyə gərəkdir təlaş yoxsa canda?
Külək zirək olmasa dolanarmı çəmənini?
Qaf dağından ağırсан, ətalət basıb səni.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 71-72)

Buradan çıxış edərək, Nizami insan və kainat, insan və dünya probleminə toxunur, bu iki varlığın arasında mövcud olan dialektik vəhdəti araşdırır, onların biri-birilə bağlılığını, daxili əlaqə və ziddiyyətlərini açmağa, əsaslandırmağa çalışır. Nizaminin nəzərində “dünya əzəl gündən sirlər dəryasıdır”, saysız-hesabsız ne’mətlər məskənidir, onun “mülkü əbədidir”, “əvvəli əzəlsiz, sonu sonsuzluqdur”.

Dünya ziddiyyətlər üzərində qurulub. Onun bir üzü işıq, bir üzü qaranlıqdır. “Yasəmən də, tikan da çölə, düzə səpilib”, onlardan “biri gözə məlhəmdir, biri gözə sancılır”. “Səhraya, göy çəmənə tikanı su bəxş etsə də”, o heç vaxt həmin “tikanı yasəmənə döndərməyə” qadir deyildir. “Kainat əzəldən gərdisini belə qurub”, başqa cür olsa onun nizamı, məhvəri pozular, dağlar, məhv olar. Kainat öz qanunları ilə yaşayır və heç kimdən səxavətini əsirgəmir. Onun nəzərində şah da, gəda da birdir. Dünyanı təbəqələrə bölən, təbiətin ədalətli, hamı üçün bərabər olan qanunlarını pozan, dəyişdirən insandır. Buna görə də yer üzərində baş verən haqsızlıqların, riyakarlığın, xəbisliyin, mə'nəvi düşkünlüyün günahını dünyanın üstünə atmaq, bütün bəlalara görə onu ittiham etmək ağlısız hərəkətdir.

Dünyanın gərdisini, məzmun və mahiyyətini düzgün anlamaq üçün onu tam halda, həyat və cəmiyyət hadisələri ilə vəhdətdə qavramaq, dərk etmək lazımdır. Dünya anlayışına birtərəfli münasibət insanı yanlış yola salır, bə'zən ümitsizliyə, fatalizmə aparıb çıxardır, onun əzminə, iradəsinə mənfəi tə'sir göstərir, ümidini, həyat eşqini öldürür. Dünyada hər şey dəyişir, biri digərini əvəz edir, “hər

gəcənin bir nurlu, günəşli gündüzü, hər yoxuşun enişi, hər tərənin düzü var”. İnsanın varlığı, mə'nəvi həyatı da bu qanunlara tabedir:

Ağalığı-ədanı, köləliyi-təşvişi
Yer üzünə bəxş edib bu fələyin gərdisi.
Bu ulduzlar, fəleklər, bax dövr edir həmişə,
Əzab da, rahatlıq da keçib gedir həmişə.
Şadlıq sarsa könlünü sonu qəmdir-kədədir,
Şadlıq gəldi-gedərsə, qəm də gəldi-gədədir.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 94)

Nizami göstərir ki, kainat həyatın, maddi varlığın əsası, özülü olsa da, o öz-özlüyündə heç bir ictimai-əxlaqi mə'na daşımır. Onun yaraşığı, incisi, gövhəri insan və bütün canlılar aləmidir. Dünyanı dəyişdirən, abadlaşdıran, gözəlləşdirən bəşər övladıdır, onun nəcib, ulvi əməlləridir. İnsan yer üzünün əşrəfidir, “üstünlükdə onun varlığı birincidir”. “Dünyanın hər ne'məti, varı, mülkü” onun əlində, ixtiyarındadır. Kainatda nə varsa, ona məxsusdur. Bəşər övladı “yenilməz pəhləvandır, aləm onunla öyünür”, “fəxr edir”, “hər iki dünyanın qüdrətinə” əli çatdığı üçün insanın “açıq qəlbi köksündə iftixarla döyünür”. Onun “cəmalını görəndə günəş şadlanır, eşqinin atəşində alışıb yanır”, oda, alova dönür, nurlu simasına baxanda “ayın çöhrəsi gülür, telinin həsrətindən canı üzülür”.

Dünya bir sirlə saraydır, onun “sirdaşı isə insandır”. Dünyada “ululuq şən-şöhrəti”, “eşqin uca taxtı” insanın əli ilə qurulmuşdur. İnsanlıq öz bəxtini dünyaya məhəbbətlə sınamış, göylərə qaldırmışdır. Onun hünəri, əzəməti, səxavəti ölçülməzdir, cahana sığmayan tükənməz xəzinəyə bənzəyir. İdrakının, mə'nəviyyatının hüdudları sonsuzdur, ümman kimi genişdir. Dünyanın varlığını tanıdan, şöhrətini ucaldan insanın ağı, zəkası, hərəkətlə çırpınan ürəyidir, yer üzündə saysız-hesabsız silinməz nişanələr qoymuş əməyi, zəhmətidir:

Sən, ey yerdə fələyi heyətdə qoyan insan,
Yer də, göy də nazınla daim oynayan insan.
Ülviyyət aləmindən xəbərdarsan deyə sən,
Qüdrətinlə şərəfsən, şansan yerə, göyə sən.
Hədsiz nəcibliyinlə əsrəfisən dünyanın,
Əzəldən xeyirxahlıq bütüsən gen dünyanın.
Vərdisinlə, ağılnla sən gözüsən dünyanın,
Dəmirçisi, ətəri sən özüsən dünyanın.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 96)

Nizami insan və kainat haqqındakı mülahizələrindən sonra insan və mə'nəviyyət problemlərinin təhlilinə keçir. Şairə görə insan, hər şeydən əvvəl, ədəb-mə'rifət, tə'lim-tərbiyə əsasında formalaşmış bir mühitin, cəmiyyətin övladıdır, müəyyən ictimai-əxlaqi tə'sisatın daşıyıcısıdır. İnsan öz yüksək adını, ictimai simasını, şərəf və ləyaqətini qoruyub saxlamaq üçün kamil könül dünyasına, nəcib ülvi mə'nəviyyətə malik olmalıdır. Ülvi, nəcib mə'nəviyyətin, könül dünyasının şərtləri və sirləri isə çoxdur. Bunlardan birincisi və ən başlıcası ədalət, mərhəmət hissidir.

Ədalət, mərhəmət həm ictimai varlığın, cəmiyyətin, həm də insan mə'nəviyyətinin əsası, məhvəri, ən ali keyfiyyətlərindən biridir. Dünyanı, insanlığı, bəşər həyatını ancaq ədalətə və ondan doğan humanist, xeyirxah qanunlara arxalanaraq idarə etmək, abadlaşdırmaq, səadətə, ülviyyətə çatdırmaq olar. Ədalətdən uzaq bir ölkədə, cəmiyyətdə azadlıqdan, xoşbəxtlikdən, insan ləyaqətindən danışmaq mə'nəsiz şeydir, boş xülya, riyakarlıqdır. Belə bir ölkə, cəmiyyət uzun müddət yaşaya bilməz, gəc-gez tənəzzülə, təmələndən uçub dağılmağa məhkumdur.

Nizami könül dünyasının, insan mə'nəviyyətinin şərtlərindən, daxili sirlərindən danışarkən ədalət, mərhəmət hissi ilə yanaşı, ləyaqət, dəyanət kimi anlayışlardan söhbət açır və bu əxlaqi məziyyətlərin ictimai-fəlsəfi mahiyyətini, həyati əhəmiyyətini araşdırır. Şairin nəzərində ləyaqət, dəyanət anlayışı yük-

sək bəşəri məzmununa malikdir, insan mə'nəviyyətinin ən ali, ülvi keyfiyyətləri sırasına daxildir. Bu keyfiyyətlərdən uzaqlaşanda bəşər övladı cılızlaşır, mütilləşir, özünə inam, hörmət, qürur hissini, mübarizə əzmini itirir, simasız kölə vəziyyətinə düşür. Daha doğrusu, ləyaqətdən, dəyanətdən məhrum adamın müqəddəs İnsan adı daşımağa heç bir haqqı, hüququ yoxdur. Ləyaqətsizlik, simasızlıq insanın bütün ali, nəcib keyfiyyətlərini öldürür, məhv edir.

Nizami ləyaqət, dəyanət hissi haqqındakı mülahizələrini daha çox “Süleyman və qoca əkinçi”, “Kərpickəsən qocanın bir cavanla hekayəti”, “Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti”, “Heysiyyəti qorumaq” kimi hekayə və söhbətlərdə əsaslandırmağa çalışır. Təəssüf ki, bu hekayələr indiyədək ədəbiyyatımızda əsasən zəhməti, əməyi tərənnüm edən əsərlər kimi təhlil olunmuşdur. Belə bir münasibət birtərəflidir və əslində adları çəkilən mənzum hekayələrin ideyasını, ictimai-əxlaqi məzmununu tam və dəqiq ifadə etmir. Burada söhbət sadəcə zəhmətdən, əmək adamından deyil, onunla məşğul olan insanın mə'nəvi aləmindən, daxili özəmətindən, dəyanətindən, qürur və ləyaqətindən gedir.

Nizamiyə görə, əməyə xor baxmaq, zəhmətdən qaçmaq, tüfeyli həyat keçirmək insanı gec-tez asılı vəziyyətə salır, həmişə gözükölgəli, şərəfsiz yaşamağa məcbur edir. Asılılıqla, gözügölgəliliklə insanlığın ali keyfiyyəti olan ləyaqət, dəyanət bir yerə sığan anlayış deyil. Asılılıq başlananda mə'nəvi müstəqillik, qürur, ləyaqət hissi ölür. İnsan başıuca, şərəflə yaşamaq, daxili özəmətini qorumaq üçün tənbellik yükünü çiyindən atmalı, “ömrünü boş əyləncələrlə başa vurmamalıdır”. Başqalarının təmənnasına, minnətli yardımına deyil, öz əməyinə, halal zəhmətinə göz tikməlidir, “bolluq müjdəsini” torpaqdan, alın təri ilə qazandığı ne'mətlərdən almalıdır. Çünki, Tanrı: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət” deyib. Xoşbəxt o adamdır ki, onun “dözümə ləyaqəti, ağır yükə qatlaşmaq dəyanəti var”, yeri gələndə nəfsini, tamahını cilovlaya bilər, “haram süfrə başında oturmağı”

özünə əskiklik sayır, qürurla yaşayır, bir loxma çörək üçün başqalarına əl açmağı mənliyinə sığışdırmır, şərəfsizlik hesab edir:

Şir, pələng ovla yaşar, libasıdır dərisi,
Tapdıyıyla dolanan olmaz tamah pərisi.
Varsa suyun, çörəyin, yoxluqdan qəmə batma,
Əlini çömçə kimi hər kasaya uzatma...
Bir ovuc arpa üçün nə əyil, nə daş daşı,
Könül dünyasında qoy yeməsin daş daşı.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 89)

Ləyaqət, dəyanət hissi həm də namusla, vicdanla, mə'nəvi kamilliklə bağlı bir anlayışdır. Namusla, vicdanla yaşamağın ilk şərti, əsas amili isə halal zəhmət, əməkdir. Bəşər övladı ancaq bu yolla öz şərəfini, mənliyini qoruyub saxlamış, böyük əxlaqi mə'na daşıyan namuslu İnsan adını qazanmışdır. Nizamının “Sirlər xəzinəsi” əsərində təsvir olunan mətin, zəhmətkeş qoca obrazları da məhz belə nəcib bir idealın - mə'nəvi ləyaqətin, namus və qeyrətin canlı timsalı, daşıyıcılarıdır.

Bu qocalar gecə-gündüz ağır zəhmət içində yaşasalar da, mə'nən son dərəcə qürurludurlar, öz halal çörəkləri ilə, “namuslu zəhmətiylə el gözündə ucaldıqları üçün” fəxr edirlər. Onlar bir qarın çörək xatirinə deyil, hər şeydən əvvəl, öz insani ləyaqətlərini qoruyub saxlamaq, başqalarının “qarşısında boyun büküb əl açmamaq” üçün hər cür əziyyətə, zəhmətə qatlaşmağa, qarşılıqlarına çıxan bütün çətinliklərə mərdliklə sinə gərməyə hazırdırlar. Buradan çıxış edərək, Nizami əməyi insan ləyaqətinin rəmzi, ən ali bir keyfiyyəti kimi alqışlayır və bəşəriyyəti həmişə bu keyfiyyətə sadıq qalmağa çağırır:

Zülmətli gecələrdə qatlaş ağır zəhmətə,
Mərhəmətin, şəfqətin nuru yağır zəhmətə.
Şöhrətə zəhmətlə ucalıbdır ərənlər,
Məsləkinin yolunda qocalıbdı ərənlər...
Sərv ol, çətirə döndər ay nurunu gecələr,

Şam olub, yana-yana yay nurunu gecələr.
Zəhmət fəryad deyildir, bir şadlıqdır insana,
Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 93)

Mə'nəvi ləyaqətin əsas xüsusiyyətlərindən biri də cəsarətdir. Həqiqəti müdafiə etmək, haqsızlığa qarşı çıxmaq bacarığıdır. İnsan həyatının bütün məqamlarında doğru danışmalı, özünə hörmət, ləyaqət hissini itirməməlidir, həmişə yalandan, riyadan uzaq olmalıdır. Həqiqəti danan, cəsarətsiz adam heç vaxt hünər, qeyrət göstərə bilməz. İnsan “kölgəli bağ olmaqdan, qaranlığa nur saçan çırağ olsa yaxşıdır”. Doğruluq, düzlük hər şeyi ölçən tərəzidir, “ürəyin düzlüyü - ədalətin mizanıdır”. Cəsarət, doğruluq həm də insanı bütün “bəlalardan qoruyan zirehdirdir”. Həmişə, hər yerdə onun köməyinə, qüdrətinə arxalanmaq lazımdır. Həqiqət, cəsarət qabağa çıxanda, bərqərar olanda zülm, haqsızlıq geri çəkilir, insaf, ədalət qələbə çalır:

Təmizlik, doğruluq pozar çətin mizanı,
Ürəyinin düzlüyü - ədalətin mizanı...
Doğruluğun harda ki, ucalıbdır bayrağı,
Haqq əliylə fələkdən öc alıbdır bayrağı.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 126)

Nizami özünün cəsarət, doğruluq haqqındakı əxlaqi-etik mülahizələrini “Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti”ndə təsvir etdiyi qocanın varlığında reallaşdırır. Şair zalım, qanıçən, müstəbid hökmdarla hər yerdə qorxmadan onun zülmündən danışan cəsarətli qocanı qarşılaşdırır. Boynuna kəfən salmış, hər cür cozaya əvvəlcədən hazır olan mərd, müdrik qoca hökmdarın bütün yaramaz əməllərini üzünə oxuyur:

Mən deyirəm eybini, şər işini özünə,
Göstərirəm güzgütək hər işini özünə.

Hər eybini göstərə alsan ələ güzgünü,
Utan, qızar eybindən, qırma ələ güzgünü.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 127)

Qocanın ağıllı hərəkəti, ibrətamiz sözləri zalım hökmdara böyük tə'sir göstərir. O, peşman olur, pis əməllərindən həmişəlik əl çəkir, ədalətli bir insana çevrilir. Beləliklə, xalq içindən çıxmış, onun istək və arzularının, mə'nəvi aləminin real təmsilçisi olan el ağsaqqalı öz ağılı, zəkası, mə'nəvi ləyaqəti hesabına tac-taxt, böyük imtiyaz sahibi hökmdarlardan qat-qat yüksəyə qalxır, nəzərimizdə cəsəret və dəyanət rəmzinə çevrilir. Nizami bu həyati detala insanın mə'nəvi ləyaqəti və doğruluq haqqındakı mülahizələrinin əyani sübutu, təntənəsi kimi yanaşır, ona ictimai-fəlsəfi mə'na verir.

Nizami insan ləyaqətindən və onun daxili komponentlərindən danışarkən, kamal anlayışına da xüsusi fikir verir. Şairin ədəbi irsinə yaxından bələd olanlar yaxşı bilir ki, o, bütün ömrü boyu aqil, yüksək idrak, işıqlı mə'nəviyyat sahibi olan kamil insan uğrunda mübarizə aparmış və bu ideya onun humanist dünyagörüşünün, insan konsepsiyasının məğzini, özülünü təşkil etmişdir. Nizaminin nəzərində kamal insan ləyaqətini ucaldan, ona xalq qarşısında hörmət, izzət qazandıran yüksək əqli-mə'nəvi keyfiyyətlərdən biridir. Kamal cəmiyyətin, bəşər həyatının zinəti, yaraşığı, heç vaxt qiymətini itirməyən varı, dövlətidir. Ancaq dərin zəka, kamal sahibi olan insan dünyanı dəyişdirməyə, gözəlləşdirməyə, böyük işlər görməyə, ləyaqətlə yaşamağa qadirdir.

Nizami kamal anlayışını həmişə xilqətin gözəlliyi və əməl dünyası ilə vəhdətdə götürür, təhlil edir. İnsan ancaq kamalın qüdrəti ilə müəyyən əqidə, amal sahibinə çevrilir, “yetkinliyə, fərasətə yetişir”. Kamal sahibləri saxta şöhrətdən, insanı alçaltdan, qula çevirən nəfsdən, tamah xəstəliyindən, kindən, küdurətdən uzaqdırlar. Bəşəri əxlaqi qəbahətlərdən qoruyan, onun “tamahını cilovlayan kamaldır”. Kim “aləmə öz ağılının gözü ilə

baxırsa”, o, həyatın hakimidir, “qüdrətli, yenilməz” bir şəxsiyyətdir. Buna görə də insan həmişə ağılının, kamalının hökmünə arxalanmalı, onun səsinə qulaq asmalı, dediyi kimi hərəkət etməlidir:

Paslandırma qınında xəncərini kamalın,
Xəncəriylə doğrasın daim kini kamalın.
Ağıl-kamal mücrüsü ülviyyətə bağlıdır,
Kin xəncəri sanma ki, pak niyyətə bağlıdır.
Kamalındır dövlətin, kamalına arxalan,
Amalındır comərdlik, amalına arxalan.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 131)

Nizamiyə görə insan ləyaqətinin zinəti, yüksək zirvəsi sayılan kamal həm də məsləklə, hünərlə bağlı bir anlayışdır. Şair göstərir ki, insanın bütün ali, necib əqli-mə'nəvi keyfiyyətləri, xüsusilə ləyaqət, ədalət, inam hissi məslək eşqindən doğur. “Ədalət hər zaman məsləkə möhtacdır”, könül mülkü həmişə “məslək eşqiylə yaşamalıdır”. Məsləkin yolu uca, işıqlıdır. Bu yolu tutanlar ən böyük şərəf, ləyaqət, ehtiram sahibləridirlər. Belə adamlar “günəş kimi uçalıb aləmə yaraşlıq” verirlər. İnsan qarşısına çıxan bütün həyati, əxlaqi məsələlərin həllində könül aləminə müraciət etməli, “məsləkətinə sığınmalıdır”, onun köməyiylə həqiqətə qovuşmalıdır. Ancaq məslək eşqi insanı möhnətdən, ətalətdən, qəlbinə yol tapmış xəbis hisslərdən, fəna əməllərdən qoruya bilər. Məslək ülviyyətlə, inamla, insanın başqa ali keyfiyyətləri ilə birlikdə daha əzəmətli qüvvəyə, ləyaqət, dəyanət rəmzinə, yüksək mübarizə amalına çevrilir:

Məslək yolu ülviyyət yoludur kainatın,
Yüksəliş, təmiz niyyət yoludur kainatın.
Şərəfə yüksələrsən hökmün, qətiyyətinlə,
Daşın dönər qızıla müqəddəs niyyətinlə.
Əzminlə, inamınla dolanarsan hər yanı,
Atəşdən su alarsan, qurudarsan deryanı.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 95)

Məslək həm də könül mülkünü, insan mə'nəviyyatını işıqlandıran "həyat çırağıdır". Bu çırağı uca tutmaq, həmişə qoruyub saxlamaq lazımdır. Məslək eşqi "ürəklərdə nəsimə dönməlidir", ona işıq, nur bəxş etməlidir. İnsanın "məsləki həm qızıl, həm də daş-qaşdır", onun məsləkdən böyük, qiymətli dövləti, qazancı yoxdur. "Məslək yolu seçənlər tamaha baş əyməzlər", heç vaxt vara, mənəsbə uymazlar, bu yüksək insani keyfiyyəti dünya nemətləri ilə dəyişməzlər. Beləliklə, Nizami məslək eşqini müqəddəsləşdirir, onu inam, dəyanət kimi mə'nəvi-əxlaqi məziyyətlərlə yanaşı qoyur, insanlığı həmişə bu keyfiyyətlərə sadıq qalmağa çağırır:

Məslək, inam, dəyanət görək hər bir insana,
Sədaqəti töhvə tək verək hər bir insana.
Məslək eşqiylə yanan qəlb ki vardır həyatda,
Dünyanın o başından xəbərdardır həyatda.
Məslək ilə sənindir ölkə də, bu cahan da,
Bəxtiyarsan onunla bəlkə də bu cahanda.
Dünyanı məslək ilə almaq asandır, asan,
Azğın divin məkrinə görək aldanmayasan.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 75)

İnsana xas olan bütün nəcib əməllərin, o cümlədən də ləyaqət, kamal, məslək kimi fəlsəfi-əxlaqi anlayışların arxasında həmişə hünər dayanıb. Bu anlayışlar ancaq onları hərəkətə gətirən, reallaşdıran hünərin hesabına mövcuddurlar. "Hünərinə güvənmədən" heç kim öz ləyaqətini, əqli-mə'nəvi qüdrətini sübuta yetirə bilməz. İnsan hünərinə arxalananda, ondan güc, qüvvət alanda xırda hisslərdən uzaq olur, "çəkişməyə uymur", qarşısına çıxan bütün çətinlikləri əzmlə, mətanətlə qarşılayır, dəf edir və nəticədə qalib gəlir.

Dünyada insan əli ilə yaradılmış gözəl, qiymətli nə varsa, hamısı əməyin və hünərin bəhrəsidir. Hünər bəşər övladını zəfərdən-zəfərə aparən əməl, məslək bayrağıdır. Bu "bayraq" əldə

möhkəm saxlamaq", müqəddəs tutmaq lazımdır. İgid ərlər həmişə "hünəri izləmiş, hünəri əziz tutmuşlar". Nizami hünəri yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, ona müasir mə'na verir, yaşadığı zəmanədə bu nəcib insani keyfiyyətin tapdalanıldığını, unudulduğunu göstərir və buna öz açıq e'tirazını bildirir:

Könül tə'lim eyləyir hər hünəri insana,
Məslək eşqi deməkdir ər hünəri insana...
Yalnız hünər qoymayıb qubar qona torpağa,
Belə hünər nəsibmi bu gün ana torpağa?
Hünərini göstərsə indi əgər hünərli,
Hünərsizin birisi mənəm deyir hünərli.
Hünərlilər beziblər hünərsizlər əlindən,
Lap fərsizə dönüblər bu fərsizlər əlindən.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 149)

Nizami insan ləyaqətinin şərtlərindən, daxili sirlərindən danışarkən müdriklik, alicənablıq və zirəklik kimi anlayışlardan da söhbət açır. Şairə görə müdrik, alicənab təbiətli insanların "dər-gahi göylərdən ucadır", onlar uzağı görməyə, dünyanın gərdisinə düzgün qiymət verməyə, hər bir işə, dərdə vaxtında çarə axtarıb tapmağa qadırdırlar. Müdriklik, alicənablıq, ləyaqət dərin idrak, mə'nəviyyat nişanəsidir. Belə keyfiyyətə yiyələnmiş adamlar təkəbbürdən, "riyadan, mənəm-mənəm deyib öyünməkdən" uzaq qaçar, həmişə öz ağından, könül dünyasından məsləhət alar, bütün əməllərini, niyyətlərini ölçüb-biçər, gördüyü işlərdə ehtiyatlı, tədbirli olar, vaxtında həm bu dünyanı, həm də axirətlərinin qeydinə qalmağı unutmazlar.

Nizami könül dünyasının sirlərini araşdırarkən dostluq haqqında da maraqlı fikirlər söyləyir və bu anlayışı insan ləyaqətinin əsas şərtlərindən, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirir. Nizaminin nəzərində dostluğun şərtləri çoxdur. Dostluq, sirdaşlıq, hər şeydən əvvəl səadət, ülfətin, qarşılıqlı e'timadın əsasıdır. Dostsuz, sirdaşsız yaşamaq, xoşbəxt olmaq,

həyatın çətin sınaqlarından çıxmaq mümkün deyildir. Yaxşı, həqiqi dost həmişə insanın dayağı, köməyi, arxasıdır, ən gizli, mübhəm dərdlərinin ortağı, sirdaşdır:

Həyat nəyə gərəkdir bir həmdəmin olmasa?
İnsan çətin yaşayar dosta əmin olmasa.
Varlığına əminsən sən ki, hələ həyatda,
Çalış, könül sirdaşı gətir ələ həyatda.
Bilməmiş ki, dostunun nəcabəti, əsli var,
Könül sirrini-incidir, etmə ona e'tibar.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 141)

Sədaqətin, ülfətin ən ali dərəcəsi təmənnəsiz, qərəzsiz dostluqdur. "İkibaşlı dostluğu dostluq sanma heç zaman". Çünki qərəzli, "təmənnəli dostluq düşmənçilik deməkdir". "Saxta dost dünyanın alçağıdır, ürəyə yatmayan bir yağıdır". Belə dostluğa arxalanmaq, güvənmək ağılsızlıqdır. Dostunun "eybini hünər kimi" qələmə verən, "cəfasıyla ürəyini yaralayan, sızıldadan" adamlardan həmişə uzaq olmaq lazımdır.

Dostluğun vacib, ümdə şərtlərindən biri də sirri saxlamaq bacarığıdır. "Dost odur ki, dostunun gizli saxlar sirrini". İnsanın ən e'tibarlı və dəyanətli sirdaşı öz qəlbi, ürəyidir. O, "sirdaş sirrindən ürəyi qana dönsə də". onu qoruyub saxlamağı bacarmalıdır. Dostluqda, sirdaşıqda saxta adam həm öz vicdanının, həm də Tanrının qarşısında xəcildir, yer üzündə həmişəlik rüsvayçılığa məhkumdur. Buna görə də insan günəş kimi "hər gün sirrini çölə səpən" adamlarla dostluqdan, sirdaşıqdan çəkinməlidir. "Günəş kimi sirr açıb sönmək" ləyaqətli insana, həqiqi dostu yaranan əməl deyildir. "Köksündə saysız könül incisi olan", "qəlbində nur çeşməsi çağlayan" qeyrətli örlər heç vaxt "gecənin sirrini açıb gündüzə deməzlər". İnsan həm də dostluqdan, sirdaşıqda xəyanət görəndə özü də dönüb xəyanətin, e'tibarsızlığın rəmzinə çevrilməməlidir. Əksinə, aqıl insan xəyanətə ləyaqət-

lə, dəyanətlə cavab verməli, öz sədaqət hissini, işıqlı, nurlu təbiətini daim qoruyub saxlamalıdır:

Hər qapıya can atıb səba kimi cumma sən,
Alçaqlardan sədaqət, dostluq, vəfa umma sən.
Hamı - qara kölgəndir, sən - işıq ol aləmə,
Günəş kimi ucalıb yaraşıq ol aləmə.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 141)

Nizaminin könül dünyasına, insanın mə'nəvi aləminə dair görüşləri sistemində ülvyyətlə haqqındakı fikir və mülahizələri xüsusi yer tutur. Şair "Sirlər xəzinəsi" əsərindəki hekayə və söhbətlərin əksəriyyətində bu məsələyə toxunmuş, ülvyyətlə anlayışına çox yüksək əxlaqi-fəlsəfi qiymət vermişdir. Nizamiyə görə, ülvyyətlə insanın könül dünyasına xas olan bütün ali keyfiyyətlərin, ictimai məziyyətlərin əsası, canı, cövhəridir, əqli-mə'nəvi təkamülün ən yüksək formasıdır.

Ülvyyətlə təkcə real həyatla, dünyəviliklə deyil, həm də ruhani aləmlə, ilahi varlıqla bağlı bir anlayışdır. Bu anlayışa tam yiyələnmiş insan onu əhatə edən mühitlə, öz mə'nəvi dünyası ilə yanaşı, ilahi gözəlliyi, onun ən parlaq təcəssümü olan Allahı da dərk etməyə, ona qovuşmağa çalışır. İlahi gözəllik Allah, işıq, nur mənbəyidir, insana xas olan bütün nəcib, ali keyfiyyətlərin, pak, təmiz əməllərin timsalı, yüksək nümunəsidir. Bu mə'nədə, ülvyyətlə çatmış insan öz əslinə qayıdır, Allah səviyyəsinə yüksəlir, onun kimi aliləşir, müqəddəsləşir, kainatın və canlı aləmin yaraşığına, zinetinə çevrilir. "Ülvyyətlə aləminə əbədi qovuşmuş" insan Allahın dərğahında peyğəmbərlərlə, ulularla bir cərgədə dayanır, onlar kimi böyük hörmətə, izzətə çatır:

Uluların yolunun gərək qulu olasan,
Ülvyyətlə yüksəlib sən də ulu olasan.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 138)

Ülviyyətə sudaqət insan üçün “şərəfdir, şandır”, onun ruhu həmişə “ülviyyətin bəhrəsindən” qidalanmalıdır. İnsan daim “ülviyyətə çatmağa həvəs göstərməli”, bütün ömrü boyu bu nə-cib amala ləyaqətlə xidmət etməlidir. Ülviyyət yüksək məslək, əsl hünər, qeyrət, dəyanət meydanıdır, insanlıq anlayışının zir-vəsidir. Onun yolu həm ulu, şərəfli, həm də olduqca çətin, bö-yük mə'nəvi sarsıntılarla, imtahanlarla bağlı bir yoldur. Bu yolu ləyaqətlə keçmək üçün insan həmişə, daxili təkamülünün bütün mərhələlərində ağına, zəkasına, ürəyinin hökmünə əsaslanma-lı, onlardan qüvvət almalıdır:

Yalnız qəlbinin gözüylə seçməlisən bu yolu.
İki dünya yoludur, keçməlisən bu yolu.
Göydən yerə baxmadan, sür'ətli ol bu yolda,
Dönüb dala baxmadan cür'ətli ol bu yolda.
Məslək eşqin-sovqatın, yaşa ülvi aləmdə,
Göz yaşların çeşmətək daşa ülvi aləmdə.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 117)

Ülviyyətə çatmaq üçün insan ilk növbədə öz dünyəvi-mə'nə-vi borclarını yaxşı bilməli, onu kiçildən, alçaldan hisslərdən, xə-bis ehtiraslardan uzaqlaşmalıdır. Zəhmət, əməl, məslək kimi ic-timai-əxlaqi keyfiyyətlərə arxalanmadan ülviyyətə qovuşmaq mümkün deyildir. Bunun üçün həm də insanın niyyəti, əməli, vicdanı, mə'nəvi dünyası pak və təmiz olmalıdır. O, ülviyyət yo-lunda “vəcdə gəlib şövq ilə” mübarizə aparmalıdır. Varlığın və-fasız olduğunu, ömrün, günün keçib getdiyini heç vaxt unutma-malı, “dünya evində bir məhbusa” dönməməlidir. Ömrü boyu ürəyində “ülviyyət ocağının odunu, közünü sönməyə” qoyma-malıdır, ona qovuşmaq naminə hər cür fədakarlığa hazır olmalı-dır:

Könlük zəncirini zillətsiz atmaq olmaz,
İztirabsız, əzabsız şərəfə çatmaq olmaz.

Təbiət gümüşünü əridərək əzabla,
Qızıla döndərəsən gərək onu əzabla.
Əzaba qatlaşmaqla hər niyyətə çatarsan,
Zəlillikdən qurtarıb ülviyyətə çatarsan.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 98)

Nizami göstərir ki, insan mə'nəviyyətini işıqlandıran ali hissələrin, xüsusilə könül dünyasının tacı olan ülviyyətin tapda-lanması, itirilməsi bəşəriyyəti fəlakətə aparır. Onu tamah, həris-lik, pula, qızıla ehtiras kimi mə'nəvi-əxlaqi qəbahətlərin quluna, əsirinə çevirir, simasızlaşdırır. Tamah, hərislik insan ləyaqətini alçaldan, qürurunu, mənliyin öldürən, onu daxilən şikəst edən, eybəcərləşdirən çox qorxulu bir xəstəlikdir. Bu xəstəliyə tutu-lan adamlar insafi, mürvəti, imanını itirir, həyatda hər şeyi nəf-sin, tamahın tərəzisi ilə ölçür, öz könül dünyasını xaraba qoyur, “səadət mülkünü oda qalayır”, ömürlərini bada verirlər.

Tamah, hərislik həm də aqlın, zəkanın, insan kamalının düş-mənidir, bəşəri amallarla bir yerə sığmayan böyük ictimai bəla, mə'nəvi düşkünlük, rəzillik nişanəsidir. Şair tamahkarlıq, həris-lik kimi yaramaz ehtirasları, fəna əməlləri insanlığın böyük, ül-vi adına ləkə hesab edir və üzünü müasirlərinə tutaraq təəssüflə deyirdi:

Yeməklə bir sevdası, alveri varmı aqlın?
Tamaha aldanmağa, gör, bir yeri varmı aqlın?
Tamahın duza getsə, belə duzdan uzaqlaş,
Zirəkləri aldadan dələduzdan uzaqlaş.
Tamahı cilovlayan kamalıdır bəşərin,
Öz nəfsini öldürmək əməlidir bəşərin.
Hərisliyə uymağın qorxuludur, qorxulu!
Ondan nəş'ə duymağın qorxuludur, qorxulu!

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 103)

Nizaminin nəzərində tamahın, hərisliyin iyrənc və dəhşətli formalarından biri pula, qızıla pərəstişdir. Şair bunu insan üçün

ən naqis sifət, bəşəri bəla hesab edir və dönə-dönə “alışsan da, yansan da, uyma qızıl pula sən” deyir. Nizamiyə görə, insan var-dövlət üçün mənliliyini, şərəfini satmamalıdır, dünya nə'mətləinə təmiz vicdanla, halal zəhmətlə yiyələnəlməlidir. “Mərd insan canında zər odunu söndürməlidir”, həmişə nəfsinin ağası olmalıdır, onu haram dalınca aparən, “sarı iblisə döndərən” pul, qızıl düşkününe çevrilməməlidir. İnsan zər, qızıl toplamaqla heç vaxt özü saf qızıla çevrilə bilməz, əksinə onun odunda yanıb məhv olar. Daha dəqiq desək, insanın “arzu, istək tərəzisi qızıl çəkən” olmamalıdır. Çünki belə bir ehtiras onun ülvyyəyə gedən yolunu bağlayır, qəlbinə əbədi ləkə salır, ləyaqətini, iradəsini əlindən alır:

Tac sevdası - baş yükün, iztirabın, qəhərin,
Qızıl taxtın - atındır, qızıl tacın yəhərin.
“Canım çıxсын, çıxmasın əldən qızıl” deyirsən,
“Yığım, yığım ölüncə əldən qızıl” deyirsən...
Qızıl üstə qəlbini qanatmasan yaxşıdır,
Əzəl gündən qızıla can atmasan yaxşıdır.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 120)

Göründüyü kimi, Nizami “Sirlər xəzinəsi” əsərində insan idrakinin və mə'nəviyyatının çox vacib, aktual problemlərinə toxunmuş, onlara yüksək bəşəri, humanist ideallar əsasında qiymət vermişdir. Şairin tərənnüm etdiyi məsələlərə münasibəti, gəldiyi əxlaqi-etik nəticələr göstərir ki, o, yüksək bədii təfəkkür, fəlsəfi idrakla yanaşı, həm də insanın könül dünyasını, mə'nəvi aləmini yaxşı bilən böyük psixoloq, ürək sərrafı olmuşdur.

Nizami “Sirlər xəzinəsi” əsərində irəli sürdüyü insan konsepsiyasını sonradan yazdığı poemalarında daha da mükəmməlləşdirmiş, onu yeni fikir və əxlaqi-etik müddəalarla zənginləşdirmişdir. Şairə görə yüksək əqli-mə'nəvi keyfiyyətlər insana kənardan verilmir, o, bunu həyatda, təcrübədə, mübarizədə qa-

zanır. İnsan dərin təfəkkür, idrak sahibidir, qurucu və yaradıcıdır. Bəşəriyyəyə göz, qulaq yüksək, ülvü məqsədlər üçün, öz varlığının, səadətinin keşiyində ayıq-sayıq dayanmaq naminə verilmişdir. O öz əməyinin, aqlının köməyi ilə həyatın və kainatın bütün sirlərinə yiyələnir və yiyələnəlməlidir.

Həyatda heç bir şey insana boş-boşuna, müftə verilmir. O, istədiyinə ancaq əzmi, iradəsi hesabına nail ola bilər, “mə'dəndən dürrü, gövhəri zəhmətlə, zəkasının qüdrətiylə” çıxarda bilər. Bu dünyada səadəti, xoşbəxtliyi, “bəxtiyarlıq mülkünü məslək əri alıbdır, zirəkliyi, mərdliyi alın təri alıbdır”. Bəşər övladının ali-liyi, insanlığı və insani ləyaqəti də bundadır. Ləyaqətli insan “səba yeli kimi başqalarının qapısına cummamalıdır”. Namərddən, alçaqdan sədaqət, dostluq ummamalıdır, qara kölgəyə oxşamamalıdır. Həmişə günəş kimi yüksəkdə durmalı, aləmə yaraşlıq verən, işıq saçan olmalıdır, “könlü sevincdən alışın yan şama” çevrilməlidir. İnsan təbiətin, taleyin qarşısında qul, oyuncaq deyildir. O, qurub yaratmağa qadir ictimai varlıqdır. Tanrı onu dünyada hünər göstərmək, böyük, ali məqsədlərə xidmət etmək üçün göndərmişdir. O, “arzusu ilə pərvəriş tapır, ümidi ilə məqsədinə, mətləbinə” çatır:

Təbiət quranda xilqətimizi,
Başqa səhifədə yazmışdır bizi.
Anlayıb, düşünək hər şeyi görək,
Hər sirri açmaqla hünər göstərək.
Yerləri-göyləri öyrənək bir-bir,
Qalmasın bizimçün açılmamış sirt.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 40)

İnsan güclü və qüvvətlidir, “ayağı fələk tək xəzinə üstündədir”. O, istəsə dağları yarar, dənizin dibindən dürr çıxardar, yerləri, göyləri fəth edə bilər. O, “bilik kəsb etməklə dünyanı qazanmaq” imkanına malikdir. Onun kamalının, qüdrətinin hüdudu, sərhəddi yoxdur. O, həyatda hər cür çətinliyin, fəlakətin qar-

şısını almağa”, dünya ilə şiri-nər kimi çarpışmağa”, “xəzəni günəştək ayaqlamağa” qadirdir. Öz mənliliyi, amalı uğrunda çarpışan, vuruşan insan həm də gec-tez istədiyinə nail olur, özünə çoxlu arxa, həmdəm qazanır. Ümumiyyətlə, mübarizədə hər şeyi insanın iradəsi, əzmi, dəyanəti həll edir. “Çarpışmağı bacarsan havadarın tapılar, üzünə açıq olar bütün bağlı qapılar”. “Poldan dağ olsa, yenə də inan, onu parça-parça doğrayar insan”. İnsan dərk etməlidir ki, bu dünya, kainat, bütün canlı aləm onun himayəsi altındadır, zəkasından, işıqlı əməllərindən güc, qüvvət alaraq abadlaşır, gözəlləşir, xüsusi mə’na, məzmun kəsb edir, bəşər üçün ruzi, rifah mənbəyinə çevrilir:

Gözündə işıq var, qəlbində qüvvət,
Boş ki, yaratmamış səni təbiət.
Özünü zənn etmə zəif bir çırağ,
Bil ki, zinət alır səndən yeddi bağ.
Fələyin üstündə vilayətin var,
Himayən altında durur varlıqlar.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 278)

İnsanın əməli, niyyəti həmişə dünyaya işıq saçmalıdır. O, “ilan kimi torpağa göz tikən”, “heyvan kimi yem dalınca qaçan” olmamalıdır. Həyatın mə’nasını “nə şəhvət, nə yuxu, nə də ki, yeməkdə” axtarmamalıdır. Çünki “yatmağı, yeməyi bu aləmdə sən eşşək, öküzdə də görə bilərsən”. İnsan ər kimi hünər dalınca qaçmalıdır, ayıq və zirək olmalıdır. Gecə-gündüz idrakın qapısını döyməli, öyrənməli, daim axtarışlar aparmalıdır. Şüur, zəka, idrak qabiliyyəti insanın bitməz-tükənməz varı-dövləti, xəzinəsidir, sarsılmaz arxası, əbədi dayağıdır. Zəka Allah kimi nihan olsa da, hikməti, əməli aşkardır. Gözəgörünməz bir xəzinə olsa da, gücü, qüdrəti tükənməzdir, insan ləyaqətinin tacı, zirvəsidir, qələbələrini rəhni, heç vaxt paslanmayan mübarizə silahıdır. Bu ne’mətə sahib olanların həyatda heç nədən qorxusu yoxdur. Onlar qarşılıqlarına çıxan bütün maneələrdən, çətinliklər-

dən ləyaqətlə, şərəflə çıxmağa qadirdirlər. Belə adamlar həm bu dünyada, həm də axirətdə xoşbəxtdirlər. İdrakın faydalarından, zəkanın gücündən, qüdrətindən, mə’nəviyyatındakı nurdan, işıqdan xəbərsiz insan qafildir, bədbəxt, quru cisimdən başqa bir şey deyildir:

Zəka - sənin ruhundur, onsuz quru bədənsən,
Ruh - xəzinə, can - tilsim, xəbərsizsən nədən sən?
Varlığında bilməsən yoxmu, varmı xəzinə,
Sındırmasan tilsimi, nur saçarmı xəzinə?

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 136)

İnsan üçün bilməmək eyib deyil, bilmədiyini öyrənməmək eyibdir. İnsanın varlığı, təbiəti beşikdən qəbr evinə qədər öyrənməyə, kamilləşməyə möhtacdır. Bu onun əzəli və əbədi borcu, bəşəri keyfiyyətidir. Bunu unudan, ömrünü yatmaqla keçirdən, ətalətlə, tənbelliklə başa vuran adamlar nadandırlar, özlərini dünyanın böyük ne’mətlərindən, zövqündən, səfasından məhrum edirlər, idrakın qapılarını bağladıkları üçün ağıl, mə’nəviyyat xəzinəsi ilə bərabər, həm bu dünyanı, həm də axirətlərini itirirlər. Həyatdan geri qalmamaq üçün insan daim şüurunun, zəkasının, qəlbini cilalamalı, bilik kitabında yeni-yeni səhifələr açmalıdır:

Hər kim ki, öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxardar.
Ancaq öyrənməyi ar bilən insan,
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan.
Çox iti zehinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.

(“Yeddi gözəl”, səh. 53)

İnsan həyatın, dünyanın sirlərini açmaqla bərabər, özünü də öyrənməli, dərk etməyə çalışmalıdır. Həyatda öz yerini, mövqə-

yini düzgün müəyyənləşdirməlidir. Özü öz aqlının, hisslərinin, iradəsinin sahibi, ağası olmalıdır. "Məş'əl tək əlinin muzduyla dolanmalı, şam kimi öz xəzinəsiylə yanmalıdır". "Bu əyri güzgülər cədvəlinədə özünü şərh edib" ondan lazımı əxlaqi nəticə çıxartmalıdır. "Özü öz sirlərinin, vicdanının açarına" çevrilməli, qəlbi ətrafa "mə'rifət nuru" saçmalıdır. "Hər kəs yaxşı-yaman nə qoysa əsər, bununla öz zatını bürüzə verər".

İnsan həyatda öz aqlına, bacarığına, zövqünə uyğun peşə, sənət seçməlidir. Sənətinin əsl sahibi, işinin kamil bilicisi olmalıdır. Çünki "kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan". Belə adam "nə əksə, onu da biçir", təkə özü sənətindən zövq alıb xoşbəxt olmur, həm də başqalarına sevinc, xoşbəxtlik bəxş edir. Onun qarşısında həyat da, ölüm də aciz qalır, qula çevrilir. Oğul atasının, kişi başqasının kölgəsində yatmamalıdır. Özünün müstəqil düşüncəsi, kamalı, şəxsiyyəti, iradəsi olmalıdır. Həyatda hər şeyi - adı-sanı, şöhrəti, mə'rifəti özü qazanmalıdır. Ancaq bu yolla insan onu əhatə edən mühitdə, cəmiyyətdə müəyyən hörmət, nüfuz sahibinə, elin sevimlisinə, pənahına çevrilə bilər. Başqasının kölgəsində yaşayan, dolanan kölgə yox olan kimi bütün dayaqlarını itirir, özü də məhv olub gedir. Bir sözlə: "Kölgədə böyüyənin öz kölgəsi olmaz", "Kölgədə bitən ağac bar verməz". Buna görə də insan ancaq "öz gücü, öz varı ilə coşğun ümmana" çevrilməlidir. Barını, "faydasını öz varlığından götürməli", "ölüncə özü-özünə qonaq" olmalıdır. Ağac olub "özü özündən qol-budaq doğurmalıdır". Özgə malını yeyib "barama tək nazilən, yediyini qusan" barama qurduna oxşamamalıdır:

Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat.
Sən aslanlar kimi keç cəbhələrdən,
Yalnız hünərinin balası ol sən!
Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə. ədəblə yaşa.

Öz adına layiq işlər gör ki, sən
Axırda utanma xəcalətindən.

(**"Leyli və Məcnun"**, səh. 64)

İnsan bununla yanaşı, həm də mə'nəvi təkamülə, kamilliyə can atmalıdır. Çünki əsl insan kamil insandır. Kamillik anlayışı isə, hər şeydən əvvəl, elmlə, biliklə bağlıdır. "Qüdrət elmdədir". Dünyanın müşkülü ancaq elmlə, biliklə açılacaq. "Hər elmdə bir səhər gülür". "Kim ki ibrət dərsi alır dünyadan, sözün lövhəsini öyrənən zaman eyləmiş sənəti elmə xəznədar" onun həyatda yeri, məqamı əbədidir, hamıdan uca, şərəflidir. Belə insanlar yer üzünün bəzəyi, yaraşığıdır. İnsan insana ancaq elmin gücü ilə üstün gələ bilər. "Cahilin zəhməti hədərdir, hədərdə". "Taca layiq dürrü yerlərə vuran idraksız, şüursuz nadandır, nadan! Hünərə göz yummaq deyildir hünər, hansı bir ağıllı tülə bez deyər? Alimlə xoş rəftar etsən əgər sən, özün öz elmini aşkar edərsən". Bu mə'nada həyatda "ən əziz", "ən kamil" insan alimdir. Alimin adı, rütbəsi bütün mənəblərdən ali, ucadır. "Bilikli adamlar uzağı görər". Ancaq belə adamlar insanlığın adını həmişəlik yaşatmağa, əbədiləşdirməyə qabildirlər:

Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı,
Bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı.
Qalacaq əbədi nə şey dünyada,
Öyrən günlərini vermədən bada.
Kim öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o ölməz haşa.

(**"Yeddi gözəl"**, səh. 43)

Nizami inanırdı ki, insan xeyirxah işi, zəhməti ilə təkə özü-nü, öz fərdi güzəranını deyil, həm də ictimai həyatı dəyişdirməyə, kainatı bəzəməyə qadirdir. Bu dünya əvvəldən belə qurulub: "Biri toxum səpər, o biri biçər. Hər şeyi özün üçün əkmək nə yarar, dünyada hesabsız ruzi yeyən var. Keçənlər zəhmətlə ək-

diyi bağdan, gələnlər meyvəni dərmış hər zaman. Keçənlər bir çox şey əkmışdir bizə, biz də əkməliyik gənc nəslimizə. Dünya bir tarladır, diqqətlə baxsaq, hamı bir-birinə cütcüdür ancaq”.

Buradan çıxış edən şair öz fəlsəfi konsepsiyasında daha da irəli gedərək bəşərin varlığına, bütünlükdə insan anlayışına ictimai məna verir, onun qarşısına yeni, məs’ul vəzifələr qoyur. Ona “hər şeyi elə bağışlamağı, el borcu qalsa da, bu borcdan əl çəkməyi” tövsiyə edir. İnsanları öz işində əməlpərvər olmağa, xalqına, bəşəriyyətə xidmət etməyə, “gecəni, gündüzü bada vermədən” çalışmağa, “yaxşı ad qazanmağa” çağırır:

Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əməlindən dünya zərxara.
Xoş ətiirlər saçmaq istəyən adam,
Gültək xoşxasiyyət olmalı müdam.

(“Yeddi gözəl”, səh. 45)

Nizaminin insan haqqında düşüncələri tərkidünyalıq meyllərindən, pessimizmdən uzaqdır. Onun mayası həyat eşqindən, dünyaya məhəbbətdən yoğrulmuşdur. Şairə görə, insan həyatı sevməli, ondan zövq almalı, “ömrüdən bərk yapışmalıdır”. Çünki “ömrüdən dünya boş qalar”, mənasını itirər. Bu dünya qəm, kədər məskəni, “zillət, fəlakət ocağı” deyildir. O, sevinc, şənlik üçün yaranmışdır. “Bəxtiyarsan hamıdan, ömrü boyu şad yaşa, qul deyilsən dünyada, qüssədən azad yaşa”. İnsan nə qədər diridir, həyata olan məhəbbətini, inamını itirməməlidir. Dünyanın saysız-hesabsız nəmətlərindən faydalanmalı, onun qədrini bilməlidir.

Nizaminin insan konsepsiyasında şəxsi ləyaqət, düzlük, mərdlik məsələləri mühüm yer tutur. İnsan həyatın bütün mərhələlərində öz yüksək adına, xilqətinə layiq olmalı, insanlığın mənasını, şərəfini hər yerdə uca tutmalıdır. Düşdüyü vəziyyətdən, şərətdən asılı olmayaraq, həmişə haqqın carçısı olmalı,

düz danışmalı, pak vicdan, təmiz mə’nevəyyat sahibi kimi ömür sürməlidir, namus və qürurla yaşamaladır:

Öz düzlüyü kimsəni verməz bada dünyada,
Düz sözüylə kimsəyə yetməz qada dünyada.
Doğruluqla köməkdir hər bir ərə yaradan,
Doğru ol ki, yetirsin hər zəfərə yaradan.
Əzəl gündən qiymətli bir incidir doğru söz,
Acısıyla könüllər sevincidir doğru söz.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 127)

“Heç bir hünər sahibi - cömərd insan” bərk ayaqda əqidəsini, məsləkini dəyişməməlidir, mənliliyini, şərəfini mənsəbə, çörəyə satmamalıdır. Bərk ayaqda, “qanını çörəyinə yavanlıq etməli” olsa belə, ruzi üçün başqalarına əl açmamalıdır. “Bu yeddi dəyirman başında bir arpa üçün boynunu büküb” alçalmamalıdır. İnsan torpaq deyildir ki, hər yetənin tapdağı olsun, namərdlərin, alçaqların kötəyini yesin, qarşılarında baş əysin.

Bu dünya qəm, qüssə məkanı, kədər evidir dəyənlər yanılırlar. Ümumiyyətlə, qəmə mübtəla olmaq ağır xəstəlikdir, acizlik, iradəsizlik nişanəsidir. Ona görə də “arif ol, qəm çəkmə, qəmədən et həzər, qum nəm çəkən kimi qəmi qəm çəkər”. İnsan bütün ömrü boyu onu həyatdan ayıran, qula, gədəyə çevirən mütilikdən, qəlbini xarabazara çevirən qəmədən, qüssədən qaçmağa çalışmalıdır, gələcəyə olan ümidini, nikbinliyini heç vaxt itirməməlidir. Çünki “bu dünya şənlik üçün yaranıb”, onu qəmlə, kədərlə başa vurmaq qafillikdir. “Kim deyir bu saray tikildi qəmçin?”, “O, zillət, fəlakət ocağı deyil!”. İdrakı yerində olan kamil, huşyar insan gərək bunu heç vaxt unutmasın:

Özünü zillətdə tutmaq nə gərək!
İl boyu qəm, kədər udmaq nə gərək!
Girmə bu dünyanın kəc qapısından,
Heçlikdən bir fayda görərmi insan?...
Əlində nə qədər var isə imkan,

Çalış ki, şən keçsin, hər nəfəs, hər an.
Ömrə sərmayədir aldığı nəfəs,
Kədəre tapşırmaq əbəsdir, əbəs!

(“İsgəndərnamə”, səh. 365-366)

Qüssə, kədər insanı bədbinləşdirən, mə'nən özən, şikəst vəziyyətə salan ağır xəstəlikdir. O, öz-özünə sağalmır. Bu xəstəliyin qarşısını almaq, ondan yaxa qurtarmaq üçün insanın varlığında mübarizə əzmi, xüsusi təpər, iradə və inadkarlıq olmalıdır. O, nə istədiyini yaxşı bilməli, gücünə, iradəsinə inanmalıdır. Boş külyalardan, həyatını taleyin ümidinə qoymaqdan, acizlikdən əl çəkməlidir. Həyatda nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu dərk etməyi, onları yerli-yerində bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Qarşılaşdığı adi qayğılara, ilk müvəffəqiyyətsizliyə görə ruhdan düşməməlidir, qəmə, qüssəyə qapılmamalıdır. Özünü daha ağır, daha kədərlə günlərdən qorumalıdır, zamanın ən çətin, mürəkkəb sınaqlarına hazır olmalıdır. Başına gələn bəlalardan, çətinliklərdən əxlaqi nəticə çıxartmaq, ibrət dərsi götürüb qəddini düzəltmək, özünü ələ almaq bacarığına malik olduğunu göstərməlidir:

Daralma sənə üz verəndə kədər,
Ondan da böyük bir dərddən qıl həzər!
Hər gün bu çöllərdə gəzmək cıl-çılpaq
Yaxşıdır, ya dəniz dibində batmaq?
Doğrudur, ağırdan hər baş incinər,
İncitməz qılınc gürz yarası qədər,
Dünyada hər işdən çətin bir iş var,
Ürəyi möhkəmə olur zəfər yar.

(“İsgəndərnamə”, səh. 387)

“Kim olsan, düşün ki, insansan, insan!”, “Mərd olmaq yaxşıdır dünyada hər an, mərdliklə yetişir arzuya insan”, - deyən Nizami belə hesab edirdi ki, insan həyatın bütün mərhələlərində

vüqarla, kişi kimi yaşamalı, “daş-kəsək olsa da keçdiyi bu yol, rəqsində oynayan fələk kimi olmalı”, “dünyada sillələr yesə də”, mərdliyini, ləyaqətini qoruyub saxlamalıdır, xilqətdə hamıdan ali, şərəfli olduğunu unutmamalıdır. Mütilik, riyakarlıq, şərəfsizlik alçaq sifətdir, kişiyə, ər oğlu ərə yaraşan iş deyildir. Ona görə də “bu e'tibarsız aləmi şadlıqla yaşamaq, ömrün arzusunun torpaqlara qatmaq”, həyat yolunda hünərlər göstərmək, dağ kimi başı uca yaşamaq lazımdır. Varlığın mə'nası, gözəlliyi, şirinliyi də bundadır. İnsan insanlığını indiyədək ancaq bu yolla qoruyub saxlamış, ucalmış, şərəfə, şöhrətə, xoşbəxtliyə çatmışdır:

Fələk kimi olan boyuna bir bax,
Saxla qiymətini, vüqar qalacaq...
Sən öz mərtəbəndə otursan əgər
Bil ucalar başın göylərə qədər.
Dağ kimi qaçırma başını seldən,
Sillə yesən belə, üz döndərmə sən.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 278)

Nizami dönə-dönə göstərirdi ki, mütilik, ah-nalə, göz yaşı acizlik, qeyrətsizlik nişanəsidir. “Ömrünü ah-vayla vermə bada, acizlər ah-vayla yaşar dünyada”. Bu yolla heç kim arzusuna, istəyinə çatmamışdır. Əksinə, belə sifətlər insanı alçaldır, əzmini, iradəsini öldürür, qul halına salır. İnsan gərək həmişə öz gücünə, iradəsinə inansın, “gecəylə gündüzün gərdişindən, öz əvvəlki köləlik vərdişindən uzaqlaşsın”, “haraya qədəm atsa, ehtiyatını unutmasın”, bir iş görəndə səbrlə, təmkinlə hərəkət etsin, əvvəlcədən “haraya çatan qurtuluş yolu arayıb tapsın”. Bir sözlə, insan kimi yaşamaq üçün zəllilik yükünü kənara atmaq, zülmə, cəbrə müqavimət göstərmək, dağ kimi əzəmətli, əyilməz olmaq lazımdır. Şair bu böyük həqiqəti başa düşməyənlərə üzünü tutaraq ürək ağrısı ilə deyirdi:

Neçin alçaqlara boyun əyirsən?
Oyuncaq olursan namərdlərə sən?
Nə üçün boynuna min yük alırsan?
Zalımın zülmündən razı qalırsan?
Qəlbi yumşaqlığı bir dəfə unut
Çiyini dağ kimi ucalıqda tut!...
Acizlik ürəyi ağrıdır bilsən,
Bir alçaqlıq olar hər zülmə dözsən.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 71)

Nizami insan ləyaqətindən, qadirliyindən danışarkən kor-koranə qismətə boyun əyməyin əleyhinə çıxır, Allaha təvəkkül fəlsəfəsini rədd edir. Şairə görə, insan öz varlığını, güzəranını taleyin, təvəkkülün, qəzavü-qəderin ixtiyarına qoymamalıdır. Qarşısına çıxan həyatı sualların cavabını təkcə göylərdə deyil, həm də ağılın, zəkanın işığında axtarmalıdır. Hər bir işdə ürəyinin səsinə qulaq asmalı, idrakına, kamalına güvənməlidir, onlardan məsləhət almalıdır. Çünki “ürək Allah olmasa da, biz onun əmrindəyik”, onun hökmü ilə hərəkət edirik. Daha doğrusu:

Ağıl olsun sənə hər işdə rəhbər,
Hər şeyi ondan sor, o deyən yetər.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 345)

Yaxud:

Pis, yaxşı nəyin var, demək malındır,
Lakinn sənə vacib öz kamalıdır.

(“Yeddi gözəl”, səh. 304)

Ağıl, kamal yüksək insani keyfiyyətdir. “Dünyanın gözünü ağıl parladır”. Bəşəriyyətin taleyini, ictimai-mə'nəvi tərəqqisini pul, qızıl deyil, ağıl, kamal həll edir. O, ancaq bu ali keyfiyyətlərin hesabına güclü, əyilməz, qüdrətli, xoşbəxt, qurur, yaradır, dünyanı dəyişdirir, abadlaşdırır. Ağıl həm də kamillik nişanəsidir. Aqillər həmişə “Tanrı köməyinə sığınır”, yaxşı işlərdən

kam alır, fərəhlənir. Ağıldan, kamaldan bara çatmamış adam mə'nən naqisdir, “insansifət əjdahadan”, heyvandan başqa bir şey deyildir. Vay o gündən ki, ağıl nadanın, cahilin, zəka şərin, iblisin xidmətində dayanır, ona qulluq edir:

Ədalət mülkündən kim üz çevirsə,
Ona aqıl deməz ağıllı kimsə.
İnsana bu ağıl gözəl qonşudur,
Heyif ki, pislərlə, oturub durur.
Ağılsız kəslərlə oturub duran
Ağıldan, şüurdan deməsin dastan.

(“İsgəndərname”, səh. 122)

Ağıl əvəzsiz sərvətdir. Onun nə'məti, barı yer üzündə əbədi baqıdır, pozulmaz, dağılmazdır. Onu həyatın heç bir qovğası, gərdisin heç bir oyunu məhv edə bilməz. Ağıl, kamal həm də insanın arxası, güvənc yeri, xoşbəxtliyinin əsasıdır:

Hər kimdə vardırısa ağıllılıq cövhəri,
O bacarar hər işi, parlar onun gövhəri.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 121)

Ağıl tükənməz səadət mənbəyidir. Şairin dediyi kimi: “Səadət kamalla yetişir başa”. İnsan həyat yolunu şüurla ölçməli, haram dalınca qaçmamalı, “halallıqla yaşayıb dağ kimi ucalmalı”, ağıla zidd, onun rədd etdiyi ehtiraslardan uzaq olmalı, tamahını cilovlamağı bacarmalıdır. Nəflə, tamahla ağıl arasında sərhəd qoyulmalı, onlardan birinin səadət, xoşbəxtlik, digərinin mə'nəvi düşkünlük, bədbəxtlik nişanəsi olduğu unudulmamalıdır. “Allahlıq edərsən nəfsini salsan, acgözdür öküzlə eşşək hər zaman”, “gözü torpaq tək ac olan gərək bilsin yeyir ancaq bir qarın çörək”. “Az olsa tamahın, arzun, niyyətin, onda qat-qat artar malın, sərvətin”. Ümumiyyətlə, ağıllı adam heç vaxt tamah toruna düşməz, nəfsinin qurbanına, köləsinə çevrilməz. Tamah-

karlıq, acgözlük, çox yemək insanı öz ali məqamından, ləyaqət hissindən uzaqlaşdırır. “Çox yeməkdən kütləşər, ağılın kəm olar sənin, reyhan kimi qəlbinə qüssə, qəm dolar sənin”. Hər şeyi qarınla ölçmək insanı iyrenc, şüursuz heyvan səviyyəsinə endirir, mə'nən kiçildir, eybəcərləşdirir:

İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.
Kim ki, yetişmədi ağıldan bara,
Oxşar insansifət əjdahalara.

(“Yeddi gözəl”, səh. 44)

Tamahkarlıq, var-dövlətə uymaq, zərə, pula sitayiş insanın ən ali hisslərini öldürür, onun qəlbinə zülmət çökür, varlığında lovğalıq, təkəbbürlük baş qaldırır. Şair belə insanlara xəbərdarlıq edərək deyirdi: “Uyma vara-dövlətə, təkəbbürdən uzaq göz, zülmət ömür yoluna günəş nuru çiləməz”. Qızıl, var-dövlət ağılı, idrakı kamil olmayan adamları qudurdur, imanını, mürvətini əlindən alır, mə'nən pozur, işrətə, əyyaşlığa aparıb çıxardır. “Qızıl xərclənəndə işrət gətirir, saxlayanda əziyyət, heybət gətirir. Kim qızıldan ötrü ölür boş yerə, demək o sitayiş eyləyir zərə. Bir xəzinə ki, ancaq cəfa naxşındır, ondan üz çevirmək daha yaxşıdır”. Kim bu həqiqəti başa düşmürsə, onun nə insanlıqda payı, nə cahanda hörməti, nə də axirəti yoxdur:

Cahanda yaxşıdır iki şey ancaq:
Az yemək, bir də ki, çox bağıslamaq.
Böyüklüyə çatan hər kamil insan
Ancaq beləliklə çıxardır ad-san.
Yıxılmaz az yeyən ucadan, haşa!
Çıxmaz tamahkar da ucaya, başa.

(“Yeddi gözəl”, səh. 305)

Bununla yanaşı, qızıl, cəvahirat sahibi həmişə qorxu, təşviş içində yaşayır. Onu oğrudan, quldurdan qorumaq üçün müxtəlif

yerlərdə gizlədir, torpağa basdırır, ilan kimi üstündə yatır. Yığıldığı zərin, pulun gecə-gündüz əsirinə, gözətçisinə çevrilir, sərvət əldən gedəndə isə ağılı, mənliliyini, ləyaqətini itirir, dəliyə, divanəyə dönür. İnsanın xoşbəxtliyi, məs'udluğu qızılda, var-dövlət yığmaqda deyil, mə'nəvi zənginliyində, sabaha olan ümidində, işıqlı əməllərində, istəyindədir:

İndi ki, qızıldan ucadır istək,
Ən yoxsul, ən zəngin kimsədir, demək.
Bu dünya olmuşdur yoxsul dünyası,
Həm özü məs'uddur, həm əqrəbası.
Qorxusuz və rahat yaşa hər zaman
Çəkinməz quldurdan, qorxmaz oğrudan.
Düşüncə, kədərdir çox sərvət, çox var,
Dünyası az olan olur bəxtiyar.

(“İsgəndərnamə”, səh. 227)

Nizaminin nəzərində ağılla, kamalla yanaşı, insanın ali keyfiyyətlərindən biri də zəhmət anlayışıdır. İnsan cəmiyyətdəki mövqeyindən, maddi vəziyyətindən, qoca və ya cavanlığından asılı olmayaraq, zəhməti sevməli, özünü vaxtında işə, əməyə alışdırmalıdır. Bekarçılıq insanı sıxır, tənbelləşdirir, müftəxorluğa, tüfeyliyə aparıb çıxardır, hətta bə'zən çıxılmaz vəziyyətə salır. Canı, əl-ayağı sağ adamın başqasının zəhmətinə göz tikməsi, boş-bekar gəzməsi şərəfsizlikdir. İnsan öz ruzisini zəhmətlə qazanmalı, bu cəhətdən həyatın bütün sınaqlarına hazır olmalıdır:

Özgənin əliylə qazdırma mə'dən,
Özün bir əl tərpet, əgər dirisən...
Minlərlə xidmətçin olsa da, hökmən,
Özün əl-qolunu heç qoyma işdən.
Sənin əl-ayağın səlamətdirsə,
Onların işini xadimlər görsə,

Bunlar da əlindən çıxsa hər zaman,
Sən əlsiz, ayaqsız qalmış olarsan!

(“İsgəndərname”, səh. 521)

Zəhmətdən, onun doğurduğu əzab-əziyyətdən, çətinliklərdən qorxmaq lazım deyildir. Çünki zəhmət çəkmədən, əlləşib vuruşmadan, qarşıya çıxan çətinlikləri dəf etmədən həyatda heç nəyə nail olmaq mümkün deyildir. Əzabsız, əziyyətsiz azadlıq, səadət, xoşbəxtlik yoxdur, onu ancaq hünərlə, ağır sınaqlardan keçirərək qazanmaq lazımdır. Zəhmətsiz, əziyyətsiz qazancın çəkisi, qədir-qiyəti yoxdur. Onu şirinləşdirən, qiymətləndirən zəhmətdir, alın təridir. “Həyatın yolunda olmasa tikən, olarmı güllərin qədrini bilən?”. “Köləlik zəncirini zillətsiz atmaq olmaz, iztirabsız, əzabsız şərəfə çatmaq olmaz”. Bu mə'nada zəhmət namus, qeyrət rəmzidir, insan ləyaqətinin ilkin və əsas şərtlərindən biridir. Ona görə də: “Qana qəltan etsə də səni zəhmət tikanı, çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı. Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl, hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail”. Əməyin, zəhmətin bəhrəsi heç vaxt itmir. O, gec-tez üzə çıxır, reallaşır, bu gün olmasa da sabah bar, məhsul verir:

Bir gün bar götürər ağac əkənlər,
Xəzinə aparar əmək çəkənlər.
Tənək ağlamasa vaxtında zar-zar
Yetirməz axırda sevinclərlə bar.
Varmıdır sümüksüz ilik, ya beyin,
Arısız şan balı olarmı, deyinq?

(“Yeddi gözəl”, səh. 30)

Zəhmət həm insanın, həm də dünyanın yaraşığıdır. Zəhmətsiz dünya bu qədər gözəl, əlvan, firavan olmazdı, səfalət və sükunət içində batıb qalardı. Əslində həyatı yaşadan, abadlaşdıran, irəli aparan da zəhmətdir. Zəhmətsiz həyat öz məzmun və mə'nasını həmişəlik itirər, puç olar. “Zəhmətin arxasında rahat-

lıq var, şadlıq var”. Zəhmət təkə insanın həyatını, dünyanı abadlaşdırmır, həm də o tükənməz zövq, gözəllik mənbəyidir, sağlamlıq və gümrahlıq rəmzidir. “Hər halda sən çalış, həyat əməkdir, cənnət kahıllığı kimə gərəkdir;”. Zəhmət adamı şərəfli, həmişə başıuca, əyilməz, gözütöx olur, heç vaxt qürur və ləyaqətini itirmir. Bir sözlə:

Könüldə lovğalığa deyil, hünərə ver yol,
Hər zaman, harda olsan hünərin ovçusu ol.
Çox zaman can yandırıb çalış axıt inci tər,
Beləliklə taparsan taca layiq bir gövhər.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 116)

Nizami əməyi bir ictimai keyfiyyət kimi yüksək qiymətləndirməklə bərabər, əməkçilərin, zəhmət adamlarının həyatından, əməllərindən də böyük məhəbbətlə danışmış, onların canlı, parlaq obrazlarını yaratmışdır. Şübhəsiz, əməkçi insan surətləri Nizami poemalarının bəzəyi, yaraşığıdır, onun humanist insan konsepsiyasının mahiyyətini, ictimai mündəricəsini açmaqda mühüm əhəmiyyətə malikdir. Böyük tərbiyəvi funksiyası olan bu obrazlar təkə dünyanı bəzəyən, abadlaşdıran əməyin, zəhmətin təmsilçiləri olaraq qalmır, həm də yüksək əxlaqi-etik məziyyətlərin daşıyıcıları kimi diqqəti cəlb edirlər. Şairin əməkçi obrazları bir çox hallarda öz gözəl, nəcib insani keyfiyyətlərinə görə “Xəmsə”nin əsas qəhrəmanları sayılan şahlardan, ə'yanlardan qat-qat yüksəkdə durur, ağılda, zəkada, dəyanət və ləyaqətdə onlar üçün nümunəyə çevrilirlər.

Ümumiyyətlə, Nizaminin nəzərində əmək adamı son dərəcə böyük hörmətə, ehtirama layiqdir. Onu sevmək, zəhmətini, hünərini qiymətləndirmək lazımdır. Çünki insan əməyinin, hünərinin qiymətləndirildiyini gördükdə fərəhlənir, qol-qanad açır, qürur hissi keçirdir, cəmiyyət üçün daha yaxşı, daha faydalı işlər görməyə həvəslənir. Onun gücü, inamı daim artır, qüvvətlənir və yeni-yeni bəhrələr verməyə başlayır. Əksinə, insanın

əməlinə, hünərinə e'tinasızlıq, laqeyd münasibət, imkanını məhdudlaşdırmaq onu ruhdan salır, işindən, peşəsindən soyudur, passivləşdirir, əməyini, iste'dadını reallaşdırmaqdan məhrum edir. Beləliklə, cəmiyyət öz yüksək iş əmsalını, qüvvəsini potensial enerjisini zəiflədir, maddi-mə'nəvi gücünü itirir, tə-nəzzülə gedib çıxır:

Bir adamda görsən böyük bir hünəri sən,
Haman hünər azalar get-gedə, bəyənməsən.
Əgər bəyənsən onu onda iş başqalaşar,
O çəsmədən axan su ikiqat artıq daşar.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 17)

Nizaminin nəzərində insan ləyaqətinin şərtləri və xüsusiyyətləri çoxdur. Bunların içərisində dostluq, alicənablıq, xeyirxahlıq, səxavət, qarşılıqlı məhəbbət və mə'nəvi saflıq kimi ictimai-əxlaqi keyfiyyətlər daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dostluq çətin, mürəkkəb, məs'uliyətli bir işdir. Dostluğun bünövrəsi düz, möhkəm və sağlam qoyulmalıdır, hər cür siyasətdən, saxtakarlıqdan, riyakar əməllərdən uzaq, qərəzsiz olmalıdır. "Bünövrəsi əyri qoyulan evin bir gün, dörd divarı uçacaq yəqin". Dost-dosta tən gəlməli, ağıl, mə'nəviyyatca bir-birinə yaxın olmalıdır. "Dostluqda hər kimlə səsləşə bilsən, onun pərdəsində nəğməni çal sən". "Ağac əkdin, mütləq elə yerdə ək ki, yəqin biləsən o bar verəcək". Dostluq da belədir. Əsilsiz, e'tibarsız dost da barsız-bəhrəsiz ağaca bənzəyir. "Bir dost ki, dost ilə hey nifaq eylər, o, demək düşmənlə ittifaq eylər". Belə dost çəkilən əmək, zəhmət itir-batır, insana xeyirdən çox, zərər verir.

"Nadan dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır". Dost dostun yolunda nəinki malını, çörəyini, hətta lazım gəlsə, canını belə əsirgəməməlidir. Bununla insan təkcə dostunu sevindirmir, həm də özü hörmət, izzət sahibi olur, kama çatır, dünyanı qazanır, imanını, axirətini tə'min edir. Bir sözlə, "yesə çörəyini dostlarla in-

san, onundur var-dövlət, onundur cahan". Nizamiyə görə, dostluq təkcə fərdi xarakter daşımır. O, geniş, çoxçalarlı, dərin idraki tə'sirə, tərbiyəvi əhəmiyyətə, ümumbəşəri mahiyyətə, böyük ictimai-əxlaqi məzmun və mə'naya malik bir anlayışdır. Şair dönə-dönə qeyd edirdi ki, insan insanı sevməli, həmişə bir-birinə dost, arxa olmalıdır. Xüsusilə darda olanlara, "qəmdən, qüssədən aciz düşənlərə" kömək etmək, əl tutmaq böyük şərəfdir, insanlıq borcunun, insana məhəbbətin ən yüksək və nəcib nişanəsidir:

Bacarsan hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük şərəfdir kömək.
Sən də əldən düşüb yorulsan əgər,
Sənin də yükünü bütün el çəkər.

("Leyli və Məcnun", səh. 74)

Buradan çıxış edərək, Nizami insan və cəmiyyət, insan və təbiət problemlərini qoyur. "Tə'lim verən çoxbilmiş bir dayədir zəmanə, nələr öyrətməyibdir gör ki, nədir zəmanə" deyən şair belə hesab edir ki, insan daha çox öz zəmanəsinin, onu əhatə edən mühitin, mənsub olduğu cəmiyyətin övladı, yetişdirməsidir. Onun ağıl, təfəkkürü, mə'nəvi dünyası bu mühitdən qidalanır, güc alır, reallaşır. Fərdlə cəmiyyət vəhdət təşkil edir, biri digərini tamamlayır. Hər bir cəmiyyət, ictimai mühit, onu təşkil edən fərdlərin şüuru, düşüncə tərz, mə'nəvi-əxlaqi anlayışları əsasında formalaşır, qurulur, fəaliyyət göstərir. Cəmiyyətdə hər şey tərbiyədən, ictimai şüurdan, insanların idrak səviyyəsindən asılıdır. Nizaminin özünün dediyi kimi: "Harda ki, daş qəlblə var, avam, nadan, naşı var, orda daş-qalaq var, dəlilər savaşı var".

İnsan vahid anlayışdır, onun gücü, qüdrəti, birliyindədir, yoldaşlığında. "Heç bir işdə olma yarsız, yoldaşsız, dünyada milsiz Allahdır yalnız. Dünyada çox iş var yoldaşdan aşar, yaman gündə çatar dada yoldaşlar". Bu həm də təbiətin qanunudur.

“Özündən çox böyük şeylər sürüyən qarışqa birliklə göstərir hünər”. “Xurma yoldaşlıqla şirə yaradır”. Onun “şirinli şadlığı” da bundadır. “İpək taclı barama qurdu tacını yoldaşlıq əliylə qurur”. İnsan həyatı da belədir:

Təkbaşına kimsə dünyanı udmaz,
Təkcə bir insanın şahlığı tutmaz.
Ağıllılar bilir: tək yesə hər kəs,
Təklidə də ölər, dost-aşna görməz.
Çay sulu olsa da, sən içmə yalqız,
Dəniz tək olarsan acı, qılıqsız.
Özünü dünyada şam tək dolandır,
Özgənin işiyçün özünü yandır.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 222)

Nizamiyə görə, fərdlərin ümumi birliyi əsasında qurulmuş cəmiyyətdə insan tək özü üçün yaşamamalıdır. Çünki o, kömək-siz, arxasız həyatda heç bir şeyə nail ola bilməz. İnsan ancaq insanlarla birlikdə, qarşılıqlı ünsiyyətdə qüvvətli, xoşbəxt, insan cəmiyyətdə vahid amal ətrafında birləşəndə, bir-birini sevəndə, bir-birinə inanda qüdrətli, əyilməzdir, böyük, faydalı işlər görməyə, dağı dağ üstündə qoymağa qadirdir. “El gücü, sel gücü” - bu sınaqlardan çıxmış, dönə-dönə sübut olunmuş həqiqətdir. Ağac ağaca söykərib yaşadığı kimi, insan da həmcinsinə arxalanmasa təkbaşına xoşbəxt olmağa qadir deyildir. “Səadət o zaman yar olar sana, ondan aldığı verəsən buna. İnsanla yaşayan mərddir, kişidir, kimsəni sevməmək namərd işidir”. İnsan insana zahiri görkəminə, rənginə, irqinə, ictimai vəziyyətinə görə qiymət verməməlidir. İnsan hər yerdə insandır. Bu ali, şərəfli adına görə o, həmişə böyük hörmətə, ehtirama, məhəbbətə layiqdir:

Zəncinin zahiri qaradır ancaq,
Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.
Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır!

(“İsgəndərnamə”, səh. 482)

Xoşbəxt olmaq üçün başqalarını da xoşbəxt etmək lazımdır. Onda xoşbəxtlikdən tək-tək adamlar deyil hamı, “bütün cahən feyz alır”. Bu insanlıq anlayışının əsas mahiyyəti və ümdə vəzifəsidir:

Xoşbəxtlikdən üzün gülən zaman, bir
Yoxsula şey verib onu sevindir.
Günəş qızıl kimi yerə tökülür,
Dünyanı güldürür, özü də gülür.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 54)

Nizaminin fəlsəfi təliminə görə insan təkcə cəmiyyətə, öz həmcinslərinə deyil, həm də təbiətə, canlılar aləminə münasibətdə humanist qanunlara, yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Çünki insan da təbiətin doğma övladı, ayrılmaz bir hissəsidir. “İnsan səadət üçün fərd ilə cəmiyyət arasındakı ahəng kifayət deyil, cəmiyyət ilə təbiət arasında da harmoniya yaratmaq vacibdir. İnsanın təbiətə münasibəti müsəlman filosoflarını Nizamidən çox-çox əvvəl düşündürürdü. Lakin həmin məsələ öz bədii həllini tam və kamil şəkildə birinci dəfə Nizaminin yaradıcılığında tapdı... Şairin təliminə görə, təbiət vahid, bölünməz bir orqanizmdir. Təbiətin hər bir üzvü müəyyən bir vəzifə ifa edir. Təbiətin bir üzvünün zədələnməsi onun bütün cisminə xələl gətirə bilər. Təbiətdə heç bir artıq üzv yoxdur. Heyvanlar da insanlar kimi cana malikdirlər, onlar yalnız şüur e'tibarilə bizdən aşağı pillədə dururlar. Odur ki, insanlar heyvanları öz nəfslərinin əmrlərinə görə məhv etməməlidirlər, əksinə, onları qorumalı, təbiətin gözəlliyini mühafizə etməlidirlər”¹.

Təbiət həm də insan varlığının əsası, anası, qida mənbəyi, əzəli və əbədi yurdu, məskənidir. Təbiətə qarşı qəddarlıq, laqeydlik insanın öz həyatına qarşı cinayət, qəddarlıqdır. Xüsusi-

1. R.Əliyev. “Nizami Gəncəvi və onun “Sirlər xəzinəsi” poeması” (“Sirlər xəzinəsi”nə müqəddimə), Bakı, 1981, səh. 17.

lə canlı varlığa, heyvanlar aləminə qeyri-insani, amansız münasibət yolverilməzdir. İnsan kimi bütün canlıların da yaşamaq, həyatın ne'mətlərindən istifadə etmək haqqı vardır. Bu haqqı onlara ulu Tanrı vermişdir. Müqəddəs Qur'ani-Kərimdə deyildi-yi kimi: "Yerdə gözən elə bir heyvan, göydə iki qanadlı elə uçan bir quş yoxdur ki, sizin kimi ümmətlər olmasın (Onlar da sizin kimi bir zümrədir. Allah onlara da ruzi vermiş, əcəl vaxtlarını əvvəldən müəyyənləşdirmişdir. Onlar da öz qabiliyyətinə görə Allahın vahidliyini mədh edib, şə'ninə tə'riflər deyirlər) (Qur'ani-Kərim, Əl-ən'am, "Davar" surəsi, ayə 38).

Nizami yaxşı başa düşürdü ki, təbiətlə, onun qoynunda yaşayan bütün canlı aləmlə insan arasında daimi vəhdət, qırılmaz əlaqə, əbədi ünsiyyət, bağlılıq vardır. Bəşəriyyət özünün gələcək həyatını qorumaq, tam səadətə qovuşmaq istəyirsə, o təbiəti bir anlıq mənfəət naminə kor-koranə məhv etməkdən çəkinməlidir. Onu qorumalı, mühafizə etməlidir. Bir sözlə, cəmiyyətlə təbiət arasında qarşıdurmaya son qoyulmalı, kamil ahəngdarlıq yaradılmalıdır. Əks təqdirdə təbiətə yersiz müdaxilə, şüursuz münasibət insanlığı ağır fəlakətə, faciyyəyə, əbədi məhvə aparıb çıxarda bilər.

Bəşəriyyətin təbiətə münasibətdə düzgün yol tutmadığını görəndə, duyan Nizami poemalarında dönə-dönə bu problemə toxunur, insanlığın gələcəyi üçün dərin narahatlıq hissi keçirdiyini söyləyir. Şair təəssüflə bildirdi ki, "ceyranlar ovlayan insan" yaranan gündən indiyədək öz vəhşi təbiətindən əl çəkməyib. Zalım, insafsız, təkamüldən uzaq insanın tamahı, nəfsgirliyi üzündən təbiətin bəzəyi olan "qulanlar, ceyranlar qaçıb", yoxa çıxıb, dünya gözəlliyini itirib, xarabazara çevrilib. Böyük mütəfəkkir təbiəti kor-koranə məhv edənləri, "ağacı yıxanlar tez yıxılırlar, ovçunun axırı dilənçi olar" kimi hikmətamiz tövsiyələrlə islah etməyə çalışır, hətta bə'zən öz ictimai məramına, humanist təbiətinə zidd olaraq bəşər övladını çox acı, kəskin sözlərlə ittiham edir: "Bu vəhşi, yırtıcı, divxist insan səmimi dost deyil, uzaq ol ondan! Hər maral ovçunun zülmündən qaçır, yırtıcı

vəhşidir hələ insanlar. Çöldə şux bir ceyran düşməyir ələ, insandan sığınır dağa, köhülə, aslan ki, ormanda etmişdir məskən, qorxaraq gizlənmiş insan şərinə" deyərək onun qəddar, amansız hərəkətlərindən acı-acı şikayətlənir:

İşığı, qaranlığı, xeyri, şəri aləmin,
Bil ki, əbəs deyildir, ey bəşəri aləmin!
Uğursuz ədlansa da əfsanələrdə bayquş,
Xəzinə bülbülüdür viranələrdə bayquş.
Bu dünyanın hikməti çatmaz sona əzəldən,
Hər canlının şirindir canı ona əzəldən.
Üstünlükdə varlığın birincidir dünyada,
Hər canlı da sənəin tək bir incidir dünyada.
Qan bahası istəyən çoxdur deyərək can alma,
Can verməyə qüdrətin yoxdur deyərək can alma.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 97)

Nizamiyə görə insanla cəmiyyət, insanla təbiət arasındakı vəhdəti, müvazinəti, harmoniyayı qoruyub saxlamaq üçün insanlıq bəşəri kamilliyə çatmalı, dərin idrak, təfəkkürlə yanaşı, yüksək mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməli, xüsusilə böyük səxavət, geniş qəlb, yaxşı niyyət, hümmət və mərhəmət sahibi olmalıdır. Səxavət insanı ucaldan, ona hörmət gətirən yüksək mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətdir, xeyirxahlıq, geniş ürək, alicənablıq nişanəsidir. Səxavətsiz insan barsız, meyvəsiz, quru ağac kimi bir şeydir. Onun varı-dövləti, imkanları başından aşsa da, xalqa, bəşəriyyətə bir xeyri, faydası yoxdur. Bu dünya səxavətli insanların çiyində ucalıb, kamala, şöhrətə çatıb. Səxavətli insan həyatın, cəmiyyətin yaraşığı, arxası, dayağıdır. Səxavət hissi insanda həm də şəxsi təmənnadan, xüsusi məqsəddən uzaq, təbii, fitri olmalıdır. "Böyüklük istəsən səxavətli ol, bağışla kişini, xərc elə bol-bol. Varlı çətinliklə pul versə əgər, işin axırında fəlakət görər".

Digər tərəfdən səxavət heç də yersiz israfçılıq, bədxərclik

deyildir. Məzmun və mə'naca müxtəlif olan bu iki anlayışı bir-birindən ayırmaq, onların sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. İnsan namusla, zəhmətlə, halallıqla yığdığı var-dövlətinin qədrini bilməlidir. Onu xərcləyərkən ölçü-biçi gözləməlidir, "ayağını yorğanına görə uzatmalıdır". İnsanı müflis halə salan, var-yoxdan çıxardıb zəlif günə qoyan səxavət artıq xeyrixahlıq, alicənablıq deyil, nadanlıq, cahillik əlamətidir. İsrəfçilik, bədxərlik həddinə çatan səxavət ağır bəla, pis xəstəlikdir. O, insana xeyir, hörmət əvəzinə fəlakət, müsibət gətirir:

Dağıtma əlində var isə sərvət,
Bihudə yeməkdən çəkərsən zəhmət.
Xərclərkən ölçüdə gəl götürmə əl,
Nə artıq, nə əskik - ortaqdır gözəl,
Sapın yoğun olsa incə iynədən,
Çox iynə gözünü kor edəcəksən.

("İsgəndərnamə", səh. 303)

İnsanın səadəti, xoşbəxtliyi onun əməlindən, niyyətindən, həyata baxışından asılıdır. Yaxşı, xeyrixah, əməlpərvər, əhdi, niyyəti təmiz insan təkcə ətrafını deyil, hətta soyuq zindanı, qaralıq məzarı belə zinətləndirməyə, müqəddəs yerə, ibadətgaha çevirməyə qadirdir. "İnsan oğlu qazanar zindənda da şan-şərəf, gətiribdir Yusifə qaralıq zindan şərəf". İnsanın həyata baxışı, əməlləri onun varlığının, daxili aləminin, əxlaqi baxışlarının güzgüsüdür. İnsanın qəlbi gərəc nəcib, pak hisslərlə, alicənab, xeyrixah, humanist arzularla dolu olsun ki, ora riyakar, xəbis, iy-rənc əməllər, duyğular yol tapa bilməsin. İnsan həyata, qarşılaşdığı hadisələrə həmişə öz dünyagörüşünə, mə'nəviyyatına uyğun yanaşır, qiymət verir. Bu, sübut olunmuş həqiqətdir: yaxşı adam hər şeydə yaxşılıq, gözəllik, xəbis isə nöqsan, eyib axtarar. Yerli-yersiz hamıda qüsurları axtarmaq, həqiqətə ləkə yaxmaq, öz gözündəki tiri görmədən başqasının gözündə çöp axtarmaq mə'nəvi-əxlaqi naqislikdir, insanlığa yaraşmayan bir işdir:

Yüz nöqsanın varkən dinmə, sus barı
Özgədə axtarma o nöqsanları.
Bir gözlə baxarsan öz eybinə sən,
Gözlərin yüz olar özgədə görsən.
Ey eyib axtarmaqda ayna olan şəxs!
Aynanın işini sən görmə əbəs.

("Xosrov və Şirin", səh. 166)

Nizamiyə görə insana "yaman göz yaxşı şey öyrətməz". "Belə göz nöqsan görür hər bir hünərdə, bir ləkə axtarır hər saf gövhərdə". Buna görə də insan daim yaxşı əməllərə can atmalı, xeyrixahlığın, gözəlliyin təşnəsi, xiridarı olmalıdır. "Gözlərin qarğanın gözündə olsun, çirkin ayağına baxma tavusun". İnsan yeri gələndə həm də öz nöqsanını görüb islah etməyi, həm də başqasının eyibinə göz yummağı, onu bağışlamağı bacarmalıdır. Çünki həyatda mütləq pis, yaxud mütləq yaxşı heç nə yoxdur. "Öz-gəninin eyibinə gözlərini açma sən, öz-özünü görəndə öz eybindən qaçma sən. Eybi kimi hüsnü də var dünyada hər şeyin, hüsnünü gör, eybini salma yada hər şeyin". İnsan xeyrixahlığı, gözəlliyi təkcə sevməklə kifayətlənə bilməz, həm də onun dayağı, müdafiəçisi olmalıdır. "Gözləri şad edən bir şamı əbəs, gözü işıqlılar əsla söndürməz". Bir sözlə:

Qəlbi açıq adam fani dünyada
Yaxşılıq uğrunda can etsə fəda,
Taleyin gözüylə o baxdığı vaxt,
Tikanı gül görür, quyunu da taxt.
Yorğunluq üzündən, kədər üzündən
Ona adi gözlə baxarsa hərdən,
Varlığı qərəzlə kinə bürünər,
Ona gözəlliklər çirkin görünər.
Xudpəsənd olmayan təmiz bir insan
Qorxmaz nə yaxşıdan, nə də yamandan.

("Leyli və Məcnun", səh. 265)

Həyatda hər şey qarşılıqlıdır, “kimin ki qəlbində vardır hümməti, onun da yaxşılıq olur ne’məti”. “Cütcü saf tum əksə torpağa əgər, şübhəsiz torpaqdan saf tum göyərər”. İnsan dünyada həmişə yaxşılıq axtarmalıdır. “Yaxşılıq edənə yaxşılıq gələr”. “Yaxşılıq eyləsə özgəyə bir kəs, çıxar qabağına hədəyə getməz”. “Yaxşı ad dalmaqda əbədiyyət var”. İnsan yaxşılıq paylaşan olmalıdır, arzusu, niyyəti saf, təmiz hisslərdən qidalanmalıdır. “Axar sular kimi sən də sakit ax, axdığın yerlərdə xoşlansın torpaq”. İnsanlıq anlayışının mə’nası, məzmunu da bundadır. Həyatda hər şey itib-batsa da, yaxşılıq, xeyirxahlıq itmir, həmişə bar verir, insanlara sevinc, xoşbəxtlik bəxş edir, dünyaya əmin-amanlıq, abadlıq gətirir. Xeyirxahlıq, yaxşılıq elə bir ne’mətdir ki, insanlıq həmişə ondan işıq alaraq irəli getmişdir:

Aldığın hər şeyi payla dünyada,
Belə abad olur bizim dünya da...
Yaxşılıq etməsən əgər insana
Böyüklük şərəfi verilməz sana.
Quyuya salsan da yaxşılığı bil,
Yenə qayıdacaq o itən deyil.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 172)

İnsan həsəddən, yersiz kindən, intiqam hissindən azad olmalıdır. Çünki yaxşılıq yaxşılıq doğurduğu kimi, pislik də pislik doğurur. “Yamanlıq etməkdən uzaq ol, uzaq, pisliyin əvəzi pislikdir ancaq”. “Kin ilə, sülh ilə sınıanmış cahən, sülhündən xeyir almış, kinindən ziyan”. Alçaqlığı özünə peşə, sifət seçmiş adamlardan yaxşılıq, ucalıq gözləmək mə’nasız bir işdir. Bu həyatın qanunudur: “Enər alçaqlığa daima alçaq”.

İnsan insana pislik edəndə gərək öz aqibətini də düşünsün. “Gətir bu dünyanı aqlın önünə, tələsmə heç kimin ölüm gününə”. Ağıllı, ədalətli, kamil insan düşməninə intiqamla deyil, öz nəcib təbiəti, alicənablığı, yaxşı əməlləri ilə zərərsizləşdirər, islah edər, öldürər. Bir sözlə: “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işi-

dir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir”. “Comərd insan canında zər odunu söndürüb, şirin dillə düşməninə hər odunu söndürüb. Özün bilik çeşməsi, nur saçan könüllə sən, günəş kimi düşməninə öldür, nurla, güllə sən”. Kəmfürsətlik, zərbəni əyri vurmaq namərdlərin işidir. Çünki gec-tez “əyri zərbələrin özünə dəyər”.

Ədalət aynası - böyük asiman
Səndən gördüyünü əks edir hər an.
Bəlli bir şeydir ki, pislik edənlər
Öz işindən özü çəkəcək zərər.
Eşitməmişəm bu məşhur sözü:
“Hər kim quyu qazsa, düşəcək özü”.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 360, 361)

Xüsusilə ata üçün oğuldan, övlad üçün nəsilədən intiqam almaq, onların kökünü qazmaq ağılsız hərəkətdir. Çünki günəşlə kölgə arasında məsafə az olsa da, onlardan biri işıq saçır, digəri isə qapqaradır. Qanla süd tamamilə başqa-başqa şeylərdir. İnsan nəinki düşməninə, hətta doğma övladına belə yersiz cəza verməkdən çəkinməlidir. “Oğlun yaxşı-pis işləri üçün dayan, cəza vermə, o da alar oğlundan”. Ümumiyyətlə, kin saxlamaq, ədavətə uymaq, böhtanla, qeybətlə məşğul olmaq, qana-qan hissi ilə yaşamaq insana, onun ali adına yaraşan sifət deyildir. “Üzdə gördüyünü dalda deyənlər qapqara olurlar - kölgədən betər”. İndiyədək belə naqis sifətlər heç kimə xeyir, fayda gətirməmişdir. O şey ki, insanı insana düşmən edir, ona müsibət, fəlakət gətirir, ondan uzaqlaşmaq, həzər etmək lazımdır:

Həsəd dərdə salar daim insanı,
İnsana yad edər dostu, aşnanı.
Biriylə köhnədən olarsa kinin,
Kökünü qazıma onun nəslinin.
Ata intiqamını alma oğuldan,
Çalışıb onunla dost ol hər zaman.

Tikan xurma ilə bir yerdə bitər,
Biri zəhərlidir, biri qənd, şəkər.

(“İsgəndərname”, səh. 509)

İnsanın yaxşı işi, əməli onun əqlinin, mə'nəviyyatının tacı, başının ucalığıdır. Yaxşı əməl, xeyirxahlıq, alicənablıq, düzlük nişanəsidir. Düzlük, doğruluq isə xoşbəxtliyin, səadətin açarıdır. Doğruluq böyük nə'mətdir. Ondən həm insanın özü, həm də başqaları faydalınır. “Ədalət axtaran insanlara sən, doğru cavab göndər doğru dillərdən. İşində sadıq ol, sözündə möhkəm, kim aman istəsə, olsun xatircəm”. Doğru adam həmişə qəmdən, qüsdən azaddır. Mə'nən rahat, alnıaçıq, hamının qarşısında üzü ağdır, el içində hörmət, izzət sahibidir:

Kişinin bədənini oddan, isti-soyuqdan
Saxlayan şey doğruluq adlı geyimdir, inan.
Düşərsən el içində nəzərdən əyri olsan,
Doğru olsan qüssədən, ələmdən qurtararsan.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 112)

İnsan ləyaqətinin əsas şərtlərindən biri sirr saxlamaq bacarığıdır. SIRR insan qəlbinin gizli xəzinəsidir, əbədi əmanətidir. Bu xəzinənin qapılarını açıq qoymaq, onun içində nə varsa aləmə car çəkmək, əmanətə xəyanət etmək ağır fəlakətlərə səbəb olur, insana rüsvayçılıq, şərəfsizlik gətirir, onu satqınlığa, cinayətə aparıb çıxardır. Elə mə'nəvi-ruhani sirlər var ki, əbədi pərdədə saxlanılmalıdır, məzmunu, mahiyyəti həmişəlik gizli qalmalıdır, onu öyrənməyə, açmağa çalışmaq məsləhət deyildir. Bu insana xeyirdən çox zərər verər, onun özünü çətin, çıxılmaz vəziyyətə salar. “Əl vardır ki, əl qoyan yox əlinin üstünə, pərdə çəkir sirlərinin, əməlinin üstünə. Can atarsan açasan bu pərdənin sirlərini, yırtdığın pərdə açar bil ki, sənə sirlərini”. İnsan sözünün, dilinin ağası olmalıdır, gördüyünü, bildiyini, eşitdiyini hər yerdə açıb söyləməməlidir. Həm özünün, həm də başqalarının sirlərini

qoruyub saxlamaq uzaqgörənlik, bütövlük, kişilik nişanəsidir. “Əgər pislik etsə bir nəfər sənə, sən yaxşılıq etsən bir özgəsinə, onu da, bunu da yad etmə əsla, xalqa bədgüluqdan dilini saxla”.

İnsan təkcə böyük sirləri deyil, hətta öz şəxsi dərdlərini, iztirablarını, qüssə və kədərini belə gizli saxlamaq bacarığına malik olmalıdır, bu işdə xüsusi əzm, dəyanət nümunəsi göstərməlidir. “Acizlik üz versə, qəm çəkmə yenə, bunu da bildirmə öz-gələrinə. Özünü şad göstər, heç olma qəmgin, gizli dərdin olsa, zahirdə sevin”. Ümumiyyətlə, açılması lazım olmayan sirr sirdaşsız qalmalıdır. Ağzından çıxan söz, sirr artıq səninki deyil, o gec-tez aləmə car olacaqdır. Buna görə də ağıllı, müdrik insan sirlərini heç kimə, hətta ən yaxın həmdəminə, dostuna belə açmamalıdır. Çünki bugünkü dost, həmdəm sabah amansız, qəddar düşməninə, rəqibinə çevrilə bilər:

Ən yaxşı dostuna sirr verən zaman,
Zənn elə qarşında dayanıb düşman.
Deyilməyən sözü demə əğyara,
Bir tək əğyar deyil, hətta dostlara.
Bilməsin sirlərini evdə divarlar,
Divar dalında da çünki qulaq var.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 233)

İnsan həyatının bütün məqamlarında ədəb-ərkan, təmiz əxlaq, mərifət sahibi olmalıdır. Böyük-kiçiyin yerini, oturuşunu, duruşunu bilməlidir. Atdığı hər bir addımı ölçüb-biçməli, özünü pis vəziyyətdə qoyan əmələ, düşünülməmiş hərəkətlərə yol verməməlidir. “Heç kəslə qaydasız danışma ki, sən, axırda utanıb üzr istəyəsən. Kamanın boşsa da, bərkəsə əgər, ehtiyatsız çəksən bəla gətirər. Bağlı bir qıfılı açmaq istəsən, əvvəlcə sınaqdan keçir onu sən”. Ədəbdən, mərifətdən kənar söz-söhbət, yersiz gülmək, danışmaq insanı hörmətdən salır, el içində rüsvay edir. Düşünülməmiş söz deyən, hərəkətlərini, hisslərini cılovlamağı, tənzipləməyi bacarmayan adamların dinib-danışmağı, susmağı məsləhətdir:

Yersiz gülən dodağı bağlamağın yaxşıdır,
Boş gülməyin yerində ağlamağın yaxşıdır.
Qəmlənəndə gülməyin, söylə nəyə yaraşar?
Tez alışıb, tez sönmək, bil şimşəyə yaraşar.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 137)

İnsan öz hərəkətlərində ölçü-biçi gözləməklə yanaşı, təmkinli, səbrli olmalıdır. Səbr, təmkin kamillik, müdriklik nişanəsidir, həqiqətə doğru gedən yolun bələdçisi, bütün qələbələrin sınınmış açarıdır. “Hər bəndin açarı səbrdir, inan, səbrli kimsələr olmaz peşiman”. Kim ki işini səbrlə, təmkinlə görür, “irəli addım atdığı zaman geriye dönməyi də unutmur”, belə adamlara həyatda zaval yoxdur.

Xoşbəxt o insandır ki, təkcə işinə, əməlinə deyil, həm də sözlünə, dilinə sərhəd qoymağı, yerində danışmış, yerində susmağı bacarır. “Dilin bələsidir uzunçu olmaq, ariflər işidir sükuta dalmaq. Düşüncəsi, ağılı sağlam olan kəs, lüzumsuz sözləri söyləməz əbəs. Qızıqanda dili səbr etsə bir az, tutduğu işdən peşiman olmaz. Səninlə biri xoş danışsa əgər, könlüdən dinlə ki, bir xeyri dəyər. Nalayıq söz ilə etsələr xitab, sən gərək sükutla verəsən cavab”. Dil insanın əvəzsiz ne'məti, tükənməz mə'nəvi xəzinəsi, bütün qayğı və arzularının tərcümanıdır. Yaxşı gündə varidövləti, hörməti, izzəti, yaman gündə arxası, kəsərli silahıdır. Ağıl, mə'rifət sahibləri bu xəzinədən, silahdan həmişə gözəl əməllər, xeyirxah işlər üçün istifadə etməli, insanlara ədəb, həya, sevinc, xoşbəxtlik paylamalıdır:

Köməyi dəyməyən şirindil insan,
Yaxşıdır acıdil əl tutanlardan.
Həyalı söz danış, öyrənib səndən,
Həyalı danışsın səni dinləyən.
Ağıllı bir işdir yumşaq danışmaq,
Kobudluq axmağa yaraşar ancaq!

(“İsgəndərnamə”, səh. 522)

Mə'nəvi kamilliyin, ədəb-ərkanın, mə'rifətin əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, insan gərək nə qədər böyük varidövlət, imkan, hünər sahibi olsa da, yerli-yersiz qürrələnməsin, lovğalanmasın, təkəbbürdən, mənəm-mənəmlikdən uzaq olsun. “Canın möhkəm olsa döşünə döymə, gülüb yersiz-yersiz özünü öymə, sən ki tikan deyilsən dikbaş görə el səni, gülə bənzə, oxşasın həzin əsən yel səni”. Həyatda öz yerini, mövqeyini bilməyən, layiq olmadığı iddialarla yaşayan, başından yuxarı tullanmağa cəhd edən insanlar nadandırlar, onlar nə qədər ılləşsələr də, vuruşsalar da, gec-tez məğlubiyətə, rüsvayçılığa məhkumdurlar. Qismətindən razı qalmayan, öz mənafeyi üçün başqalarının haqqını tapdalayan, hərəkətlərinin sərhəddini bilməyən, özünü hamıdan zirək, çoxbilmiş hesab edən adamlar ağıldan, mə'rifətdən kasıb, bədbəxtədirlər. Belə adamlar istər-istəməz özlərini gülünc, təhqiramiz vəziyyətdə qoyurlar:

Razı qal cahanda öz qismətindən,
Özgənin haqqını çeynəmə gəl sən.
Bir də ayağını öz yorğanından
Artıq uzadanlar bədbəxtədir, inan.
Bir quş ki, həddindən artıq ucalar,
Özünü fəlakət yoluna salar...
Silaha sarılsa bir zahid axmaq
Onun qazandığı sillə olacaq.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 730)

Nizaminin nəzərində mə'rifət, mə'nəvi saflıq, ağsaqqala, ustada hörmət, böyük-kiçiyin yerini bilmək kimi əxlaqi-etik keyfiyyətlərə yiyələnmək gənclik üçün daha vacib, daha zəruridir. Şairə görə, gənclərin təkamülündə, mə'nəvi inkişafında, şəxsiyyət kimi formalaşmasında ən'ənəvi varisliyi gözləmək, əsrlərin sınağından çıxmış tərbiyə vasitələrini qoruyub saxlamaq, nəsillərdən-nəsillərə çatdırmaq lazımdır. “Bilənlər padşahı olsa da yenə, bu gənclər möhtacdır qoca fikrinə. Bilikdə birinci olsa ca-

vanlar, qocalar fikrinə ehtiyacı var”. Buna görə də “gənclər böyük yüklər sözündən çıxmamalı”, onlara hörmətlə, izzətlə yanaşmalı, ağıllı, müdrik sözlərinə, tövsiyələrinə arxa çevirməməlidir. “Dünyanı təcrübə etdikcə bir-bir” aydın olur ki, “nəsihət eşitsə çarə arayan, dərdinə hər zaman bir çarə tapılar”. Xüsusilə müəlliminin, ustadının haqqını danmaq, əməyini itirmək insan üçün bağışlanılmaz günah, əxlaqi qəbahətdir. Daha doğrusu, “Ustadına kəm baxanın gözüne mil düşər”, əbədi kor qalar:

Haqqı eşitməsə hər kəs dünyada,
Ömrünü kül kimi verəcək bada.
Ustadın dərslərini kim etsə inkar,
Onlartək kəfənə tutacaq rüzgar.
Dəlili qüvvətli olan bir sözü
Qanmaq istəməyən bədbəxtdir özü.

(“İsgəndərnamə”, səh. 465)

Nizami sağlam mə'nəviyyat, əxlaq problemlərindən danışarkən ailə, kəbin, övlad məsələlərinə də toxunmuş və bu sahədə son dərəcə maraqlı, mütərəqqi fikirlər söyləmişdir. Humanist şair qadını alqı-satqı vasitəsinə çevirən, ailədə kölə, qul vəziyyətinə salan feodal əxlaq tərzi ilə, ədalətsiz qanunlarla razılaşmır və müasirlərini dönə-dönə bu haqsız, qeyri-insani anlayışlardan uzaqlaşmağa çağırırdı. Nizamiyə görə, cəmiyyətin saflığı, təmizliyi ilk növbədə ailə münasibətlərindən asılıdır. Qarşılıqlı məhəbbət, razılıq əsasında qurulmuş sağlam ailə həm də fərdi səadətin, xoşbəxtliyin özü, əsasıdır. Belə ailə həyatın ən ağır sınaqlarından ləyaqətlə çıxmağa, müvazinətini, bütövlüyünü qoruyub saxlamağa qadirdir. Ailə həm də insanın varlığı, kök, nəsli ilə bağlı bir anlayışdır. Kim əslini, genini saf, təmiz saxlamaq istəyirsə, qadına münasibətdə nəfsinə haram qatmamalıdır, əxlaqi düşkünlükdən, zinakarlıqdan, çoxarvadlılıqdan qaçmalıdır, ailə qarşısındakı müqəddəs borcuna, əhdinə həmişəlik sadiq qalmalıdır. Nizami insanlığın əsas şərti olan bu yük-

sək bəşəri borcu unudanlara müraciətlə deyirdi:

Sənə bircə dilbər edər kifayət,
Tək qalar çox arvad alan, nəhayət.
Rüzkar ona görə dəyişir hər an:
Törəyib dörd ana yeddi atadan.
Oğlunu bir rəngdə görmək istəsən,
Ürək tək bir ata-analı ol sən.

(“İsgəndərnamə”, səh. 446)

Nizaminin təbliğ və təqdir etdiyi əxlaqi dəyərlər - yaxşılıq, düzlük, mə'nəvi saflıq, ədalət ideyası heç də ümumi, mücərrəd bir anlayış deyildir. Şairin insan konsepsiyası zülmə, zalıma güzəştə gedən passiv humanizmdən tamamilə uzaqdır. Onun nəzərində insan ancaq öz xeyrixah, nəci bəşəriyyətinə, yüksək insani ləyaqətinə görə qiymətlidir, hörmətə, yaxşılığa layiqdir. “Həyat yolunu şüurla ölçən, hünər ardınca qaçan, xalqa hünər saçan, ər kimi bağlı qapılar açan” kamil, huşyar, alicənab insana hər şeyi bəxş etmək olar. Bundan nə cəmiyyət, nə də insanlıq heç nə itirməz, əksinə daha da qazanar.

“Dünyada o şəxsin ucadır başı, çox sayıq davranır hər işə qarşı. Yaltaqlıq zəncirini şir qırdı, atdı, odur ki, böyüklüyə dünyada çatdı”. İnsan ucalmaq, böyük ad-san sahibi olmaq istəyirsə, hər şeydən əvvəl, insanlığın mə'nəsini dərk etməli, onun adına layiq olmalıdır:

İnsana baş olmaq insanlıq istər,
Yoxsa hər bir adam insandır - bəşər.
Böyüklük eyləsək hər kəsə asan,
Ancaq baş olacaq şəfəqli insan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 107)

Zatı qırıq, niyyəti pis adamlara isə yaxşılıq etmək qorxuludur. Belə adamlarla vəhşi heyvan, xəyanətkar canavar arasında

heç bir fərq yoxdur. Belələrini himayə etmək, yüksəltmək həmişə insanlara böyük bəla, müsibət gətirir, yaxşılıq əslində yamanlığa çevrilir. “Naqis olar isə əgər bir nəfər, ondan görəcəkdir çoxları zərər. Həyasız adama qarşı sərt rəftar, yumşaq davranmaqdan faydalı olar”. Canavar təbiətli, yırtıcı xislətli adamlara güzəştə getmək olmaz. Onları ya islah, ya da məhv etmək lazımdır:

İnsan olanlara hər şeyi bəxş et,
İnsan olmayana etmə mərhəmət.
Qarşına canavar çıxdığı zaman
Ya öldür, ya da tut, heç vermə aman.

(“İsgəndərnamə”, səh. 515)

Ümumiyyətlə, düşmənin böyüyü, kiçiyi olmur. Kiçik, zahirən zəif görünən düşməni saymamaq ağilsız hərəkətdir, yeri düşəndə o böyük düşməndən də qorxulu, təhlükəli ola bilər. “Kiçik düşmən - ən böyük, ən vəhşətli bələdir, onu saya salmamaq ən dəhşətli bələdir. Düşmən kiçik olsa da, can atandır qisasa, arıfsənsə unutma, əl atandır qisasa. Güclə yerin köksünü söke bilər qarışqa, körpə şirin gözünü tökə bilər qarışqa”. Alçaq, xəbis, əsilsiz insan düşmən olmasa da, cəmiyyət üçün qorxuludur, bələdir. Belələrindən uzaq durmaq, onlara qarşı da həmişə amansız olmaq lazımdır. “Zatı pis uzatsa, yaxşılıq əli, “itirməz əslini kimsə” məsəli, yadından çıxmasın, görsən bədgövhər əqrəbi öldür ki, yetirər zərər”. Zəhərli əlaqə otunun kökünü vaxtında kəsməsən, o dünyanı bürüyər. Bu cür naqis, alçaq təbiətli insanları ancaq zorla, qılıncla yola gətirmək, islah etmək olar:

Torpaqdan yaranan hər qanmaz, alçaq,
İnsan sifətində heyvandır ancaq.
Heyvandan umulmaz vəfa insana,
Qılıncla baş əyər onlar fərmana.

(“Yeddi gözəl”, səh. 276)

Mütəfəkkir sənətkar olan Nizami insanın xarakterinə, ictimai-əxlaqi keyfiyyətlərinə qiymət verərkən, onu mənsub olduğu cəmiyyətlə vəhdətdə götürürdü. Bu insanın varlığında, davranış və rəftarında müşahidə olunan qüsurların, qəbahətlərin kökünü təkcə şəxsiyyətin naqisliyində deyil, daha çox həyatın özündə, mövcud ictimai münasibətlərdə axtarırdı. Şairin qəti qənaəti belə idi ki, insanı pozan, pis, fəna meyillərə təhrik edən hər şeydən əvvəl mühitdir, ədalətsiz qurulmuş zəmanədir. Bütün həyatı boyu kamil, xeyirxah, azad insan uğrunda mübarizə aparən Nizami yaşadığı dövrdə, zəmanədə insanlıqda belə keyfiyyətləri görmədikdə narahat olur, acı-acı şikayətlənirdi:

Yaxşı insan qalmayıb, şər-şərə qarışıbdır,
Dünya bal süfrəsidir, anlar daraşıbdır.
Dövrə bax ki, alçalıb zülmədən, şərdən bəşər,
Azgınlığın əlindən qaçır bəşərdən bəşər.
İnsanda nə ləyaqət, nə mərdlik qalıb indi.
İnsandan insanlığı namərdlik alıb indi.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 81)

Nizamiyə görə, insanlıq anlayışı kamil insani münasibətlərdən, ölməz bəşəri qayə və əməllərdən doğur, insanın ümumi işi, vəzifəsi, əsrlərdən bəri gələn həyatı təcrübəsi, gələcək nəsillərə olan qayğısı və ümidi kimi yaşayır, formalaşır. İnsanlığı yaşatmaq, irəli aparmaq üçün isə insanlığın əsası, məhvəri olan insanı tərbiyə etmək, onun şöhrətini, şərəfini, “parlaq gövhərini” qorumaq, adını, ləyaqətini uca tutmaq lazımdır. İnsana hörmət, məhəbbət, haqq, ədalət olmayan yerdə insanlıq öz ali mənasını itirir, bayağılaşır, ölür, məhv olur. Bu həqiqəti görən və bütün varlığı ilə dərk edən, daxilən əzab çəkən Nizami təəssüflə deyirdi:

İnsan indi taparmı arasa ədaləti?
Zümrüd quşu aparıb harasa ədaləti.
Haqsızlıq arsız göyü heyran qoyubdur indi,
Torpaq zülmün əlindən cana doyubdur indi!

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 87)

Nizami bə'zən öz-özünə “yat, ya da pambıqla qulağını tıxa”, “deyilməz sözlər danışma”, “səsini kəs”, “susmağı adət et” de-sə də, heç vaxt bu yolla getməmiş, zülmə, bərabərsizliyə, mə'nəvi əsarətə qarşı həmişə gur səslə e'tirazını bildirmiş, in-sanlığın ləyaqətini, şərəfini alçalıqları amansızcasına ifşa et-mişdir. İnsana və bütünlükdə insanlığa hörmətsizlik görəndə ürəyi kədər və nifrət hissi ilə çırpınmışdır, bəşəriyyəti cəhalətə, nadanlığa sürükləyən şər qüvvələri qəzəblə qamçılarmışdır:

İnsanlığda insanlıq öləndən bəri,
İtmiş insanlığın parlaq gövhəri.
İnsanlıq nəqşini oxusan bir-bir,
Bilərsən bu günkü insanlıq nədir?
Bəbəyin qapağı neçin qaradır?
İnsanlıq ölmüşdür, matəm saxlayır.

(“İsgəndərname”, səh. 159)

Məhz bu yüksək ideal xatirinə, “insanlığın parlaq gövhərini” insanlara qaytarmaq naminə Nizami həmişə şahlardan, saraylar-dan uzaqda durmuş, şəxsi ləyaqətini, müstəqilliyini qoruyub saxlamış, bəşəriyyəti öz insani ləyaqətini dərk etməyə, mə'nə-vi təkamülə, kamilliyə, xeyirxahlığa, yer üzündə sülh və ədalət uğrunda mübarizəyə çağırılmışdır. İnsanlığa böyük qayğı, hörmət və məhəbbətdən doğan bu çağırış Nizaminin insan haqqındakı baxışlarının da ümumi məzmununu, ictimai-əxlaqi, fəlsəfi ma-hiyyətini əks etdirir. Onun əsrlərin sınağından keçib gələn insan konsepsiyası bu gün də ağıl, bilik, mə'rifət xəzinəsi olaraq qalır və öz dərin idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

NİZAMININ DİNİ VƏ DÜNYƏVİ GÖRÜŞLƏRİ

*Aləmlərin sirri bu sinəmdədir,
Dünya gərdisini məntək kim bilir?!
Fələklər zicini cədvəlbəcədvəl
Fikrin üstürləbi eyləmişdir həll.
Fələyin sirrini kim sordu məndən,
Açıb bircə-bircə danışmadım mən?
Qulağın eşitsin, danışım bir-bir,
Başdan-başa deyim bu gülşən nədir?*

NİZAMİ

Nizaminin ictimai-fəlsəfi baxışları sistemində dini və dün-yəvi görüşləri xüsusi yer tutur. Yaradıcılığının başqa sa-hələrində olduğu kimi dini və dünyəvi problemlərə münasibət-də də Nizami özünə qədərki elmi-fəlsəfi dəyərlərin zirvəsində dayanır, təkcə nadir poetik iste'dad sahibi deyil, həm də zəkası əsrləri qabaqlayan böyük mütəfəkkir, dahi şəxsiyyət olduğunu nümayiş etdirir. Üstündən qərinələr keçib getsə də, onun irəli sürdüyü bir çox elmi-nəzəri müddəalar, hikmət dolu fikir və mülahizələr bu gün də müasir və orijinaldır, dərin ictimai-fəlsə-fi məzmununa, idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Təəssüf ki, Nizami ədəbi irsinin məğzini, əqli-mə'nəvi ma-yasını təşkil edən və onun poetik dühasının, fəlsəfi təfəkkürü-nün parlaq təzahürü kimi meydana çıxan dini və dünyəvi görüş-ləri indiyədək ardıcıl, biri-biri ilə üzvi şəkildə bağlı, biri digəri-ni tamamlayan vahid sistem əsasında öyrənilməmişdir, bir çox hallarda isə öteri, birtərəfli, yanlış tədqiq və təhlil olunmuşdur. Halbuki, bu problemi tarixi həqiqətə, öz dövrünün bədii-estetik tələblərinə, zaman və məkan anlayışlarına uyğun şəkildə dərin-

dən və hərtərəfli öyrənmədən bütünlükdə Nizami yaradıcılığının ictimai-fəlsəfi məzmun və mündəricəsini, ideyasını, izlədiyi qayə və idealların əxlaqi-etik mahiyyətini, dünyəvi, bəşəri xüsusiyyətlərini dərinləndirən qavramaq, ona düzgün, obyektiv qiymət vermək çətin və bəlkə də mümkün deyildir.

Dinə və Allaha inam fəlsəfəsi Nizamının dünyagörüşü və bədii təfəkkürünü formalaşdıran, ona daim əqli-mə'nəvi qida və qüvvət verən əsas ideya mənbələrindən biri olmuşdur. "İlahi, nə qədər dünyada sağam, sənin xatirinlə yaşayacağam, sənsən, pərvərdigar, mənim pənahım, səndən hasil olur hər bir muradım" deyən şair əlinə qələm aldığı ilk gündən ta ömrünün sonuna kimi daim bu mənbədən güc, ilham almış, ona öz varlığının, əqli-mə'nəvi dünyasının dayağı, inam, əqidə, məslək yolu, insan qəlbinə əbədi nur, işıq saçan, onu aliləşdirən, paklığa, düzlüyə, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərə səsləyən, ülviyyətə, məhəbbətə, ilahi eşqə, əbədi səadət və xoşbəxtliyə qovuşduran müqəddəs bir qüvvə, ağıl, hikmət xəzinəsi və bəşəri nicat vasitəsi kimi baxmışdır:

Könül can aynasının qubarını hey silər,
Qapısının torpağı olmağı şərəf bilər.
Nizami vəhdətinin carçısı bir bəndədir,
Hər iki dünyada da nicat gözü səndədir.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 24-26)

Nizamını özünə qədərki bütün elm sahələri ilə yanaşı, dinlərin və peyğəmbərlərin tarixinə də dərinləndirən bələd idi. O, mövcud dini təlimlərin işıqlı, mütərəqqi cəhətlərini, həm ruhani, həm də dünyəvi, bəşəri mahiyyətini dənə-dənə təqdir etmiş, onların hamısını xüsusi hörmət və rəğbət hissi ilə yanaşmış, ictimai-əxlaqi baxışlarında heç vaxt dini ayrı-seçkiliyə, ədavətə yol verməmişdir. Dünyanın bütün xalqlarına vahid insan övladı kimi baxan, onlara dərin məhəbbət hissi bəsləyən, bütünlükdə irqi ayrı-seçkiliyi rədd edən şair bu məsələyə münasibətdə də öz hu-

manist təbiətinə, yüksək bəşəri amal və ideallarına sadıq qalmışdır.

Bununla belə, o, dünya tarixində axırıncı və ilahi mö'cüzə, hikmət xəzinəsi, dini və dünyəvi məzmununa, idrakı əhəmiyyətinə görə ağılları və əsrləri heyran qoyan Qur'ani-Kərim kimi kamil, müqəddəs, əbədi qanunlar kitabına malik İslam dinini və onun müdrik peyğəmbərini (Məhəmməd əlehissəlam) daha yüksək qiymətləndirmiş, belə bir dinə iman gətirdiyi üçün həmişə iftixar hissi keçirmiş və onun işıqlı kəlamlarına, dünya və axirət haqqındakı tələblərinə, insani dəyərlərinə sədaqətlə xidmət etmişdir. Şair müasirlərinə müraciətlə deyirdi:

Mö'cüzə ulduzlar ona baş əyər,
Odur bu dünyada axır peyğəmbər.
Onun şəriəti üstün gələrek,
Bütün millətlərə yol göstərəcək.

("Xosrov və Şirin", səh. 351)

Yaxud:

Çalış axirətdə qur öz yurdunu,
Məhəmməd dinində taparsan onu.
Ağlına əqidən olsa pasiban,
Şəriət nuruyla xoşbəxt olarsan.

("Yeddi gözəl", səh. 29)

Təsadüfi deyildir ki, dini elmlərin gözəl bilicisi, kamil iman, böyük humanist, yüksək ruhani mə'nəviyyat sahibi kimi tanınan şair məhz bu nəcib insani keyfiyyətlərinə görə hələ sağlığında İslam dünyasında az-az adamlara qismət olan "Şeyx Nizami" kimi şərəfli bir ad sahibi olmuşdur.

Nizamının Allaha və dinlərə münasibəti, inamı orta əsr ruhani təlimindən, ruhani dünyagörüşündən əsaslı şəkildə fərqlənir. Şair dini baxışlarında olduqca sərbəstdir, hər cür fanatizmdən, cəhalətpərəstlikdən, insanın şəxsi ləyaqətini alçaldan, təhqir edən, həyat eşqini, gözəllik duyğusunu öldürən, onu itaətkar qu-

la, köləyə çevirən mürtece anlayışlardan tamamilə uzaqdır, öz nurlu, işıqlı mahiyyətinə görə belə anlayışları inkar və rədd edir. O, diin ideologiyaya daha çox öz ictimai-əxlaqi məramına, dünyagörüşünə uyğun şəkildə yaşayır, onu özünün humanist, demokratik konsepsiyasına, insana məhəbbət fəlsəfəsinə əsaslanaraq şərh və təhlil edir. “Allaha inamına və İslamı bir din kimi qəbul etdiyinə baxmayaraq, böyük mütəfəkkirin dünyagörüşünü biz heç cür onun dövründə hakim olan ortodoksal dini dünyagörüşü çərçivəsiylə məhdudlaşdırma bilmərik. Fəlsəfi görüşləri diqqətlə izləniləndə Nizaminin dinə və dini görüşlərə qarşı halları aydın şəkildə gözə çarpır. Filosof şair dinlə əlaqədar məsələləri islam ruhanilərinin mövqeyindən yox, ruhanilər tərəfindən çox vaxt kafir damğası vurulmuş Şərqi məşhur filosofları Fərabi, İbn Sina, Bəhmənyar mövqeyindən işıqlandırır”¹

Nizaminin dini-dünyəvi görüşləri sistemində Allah haqqındakı fikir və mülahizələri ön planda dayanır, öz idraki-fəlsəfi mahiyyətinə, ictimai-əxlaqi məzmununa görə seçilir və xüsusi maraq doğurur. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Nizami özünün Allahla bağlı fikir və mülahizələrini şərh edərkən yüksək idrak, dərin fəlsəfi tefəkkür sahibi olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də nəticə olaraq həmişə Qur’ani-Kərimə və onun Tanrı haqqındakı müqəddəs ayələrinə, hökmlərinə əsaslanmışdır, ona məhz bu ayələrin daxili məzmunundan, gizli və aşkar mahiyyətindən çıxış edərək qiymət vermişdir. Qur’ani-Kərimədə deyilir: “Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Allahı təsdiq edib şə’ninə tə’riflər deməkdədir. O, yenilməz qüdrət və hikmət sahibidir!

Göylərin və yerin hökmü Onun əlindədir. Dirildən də, öldürən də Odur. O, hər şeyə qadirdir!

Əvvəl də, axır da, zahir də, batin də Odur. O, hər şeyi biləndir! Allahın zəti hər şeydən əvvəldir. Hər şey məhv olduğdan

1. Z.Quluzadə. “Kamillik zirvəsi” (“İqbalnamə”yə müqəddimə), Bakı, 1982, səh. 402.

sonra, yenə Allahın zəti qalacaqdır. O, hər bir şeyin fəvqündədir, bütün məxluqat açıq-aşkar Onun varlığına dəlalət etməkdədir. Allah gizli və aşkar olan hər şeyin mahiyyətini bilir. Yarandıqlar Allahın varlığına dəlalət edən qüdrət nişanələrini hər addımda müşahidə etsələr də, Allahın zətinə görə bilməz, Onun mahiyyətini əqillə dərk edə bilməzlər. Daha doğrusu, Allah öz əzəli elmi və qüdrəti ilə hər şeyi görüb bildiyi halda özü görünməz, dərk olunmazdır. Allahın varlığı aşkar, mahiyyəti isə tamamilə gizlidir... Siz harda olsanız, O sizinlədir. Allah sizin nə etdiklərinizi görür!

Göylərin və yerin hökmü onun əlindədir. Bütün işlər axırda ancaq Allaha qayıdacaqdır!” (Əl-hədid surəsi, 1, 2, 3, 4, 5-ci ayələr).

Bu ayələrə ürəkdən inanan, daxilən iman gətirən Nizami Allahın varlığını, qadirliyini, vahidliyini şəxsiz-şübhəsiz qəbul edir, ona ilk səbəb, başlanğıc, hər şeyin əvvəli və sonu, kainatın və xilqətin yaradıcısı, əzəli və əbədi bir qüvvə kimi baxırdı:

Hər şey öz-özünə necə düzəldi,
Bax, nə cür kainat əmələ gəldi?
Qoy, sənə şübhəsiz olsun aşkar
Onun başqasına ehtiyacı var.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 41)

Yaxud:

Hər bir başlanğıcın ibtidasısan,
Sonların sonusan, intəhasısan...
Adın-əvvəlidir hər bir şöhrətin,
Sonudur hər işin, hər nəhayətin.

(“Yeddi gözəl”, səh. 20)

Allah “bütün varlıqların fəvqündə durur”, ululardan uludur, bənzərsizdir, misilsizdir. Əsli pak, zəti pak, vücudu müqəddəsdır. “Hikməti gizli, əməli aşkardır”, xisləti dəyişməzdir, gözə görünməyən varlığı əbədidir, şəriksizdir, “bütün varlıqlardan

uzaqdır”, uca, əzəmətlidir. Hədsiz, həfidsuz olduğu üçün ağıla, idraka sığmazdır, onun ölçülərindən, imkanlarından çox-çox yüksəkdə, kənarda dayanır, əlçatmazdır, əzəli, sonu yoxdur. Çünki O:

Mövcud əsaslardan ayrı sayaqdır,
Bütün ölçülərdən xaric, iraqdır.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 22)

Allah təkdir, vahiddir. Onun heç bir ortağı, şəriki yoxdur. O, oğulsuz, uşaqsız, övladsızdır, yeyib-ichmək, yatıb-durmaq, nəsil artırmaq kimi bəşəri xüsusiyyətlərdən, hər cür insani zövqlərdən kənardır:

İdrakın çatırsa vahid Allaha,
“Nədir və necədir?” - soruşma daha.
İşiq axtardığın alovlu şamdan
Onun təkliyinə sübut taparsan.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 23)

Allah təkə ilk başlangıç, bütün varlıqların fəvqündə duran vahid, ilahi bir qüvvə deyil, həm də ölməzdir, daimi və əbədidir:

Sən vardın varlıqlar olmayan zaman,
Onlar yox olacaq sən qalacaqsan.

(“İsgəndərname”, səh. 16)

Allahın cahanda şahlığı, şah cəlalı tükənməzdir. O, həmişə, hər yerdə mövcuddur, pozulmazdır, varlığı, xisləti daimi, dəyişməzdir. Ondən başqa kainatda nə varsa hamısı fanidir, keçicidir, ölümə, heçliyə, dağılıb məhv olmağa, yenidən yaranmağa məhkumdur. Onun ülvi varlığı, müqəddəs adı əbədiyyətin daimi rəmzi, timsalı, heç vaxt pozulmayan nişanəsidir. Bir sözlə, O hə-

mişə var olub və əbədi var olacaq:

O - cəlal sahibi əzəliyyətdir,
O - ölmək bilməyən əbədiyyətdir.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 194)

Yaxud:

Yaratdığı yerlə göy çox boşalıb dolacaq,
Bu varlıq olmasa də - olmuş, olub, olacaq.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 22)

Nizami Allahın yerini axtaran, onu gözü ilə görmək istəyənlərə əvvəlcədən xəbərdarlıq edir. “Mə’budun zatından danışan zaman, axtarma nə göydə, nə yerdə məkan” deyir. Çünki Allah laməkandır, gözəgörünməzdir, onun “hökmü bəlli, hikməti gizlidir”, vücudu hər yerdə aşılarsa da, heç yanda yeri yoxdur. “Desək ki, göydədir o pərvərdikar, Ona tə’zim edən yer tənha qalar”. “Yox əgər yerdədir sə öyləsək Allah”, onda O ulu Tanrının adını, şə’nini alçaltmış olarsın və böyük, bağışlanılmaz günaha batarsın. Daha doğrusu:

Bu sehirlə pərdənin yoxdu yeri, məkanı,
Vüsəlnə çatmağa imkan hanı, vaxt hanı?
Kim arayıb axtarıb bu pərdədə yerini,
Ha çalışıb tapmayıb heç bir yerdə yerini.
Varlığın varsa da, hanı olduğu dərgah?
Allah ola bilməzdi yeri bilinsə hərgah.
Qüdrətini danma ki, kafirlik, xamlıq olar,
Yerini axtarma ki, o da avamlıq olar.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 32)

Nizamiyə görə, Allahın yerini, məkanını axtarmaq mənasız bir işdir. Çünki o, hər cür maddə, cismani keyfiyyətlərdən, zaman və məkan anlayışlarında kənardadır. Ona görə də Allahın

yerini “fələklərdə axtarib idrak başmağını yırtmış şüur” bu yolda aciz, ələcsiz qalmış, aradığını heç yerdə tapa bilməmişdir:

Söz dünyanı dolaşib, sirlər açıb başıyla,
Sındırıbdır başını dərğahının daşıyla.
Quru, boş xəyallarla çox gəzib hər yeri o,
Yenə əliboş dönüb qapısından geri o.
Ürək də soracağında dolaşdı çox tapmadı,
Göz də xeyli aradı, gördü ki, yox, tapmadı.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 23)

Dərin ağıl, təfəkkür sahiblərinə Allahı tapmaq, dərk etmək bə’zən çox asan görünmüşdür. Onlar buna nail olmaq üçün əsaslı dəlil, me’yar axtarsalar da, idrakın qapısında duran bütün pərdələri açmağa, onun sərhədlərini, hüdudlarını aşmağa çalışsalar da, bu iş sonda böyük heyretlə, təəccüblə, peşmançılıqla başa çatmışdır. Bu yolda inad göstərmək, quru, boş xəyallara düşmək ağılsız hərəkətdir. Çünki Allah:

Elə başlamışdır yaradılışa,
Heç kəs bilib onu çıxmayıb başa.
Hər işə elə bir son verər dərhal,
Onu dərk etməyə acizdir kamal.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 23)

Müqəddəs Qur’ani-Kərimdə deyildiyi kimi: “Heç bir bəşər övladına Allahla danışmaq müyəssər olmaz. Çünki bəşər övladı olan peyğəmbərlər maddi aləmdə, zaman və məkan daxilində olduqları halda, Allah qeyri-maddidir, məkan və zaman xaricindədir”. (“Əş-Şura” surəsi, ayə 51). Allah qeyri-maddi olduğu üçün canlı aləmə məxsus ölüm-itimdən, maddi-mə’nəvi qayğılardan, bütün ehtiyac və ehtiraslardan uzaqdır, mayasız, cövhərsizdir. “Nə oddur, nə torpaq, nə yel, nə də sudur”. Göründüyü

kimi Allah həyatın, varlığın əsası olan dörd ünsürdən də xaricdir, yüksəkdə durur:

Əgər od, su, torpaq, bu əsən külək
Bir yerə toplaşa uyğun gələrək,
O böyük Tanrıdan olmasa fərman,
Mə’lumdur ki, gəlməz vücuda bir can.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 26)

İnsan zəkası, ağılı (əqli-küll) ancaq əşyanı, təbiəti və maddi aləmi dərk etmək qüdrətinə malikdir. Ancaq o, Allahı nə qədər arayıb axtarsa da, aqlın hökmü, gücü ilə ona qovuşmağa can atsa da, buna nail ola bilmir, bu qadir qüvvəni dərk etməkdə həmişə acizlik çəkir. Çünki “fələyi uca bir hasara alan” Allah “o yerdə idrakı kəməndə salmışdır”. Digər tərəfdən Tanrının dərğahı, məkanı əlçatmazdır, hüdudsuz, sonsuzdur, nə əvvəli, nə axırı var. Ona qovuşmağa yol yoxdur, bu hikmət əqlə, düşüncəyə sığmazdır. Elə buna görə də indiyədək Allahı görmək heç kəsə qismət olmamışdır. Onun axtarışına çıxanların hamısı yarı yolda qalmış, ümidini itirib geri qayıtmışdır. Allah heç vaxt heç bir bəşər övladını dərğahına buraxmamışdır. Kainat sirrinin açarları ancaq onun əlində, öz hüzurundadır:

Sənin varlığındır o laməkandan,
İdrak elçisini hər an daşlayan.
Dağlıq deyilsən ki, birləşsən
Artıq da deyilsən, əskiləsən sən.
Xəyal da, nəzər də yolunda məhrum,
Nə qədər axtarsa deyilsən mə’lum.

(“İsgəndərname”, səh. 16)

İnsan, bəşər övladı Allahı görmək, ona qovuşmaq istəyirsə, bu ilahi qüvvəni öz varlığında, daxili aləmində axtarib tapmalı, mə’nən, qəlbən ona yaxın olmalıdır. Şairin dediyi kimi: “Can ki

cövhərdəndir tənimizdədir, biz onu görmürük, o ki bizdədir”. Elə buna görə də Allahı tapmaq üçün insan, hər şeydən əvvəl, özü özünü dərk etməlidir. Xeyirxah, nəcib, ülvi hisslər, pak, yüksək əqidə və əməl sahibi olmalıdır. İnsan Allahı düşünər-kən, axtararkən özü-özünü unutmali, bütün varlığı ilə ona bağlı olmalıdır, ona pərəstiş, sitayiş etməlidir. Çünki şairin dediyi ki-mi ancaq:

Özündən üzünü çevirən zaman,
Allahın yolunu tapmış olarsan!
Ona yer axtarmaq doğru sayılmaz,
Yeri yaradanın öz yeri olmaz.
Heç kəs açə bilməz onun sirrini,
Tapmaz düşüncə də əsla yerini.

(“İsgəndərname”, səh. 486)

İnsanı Tanrıya qovuşdurən yol ona olan sonsuz inamdan, məhəbbətdən, fədakarlıqdan və təmənnəsiz xidmətdən keçir. Allahı ancaq onun özü ilə daxili əlaqədə, daimi vəhdətdə, mə'nəvi birlikdə tapmaq, dərk etmək olar. İnsan özü-özünü sevirse, özü öz vücuduna, varlığına, sitayiş edirsə, o, Allahı sevə bilməz. Əli boş, qəlbi boş, imansız, sevgisiz, ilahi məhəbbətsiz Allahı tapmaq, ona mə'nən qovuşmaq, onun dərğahına qayıtmaq mümkün deyildir. Bununla yanaşı, Tanrını dərk edən, ona daxilən iman gətirən, qovuşan insan özü də müqəddəsləşir, yüksəlir, ali məqama çatır, hər iki dünyanın sahibinə çevrilir, bu gününü və axirətini tə'min edir:

Allaha könül ver, dinlə bu səsi,
İncədir xilqətin hicab pərdəsi.
Çalış həqiqətlə özünü bil sən,
Allahı bilərsən özünü bilsən.
Özünsən ən yaxşı parlayan ayna,
Uzaq fələklərlə girmə oyuna.

Fələklər nurunun səndə əksi var,
İki aləm səndə tutmuşdur qərar.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 332)

Nizami Allahı hər yerdə, bütün məqamlarda sonsuz işıq, ilahi nur mənbəyi kimi təsvir edir. Bu nur bütün kainatı, canlı və cansız aləmi hərəkətə gətirir, idarə edir, təkcə dünənə, bu günə deyil, həm də əbədiyyətə işıq saçır. İnsanların əqli-mə'nəvi dünyasını saflaşdırır, qəlbinə, ürəyinə güc, hərarət verir. Bəşər övladı bu ülvi varlığın “nur camalından nur içir”, paklaşır, aliləşir, əbədi səadətə, xoşbəxtliyə qovuşur, yüksək əxlaq, mə'nəviyyat sahibinə çevrilir. İnsanın ağılı, zəkası, iste'dadı məhz bu mənbədən ilham, qüvvət alaraq qurur, yaradır, dünyanı dəyişir, abadlaşdırır, öz gözəl, nəcib əməlləri ilə ona isti nəfəs, yaraşır, abadlaşdırır, öz gözəl, nəcib əməlləri ilə ona isti nəfəs, yaraşır verir. Ümumiyyətlə, bəşəriyyəti yaradan, xəlq edən, yaşadan və ucaldan Allahla onun nuru vahiddir, biri digərini tamamlayan eyni anlayışdır:

Varlığı xəlq edən böyük yaradan,
Məkansızdır, onsuz deyil bir məkan
Başlanğıcı yoxdur - elə qədimdir,
Nəhayəti yoxdur - elə əzimidir.
Bütün mövcudatı yaradan odur
Onun vücundundan yaranıb bu nur.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 353)

Allahın nuru özü kimi əbədi, bitməz, tükənməzdir. Onun varlığının faktik təzahürü, real nişanəsi, əsas sübutudur. Lakin o, aşkar görünə də, bəşər övladından heç kim ona həddindən artıq yaxınlaşa, yanaşa bilməz. Hətta Allahın ən yaxın adamları - müqəddəs peyğəmbərlər belə ona uzaqdan, pərdə arxasından baxmışlar, bu böyük, əzəmətli nur sahibinin səsini eşitsələr də, onun üzünü görmək heç kəsə qismət olmamışdır. Nizami Allahın hüzuruna getmək, onunla görüşmək şərəfinə nail olan Nəbi-

lərdən axırınıc xatəm Məhəmməd əleyhissələmin göylərə me'racını təsvir edərkən deyirdi: Səhsız-hesabsız nur mənbələ-rini ötüb keçən peyğəmbər axırda daha gur, daha əzəmətlə ətra-fına işıq, şəfəq saçan pərdəsiz bir nurla üz-üzə dayanır və müx-təlif istiqamətlərdən gələn "salam" nidaları ilə qarşılaşır:

E'cazkar bir işıq ki, hey yanırdı sönmədən,
Gözlərinə göründü boş xəyala dönmədən.
Cöhərsiz, mayasızdır gözə dəyən varlığı,
Hər varlıqdan ucadır, görünməyən varlığı.
Tanrının dərgahında qəlbi nura büründü,
Xəlvətdə görünən kəs aşkarda da göründü.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 32)

Əbədiyyət və sonsuz hikmət təmsalı olan Allah qadırdır, ya-radıcı və qurucudur, tükənməz qüdrət, nüfuz sahibidir. Kainat-da, bütün canlı və cansız aləmdə, yerdə, göydə nə varsa, hamı-sının ilk təməlini qoyan dahi me'marı, səbəbkarı ulu Tanrıdır. Sonsuz fələkləri hərəkətə gətirən, ayı, günəşi, səhsız ulduzları nura qərş edən, dünyaya həyat, dirilik verən, varlığa "dörd göv-hər bəxş edən" (od, torpaq, su, hava) Odur. O, bütün varlıqların üzərində pəhsız, şəriksiz hakimdir, daim iradəsi altında saxladığı kainatın, maddi və mə'nəvi dünyanın rəhbəri, ağasıdır. Kai-nat öz varlığına, mövcudluğuna görə ancaq heç kimin və heç nə-yin köməyi olmadan onu yaradan, yaşadan tək Allaha, onun bö-yük, əbədi, sönməz səxavətinə borcludur. "Qüdrətindən dünyaya buyruq olmasa, şüura hikmətin nuru dolmasa, bil nə qələm yeni bir mətləb yazar, nə də dırnaq yeni bir paltar tikər". Həyat-da hər şey Tanrının tükənməz qüdrətinin, qadir əməlinin bəhrə-sidir, bütün aləm onun şəriksiz hökmü, qərarı ilə idarə olunur:

Bütün bu canlılar, cansızlar ki, var,
"Yaran" deməyinlə yarandı onlar.

("Leyli və Məcnun", səh. 28)

Yaxud:

Yuxarı, aşağı - hər gözə çarpan,
Nə varsa onları sən sən yaradan.

("İsgəndərnamə", səh. 15)

Kainatda mövcud nə varsa, hamısı Allahın əzminə, istəyinə təbədır, onun vahid iradəsindən asılıdır. Şairin özünün dediyi ki-mi: "Sakit, mütəhərrik - nə var dünyada varlığı o böyük ada bağ-lıdır". Hərgah o, hikmətini, nurlu pərdədə, tülde gizlətsəydi dünyada heç nə yaranmazdı, kainat əbədi boş qalardı.

Allah tək cə yoxdan var yaradan deyil, həm də yaratdığını ist-ədiyi anda dağıtmağa, məhv etməyə qadir bir qüvvədir. Onun hökmündən, əmrindən heç bir şey qaça bilməz. Bütün nizamları dəyişən, düzəldən, dağıdıb yenidən quran, "donqar, qozbel fə-ləyi dövrəna gətirən, göylərin yaşıl günbəzini sütünsuz saxla-yan", can verən, can alan, öldürüb dirildən, "pozulmaz hökmlə-ri hökmü ilə pozan" Odur. O, "yox ol desə, hər şey birdən məhv olar":

Ey sirr aləminin ulu məhvəri,
Dolduran, boşaldan sən sən aləmi.
Sənin sifətində öz tə'rifin var,
Yox sözün yox olur, var sözün də var.
Əmri mütləq olan, ey böyük hünər,
Kainat əmrinlə iki bölünər.

("Leyli və Məcnun", səh. 28)

Yoxdan var yaratmağa qadir olan Allah eyni zamanda mahir ustad, əvəzsiz sənətkardır. "Göyləri xəlx edib yaraşiq verən, səhsız ulduzlara nur, işıq verən" Odur. Nizamiyə görə, "dünya-da gördüyümüz hər incə sənət Allahın əsəridir", Onun yaratdığı lövhələrin əlvanlığından, işlətdiyi rənglərin, boyaların misilsiz-liyindən xəbər verir. Onun ucsuz-bucaqsız kainatda yaratdıqla-rının heç biri digərinə oxşamır. "O, hər bir nəqşiyyə bir camal, bir

sifət” vermişdir. Lütfü ilə hər şeyin qeydinə qalan Allah “dünyanı ən yararlı bir şəkllə salmış”, onu qüsursuz, nöqsansız qurmuşdur. Tanrının xisləti belədir. Əslində yaradılanların ən gözəl Onun özüdür. O, həm də kainatın əsasını qoyarkən bütün varlıqları, canlı və cansız aləmi daim vəhdətdə, qarşılıqlı əlaqədə götürmüş, ona öz qadir əliylə sığal çəkmiş, bəzək, yaraşlıq vermiş, onu tam, əbədi, gözəl, pozulmaz yaratmışdır:

Özün də kimsədən kömək almadan,
Yaratdın nə gözəl, səfali cahan.
İstidən, soyuqdan, qurudan, yaşdan
Yoğurub yaratdın gözəl bir cahan.
Nə gözəl naxışlar vurdun xilqətə,
Ağıllar heyrandır bu məharətə.

(“İsgəndərname”, səh. 15)

Bu böyük ustadın, ulu Tanrının yaratdığı kainat adlı əsər dünyanın bütün gözəlliklərini və “zamanın gərmişini əvvəldən axıra qədər” özündə əks etdirir. Bir sözlə, bu əsərdə yanlış, artıq, ümumi vəhdətdən kənara çıxan, onun bütövlüyünə uyğunlaşmayan, ölçülərini pozan, gözəlliyinə xələl gətirən heç nə yoxdur. Burada “bütün xətlər, cizgilər, nöqtələr yerindədir”. Onun hüsnünə, camalına Allahdan başqa heç kim qələm çəkməmişdir:

Bu varlıq üstündə çəkilən hər xətt,
Sənətkar əliylə yaranmış, əlbət.
Qurğusu düz olan bu şeylər bir-bir
Mahir bir ustada canlı şahiddir...
Dünyada gördüyün hər incə sənət
Allah əsəridir, ondadır qüdrət.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 41)

Allahın qadirliyinin və böyük sənətkarlığının ən parlaq təzahürü bütün canlı aləmin tacı, yer üzünün əşrəfi olan insandır. Nizami insanın mənşəyi, varlığı, yaranması haqqındakı fikir və

müləhizələrini Tanrının hökmünə, islam təliminə və Qur’ani-Kərimin “Allah insanı nüftədən (mə’nidən, bir qətrə sudan) xəlq etdi” (Ən-nəhil surəsi, ayə 4), “Biz, həqiqətən, insanı tər-təmiz (süzülmüş) palçıqdan yaratdıq” (“Əl-muminun” surəsi, ayə 12) kimi məşhur kəlamlarına və qədim filosofların canlı varlığın əsası, səbəbi, mövcudluğunun ilkin şərti hesab etdikləri dörd ünsür (atəş, su, torpaq, hava) nəzəriyyəsinə əsaslanmışdır. Şairə görə də Allah “günəşdən işıqlı bir gövhər” olan insanı “bu aləmdə bir damcı sudan” və “qara torpaqdan” yaratmış, ona “canlı nəfəs, təmiz can, işıqlı ürək” bəxş etmişdir:

Sənsən hər biliyi bizə öyrədən
Torpağın köksündə qələm işlədən...
Sən ağıln gözüni işıqlandırdın,
Sən doğru yollarda çıraq yandırdın...
Sənsən bu aləmdə bir damcı sudan
Günəşdən işıqlı gövhər yaradan.
Gövhəri lütfünlə etdin aşıkar
Sərrafın əlinə sən verdin açar.

(“İsgəndərname”, səh. 15)

Allah böyük mərhəmət, səxavət sahibidir, xeyirxah, səbirli, təmkinli və günahları bağışlayandır. Bütün varlıqlar ona möhtacdır. Özünün heç kimə və heç nəyə ehtiyacı olmasa da, O heç bir təmənnə güdmədən hamıya qayğı ilə yanaşır, kömək göstərir. Qur’ani-Kərimdə deyildiyi kimi: “Allah, Ona inananların dostudur, onları zülmətdən çıxarıb işığa tərəf yönəltdi” (“Əl-bəqərə” surəsi, ayə 257), “Allah istədiyi şəxsə hikmət, elm, mərifət, müdriklik bəxş edir. Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir” (“Əl-bəqərə” surəsi, ayə 269).

Nizami Tanrıya xas olan bu nəcib, ali keyfiyyətləri dönə-dönə təqdir edir, “qüdrətiylə varlığa həyat verən”, “varlığı, kainatı, xilqəti dəyişdirən”, “göyü ulduzlarla dolduran, yerdə insan

adlı Günəş yandıran”, “hər səxavət çeşməsinə əliylə yaradan”, “böyük vücudların diləyi, arxası”, “şəfqətli, sədaqətli adı hikmət xəzinəsinin açarı”, “kimsəsizlərin kimsəsi”, “kimsəsizlərin ürək munisi, görən gözlərin incə bəbəyi” kimi tanınan, “məh-taclara əl tutan, kömək edən”, “hüzurunda az da, çox da, böyü-yü də, kiçiyi də bir olan”, “azanın yoluna nur səpən, bağlı qapı-ları ilk açan”, “bir işarə ilə yol göstərən”, “xəyala nur, işıq sa-çan”, insan qəlbini “ağlın nuru ilə dolduran”, “tələş yixan, can-lara həyat çeşməsi bəxş edən”, “ən iti gözlərə sürmə çəkən”, “bizə həm göz yaşı, həm də məhəbbət verən”, “günahları əfv edən, mərhəmət yazan” Odur deyir:

Allah ağıllıya nəvazişkardır,
Ağılsızlara da əlacı vardır.
O, sözün sirrini əyan eyləyər,
O verər - zəlilə, acizə hünər.

(“İsgəndərname”, səh. 410)

Allah insanı təkcə sudan, palçıqdan yaratmayıb, böyük qayğı və məhəbbətlə əhatə etməyib, ona həm də həyat kimi qiymətli bir xəzinə, əzəmət, hünər, cəsarət və vüqar bəxş etmişdir. Onu dünyanın sahibinə, varisinə, əbədi sakininə çevirmişdir. “Göyü ulduzlarla işıqlandıran”, kainatı bəzəyən xaliq “yerdə insan adlı günəş” yandırmışdır. Allah insanı ona görə yaratmışdır ki, yer-ləri göylə bağlasın. Göyün (Tanrının) hikmətindən, saysız-he-sabsız sirlərindən agah olsun, nurundan, cəlalından kənarda qal-masın, onunla öz arasındakı daxili vəhdəti, əlaqəni duysun, ağ-lının, zəkasinin köməyi ilə bu vəhdətdən bəhrələnsin, taleyini, həyat yolunu ona uyğun şəkildə qursun, tənzim etsin. Həm də yer üzündə Allahın buyruqlarını yerinə yetirsin, öz nəcib əməl-ləri ilə onu abad və yaraşlıq etsin:

Dünyanı yaradan hər şeydən qəni,
Kimsəsiz kimsənin kömək edəni,

Dünyaya insanla verdi yaraşlıq,
Göyləri yerlərlə bağladı artıq.

(“İsgəndərname”, səh. 135)

Yaxud:

Sən düzdün göylərə şux ulduzları,
İnsanla bəzədin hər bir diyarı.

(“İsgəndərname”, səh. 16)

Yer üzünün bütün ne'mətlərini, maddi-mə'nəvi sərvətlərini, cah-cəlalını Allah insanın ixtiyarına vermişdir. Dünyada gözəl, həyatverici nə varsa hamısını - yeri-göyü, gecəni-gündüzü, ayı, ulduzları, çayları, dənizləri, təbii ehtiyatları, bitki və heyvanat aləmini, dirilik üçün zəruri olan şəraiti, bütün yaşayış və qida vasitələrini Tanrı bəşər övladı üçün yaratmışdır. O, insanı başqa canlılardan ayırmış, yüksək bacarıq, əzm, iradə, dəyanət, xüsu-si üstünlük və səlahiyyətlər sahibi etmiş, bütünlükdə “yer üzü-nün Günəşi” səviyyəsinə qaldırmışdır. Bəşər ancaq Onun “buy-ruğu ilə yüksəklərə qalxmışdır”, dünyada böyük ad-san, şöhrət qazanmış, kamala çatmış, qadir qüvvəyə çevrilmişdir. Bir sözlə Odur:

İnsan şüuruna hikmət öyrədən,
İncə xəyallara sənət öyrədən.
İncə fikirlərə çırağ yandıran,
Zülmət gecələri işıqlandıran.
Bizə qorxu, ümid, şadlıq, qəm verən,
Günəşli və aylı bir aləm verən.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 22)

Nizamiyə görə Allahın insanlara bəxş etdiyi ne'mətlərin içə-risində ən alisi, ən yüksəyi və qiymətliyi onun ağılı, zəkası, idrak qabiliyyətidir. Əgər Tanrı insanın beynində “günəşdən parlaq ağıl çırağını” yandırmayıdı, vücudunu, varlığını ağılı, zəkanın işığı, nuru ilə bəzəməsəydi, daha doğrusu, “ilk mayəyə dirilik

verərkən, onu ixlasdan (təmiz ürək, məhəbbət, sədaqət, səmiyyətdən) məhrum etsəydi” o, başqa canlılardan ayrılmazdı, dünyanı abadlaşdırmaq, dəyişdirmək, hünər və zəhmətlə bəzəmək, gözəlləşdirmək qabiliyyətinə malik olmazdı, xeyirxah, nəcib əməllərin daşıyıcısına, carçısına, böyük elmi kəşflərin, ölməz sənət abidələrinin və saysız-hesabsız mə'nəvi dəyərlərin yaratıcısına çevrilə bilməzdi. Ən başlıcası, Allahın varlığını duymaq, tanımaq, özünü və ulu Tanrını dərk etmək kimi böyük ali bir keyfiyyətdən əbədi məhrum olardı, bütün ömrü boyu qəflət yuxusunda qalardı.

“Ağıla yol göstərən” böyük Tanrıdır. İnsanın ağılı, zəkası mütləq təmədi olaraq onun dərgahından, nurlu, sönməz varlığından işıqlanır, hökmünün tükənməz köməyiylə “yaradılış kamala yetir” böyük işlər görür, xariqələr yaradır. “Hardakı ağıl bir xəzinə tapar, Allahın adını eyləyər açar”. Məhz bu açar vasitəsiylə insan həqiqətə doğru irəliləyir, ucalır, kainatın və həyatın sirlərini pillə-pillə öyrənir, daha dərinə dərk edir:

Bizə ağıl verdi tanıyaq onu,
Bəsirət verdi ki, tutaq yolunu.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 23)

Yaxud:

Ağlın işığıyla bəzədi canı,
Bunlar da bəzədi bütün dünyanı.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 194)

Allahın yaratdığı kainat, yer üzündəki bütün ne'mətlər və canlı aləm kimi insan da onun varlığının, hikmət və əzəmətinin ən parlaq təzahürüdür. Tanrı özü gizli olsa da, onun iradəsi əməli, ulu niyyəti hər şeydə və hər yerdə özünü göstərir, təsdiq edir. Daha doğrusu, “yaranmış hər bir şey baxıb görənə onu yaradandan xəbər verir”. Ona səcdə edən bütün canlılar, kainatda və dünyada nə varsa, hamısı yeri-göyü daim öz iradəsi altında saxlayan Allahın varlığına şahiddir, ondan aydın bir nümunə

əbədi nişanədir. Həyatı insan üçün əziz, doğma, yararlı və faydalı edən də budur:

Həqiqət gözüylə xəyala varsan,
Hər şeydə qüdrətdən nişan taparsan.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 41)

Yaxud:

Ona şahiddir hər gözə görünən,
Varlıqlar hissədir onun mülkündən.
Hər varlıq isbata möhkəm bir dəlil,
Dünyada bir şeyə o möhtac deyil.

(“İsgəndərname”, səh. 136)

Allah insanı ona görə yaratmışdır ki, onun varlığı, böyük ilahi qüdrəti və yaratdığı sonsuz aləm gizli qalmasın, hikmət xəzinəsi olan nurlu kəlamlarından xəbər dar olsun, onlara iman gətirsin, sədaqətlə xidmət etsin. Bu ilahi borcu yerinə yetirdiyi üçün insan Tanrının ali məramının, əzminin, iradəsinin, bütünlükdə ən nəcib və gözəl sifətlərinin yer üzündə təmsilçisi, daşıyıcısı, qasididir:

Kainatın bütün hərfi səndədir,
Varlığınca onun lövhəsindədir.
Qasid kimi gəldin ordan bura sən,
Burdan keç ki, yenə ora yetəsən.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 23)

Nizamiyə görə, yer üzünün sahibi, qasidi olan insanın məmnun və mə'nası da qadir Allahın adı ilə bağlıdır. “Hər bir yaranmışın sən sən mə'nası”, “sən sən hər varlığın içində”, “sən mənim sən, mənimdir cahən” deyən şair bu cür şərəfə nail olduğu üçün iftixar hissi keçirdir və belə hesab edir ki, cahana sahib olmaq üçün, ilk növbədə Allahı sevmək, ona iman gətirmək, ürəkdən itaət etmək lazımdır. Çünki “insanı atəşdən, sudan qoruyan,

ən çətin günlərdə ona əl tutan” ulu Tanrıdır, onu anmadan “heç bir varlıq var ola bilməz”.

Əslində kainatın və insanlığın dərki Allaha tapınmaqdan, ondan əbədi sədaqət və məhəbbətdən keçir, reallaşır. Tanrı kitabı olan Qur’ani-Kərimdə deyilir: “Həqiqətən göylərin və yerin yaradılmasında, gecəylə gündüzün bir-birini əvəz etməsində, içərisində insanlar üçün mənfəətli şeylər olan gəmilərin dənizdə üzməsində, quruyan yer üzünü Allahın göydən yağmur yağdıraraq yenedən diriltməsində, cins-cins heyvanları onun hər tərəfinə yaymasında, küləyin bir səmtdən başqa səmtə əsməsində, göylə yer arasında (Allahın əmrinə) tabe buludların hərəkətində ağıl və düşüncə sahibi olan insanlar üçün (Allahın hikmət və qüdrətinə dəlalət edən) əlamətlər vardır” (“Əl-bəqərə” surəsi, ayə 164).

Nizami bu ayənin ümumi mahiyyətinə, daxili məzmununa əsaslanaraq belə hesab edirdi ki, dərin bilik, təfəkkür sahibləri Allahın varlığını sübut etmək üçün mövcud aləmdən kənar da dəlillər axtarmağı lazım bilməmişlər. Çünki Tanrı yaratdığı dünyanın simasında hər an, mütəmadi olaraq əyan olur, daim təcəllə tapır:

Ağıl sahibləri önündə hər an,
Surət bəzəməklə olursan əyan,
Bütün varlıqları yaşadır həyat,
Həyat da səninlə açıq qol-qanad.

(“Yeddi gözəl”, səh. 19)

Yə’ni Allahın varlığı və onun yaratdığı kainatı görmək iqtidarına malik olanların hamısı üçün parlaq bir aynadır. Ağıl və bəsarət sahibləri Xaliqin surətini onun yaratdığı kainatın və məxluqatın vasitəsiylə görür, dərk edirlər. Bununla belə, insan ağılının, idrakının müəyyən hədudu vardır. Şairə görə, “xilqətin sirrini bilsə bir nəfər, bu qoca dünyanı o da xələq edər”. Ancaq əqlimiz aləmi yaratmağa, onun əslini tapmağa acizdir. Çünki “göyün sirr pərdəsi ki, bərqərarıdır”, onun “gözə görünməyən bir

sirri vardır”. Elə buna görə də insan bu hədudu aşmağa bilməz. Hər-gah o, belə bir iddiaya düşsə, “qarşısına ya dağ çıxar, ya da qaralıq”.

Hər nəqşə çəkdisə qadir yaradan,
Əqlin nəzərindən etmədi nihan!
Yalnız ilk nəqşini gizli nəqş etdi,
Əqlin gözündən də onu gizlətdi.

(“İsgəndərname”, səh. 501)

İnsan Allahın yaratdığı pərdələrin nəqşini görməyə və öz varlığında əks etdirməyə qadir olsa da, onun gördüyü işləri bacarmaz, daha doğrusu, onun kimi yoxdan var yarada bilməz. Çünki şairin dediyi kimi, “acizlik aləmi yaratmağa biz, onun əslini də tapmaz əqlimiz”. İnsan ancaq mövcud olanları, gözə görünənləri dəyişdirməyə, onlardan yeni bir şey düzəltməyə, kəşf etməyə, yerlərini dəyişməyə, birini digəri ilə əvəz etməyə, yə’ni var olandan var yaratmağa qadirdir və bu cəhətdən o, Allahın işinin, əməllərinin varisi, davamçısı, icraçısıdır. Lakin insana bir şey yaratmaq üçün bilik, təcrübə, bacarıq və müəyyən alətlər lazımdır. Allahın isə belə şeylərə heç bir ehtiyacı yoxdur. Ondan başqa heç kəs torpaqdan bülbül kimi danışan insan və heç kəs sudan (nütfdən) canlı, şüurlu bəşər övladı yaratmağa qadir deyildir:

Heç bir kəs torpağa dil verə bilməz,
Nəqş vura bilməz suya da heç kəs.
Təkcə O yaradır torpaqdan insan
Tək Odur suya da naxışlar vuran...
Hökmüylə yaranmış bütün kainat,
Bütün canlılara O verir həyat.
Ondan od almışdır bu varlıq tamam,
O tamdır, qalanlar nə var-natamam.

(“İsgəndərname”, səh. 411)

Nizami üzde belə desə də, daxilində başqa canlılardan fərqli olaraq, insanı natamam görmək istəmir, bu passiv prinsipi qətiyyətlə rədd edir. Əksinə, şair bəşər övladını həmişə yüksək, ali məqamda, öz taleyi və səadəti uğrunda mübarizə meydanında görmək arzusu ilə yaşayır. “Elə bir ixtiyar olsaydı məndə, qoy-mazdım bəndəyə möhtac bir bəndə” deyən dahi sənətkar bütün şüurlu həyatını, nadir istə'dad və bacarığını da məhz bu nəcib ideal yolunda sərf etmişdir.

Nizaminin bir mütəfəkkir şair kimi böyüklüyü bundadır ki, o, dinə, Allahın varlığına inanmaqla yanaşı, insan zəkasının qüdrətini, əzəmətini də yüksək qiymətləndirir və onu düşündürən, narahat edən əsas problemləri, həyatı sualların cavabını da ən çox bu zəmində axtarır, araşdırır. Dünyagörüşündə açıq-aşkar ikilik, dualizm özünü göstərsə də, onun bədii təxəyyülü, fəlsəfi tənəkkürü öz rəşional qidasını daha çox həyatdan, rəal varlıqdan almış, həmişə mövcud gərəkliliklə, insanın dünyəvi hissləri, ehtiyac və qayğıları ilə bəğli olmuşdur:

Düşüncə dünyasını hünərinlə abad eylə,
Boynunu qəm yükündən ömürlük azad eylə.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 26)

Ümumiyyətlə, Nizami insana münasibətdə zəmanəsinin fəvqündə dayanır, əsrləri qabaqlayır. Şair dövrünün insan haqqındakı mürtəce, dini-mistik baxışları, tərki-dünyalıq meyllərini cəsarətlə rədd edir. Onun ictimai-fəlsəfi konsepsiyasında insanı sadəcə təleyn, qəzavü-qədrin qulu hesab edən fatalizmə yer yoxdur. Nizami heç vaxt, heç yerdə insana donuq, dəyişməz bir varlıq kimi baxmır. Əksinə, ona ali, yaradıcı, çox şeyə qabil və qadir bir məxluq kimi yanaşır:

Yüksək yaratmışdır xaliq insanı,
Vermiş xidmətinə bütün dünyanı.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 337)

Nizamiyə görə, insan dərin idrak, tənəkkür, hikmət sahibidir. İnsan “torpaqdan yaransa da, hikmətdə, hünərdə qoçaqdır”. O, idrakın köməyi ilə dünyanın sirlərini, bəğli qapılarını açmağa qadirdir. O, həyatı dərk etsə, onun “ağlı bir qırpımda dünyanı gəzər”, “düşüncəsi qavrasa bir şeyi əgər, şübhəsiz özü də onu düzəldə bilər”. Elə buna görə də şair üzünü özünü təleyn qulu, miskin, aciz, bacarıqsız hesab edən insanlara tutaraq deyirdi:

Ey varlıq nəqşinin naziri olan,
Qaldır əngəlləri idrak yolundan.
Yolunda nə qədər canlılar vardır
Sənin varlığına pərəstişkardır.
Boş təbli döyərək hay-haray salma,
Heç kəsin səsinə biganə qalma...
O şey ki, bizlərə lap aşikardır,
Onda da gizli bir xəzinə vardır.
Çalış xəzinənin böyük açarı,
Şübhə yox poladdan qayrılısın bəri.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 40-42)

Nizami insanı təkə idraka, huşyarlığa deyil, həm də ölüm-dən, axirət, cənnət-cəhənnəm xofundan qorxmamağa çağırırdı. O, belə hesab edirdi ki, insan Allahı sevdii qədər onun bəşər övladına bəxş etdiyi dünyanı, həyatı, təbiəti də sevməlidir. Çünki gözəl əməllər sahibi olan insan təkə bu dünyada yaşamır, yaratmır, həm də axirətini bəhiştini burada qazanır. Təəssüf ki, “dövrün kişiləri nakışidirlər, onlar elmə yox, nücumə həvəs edirlər”, “qara torpaqdan mərəhmət umurlar”. Daha fikirləşməzlər ki, “qara torpağa çevrilmiş insandansa, sağ insan yaxşıdır”. Bir də ki:

Varkən bu dünyada hər cürə büsat,
Bəhiştdə nə üçün axtaraq həyat?
İnanma ki, cənnət burdan şən olsun,
Deyirsən yaxşıdır, sən deyən olsun.

(“İsgəndərnamə”, səh. 412)

“Sən deyən olsun” ifadəsi göstərir ki, şair bu məsələ ilə qəti yox, müəyyən qeyd-şərtlə razılaşıır. Nizami dühasının parlaq cəhətlərdən biri də budur ki, o, həyat haqqındakı dini və dünyəvi anlayışların müqayisəsində həmişə üstünlüyü açıq-aşkar sonuncuya verir. Nəbatat qışda məhv olub yazda yenidən dirçəldiyi kimi insanın da öldükdən sonra dirilib bu dünyaya qayıdacağını söyləsə də, bu işə müəyyən şübhə ilə yanaşır, aqlın, zəkanın gücü, məntiqi qarşısında geri çəkilir, başqa nəticəyə gəlir. Əslində bunun idrakın qanunlarına uyğun olmadığını, ondan kənara çıxdığını söyləyir. Şair təbiətin dialektikasından çıxış edərək, belə nəticəyə gəlir ki, insan öldükdən sonra onun cismi çürüyür, dağılır, məhv olur, torpağa qarışır və özəli xassəsini tamamilə itirir. Daha doğrusu, maddə bir keyfiyyətdən başqa keyfiyyətə keçir. Onun yenidən bərpa olunacağı və əvvəlki formaya, şəkilə qayıdacağı ağılabatan deyildir:

Qıpquru ud yeyir torpaq xəzanda,
Ətirli müşk verir bahar olanda.
İnsan bədəninə udanda ancaq,
Bilmirəm nə sayaq o qaytaracaq?
Torpaqda çürüyən bədənlərimiz,
Dağılır, dəyişir, yox olur təmiz.

(“İsgəndərnamə”, səh. 502)

Nizami bütün varlığı ilə Allaha bağlı bir şəxsiyyət olsa da, heç vaxt onun və bütünlükdə dini anlayışların, şəriət qanunlarının qarşısında kor-koranə hərəkət etmir, miskin, iradəsiz, əli, dili bağlı bir qul kimi dayanmır, yersiz axirət qorxusu, vahimə hissi keçirtmir. O, bir çox hallarda Allahı insaniləşdirir, ona bir həmdərd, həmsöhbət kimi müraciət edir. Hətta, bə’zən ona haqsız işlər gördüyünü söyləyir, zülmündən, ədalətsizliyindən şikayətlənir, “çoxumuza yersiz qəhr, qəzəb edirsən” deyir. Ondan həmişə mərhəmətli olmağı, zülmün, cəbrin odunu söndürməyi, insanın zəkasını, qəlbini əsarətdən xilas etməyi, ürəyində

mə’rifət işığı yandırmağı, yer üzünü abadlaşdırmağı, məhəbbət nuru ilə doldurmağı xahiş edir və s. Mütəfəkkir şairin Allah və din haqqındakı anlayışlarının əsasında, hər şeydən əvvəl, bəşəri dərdlər, insana böyük qayğı və hörmət ideyası dayanır.

Nizami insanlıqla, bəşəri problemlərlə bağlı Allaha etdiyi müraciətlərində əvvəlcə bir dahi sənətkar, mütəfəkkir şəxsiyyət kimi öz mənliliyini, qürur və ləyaqətini ön plana çəkir:

Gül-çiçəyə can verir dərgahının torpağı,
Gülzarının yanında yalandır İrəm bağı.
Qüdrətinə sübutdur Nizaminin varlığı,
Canı-vəhdət tarlası, könlü gülzarlığı.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 24)

Özünü həyatın mə’nasını, gizli sirlərini dərk etməyə can atan bir axtarışçı, Allahı isə “əqlinə mə’nalar verən”, “yoluna nur saçan” ilahi varlıq adlandıran şair ondan dönə-dönə kömək diləyir, “qəflət yuxusundan bidar et məni”, “zülmətlər içindən xilas et məni”, “məni cəhl atından özün düşür sən”, “könlümün evini nurunla bəzət”, “kömək qapısını aç, ey yaradan, göstər Nizamiyə düz yolu hər an”, “lütf et, mən yazığa, sığındım sənə, bir söz xəzinəsi bağışla mənə”, “düşüncəm sən verən bir dürdandır, könlün çırağına bir pərvanədir”, “ziya saç, qoy qəlbim işığınla dolsun, incə mətləblərə o, güzgülə olsun” deyir:

Zülmətin qəlbindən üzümə yol aç,
Fəzilət ayından yoluma nur saç.
Sən verdin mənə bir işıqlı çıraq,
Onu hər küləkdən özün et iraq.

(“İsgəndərnamə”, səh. 15)

Özünü ağıl, hikmət, böyük sənət dünyasının cəlallı hökmdarı hesab edən, belə yüksək şərəf və ləyaqət sahibi olduğu üçün daim qürur hissi keçirdən Nizami belə hesab edirdi ki, “onun

adında Allahın şərəfli adı vardır”, onun iste’dadı, sənəti ulu Tanrının hikməti, mö’cüzəsidir, qadirliyinin canlı nümunəsi, timsalidir, cismi, “bədəni o saf cövhərdən” mayalandığı üçün fikri, sözü qızıldan qiymətli, qılıncdan iti olmuşdur. “Bir gövhər də olsa, bir saxsı da olsa” onun hüsnü Allahın hüsnü ilə bəzənmişdir, “şahlıq tacı geyinmiş başı” bu ilahi qüdrətin köməyi ilə göylərə ucalmışdır:

İlhamlı nəfəsinlə qızıl güldü Nizami,
Güllərin nəğməkarı bir bülbüldü Nizami.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 34)

Nizaminin Allahla məhrəmanə, səmimi söhbətləri, müraciətləri tədricən istiqamətini dəyişir, məzmunu, mahiyyəti, ifadə tərzini daha ciddi xarakter alır, açıq-aşkar şikayətə, e’tiraza çevrilir. Şair Tanrının qarşısında müəyyən tələblər qoyur. İlk növbədə ona ədalət, insaf, mərhəmət hissləri bəxş etməyi təmənnə edir. Sənin “lütfin ki, qəhrindən ayrı deyildir”, “sən mənə qılinc yox, tac ver”, “yol azsam, özün bir yol göstər”. “Məni mənlidən ayıran zaman, sən öz cövhərini alma canımdan”, “dər-yadan yüksələn bulud bil məni, yağsam da, boşaltma bu xəzinəni”, “sərgərdan qoymuşdur bu dünya məni, xilas edənsən, qurtar bəndəni”, “çatdırmısan məni bu murada sən, səndən də qərəzsiz yaşayaram mən” deyir:

Qoy içim mərhəmət şərbətlərindən,
Qəzəb badəsinə mənə vermə sən.
Qəzəbin layiqsə əzəldən bizə,
Rəhmin də düşmüşdür qismətimizə.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 29)

Bir dahi sənətkar kimi əzəmət və qüdrətini yaxşı dərk edən şair özünü Allahın cahana bəxş etdiyi nurun, ağıl və hikmətin canlı timsalı, bir zərrəsi hesab edir, onunla öz arasında bir daxi-

li vəhdət, mə’nəvi birlik, yaxınlıq, doğmalılıq görür. “Yarıyarmı söz açmaq sənidlə məndən, “sən” demək, sonra da söyləmək ki, “mən” deyir. Nizami belə hesab edir ki, Allahın borcu ona doğru yol göstərmək, qəlbində mərhəmət, zəka işığı yandırmaq, qarşısına çıxan bütün çətinliklərdən, bələlərdən, yersiz cəza və qəhrlərdən qorumaqdırsa, onun borcu arayıb axtarmaq, gecə-gündüz çalışmaq, yazıb-yaratmaq, haqqın, ədalətin, insanlığı səadətə qovuşdurmaq yüksək idealların carçısı olmaq, sənəti ilə yer üzündə mö’cuzələr göstərməkdən ibarətdir.

Şairə görə, dünyada bütün işlər qarşılıqlıdır. Hərgah Tanrı ona “kəsərlə ayələri öyrətməsə, şeytanın gözünü necə tikə bilələr”, hünər və cəsarət bəxş etməsə, “divlərin qarşısında” necə dayana bilər? Buna görə də böyük yaradan həmişə səxavətli, mərhəmətli olmalıdır, ona verdiyi “ışıqlı çırağı qəzanın küləklərindən iraq” saxlamalıdır, “əkdiyindən ona layiq bir qismət ayırmalıdır”, “bəxtininin yüyənini yolundan geri” çevirməməlidir. Bir sözlə, onu heç vaxt gözdən salmamalıdır, “qapısından ümid-siz qaytarmamalıdır”, “böyük olduğu üçün köməkliliyi də böyüklüklə eləməlidir”, verdiklərini geri almamalıdır, “əvvəldə ona verdiyi yaxşı adı elə axırda da yaxşıqla yad” etməlidir:

Əvvəlcə torpaqdan yaratdın məni,
Sonra fəzilətlə ucaldın məni.
Üzümü parlatdın, gözümə nur saç,
Ne’məti bəxş etdin, şükr dilimi aç!
Səbr versən mənə, pis günə dözümlü,
Qoyma xoş günəmdə unudum, özüm
Öz hikmətlərini göstər mənə sən,
Qəflət pərdəsini qaldır önümdən.
Hər zaman fikrimin sən ol rəhbəri,
Verdiyini alma sonralar geri...
Bu söylədiyimdə nə ki, səhvim var,
Üstünə qələm çək, ey pərvərdigar!

(“Xosrov və Şirin”, səh. 27-28)

“Yaxşılıq, yamanlıq üz versə, hər nə kərəm səninkidir, qalan bəhanə” deyən Nizami bə’zən Allahın işlərindən baş açmadığını və ona görə də müxtəlif suallarla üzləşdiyini söyləyir. Bu suallar ona əzab versə də, onu qorxutsa da, onlara əsaslı cavab axtarmaqdan çəkinmir. Nizami həm də onu narahat edən, düşündürən fikirləri Tanrıdan başqa heç kimlə bölüşdürmək istəmir. Çünki “sirrini yadlara açsa, onu xar edər”, Allah isə adildir, mərhəmətlidir, günahları bağışlayandır. Onunla danışmaq çətin və məs’uliyətli olsa da, şərəflidir, insanı ucaldır, ona ən mübhəm mətləbləri açmağa, dərk etməyə kömək edir. Elə buna görə də şair çəkinmədən, cəsərlə üzünü Allaha tutaraq soruşur: Xudaya, birinin ayağını qırıb zəlil edirsən, birinə qanad verib dərğahından qovursan, mən bunlardan “bilmirəm hansına yaxın insanam, məhrumlardanam, yoxsa məğbullardanam?”. Suallarına cavab gəlmədiyini görən şair özü məsələyə müdaxilə edərək deyir:

Bütpərəst də olsam, dindar da olsam,
Mən sənin əfvinə möhtacam müdam.
Öz fəzilətinlə mənə sən tut əl,
İşimə müvafiq cəza vermə gəl!..
Əməlimdən üstün fəzilətin var,
Məni əzizləsən yerində olar.
Xidmətində məni sevindir, ancaq
Qoyma başqasından kərəmət umaq.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 28)

Nizami Allahla vəsfi-halında başqa bir məsələni də ortaya qoyur. O, Qur’ani-Kərimin “biz heç kəsi gücü çatmayandan artıq bir işə vadar etmirik” kimi mə’lum ayəsinə əsaslanaraq, belə hesab edir ki, Tanrı öz bəndələrinin çiyinə həddindən ağır yük qoymamalıdır. Onlardan ancaq öz gücü və imkanları daxilində iş, əməl tələb etməlidir. Əks təqdirdə haqsızlıq baş verir,

tərəzinin gözü əyilir, insafın, ədalətin müvazinəti pozulur. Şair bu məsələ ilə bağlı fikirlərini qəti şəkildə ifadə edərək deyir:

Bu dünya işindən fariq et məni,
Öldüm, eyləyərsən özün biləni.
Öz gücümə görə yük ver aparım,
O qədər ki, dözsün bu ayaqlarım.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 28)

Nizami yuxarıda dediyi fikirlərlə kifayətlənmiş, daha da irəli gedir, açıq-aşkar Allahdan sərbəstlik, müstəqillik istəyir. Yerdə sürünməkdən, asılılıqdan, başqalarının kölgəsində yaşamaqdan imtina etdiyini, “qorxuyla, ümidlə baxdığı dünyadan” yüksəkdə durmaq, “bir pərvanə olub Günəşə, Aya yüksəlmək”, ayrıca işiq saçmağa qadir olan bir nur mənbəyinə çevrilmək, hətta bu sahədə Tanrının hömdəmi səviyyəsinə qalxmaq arzusunda olduğunu bildirir:

Məni qaytaranda özümə, dərhal
Mərhəmət kölgəni, gəl, üstümə sal.
Bu sayən olmasın çıraqdan uzaq,
Gün kimi parləsın işiq saçaraq.
Ta ki işığınla hömdəm olum mən,
Nur kimi kənardə durum kölgəndən.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 31)

Şəxsiyyətini, mənliyini, qürur və ləyaqətini hər şeydən yüksək tutan Nizami Allahdan dönə-dönə xahiş edir ki, onu özlərinin ağıla, mə’rifətə, insanlığa “ehtiyacı olan kəslərə möhtac eləməsin”, ancaq öz himayəsində, pənahında saxlasın, yadlardan, nadanlardan asılı vəziyyətə salmasın, “qapısının sirdaşı olan bir qəlbi dilənçi kimi özgə qapılarına göndərməsin”, onun “gördüyü hər işi nəzərə almasın”, əməllərinə “öz ədlinə görə əncam çəksin, qiymətləndirsin”, “zəkətını öz xırmanından versin”,

“ölinə qəbz verib qapı-qapı gəzdirməsin”, bir sözlə, istəmədiyi, bacarmadığı, təbiətinə və şərəfinə uyğun olmayan işlər görməyə məcbur etməsin. “Məni bir gün belə sən ac eyləmə, özgə qapısına möhtac eyləmə”, “Sən ki, dostluq ilə çıxdın qarşıma, biganəlik küllü tökmə başıma”, “feyzindən işıq ver gözlərimə sən, qoy olum asudə özgə gözlərdən” deyən şair Tanrıdan tə’kidlə soruşurdu: “Söylə, nə vaxtadək bir tikə üçün şaha və gödəyə yalvarım hər gün?”. Nizami bütün bu giley-güzar, xahiş və tə’kidlərdən sonra Allahın qarşısına çox ciddi və qəti şərtlər qoyurdu:

Bu çətin yollarda budur məqsədim:
Sənin bəyəndiyin bir yolla gedim.
Elə kömək et ki, işlərimə sən
Özün şad olasan dediklərimdən.
Mən öz xoşum ilə gəlirəm önünə,
İtaət eləyim peyğəmbərinə.

(“İsgəndərname”, səh. 413)

Yaxud:

Ölürsəm, bunu sən hamıya bildir:
“Bədənim yatmışsa, canım diridir”.
Elə bir mətənət qızıdır mənə,
Şad ürəklə gəlirəm sənə gələndə.

(“İsgəndərname”, səh. 18-19)

Daim məcburi işlərdən boyun qaçıran, özünə həm bəndələrdən, həm də Tanrıdan xüsusi hörmət, ehtiram gözləyən şair bə’zən Allahla həddindən artıq açıq danışır, fikirlərini əsaslandırmaq üçün dəqiq faktlara, paralellərə müraciət edir, haqsızlıq, ədalətsizlik görür, heç vaxt susmayacağını bildirir. Nizamiyə görə, insanın təbiətində qüsurlar, naqislik varsa, buna görə təkəb o özü deyil, həm də onu yaradan, mayasını qoyan, xəmirini yoğuran da günahkardır. Ot kökü üstündə bitər. Bəşərin xilqəti, əslində nədirsə, özü də odur.

Buradan çıxış edərək şair ürəyindən keçənləri, onu narahat edən, düşündürən fikirləri “hər şeyi bilən, hər şeyə qadir olan” Xalığın qarşısında çəkinmədən cəsarətlə bəyan edir. “Torpaqdan yoğurub yaratdın məni, təmiz, natəmizdən etdin bədəni, tiy-nətcə yaxşıyam, yamanamsa mən, bu nəqşi sən mənə verdin əzəldən”, “ya qayğı içində, ya sakit, aram, nə cür yaratdınsa, o cür yaşaram” deyir:

Xəmirəm qarasa, sən yoğurmusan,
Xəttim qarışıqsa, özün qurmusan.
Sən öz xətlərini hamsını yusan,
Ömürlük bağlaram ağzımı, inan.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 33)

Nizami Allaha təkəb özü adından deyil, həm də yeri düşdükcə insanlığın, bütünlükdə bəşəriyyətin adından müraciət edir, ondan imdad, kömək diləyir. Şair böyük təəssüf hissi ilə qeyd edirdi ki, insan, bəşər övladı heç yerdə onun şərəfli adına, ləyaqətinə, nəcib istək və arzularına uyğun səviyyədə yaşamır, hər gün, hər saat saysız-hesabsız bəlalarla, əzab-əziyyətlə qarşılaşır, zülmün, cəbrin günahsız qurbanlarına çevrilirlər. Nə yerdə, nə göydə onun naləsini, feryadını eşidən, köməyinə çatan, dərdlərinə əlac edən yoxdur.

Yerdən, insanlığı idarə edən hakimlərdən əlini üzən, əlacı hər yerdən kəsilən şair yenə özünü son ümidi, pənahı olan Tanrıya çevirir, dünyanı bürümüş zəlilətdən acı-acı şikayətlənir: “Hər zülmün alovu, məzlumun ahı, bir sənə mə’lumdur, böyük İlahi”, “sənin köməyinə möhtacdır insan, yoxdur səndən başqa onun pənahı”, “pənah ol pənahsız, qoy qalmayaq pənahsız” deyir.

İnsanın məqsədi mə’lumdur sənə,
Yetir arzusunu sən də yerinə.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 22)

Bəşəriyyətin vəziyyəti, gələcək taleyi ilə bağlı qayğı və düşüncələr Nizamini Allaha münasibətdə daha irəli aparır, onunla olduqca açıq və ciddi danışmağa məcbur edir. Şair heç nədən çəkinmədən Tanrıya insanı yaratdığı vaxt verdiyi vədləri xatırladır, onun başqa səlahiyyətlərlə yanaşı xoşbəxt olmaq, həyatdan zövq almaq, ləyaqətlə yaşamaq haqqına da malik olduğunu bildirir. Lakin insanlar Xaliqin bütün göstərişlərinə canla-başla əməl etməyə çalışsalar da indiyədək arzuladıqları səadətə çatmamışdır. Elə isə, günah kimdə və nədədir?

Bu suallar qarşısında dərin narahatlıq keçirdən şair deyir: “Xudaya, gilimiz mayalanarkən sən bizə bir vəsiqə yazdın, o gün buyurdun ki, sənin xidmətində duraq, muzzunu verməyi də vəd etdin”. “Biz də qüvvəmiz çatana qədər, hər axşam-səhər sənin xidmətində durduq”. Bəs niyə bəşər xoşbəxt deyildir? Nizamiyə görə, bu şərtlər pozulmasaydı, onlara yerli-yerində əməl edilsəydi, həm insanlar, həm də Tanrının özü razı qalardı və dünya düşdüyü indiki ağır, məşəqqətli vəziyyətdən xilas olardı, yer üzünün hər tərəfinə “ney səsi, nəgmə səsi yayılardı”. Nəhayət, şair fikirlərinə yekun vuraraq, Allahdan soruşurdu:

Yerə, göyə sığmaz qüdrətinlə sən,
Zəif qullarını məhv edərmisən?!
Bizi cəsarətli etmişdir sən
Ümid etdiyimiz bol kərəmlərin...
Bizim adımızı sən pozsan əgər,
Kim sənin əmrini rədd edə bilər?
Bir ovuc torpaqdan sən razı qalsan,
Sən ziyən görməzsən, qazanar insan.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 26)

Nizaminin dünyadan, həyatın gərdisindən narazılığı, e'tiraz və şikayətləri bəzən elə bir səviyyəyə çatır ki, o, Allahdan bütün kainatı, dünyada mövcud nə varsa hamısını təmələndən dağıtmağı, məhv etməyi, dəvəşdirməyi, təzələməyi, yenidən qur-

mağı xahiş edir. Şair onu narahat edən mətləbləri əsaslandırmaq üçün çoxlu misallar gətirir, fikirlərini mövcud reallığa, dəqiq həyatı faktlara əsaslanaraq sübut etməyə çalışır. O, belə hesab edir ki, dünyanın kələfi dolaşmış, yer üzünü zülmət bürüyüb, xeyirlə şər, ədalətlə pislik bir-birinə qarışmış, “Allahın qəzəbinə gələsi adamlar” - “zülmət aşıqları”, münəccimin kitabını oxuyub “ona səcdə edənlər”, “pula, cəvahirə uyanlar”, həddindən artıq çoxalıb, bir sözlə, “insanlığın parlaq cövhəri itmiş”, “ədəb, mərifət, adamlıq yoxa çıxmış”, “insanda insanlıq” çoxdan ölmüşdür. Elə buna görə də dünya və bütün insanlıq əvvəlki məhəvərini dəyişməli, yenidən qurulmalıdır:

Gücün gücsüz fələyi təzələsin yenidən,
Dünyanın kələfini çözləsin yenidən.
Poz, belə bir dövrənin xeyirlə şər işini,
Dağıt səyyarələrin seyrini, gərdisini,
Kəs dillərin sözünü, kəs dillərin özünü.
Əvvəlki fənalığa qaytar yerin özünü...
Yeni varlıq yaratmaq düşsə də öz öhdənə,
Əvvəlki yoxluğuna varlığı qaytar yenə.
Dünyanın nizamını yenidən qur, təzələ,
Çarxı qütbün başına dönməkdən azad elə.

(“Sirlər xəzinə”, səh. 25-26)

Nizaminin Allahdan sonra səcdəgahı, pənahı və dayağı hesab etdiyi ikinci böyük varlıq uca peyğəmbərimiz Məhəmməd əley-hissələm olmuşdur. O, bu dahi şəxsiyyəti ülvə bir məhəbbətlə sevmiş, ona daim zəkası ilə əsrləri qabaqlayan müdrik bir insan, mə'nəvi rəhbər, yer üzündə Allahın rəsulu, böyük və ölməz bəşəri idealların carçısı kimi baxmışdır. Nizami “Nəbilər tacının şö'lə saçan gövhəri”, “zamanın sonuncu sərkərdəsi”, “bütün möhtacları pənahi”, “ümid, ilham mənbəyi”, “hər iki dünyanın naibi” hesab etdiyi Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətini, bəşəriyyət qarşısındakı tarixi xidmətlərini və insanlığa bəxş etdiyi

mə'nəvi-əxlaqi dəyərləri çox yüksək qiymətləndirmişdir. Onu bütün məqamlarda özünə böyük arxa, istinadgah, ruhani rəhbər, tükənməz mə'nəvi xəzinə hesab etmiş, həmişə, hər yerdə köməyinə, imdadına çağırmışdır:

Torpaq altında olsan da, xəzinə billik səni,
Torpağa tapşırırlar hər yerdə xəzinəni.
Mə'nəvi xəzinəsən, viranən saya gəlməz,
Sayən-nurlu şamındır, pərvanən saya gəlməz.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 36)

“Torpağını gözüne tutya sayar Nizami, qapında qolubağlı qul dayanar Nizami” deyən şair peyğəmbərin şərəfli adını əlvan epitetlərlə bəzəyir, onu kainatın səfəsi, hər iki dünyanın hüsnü, yaşığı, dərdin, qəmin məlhəmi, şəfa verən loğmanı adlandırır:

Kamalın loğmanısən, səfəsi sənsən onun,
Ay da səni soraqlar, səfəsi sənsən onun.
Qalx, işıqlı səhərin üzümüzə açılısın,
Nizamının üzündən şadlıq nuru saçılısın...
Camalını göstərsən - günəş hüsnün nur yayar,
İki cahan şadlıqdan vəcdə gəlib oynayar.
Eşqini hopdurub ki, iliyinə Nizami,
Həyat tapsın ruhunun gül iyinə Nizami.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 36-38)

Nizami Məhəmməd əleyhissələmə ona görə pərəstiş edir ki, bu müqəddəs insan nəbilər nəbisidir, Allahın yer üzündə axırncı xatəmi, naibidir. Onun sonuncu və ən ədalətli hökmlərini insanlara çatdıran mö'təbər elçisidir, bəşəriyyətin taleyini, xoşbəxtliyini, işıqlı gələcəyini e'tibar etdiyi ən yaxın, sadıq və sevimli bəndəsidir. Tanrının əmriylə “bütün millətlərə yol göstərən”, “yolu düz, sözü düz, almaçıq, şən, rəftarı xoş, igid” bir şəxsiyyətdir. “Odur bu dünyada axır peyğəmbər”, “mö'cüzə ilə udzlar ona baş əyir”.

Allah ona saysız-hesabsız əqli-mə'nəvi dəyərlər bəxş etmiş, zəkasını, “ürəyini öz əbədi nuru ilə” doldurmuşdur. Onu bütün peyğəmbərlərin başçısına, “varlığın zinətinə”, “vəfa meydanının qabaqcılına”, “həqiqət görən gözlərin çırağına” çevirmişdir. Ona indiyədək dünyada heç kimə vermədiyi hüdudsuz səlahiyyət, ixtiyar və imkan vermişdir. Adi bir yetim ikən hökmü, qərarı hər yerə çatan bir padşah, məğlubedilməz sərkərdə səviyyəsinə qaldırmış, “hər elmə, hikmətə vəqif” etmiş, “bir əlinə qılinc, birinə də gövhər” vermişdir:

Seçilmiş elçidir, ulu Tanrıdan,
Möhkəm hökmləri xalqa çatdıran.
Qiyətli tacıdır azadələrin,
Ən dəyərlisidir bütün bəşərin.
Əzəldən əbədə bütün yaranmış,
Məhəmməd adından almışdır naxış.
Əqlin qanadına tək odur çıraq,
Varlığa işığı o verir ancaq.

(“İsgəndərname”, səh. 23)

Özünəqədərki dini dəyərlərə, bütünlükdə dünya dinlərinin tarixinə yaxşı bələd olan Nizami mənsub olduğu İslam ideologiyasına və bu ideologiyanın banisi axırncı xatəm Məhəmməd peyğəmbərə olan xüsusi rəğbətini heç vaxt gizlətməmiş və onun bəşəriyyətin təkamülündə, əqli-mə'nəvi inkişafında oynadığı rolu daha yüksək qiymətləndirmişdir. Şair İslamın və onun peyğəmbərinin böyüklüyünü və başqa nəbilərdən üstünlüyünü sübut etmək üçün tez-tez maraqlı, dəqiq müqayisələr aparır, keçmiş dinləri və Qur'ani-Kərimdə adları çəkilən Adəm, Nuh, İbrahim, Xızır, Yunis, Davud, Süleyman, Yusif, Musa, İsa kimi böyük peyğəmbərləri xatırlayır, onların din və insanlıq qarşısındakı xidmətlərini yığcam şəkildə şərh edir.

Rəsulumuzun: “Mənimlə məndən əvvəlki peyğəmbərlərin məsəli ona bənzəyir ki, bir kişi ev tikir, onu bitirir, bəzəyir, la-

kim bir cə damının tağından başqa. Mən peyğəmbərlərin sonu olaraq həmin damın tağıyam” kimi məşhur hədisinə istinad edən Nizami belə hesab edir ki, əvvəlki nəbilərin heç birini Məhəmməd əleyhissələmlə eyni səviyyədə tutmaq olmaz. Çünki peyğəmbərlərdən heç kim həzrəti-rəsulumuz kimi Allahın yanına me’rac etməmişdir, onunla bu dərəcədə yaxın həmsöhbət olmamışdır. Dərgahında üz-üzə oturaraq, ondan birbaşa tövsiyə və göstərişlər almaq şərəfinə nail olmamışdır. Heç kim dinləri bu dərəcədə kamilləşdirmək, geniş yaymaq, bir məfkurə, mə’nəvi tə’sisat kimi tamamlamaq, təkmilləşdirmək, yenidən qurmaq, əbədi yaşamaq qüdrətinə malik bütöv bir sistem, dünyagörüşü səviyyəsinə qaldırmaq qüdrətinə yiyələnmişdir. Heç vaxt bəşəriyyətin indiyədək yetişdirdiyi nadir şəxsiyyətlərin ən böyüyünə, bütün dövrlərin və zamanların ölməz rəhbərinə, sevimlisinə, əbədi müdriklik timsalına çevrilməmişdir:

Dahidir, böyükdür o dahilərdən,
 Üstündür, yüksəkdir hər peyğəmbərdən.
 Cənnətdən torpağa gəldisə Adəm,
 O, qoydu torpaqdan cənnətə qədəm.
 Ay tək çıxdı Yusif quyudan əgər,
 Nur saçdı quyudan o, aya qədər.
 Xızıra abi-həyat oldusa qismət,
 Həyat çeşməsindən keçdi Məhəmməd.
 Yunisi uddusa balıq bir zaman,
 Ona səcdə etdi balıqla ilan.
 Davuddan yadigar tək bir zireh var,
 Məhəmməd yüz zireh qoyub yadigar.
 Süleymanın taxtı getdisə bada,
 Məhəmməd əbədi qaldı dünyada.
 İsanın beşiyi göyə qovuşdu,
 Məhəmmədsə özü göylərə uçdu.
 Tur dağı Musaya oldusa eyvan,
 Məhəmmədin qəstri yarandı nurdan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 414)

Nizamiyə görə, Məhəmməd peyğəmbərin göylərə me’racı həm Allahın ona göstərdiyi böyük inamın, e’timadın, həm də özünün bir insan kimi paklığının, müqəddəsliyinin parlaq təzahürüdür. Şairin nəzərində bu görüş başqa xüsusiyyətləri ilə bərabər, daha çox iki cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bir tərəfdən bu səfər zamanı peyğəmbərin qəlbi Allahın nuru ilə doldu, zəkası işıqlandı, “ixlas xəzinəsinə” yiyələndi, “kəramət xalata alıb geyindi”, “haqq sözünün sirrinə yetdi”, “göylər baratını göylərə yazıb bir xəzinə kimi yerə qayıtdı”. Digər tərəfdən o, Tanrıda ümməti üçün nicat, mərhəmət dilədi və “istədiyini bəxş etdim” və’ dini aldı, onun xatirinə o böyük yaradan “bütün günahkarları əfv etdi”, “məxluqu qorxunc cəhənnəmdən” azad elədi”, yer üzünə sevinc, səadət göndərirdi. Əgər ulu peyğəmbər olmasaydı, Allahın bir çox sirləri gizli qalardı, ən başlıcası bu “göylər hakimi xalqa görünməzdi”, onun özü də, hökmü də pərdədə qalardı.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Məhəmməd peyğəmbərin göylərə me’racından danışarkən, bu hadisə ilə bağlı islam alimləri və mütəfəkkirləri arasında gedən bir mübahisəyə də öz münasibətini bildirmişdir. Şair “bu me’rac cismani, yoxsamı ruhani-mə’nəvi olmuşdur” sualına özünəməxsus dahiyənə bir formada, aqlın, idrakın və məntiqin hökmünə söykənərək çox tutarlı, inandırıcı bir cavab verir:

O gecə adi bir gecə deyildi,
 O bir gecəydimi, yaxud bir ildi?
 Bəs bizim ruhumuz məgər bir anda
 Dolaşa bilmirmi bu asimanda?
 Ruhumuzdan zərif olan bu insan
 Bir anda aləmi seyr etdi, inan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 27-28)

Nizamiyə görə, peyğəmbər əleyhissələm Allahın ona göstərdiyi böyük e’timadı şərəflə doğrultmuş, ona verilmiş hüdudsuz imtiyazlardan ancaq və ancaq bəşər övladının nicatı, əbədi səa-

dəti və xoşbəxtliyi üçün istifadə etmişdir. “Dünyanın hayına məqamında yetişən”, şəxsi mənafeyindən, təkəbbürdən, lovğalıqdan uzaq olan bu dahi insan öz ağılı, zəkası, nəcib, işıqlı əməlləri ilə “ən nurlu bir nöqtəyə” çevrildi, “cahanda əyilməyən başı cahandan da uca oldu”, “kəlamıyla tə’liminin (islamın) şöhrəti, şanı artdı”. “Əməli dünyanın sarayına təməl oldu”, “cansız varlıq cahanda nəfəsiylə dil açdı”, “şəfqəti cahana işıq saçdı”, “dini nübüvətə yenilik verdi”, “ağıl və biliyin himayəçisi” kimi tanındı, “gövhərlə dünyaya bəzək vurdu”, “bağlı qapıların açarı adını qazandı”. “saysız ər oğlu əri tacidara döndərdi”, “şanı, şöhrəti bütün hasarları aşdı”, adı-sanı dünyaya yayıldı. O, “hər qovğanı, savaşı ədalətlə yatırdı”, “ümmətinə bəxtiyarlıq, səadət dilədi”, bəxş etdi, “günahkar bəndələrini heç vaxt xəcil qoymadı”, “onlara daim şəfqət göstərdi”, “sübhün bağçasına ətirlər saçdı”, “hər ilahi xəzinəyə açar oldu”, “bizə mə’nəvi bir töhfə verdi, ərşin sovqatını” göndərdi. O gözlər ki, insanlar “əzəl gündən onun qüdrətindən nur aldı, qaranlığa, zülmətə daim işıq saldı” bəşəriyyətin əbədi çırağına çevrildi. O, saysız-hesabsız “yetimi sevib saxladığı üçün” onun adı həmişəlik “dürri-yetim” qaldı:

Bu quru torpağın şəfası sənsən,
Bu xəstə dünyanın şəfası sənsən.
Həkimsən, aydındır düşüncən, zəkan,
Əlində Allahın hökmü bir dərman.
Məxluqun gözünə sən işıq verdin,
Göydə mələklərə yaraşlıq verdin.

(“İsgəndərname”, səh. 414)

Nizami Məhəmməd peyğəmbərin xidmətlərini təkcə dərin məhəbbətlə vəsf etmir, eyni zamanda ondan həm özü, həm də bəşər övladı üçün kömək, nicat diləyir. Zəmanəsindən, insanlığın düşdüyü ağır, müsibətli vəziyyətdən kədərlənən, narahat olan şair üzünü Allahın rəsuluna tutaraq: “Beş yüz əlli doqquz il

yuxuya dalmısan, dünyanın axırındır, bəs harda qalmısan”, “sən ki, cahansan yerdə yatmağın nədir?” deyər soruşur və ondan yenidən ayağa qalxmağı, ahı-naləsi göylərə ucalmış məzlumların köməyinə gəlməyi təmənnə edir. “Ey Məkkə, Mədinənin pərdələnən günəşi, zülmət pərdələyərmisən nur ələyən günəşi? Əgər aysan, günəşdən nur almağın görünsün, əgər gülsən, ətirli gülşən bağın görünsün. Sirdaş ol pərdələri açılmayan dərgaha, biz qəflət yuxusunda, sənə yatma, qalx daha. Bu fəlakət evinin belə. fəlakətindən, dardan, çətinindən hamını xilas eylə, qurtar. Həsretini çəkənlər düşdülər can hayına, haraya çağıranın özün çat harayına” deyir. Nizami yaranmış vəziyyətdən xilas olmaq, zülmün, zalımın qarşısını almaq, harınları, qudurğanları yerində otuzdurmaq üçün peyğəmbərlə yanaşı, onun yaxın silahdaşları və bütünlükdə islam dünyasının dirəkləri olan böyük xəlifələri də köməyə çağırır:

Ay, Günəş köhlən olub, alsın səni belinə,
Durma ərəb mülkündə, yetiş əcəm elinə.
Bir yeni aləm yarat dünyada qüdrətinlə
Doldur iki dünyanı səsinlə, şöhrətinlə...
Torpağının ətrindən ətir saçandı yurdun,
Fitnə, nifaq qoxuyur sənsiz haçandı yurdun.
Harınların əlindən bu taxtı al geri sən,
Alçaqlar ləkələdi, təmizlə minbəri sən.
Cin-şeytan yuvasına döndərdilər dünyanı,
Qoy, zalımın, namərdin yerdə çürüsün canı...
Məsləkindən döndərib, azdırıblar hərəni,
Qəsdə girib kəsiblər yol-izi, bənd-bərəni.
Ya meydana Əlini-ər oğlu əri göndər,
Ya da şeytan üstünə cəsur Öməri göndər!

(“Sirlər xəzinesi”, səh. 37)

Nizami Məhəmməd peyğəmbərdən danışarkən islam dininin əvəzsiz mücahidləri və fədailəri sayılan dörd xəlifəni də xüsusi hörmət və ehtiramla yad edir. Onların peyğəmbərdən sonra isla-

mı dünyaya yaydıqlarını, onu bir əqidə, inam və bəşəri məfkurə kimi daha da yüksəklərə qaldırdıqlarını, özünün və bütün iman sahiblərinin fəvqəladə ağıl, zəka, mə'nəviyyat, hünər sahibləri olan bu böyük şəxsiyyətlərə həmişə məhəbbət və minnətdarlıq hissi ilə yanaşdıqlarını söyləyir. Onları "dörd yavər, dörd gövhər" adlandırır, "şə'rin əsli ilə fər'i ki, vardır, dörd xəlifə ona möhkəm divardır" deyir. Şair xəlifələrə olan münasibətini yığcam və özünəməxsus əlvan bədii epitetlərlə ifadə edərək yazırdı:

Əlinin eşqində sabitqədəməm,
Ömər sevgisindən uzaq deyiləm.
Hər iki nur ilə nurlanır dimaq:
Əbubəkr bir şamdır, Osman bir çıraq.

("İsgendərnamə", səh. 28)

Nizami kainata, dünyanın sirlərinə, cəmiyyətin və ictimai varlığın bütün sahələrinə ağıl, zəkanın işığında yaşamağı, zamanın gərđişinə, bütövlükdə onu düşündürən, narahat edən suallara, bəşəri qayğılara dərin fəlsəfi-əxlaqi məzmun verməyi, onlardan müdrik, ibrətamiz nəticələr çıxartmağı bacaran dahi, mütəfəkir bir şəxsiyyət olmuşdur. Onun fələk, aləm, dünya, varlıq, dövrən, zəmanə haqqındakı fikirləri daha xarakterikdir və öz-özlüyündə böyük idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Şairin başqa problemlərə münasibətində olduğu kimi, fələk və dünya haqqındakı görüşlərinin də əsasında insanın taleyi, acınacaqlı, faciəli həyatı və başına gələn saysız-hesabsız müsibətlərə qarşı e'tiraz motivləri dayanır. Nizami fələk, dünya, aləm, dövrən kimi anlayışları hər yerdə biri digərini tamamlayan, eyni məzmun daşıyan ifadələr, sözlər kimi mə'nalandırır, obrazlaşdırır. Onları insanın səadət və xoşbəxtliyinə qarşı çıxan, daim onu izləyən, zəlilətə, fələkətə sürükləyən mənfi, qorxunc qüvvələr kimi göstərir, "düzəltmək istəsə bir işi fələk, əvvəlcə min oyun çıxartsın gərək" deyir. Şair fələyi hər yerdə "donqar", "qozbel",

"qəddar", "can alan", "oyunbaz", "qan içən", "baş kəsən", "zalım", "amansız", "təlxək", "zəhərli gürzə", "e'tibarsız", "nakişi", "fitnəkar", "fələkət evi", "qan çanağı", "haqsızlar qalası", "mələk donlu şeytan" və s. kimi ağır, kəskin epitetlərlə təqdim edir, "fələk zəhər qatmayıb, söylə kimin aşına, baş qoyduğu dünyanın külü olsun başına" deyərək onu acı-acı qarğıyır.

Nizami qəzavü-qədərə, taleyin hökmünə inanırdı, "taleyimiz belədir, yazıya pozu yoxdur" deyirdi. Lakin o, pozusu olmayan bu yazının mahiyyəti və məntiqi ilə tam razılaşmırdı, onun bəşəriyyəti tamahar qula, köləyə çevirən, kor və zəlil vəziyyətə salan nəticələrinə qarşı çıxırdı, qəti e'tiraz səsini ucaldırdı. Fələyin qəddarlığını dönə-dönə lə'nətləyən şair belə nəticəyə gəlirdi ki, "gecə-gündüz dolanan, gərđişdə olan" bu "qan çanağı", "oyunbaz qozbel" yer üzünə əmin-amanlıq, firavanlıq, xoşbəxtlik əvəzinə "ağalıq", "ədavət", köləlik, "təşviş" gətirmişdir. O, "yeddi başlı qorxunc əjdahadır", "əzəldən boynu yoğun bir qansızdır, başkəsəndir", "torpaq yeyib yaşayan bir ilan, zəhərli gürzətək qıvrılandır". O, insanın gündüzünü gecəyə döndərir, mindiyi kəhərin yəhərini "yeddi səyyarənin çiyində gəzdirir", "dünyanın çarxını tərsinə dolandırır", "öz ədası ilə qəlbləri yaxıbyandırır", "hər oyuna, fəryada biganədir", "kəməndini hamının boynuna keçirmişdir", bircə zərbəsi ilə saysız-hesabsız "munis kəsləri, güclünü, yenilməzi" məhv etmişdir. Fələklə bəhsə girmək, hesab çəkmək mə'nasızdır. Dünyada elə bir çinar olmayıb fələk əvvəlcə onu ucaldıb sonra da boynunu yerə əyməsin. Çünki onun "yüksəkliyi alçaq, alçaqlığı yüksəkdir", "qurduğu çadır, açdığı süfrə gəndən xoş görünür", ancaq bu süfrə daim boşdur, kasası da qan qoxuyur:

Əbəsdir fələklə bəhsə girişmək,
Heç kəslə həmahəng olmayıb fələk.
Atdığı hər addım fənddir, kələkdir,
İşləri büsbütün oyundur, rəngdir!
Birini göylərə ucaldır bə'zən,

Bə'zən də qul edir onu görürsən.
Tülkütok geydirir qırmızı papaq,
Sonra da itə yedirdər ancaq.

(“İsgəndərname”, səh. 421)

Nizami dünyaya haqqındakı fəlsəfi mühakimələrində tənqid və ifşa karvanının cilovunu tamamilə buraxır, daha amansız, daha barışmaz mövqə tutur. Şairin təsvir etdiyi dünya zülm və fəlakət evidir, “Zöhhak kimi qaniçəndir”, baharı xəzana dönən, ağacı quruyub, gülü solan bir xarabazardır, insanlara buğda göstərüb, çürük, dəyərsiz arpa satandır, sərt, vəfasız, nakişidir, əvvəli şirin olsa da, sonu acıdır, hamını çənbər altında saxlayan, boynuna hər an kəndir keçirməyə hazır olan bir cəlladdır. Mələk donu geyinmiş, əlində təsbeh, belində xəncər olan bir şeytandır, insanları ələ salan, başına bəla gətirən kələkbazdır. O, hələ heç kimin işini düzəltməyib, əvvəl verdiyini bir-bir geri qaytarıb, bir damcı veribsə, bir qədəh götürüb, köhnə borcunu bir yerdə alıb, yağısını üstünə güldürüb, şərbətinə acı-zəhər qatdırıb, baramanı qurda toxutdurub, sonra da qarışqaya yedizdirib, ona qan uddurub, hamıdan intiqam alıb, heç vaxt qisasını axirətə, qiyamətə qoymayıb:

Mələk surətində bir divdir aləm,
Səni məhv etməyə çalışır hər dəm.
Dolmuşdur dünyanın kasası qandan,
O qan da süzülür öz bağrımızdan.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 171)

Bu səltənətdə həmişə fitnə-fəsad, oğurluq hökm sürür, doğruluqdan, düzlükdən əsər-ələmət yoxdur. Özünü bəzənmiş təzə gəlin kimi göstərən bu qoca, qəlbi dar kaftarın üzünə vurduğu rənglər, boyalar saxtadır, yaşı bilinməyən bu qartımış qocanın başı ağarmayıb, çünki o arsızdır. İndiyə kimi onun nə səfasını, nə də cəfasını görənlər yoxdur:

Bu dünyadan gözləmə əbəs yerə səadət,
Beşcə gün də nəsimi heç bəşər səadət?
Bircə an da asudə nəfəs varmı həyatda?
Səadətə bir güman, həvəs varmı həyatda?
Qəmlənərək bir düşün vəfasını dünyanın,
Hansı könül duyublur səfasını dünyanın?
“Şadlan” deyən fələyin deyil nəsim şadlığı,
Ondan şadlıq ummaraq, bizdən kəsib şadlığı.
Əzab, zillət içində inləməyə gəlmişik,
Sanma şadlıq sədası dinləməyə gəlmişik.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 106)

Buradan çıxış edərək Nizami belə qənaətə gəlir ki, əzab, əziyyət, fitnə-fəsad məskəni olan bu dünyaya bel bağlamaq, onun yolunda bu qədər dərdə, sitəmə dözmək əbəsdir, ağılsızlıqdır, salamat qalmaq üçün ondan qaçmaq, uzaq olmaq lazımdır. Çünki “hiylədən pozulub, korlanıb dünya, nə qəlbə qan qoymuş, nə üzə həya, fələk o fələkdir: dağ çəkib hədə, bizi gah saraldar, gah da göyördər”. Bu dünya içi qanla dolu bir təstdir, onun lacivərd tağını saxlayan sütunlardan qan seli axır, bağının verdiyi məhsul, bar bütün torpağı al qana batırmışdır. Bu dünya eyni zamanda vəhşətxanədir, zülm evidir, onun heç bir şeyi düz qurulmayıb, burada yaranan hər bir canlının, göyərən hər otun işi ahdır, nalədir. O, insanların həyatını xarabazara döndərir, onları qəm-qüssəyə batırır, özü isə gülür, şad olur. Bu qanlı aləmdə heç vaxt dostluqdan, mehribanlıqdan əsər-ələmət olmamışdır. Bu huşsuzlar qalaşı daima zalıma mükafat verir. O, dünyaca adam görsə də, indiyədək heç kimdən çəkinməmiş, heç kimə ram olmamışdır, mə'suqə adlanan bu əjdaha heç vaxt insana kam vermir, ancaq can alır.

Dünyanın düyünü çoxdan dolaşmışdır. Ona görə də bu acgöz, tamahkar xəbisdən heç nə ummaq lazım deyildir. Umsan da bir faydası yoxdur. Çünki o, səni ya yandırır külə döndərəcək, ya da çiy saxlayacaqdır. Özün özlüyündə qaynayıb coşsan, onda

dərddən, ələmdən yanacaqsan, qaynayıb coşmasan isə həmişəlik çiy qalacaqsan. İstəsən də, istəməsən də namərd dünya axır gündə səni ərəsatda qoyacaq, onun azğın seli beş günlük mənzilini yıxıb dağıdacaq, səmum yeli isə baharını xəzana döndərəcəkdir. Bu e'tibarsız, fani dünyanın girdabında əzələn, məhəv olan, onun qurbanına çevrilən bəşər övladının acınacaqlı taleyi belədir. Onun şikayətdən, nalədən başqa çarəsi yoxdur. Bu şikayəti, fəryadı isə heç kim dinləmir, eşitmir, çünki dünyanın qulağı kar, gözü kordur. Heç kimlə yola getməyən bu nakəsə inanıb iş görənlərin axırı ahu-zardır:

Nizami, sakit ol! Nə fayda vardır?
Bu qoca dünyanın qulağı kardır.
Şikayət eləyib vurma başına
Gülüştən pərdə çək bu göz yaşına.
Zəmanə yetirsə bir gözəl çiçək,
Əmin ol, qəflətən yelə verəcək.
Alar verdiyini, heç arı yoxdur,
Bu alverdən başqa şüarı yoxdur.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 347)

Nizamiyə görə, dünya həm də ibrət evidir, onun gərdisindən əməli nəticə çıxartmaq, dərs almaq lazımdır. Ölüm dəryası olan bu qanlı torpaqda saysız-hesabsız insan sümükləri tökülüb qalıb. Yer üzünün bağında bütün güllərin ləçəyinə insan qanı hopub. Bu qanlı səhrada şahzadələrin başı tapdalanan torpağa, gözəllərin çöhrəsi bir çiçəyə, yarpağa çevrilib. Vaxtilə dünyaya səs salan Rüstəmi-Zal, Simruğ ilə Sam, Fərhəng, Firidun, Zöhhak, Cəmşid, Xosrov, Keyqubad hanı? Onların hamısı çoxdan torpağa dönüblər. Onlar dünyadan yel kimi gəlib getdilər. Bu yolu hamı keçəcək. Yer onlar kimi çoxlarını yesə də, hələ qarnı doymayıb.

Dünya bir karxanadır, sən oyuncaq yeri zənn edib ona xor baxma. O dibsiz, dərin bir quyudur. Bu quyuya düşənlər həmi-

şəlik orada batıb qalıblar. Dünyada əbədi heç nə yoxdur. O gəderidir. Onun dalınca getmə. O şey ki geri qayıtmayacaq, ona sityiş etməyin, ümid bağlamağın nə mə'nası vardır? Bu dünyanın işi dolaşıqdır, biri zərər çəkəndə, o biri mənfəət götürür, biri suda boğulduğu halda digəri sussuz ölür, qəlbi xar gedir. Dünyanın qapısı həmişə açıqdır. Oradan biri gedəndə o birisi gəlir. Öz qəbirlərinin üstündə çalışıb sütun tikdirənlər bilməlidir ki, bu fani dünya onu süpürüb yerlə-yeksan edəcək. Onun bədəni qarışqa yemi, başı da at nalı altında torpağa çevriləcəkdir. Dünyanın gərdisi, əbədi qanunu belədir. Aləmdə mövcud olan canlı nə varsa, hamısının sonu belə qurtaracaq:

Süleyman mülkünü sorma hər an hardadır?
Mülkü öz yerindədir, de, Süleyman hardadır?
Vamiq-toylu, büsatlı sadıq yardı cahanda,
Ərza-nazlı gəlidir, bir nigardı cahanda.
O toy, gəlin otağı indi hardadır, harda?
Vamiq, Ərza, hardadır? Məzardadır, məzarda!

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 79)

Nizami insanları qan çanağı, oyunbaz fələyə, dünyaya uymağa, ondan həzər etməyə çağıranda heç də tərki dünyalıq, həyatdan küskünlük, pessimizm təbliğ etmədi. Şair bütün məqamlarda fələk, dünya, aləm, varlıq sözlərini ümumiləşdirir, onları bəla, haqsızlıq, zülm rəmzi kimi götürürdü. Əslində, onun bu sahə ilə bağlı bütün e'tirazları, tənqidi hökmləri insanın qürurunu, müstəqilliyini, fərdi ləyaqətini alçaldan, tapdalayan mövcud cəmiyyətə, ictimai quruluşa, zəmanəyə qarşı yönəlmiş qəzəb və nifrətdən doğurdu. “Buğda çörəyi yeyib namərdlərin qabağında əyilməkdənsə, arpa çörəyi yeyib sərbəst, minnətsiz yaşamaq” ideyasına, azadlıq fəlsəfəsinə xidmət edirdi.

Əsərlərində daim həyat eşqini tərənnüm edən humanist şair belə hesab edirdi ki, fələk insanı bədbəxt yaratsa da, onun küllünü göyə sovsursa da, ömrün dərd-sərini torpağa qatıb bu aləmi

şad, qayğısız, qəmsiz, kədərsiz keçirmək, vəfasız dünyanın üstündən qələm çəkmək, mümkün qədər möhnətdən, ələmdən uzaq olmaq, qürurla, başıuca yaşamaq lazımdır:

Günəş qəlbin nur saçsın gündüzünə cahanda,
Həsret qalma gecətək gün üzünə cahanda.
Gözdən arzu gilabı çiləməyi unutma,
Qara gündə ağ günü diləməyi unutma.
Halallıqla yaşayıb ucal göyə dağ kimi,
Son mənzildə tərəzi çəkər səni yağ kimi.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 119)

Nizamiyə görə, “Bu dünya səsiylə səsleşənindir”. Kim bu “dövranla düz gəlsə, dövran onundur”. Dünyada hər şey gəldigedər olsa da, bu saray qəm-kədər üçün tikilməmişdir, əslində o, zillət, fəlakət ocağı deyil, şənlik, xoşbəxtlik yuvasıdır. İnsan həddindən artıq mə'yusluğa düşdüyü zaman xilas yolundan uzaqlaşır, “çox qayğı çəkməyin min bəlası var”. Buna görə də o, dünyanı yatıb başa vuran yox, ona işıq, nur verən olmalıdır, “şadlıqla gün keçirdib fikirdən qurtarmalıdır”. Torpağa ilan kimi göz tikmək əvəzinə ömürdən bərk yapışmalı, bütün ziddiyyətlərə baxmayaraq, onu sevməlidir. Çünki elə həyatın mə'nası ömürdür, ömürsüz dünya da boş qalar. İnsan qarşısına çıxan bütün sədləri ağılla, hünərlə keçməyi bacarmalıdır. Elə əməl, əqidə sahibi olmalıdır ki, onun gücünə, əzəmətinə fəlakət özü də təslim olsun, hünərinə heyran qalsın:

Öz aqlının gözüylə baxan kimdir aləmə,
Ən qüdrətli yenilməz bir hakimdir aləmə.
Kim olubdur sirtinə bir aşına fələyin,
Ayağını qoyubdur, düz başına fələyin.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 135)

Hər şeyə qadir olan insan həm də bu aləmdə özü öz dünyası-

nı qurmağı, yaratmağı, yaşatmağı bacarmalıdır. Tanrı ona ağıl, bilik vermişdir. O, bunların köməyiylə hər şeydən azad olmalıdır, qayğısız, firavan, şad ömür sürməlidir. Çünki bu dünyada şadlıqdan asudə bir məclis, rahatlıqdan gözəl bir aləm yoxdur. Dünyanı əsl dünyaya, xoşbəxt bir məkana, məs'ud aləmə çevirən də, xarabazara, qəbahətlər yuvasına döndərən də insan və onun əməlləridir:

Comərdənsə deməzsən: çox xəbisdür bu dünya.
Biz özümüz pisiksə, sanma pisdür bu dünya.
Heyrətdəyik aramsız gərdeşinə aləmin,
İnsan istər yarasın hər işinə aləmin.
Günahkarıq hamımız, demə, hanı günahkar?
Eyləməyək nahaqdan bu dünyanı günahkar.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 133)

Nizaminin dini və dünyəvi görüşləri bütöv, mükəmməl elmi sistemə malikdir. O, dünyanı, maddi aləmi təkcə insan taleyi fonunda, ictimai aspektdə götürmür, təhlil etmir, həm də onun qanunauyğunluqlarını, fəlsəfi məzmun və mahiyyətini araşdırır, bütünlükdə vahid bir anlayış kimi dərk etməyə çalışır. Həmişə hərəkətdə olan bu kainatda hər şeyin öz yeri, funksiyası olduğunu, bütövlükdə biri digərini tamamladığını, müəyyən qayda-qanun, nizam-intizam gözlədiyini bildirir, “bu mavi göylər ki, da im seyr edir, bu günəş, bu ay ki, dolaşib gedər, bunları sanma bir oyun, oyuncaq, sərsəri deyildir bu geniş afaq, pərdədə hər şeyin vəzifəsi var, bizə bu hikmətlər deyil aşikar. Kim bilir ki, sabah nələr olacaq, kim sö-nüb gedəcək, kim sağ qalacaq” - deyir.

Mütəfəkkir şair yaxşı başa düşür ki, dünya ziddiyyətlərin mübarizəsi üstündə qurulmuşdur. Onun gecəsi-gündüzü, istisi-soyuğu, yaranışı-ölümü, ağı-qarası var, acısı-şirini, hicranı-vüsali, məhəbbəti-nifrəti, ülviyyəti-eybəcərliyi var və bu qüvvələr arasındakı mübarizə barışmazdır, mütəmədi, ardıcıl, əbədidir. Həm kainatın, həm də canlı aləmin varlığını, daimi mövcudluğunu

şərtləndirən əsas şərt, zəruri vasitədir. Nizami irəli sürdüyü bu müddəaları əsaslandırmaq üçün real həyatı faktlara üz tutur, fi-kirlərini obrazlı şəkildə ifadə edərək, məntiqi cəhətdən düzgün, ibrətəməz nəticəyə gəlirdi:

Bir xurma göstər ki, olsun tikansız,
Varmıdır aləmdə möhrə ilansız?
Dünyada yaxşı-pis hər nə görünər,
Şəkərdə zəhərdir, zəhərdə şəkər.
Söylə, kimdir yeyən o şirin balı?
Ardınca görməyən nəstər zavalı?
Dünya nuşunuşi arıya bənzər,
Ağzı bal səpələr, quyuğu zəhər.

(“Yeddi gözəl”, səh. 306)

Nizamiyə görə, ziddiyyətlərin mübarizəsi təbiətin öz varlığından doğur. Qoynunda həm zəhər, həm də şəfa verən dərman saxlayan təbiətdə saysız-hesabsız bir-birinə zidd qüvvələr mövcuddur. Daim hərəkətdə olan, boşalıb dolan, dəyişən bu qüvvələr arasında kəskin, amansız çarpışma gedir. Zəlzələlər torpağın bağırını yarıb, ərzi qorxuya salır, yerin dərin qatlarını lərzəyə gətirir, dünyanı xaraba qoyur. Tufanlar, sərsəm küləklər fələyin zəncirini parçalayır, qırıb dağıdır, yerin torpağını, tozunu göylərə .sovurur. Daşqınlar, yanğınlar bənd-bərəni uçurdu, qarşısına çıxan hər şeyi silib-süpürür, yerlə-yeksan eləyir, heç kimə, heç nəyə aman vermir. İldırımlar pusquda dayanıb kinli dişlərini şaqqıldadır, asımanı silkələyir, dəhşətə gətirir, yerin başına odalov püskürür, qəzəb atəşi yağdırır. Təbiətdəki bu aramsız vuruşmalar, çarpışmalar təkəcə onun özünə deyil, həm də insanlara, bütünlükdə canlı aləmə olmazın bəlalar, müsibətlər gətirir, onları məhv edir, yer üzündən süpürüb atır:

İpək karxanası bil bu dünyanı,
Bir yanı sudursa, oddur bir yanı.
Orda hərlənən çox tağalaq var,

Biri boşalanda, o bir dolur . . .
Bu tozdan, tüstüdən görünür hər an,
Çarpışır, vuruşur yerlə asıman.
Sazişə gəlsəydi göylə yer əgər,
Bizi yer üzündən süpürməzdilər.

(“İsgəndərnamə”, səh. 596)

Təbiətin bir zərrəsi, övladı olan insanın da həyatı, varlığı, mə'nəvi dünyası ziddiyyətlərin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. Hər gündüzün gövhəri, hər gecənin şəvəsi olduğu kimi, hər insanın da həm şadlığı, sevinci, həm də qəhri, naləsi, kədəri var. Onun həyatı gah nəş'əli, gah ələmli keçir. Bu dünya belədir: biri yas qurub ağlayanda, nalə çəkəndə, biri şənəlir, gülür, oynayır. Təbiətdə olduğu kimi insanın da varlığında, daxili aləmində bir-birinə zidd qüvvələr çarpışır, mübarizə aparır. İnsan həm qurur, həm də dağıdır, həm dünyaya səadət, xoşbəxtlik, işıq, nur gətirir, həm də onu zülmətə, qaranlığa qərq edir, müsibət, fəlakət yuvasına çevirir. Bir yandan onun qəlbində kin, nifrət, qəzəb duyğuları coşur, tüğyan edir, bir yandan da xeyirxahlıq, mərhəmət, məhəbbət, alicənablıq hissləri cilvələnir, bərq vurur.

Digər tərəfdən təbiət, dünyanın gərdişi onun doğma övladı olan insanın taleyinə, başına gələn bəlalara, keçirdiyi iztirablara, mə'nəvi sarsıntılara biganədir. Onun üçün insanın ömrü istər fəlakətdə, zəlilətdə, istərsə də şadlıq, toy-düyün içərisində keçsin, heç bir fərqi yoxdur. Elə ona görə də bu dünyanın adı qəddar, fani, vəfasız, e'tibarsız qalmışdır:

Hanı bu dünyanın vəfadarlığı?
Bir yanda ağlaşma, bir yanda çalğı!
İstər matəm, istər şadlıq səsləri,
Dünyaya bir zərrə yoxdur əsəri.
Bu təndir odunu çox aparandır,
İstər tikan yandır, istər gül yandır.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 149)

Ziddiyyətlərin mübarizəsi üstündə qurulmuş bu dünyada həm də bir vəhdət, qanunauyğunluq hökm sürür. Hərgah zülmət olmasaydı işığın, acı olmasaydı şirin, cəfa olmasaydı səfanın, hicr olmasaydı vüsəl, pislik olmasaydı yaxşılığın, iblis olmasaydı mələyin, xəbislik olmasaydı ülfətin, insanlığın qədr-qiyəməti hardan bilinərdi? Əslində dünya, kainat bu qoşa qanadın üstündə bərqərarlıdır. Bir-biri üçün şərt, səbəb olan bu qoşa qanadlardan biri olmasa, o biri də yoxdur. Dünyanın, həyatın insan üçün əbədi əzizliyi, şirinliyi də bundadır. Başqa cür olsaydı, varlığın heç bir mə'nası, məzmunu olmazdı, onun özülü, mizanı pozulardı. Kainat əzəldən gərdisini belə qurmasaydı, onun gərdişi, hərəkəti dayanardı, dünya həmişəlik məhv olardı:

Dünya yaranandan belədir qanun,
Dəyişir istisi, soyuğu onun.
Havada olanda belə ziddiyyət,
Onda heç axtarma, heç umma səhhət.
Yaxşısı budur ki, ildə hər fəsil,
Öz qaydası ilə keçsin müttəsil...
Bir şey qaydasından çıxarsa kənar,
Ondan üz döndərər əlbət ki, ruzgar.

(“İsgəndərname”, səh. 513)

Nizaminin dini-dünyəvi görüşləri sistemində kainat və onun varlığını, mövcudluğunu şərtləndirən qanunlar haqqında söylədiyi fikir və mülahizələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, o, bu problemlə bağlı ilk qənaətlərini daha çox dini tə'limə, islam fəlsəfəsinin maddi aləm haqqındakı müddəalarına əsaslanaraq şərh və izah edirdi. Şair hələ ilk böyük poeması olan “Sirlər xəzinəsi”ndə kainatın yaranmasından danışarkən belə nəticəyə gəlirdi ki, dünyanı əvvəllər əbədi zülmət bürümüşdü, onun nəmə'lum, dolaşmaq işləri çətin dünyəyə düşmüşdü. Tanrı varlığın gözlərini yoxluqdan azad etmək üçün öz qadir əli ilə fələyin məşəqqətli dünyünü açdı, gecəylə-gündüzü bir-birindən ayır-

dı, göyün boynunda günəş adlı cəvahir boyunbağı yandırdı, gecənin qoynunu qıvrım saçlı ulduzlarla bəzədi, torpağın kəmərinə yeddi ulduz (səyyarə) taxdı, buludları hərəkətə gətirib yerin üzünə mirvari səpdirdi. Birinci olaraq təbiətdə odla su ülfət tapdı, küləklər “yerin ürək qanı” olan suyu buxarlandırdı, bundan sonra isə canlı aləm yarandı və “bağrına qan axan gildən” bəşərin ilk təməli qoyuldu.

Lakin Nizami kimi parlaq dühaya malik bir şəxsiyyət kainatın yaranması haqqında vaxtilə söylədiyi ümumi təəssüratla, öteri mülahizələrlə kifayətlənə bilməzdi. Şairin özünün e'tiraf etdiyi kimi sonralar, zaman keçdikcə, yaradıcılığının kamil dövründə onun daim axtarışda olan işıqlı zəkası, fəlsəfi təfəkkürü dünyanın gərdişi, kainatın sirləri ilə bağlı dəqiq cavab tələb edən saysız-hesabsız mürəkkəb suallarla üzləşmiş və qəlbində təəccüb, heyrət hissləri doğurmuşdur:

Heyrət məni yüz yol edirdi vadar,
Belə bütxanədə bağlayım zünnar.
Lakin heyrət coşub daşdığı zaman,
Qeybdən səs gəldi: Nizami, dayan!

(“Xosrov və Şirin”, səh. 24)

Əslində şairin ümumi yaradıcılığı göstərir ki, o, qeybdən gələn “dayan”, “hər sirri göstərmə bu qədər açıq”, “düşmə bu dünyanın tələsinə sən” kimi tələblərə heç vaxt tabe olmamışdır. Əksinə, onun varlığında iki qüvvə - dünyanın, kainatın idrakı anlayışı ilə dini təəhhüd, ruhani borc arasında həmişə kəskin, açıq mübarizə getmişdir. Dini tə'sisat, islam qanunları onu daha çox susmağa, itaətə, aqlın, zəkannın gücü, tələbləri isə maddi və mə'nəvi aləmin bütün sirlərinə vaqif olmağa, ondan hərtərəfli faydalanmağa, zövq almağa çağırırmışdır. Bütöv bir fəlsəfi sistem təşkil edən dünyəvi görüşləri göstərir ki, Nizami bu problemə münasibətdə daha çox aqlın və idrakın gücünə, tənənəsinə üstünlük vermişdir. Şair dünyaya metafizik anlayışdan yanaşanla-

ra, ona donuq 0ir varlıq, oyun-oyuncaq kimi baxanlara müraciət-
lə deyirdi:

Bu mavi göylər ki, daim seyr edər,
Bu günəş, bu ay ki, dolaşib gedər,
Bunları sanma bir oyun-oyuncaq,
Sərsəri deyildir bu geniş afaq.
Pərdədə hər telin vəzifəsi var,
Bizə bu hikmətlər deyil aşikar,
Kim bilir ki, sabah nələr olacaq?
Kim sönüb gedəcək, kim sağ qalacaq?

(“İsgəndərname”, səh. 141)

Nizamiyə görə, hələ açılmamış çoxlu sirlər, mö’cüzələr məskəni olan kainat haqqında qəti və həmişəlik tamamlanmış fikir söyləmək mümkün deyildir. Onun dərk, idraki prosesi çətin və sonsuzdur. Bu yolun qapısı insan zəkasının, mütəmadi axtarırlarının üzünə həmişə açıq olmalıdır. Şair belə hesab edirdi ki, “göylərə yüksələn yeddi hasarın” (səyyarənin) hər birinin öz mə’nası vardır. Əflakın meydanı olduqca genişdir, bu sonsuz məkanda hələ də işıqdan, zülmətdən xəbərdar olmayan çoxlu yaranmışlar mövcuddur. Göyləri bəzəyən parlaq ulduzların da hər birinin kainatda ayrıca öz yeri, asımanı vardır. Onların nəqşləri oxunsa, sirləri açılrsa, saysız-hesabsız varlıqlar üzə çıxar, aşikar olar.

Bizə adi toz kimi görünən hər zərrə belə dünya pərdəsində iş görür, müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu: “O şey ki bizlərə tamam aşikardır, orda da gizli bir xəzinə vardır”. Dünyanın boşluqdan necə yarandığını bilmək istəyənlərə elə bir söz demək lazımdır ki, “bağlı sirlər aşikar olsun”, insanlığın səhəri “qönçə tək açılın, şadlansın”. Nizami özü də məhz bu yolla getmiş, kainatın gizli sirlərini heç nədən çəkinmədən birər-birər öyrənməyə, açmağa, insanlara çatdırmağa çalışmış, bütün ömrü boyu axtarırlarda olmuş, narahatlıq içində yaşamışdır:

Göyün sirr pərdəsi ki, bərqəradır,
Gözə görünməyən bir sirri vardır.
Nə qədər oraya at çapsam da mən,
Bir xəbər öyrənmək gəlmir əlimdən.
Göyün lövhəsində yanır rəqəmlər,
O saf ulduzları mən birər-birər
Nə qədər oxuyub öyrəndim, heyhat,
Yenə də qəlbimi görmədim rahat.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 42)

Nizami həndəsi fiqurlara əsaslanaraq kainatı öyrənməyin xüsusi sxemini, modelini təqdim edir və öz dövrünə görə son də-rəcə maraqlı, heyrətamiz fikirlər irəli sürür. Bu sxemə görə fə-zada ilk hərəkət “əlif” (ərəb əlifbasının ilk hərfi, iki nöqtəni bir-ləşdirən düz şaquli xətt) kimi düz xəttədən ibarət olmuşdur. Son-radan bu xəttə ikinci, üçüncü xətlər əlavə olunmuş və onlar üç-bucaq şəklində birləşərək səth əmələ gətirmişdir. Daha doğru-su:

Olunca üç xətlə əhatə mərkəz
Bəsit bir cism oldu, qoy bilsin hər kəs.
Xətt, bəsit, ən sonra cisim, budur fənn,
Sən bu üç tərəfə tutum deyirsən.
Aləmi əvvəldən sonuna qədər,
Belə bir qaydayla insan öyrənər.
Əqlə mə’lum olsa bu işlər bir gün,
Bir qırpımda gəzər dünyanı bütün.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 332)

Nizamiyə görə, kainatın əbədi varlığını müəyyənləşdirən mühüm şərtlərdən biri və başlıcası hərəkətdir. Hərəkət isə öz-özünə yaranmır, onun ilkin səbəbi və başlanğıcı olmalıdır. Şair “Hər şey öz-özünə necə düzəldi, nə cür kainat əmələ gəldi” su-allarını qoyur və onlara özü cavab verərək belə nəticəyə gəlir ki, şübhəsiz, bu prosesin bir başqasına - yə’ni qadir bir qüvvəyə,

onu hərəkətə gətirən ilk təkana, müəyyən məkana, başlanğıca ehtiyacı vardır. Bu ehtiyacı reallaşdıran birinci amil, şərt isə ilkin səbəbdir. Beləliklə, varlığın metafizik izahının əksinə olaraq səbəb kainatın yaranmasını və hərəkətini şərtləndirən əsas vasitəyə, yə'ni zərurətə çevrilir. Daha dəqiq desək, ümumi nəticə, səbəblə zərurət dialektik vəhdət təşkil edir, biri digərini tamamlayan vahid anlayışa çevrilir:

Hər bir hərəkəti törədən vardır,
Ağıllı insana bu aşıkardır...
Başlanğıc hərəkət olmasa əgər,
Hərəkət edərmi bu cəhrə məgər?
Hərəkət verərsə, ona bir insan,
O da hərlənəcək yəqin bir zaman.
Kainat özü də belə dövr edir,
Gövhər tanıyana aydındır bu sirr.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 25)

Bununla yanaşı, Nizami həm də kainatın qoynuna səpələnmiş və daim hərəkətdə olan bütün səyyarələrin, yerin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda bir-birinə bərk-bərk' sarılıb qaçısan buludların, fələklərin hamısının topa, gümbəzə oxşadığını, dairəvi, yuvarlaq olduğunu söyləyir, “bu kürə şəklində yalnız yer deyil, hər xətt ki, hərlənir yuvarlaqdır, bil” deyir. Kainata, xüsusilə təbiət hadisələrinə qiymət verərkən həmişə elmi idraka, dərin fəlsəfi təfəkkürə arxalanan Nizami yaxşı başa düşürdü ki, maddə itmir, həyatda ardı-arası kəsilməz, əbədi bir yeniləşmə, haldan-hala keçmə prosesi gedir. Bu aləmdə sabit, həmişəlik, dəyişməz heç bir şey yoxdur. Dünyada bütün cisimlər, varlıqlar əvvəlki xassəsini, formasını dəyişsələr də, dağılıb məhv olsalar da, həmişəlik yox olmur, ya başqalaşır, ya da dönüb öz əslinə, əvvəlki keyfiyyətinə qayıdır.

Dünyanı bürümüş saysız-hesabsız maddələr həmişə öz mərkəzlərinə, hər bir xətt ən uca nöqtəsini aşsa belə, öz əks halına

meyl edir. “Fikir nə zaman ki, son xəttə çatır, dayana bilməyib geri dönür, pərgər nə qədər öz dövrəsinə dolansa da, yenə birinci nöqtəyə qayıdır”. Su torpaqda çiçək ətrinə dönsə də, yenə bir gün qayıdıb öz əslini tapır. Rüzgar torpaqdan aldığı bütün xərci yenidən qaytarıb onun özünə verir. Həyat gecə-gündüz bundan aldığına ona, ondan aldığına buna paylamaqla məşğuldur. Bu təbiətin əzəli, daimi və dəyişməz qanunudur:

Bu qat-qat yerlərə diqqətlə bir bax,
Torpaqdan qurulmuş bu yerlər ancaq.
Gah zəlzələ qopar, gah sellər axar,
Torpaq tuta bilməz bir yerdə qərar.
Zəlzələ batırrar, su yuyar onu,
Sonra düzəngaha çevrilər sonu.
O vadi zamanın hökümləriylə,
Dönüb qışlaq olur obaya, elə,
Bu fani torpaqdan hər arxı bir su,
Bir də külək qazmış sözün doğrusu.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 44)

Nizamiyə görə, həyatda, təbiətdə özünə qayıdış prosesi tək-cə hərəkətlə deyil, həm də cazibə qanunu ilə bağlıdır. XVIII əsrdə Avropada Nyuton tərəfindən kəşf edilən Cazibə qanunu Azərbaycanın böyük mütəfəkkirinə hələ XII əsrdə yaxşı mə'lum idi. Ümumiyyətlə, Cazibə qanunu haqqındakı fikirləri Nizami fəlsəfi dühasının əzəmətini, parlaqlığını nümayiş etdirən ən ümdə faktlardan, misallardan biridir.

Şair cazibə anlayışın kainata, bütün yer üzünə, maddi və mə'nəvi aləmə tətbiq edir, onu varlığın əsası, mayası, uca göylərin mehrabı adlandırır. Nizaminin nəzərində dünyada nə varsa, onu cazibə - eşq idarə edir. Hamı onun qanunlarına tabedir, heç kim və heç nə bu qanunlardan kənara çıxa bilməz. Cazibə - eşq olmasaydı həyat sönərdi, kainatın quruluşu dağılar, məhv-rindən qopub məhv olardı. Şair fikirlərini əsaslandırmaq üçün

təbiətə müraciət edir, son dərəcə dəqiq, tutarlı misallar gətirir. Kim həyatı diqqətlə müşahidə etsə, görər ki, tüstü dərədən yuxarı qalxsa da, torpaqdan ayrılı bilmir, iki-üç cidalıq rüzgarı gəzdikdən sonra əyilərək geri dönür, yenidən Yer kürəsinin başına enir. Yaxud səhradan qalxan bulud göydə müəyyən nöqtəyə qədər ucalır, daha ordan o yana sərhəddi aşma bilmir, ancaq müəyyən dairədə dolanıb qalır, axırda çadır tək qaşını çatıb yerin üfünə başını qoyur və s.

Bu proses kainatın və canlı həyatın bütün sahələrində bərqərarlıdır. Maddi və mə'nəvi aləmdə mövcud olanların hamısını vahid bir qüvvə - eşq, məhəbbət adlı cazibə qanunu əbədi olaraq bir-birinə bağlamışdır. Onlar bu üzvü bağlılıq olmadan mövcud olmağa, yaşamağa qadir deyildirlər. Məhz bu bağlılıq, bu məhəbbət və cazibədarlıq müsəlmanı üzünü qibləyə çevirməyə, atəşpərəsti oda sitayiş etməyə, günəşi yer üzünə nur səpməyə, dənizi dalğaların göyə qaldırdığı damlları öz qoynuna çəkməyə vadar edir:

Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
Çəkməzdi özüne dəmir zənciri.
Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı,
Elə cəzb etməzdi quru samanı..
Göyə doğru əgər çox qalxarsa su,
Yenə torpaq olar ən son arzusu.
Kainatda hər şey cəzbə bağlıdır,
Filosoflar bunu eşq adlandırır.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 49-50)

Nizaminin din və dünya haqqındakı fikirləri, bütünlükdə fəlsəfi görüşləri “İsgəndərnamə” poemasında özünün ən kamil, ən yüksək zirvəsinə çatır və vahid bir sistem kimi tamamlanır. Şair bütün ömrü boyu onu düşündürən, axtarırlara təhrik edən dini və fəlsəfi problemləri bu əsərində yenidən nəzərdən keçirdərək dəqiqləşdirmiş, dərin elmi təsnifat aparmış və onlar haqqında

daha aydın, daha mükəmməl nəticələrə gəlmişdir.

Böyük mütəfəkkirin fəlsəfi fikir dünyasının əzəmətini, ümumi miqyasını, maraq və əhatə dairəsini tam təsəvvür etmək üçün onun bu problemlə bağlı qoyduğu saysız-hesabsız sualların kiçik bir qisminə nəzər salmaq kifayətdir: “Dünyada ilk tərkib nədir”, “Bu dünya necə yaranmışdır”, “Onu kim, nə yaratmışdır”, “Bu yerin, göyün əvvəli necə olmuşdur”, “Nədir bu fəlakələr, nədir bu əsrar”, “Əvvəl yer yaranmış, yoxsa asiman”, “Əzəldən nə olmuş xilqətə bais”, “Söylə görüm nədir ilk yaradılış”, “Göylərdəki ulduz cirmi nəyin üstündə bərqərarlıdır”, “Bu dünyada həyat vardır, bəs ondan xaricdə nə vardır”, “Deyirlər hər ulduzun öz yeri, asimanı vardır, bu doğrudurmu”, “Biz hardanıq, bu dünyaya nə üçün gəlmişik, buradan hayana gedəcəyik”, “Yatmışlardan biri nə üçün durmadı ki, gəlib bizə bu dünyanın sirlərindən danışsın”, “Deyirlər ya gündüz, ya gecə gəl (o dünyaya) ancaq başa saldırlar necə gələk”, “Canlar öz yuvalarından necə uçurlar”, “Bədəndən ayrılan can (ruh) tək yaşayırımı”, “Bizi tərk edən bu canlar (ruhlər) hara gedir”, “Yuxuda can insanı yenidən necə tapır”, “Yuxuda gördüyümüz nəqşlər nədir”, “Həyatda məqsəd candırsa, bəs quru qəfəs nəyə lazımdır”, “İnsan o dünyada bu dünyanın işlərini yada salırmı”, “Bu yer, bu hava nədir”, “Təfəkkür nədir”, “Ölmək, yer dəyişmək nədir” və s.

“Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq bütün əsərlərinə səpələnmiş bu və bu qəbildən olan başqa suallara Nizami bə'zən açıq, geniş, bə'zən qısa, yığcam, ötəri, bə'zən üstüörtülü, sətiraltı, ikimə'nalı şəkildə, bə'zən isə obrazlar, mə'cazlar, idiomalar, xüsusi mə'na daşıyan poetik vasitələrlə cavab vermiş və bə'zən də ustalıqla düşünülmüş məntiqi mühakimələrin köməyiylə fikirlərini sübut etməyə çalışmışdır. Lakin bununla belə, ortaya qoyulan sualların məzmun və mahiyyəti, əhatə dairəsi, dərin fəlsəfi mə'nası göstərir ki, onların haqqında sadəcə düşünmək, onları çəkinmədən açıq şəkildə iqrar etmək o dövrdə hər kişinin işi deyildi. Buna ancaq Nizami kimi qorxmaz, mübariz, böyük zəka, ağıl sahibi olan dahi şəxsiyyətlərin gücü və cəsarəti çatardı.

Şübhəsiz, bir çox cəhətdən mövcud feodal hakim qayda-qanunlarından, ictimai-əxlaqi tə'sisatdan, dini təəssübkeşlikdən, islamın əsrlər boyu formalaşmış, dəyişməz sayılan təəhhüd və normalarından açıq-aşkar kənara çıxan bu suallar cavabsız qalsaydı belə, onların qoyuluşu öz-özlüyündə dərin elmi-idraki əhəmiyyətə malikdir və bütünlükdə fəlsəfi fikir tariximizin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Onun dünyəvi nailiyyətlərindən, kainatın gizli sirlərini mütəmadi olaraq öyrənmək, qavramaq arzusundan xəbər verir.

Görünür ilk əsərlərində qoyduğu fəlsəfi suallara verdiyi cavablar Nizamini sonralar tam tə'min etməmişdir. Ona görə də şair "İsgəndərnamə" poemasında bir çox yarımçıq qalmış məsələlərə təzədən qayıtmağı zəruri hesab etmiş, əvvəlki mülahizələrinin sırasına geniş izahatlar tələb edən, yeni, daha dərin, məzmunlu suallar əlavə etmişdir. Bu suallara şairin verdiyi elmi, məntiqi, son dərəcə orijinal, geniş və hərtərəfli cavabların məzmunu, fəlsəfi mahiyyəti ilə yaxından tanış olmaq üçün poemanın ikinci - "İqbalnamə" hissəsində İsgəndərin məşhur hind alimi ilə olan söhbətlərini və yeddi müdrik filosofla görüşünü əks etdirən məclislərə nəzər salmaq kifayətdir. Hər iki məclisdə qoyulan problemlərdən və bu problemlər haqqında söylənilən müdrik fikirlərdən bir daha aydın olur ki, Nizami təkcə Şərq, bütünlükdə islam fəlsəfəsinə deyil, həm də qədim yunan və dünya fəlsəfi fikir tarixinə çox yaxından bələd olmuşdur.

Nizami İsgəndərlə hindli alimin görüş səhnəsində ortaya qoyulan sualların əksəriyyətinə hələ çox-çox əvvəllər "Xosrov və Şirin" əsərində cavab vermişdir. Lakin bu cavablarda açıq-aşkar ehtiyat, tərəddüd, müəyyən qorxu hiss olunurdu. Aydın görünür ki, şair bilə-bilə, şüurlu şəkildə bə'zi mətləbləri gizli saxlayır, düşüncələrini olduğu kimi deyib özünü təhlükəyə salmaq, yersiz zərbə altında qoymaq istəmir. Bunu müxtəlif obrazlarının dili ilə onun özü də dönə-dönə e'tiraf etmişdir. Məsələn, Xosrovun Büzürgümidə verdiyi "söylə görüm, nədir ilk yaradılış" sualını alim izah edir:

Büzürg cavab verdi: Uzağa getmə!
Belə nüqtələrə çox maraq etmə.
Əflakın meydanı çox genişdir, çox,
Bir Allahdan başqa onu bilən yox.
Bu yerdə gördüyün şeylər - nə ki, var,
Onların haqqında danışmaq olar.
Gözə görünməyən şeylərdən, fəqət,
Danışmağa yoxdur məndə cəsarət.
Sirri yavaş deyən ağıllı insan
Örtülü danışar o asimandan.

("Xosrov və Şirin", səh. 321)

Yaxud, şair "təfəkkür nədir", "ölüm nədir" kimi dərin elmi təhlilə ehtiyacı olan suallara geniş izahat verməkdən çəkindişi üçün formal məntiqə əl atır, daha doğrusu, sualı bilə-bilə yəni-dən təkrar edir, sualı sualla qarşılayır və bu prinsipdən çıxış edərək, onlara çox yığcam, ötəri cavablar verir:

Büzürgümid dedi: Şahim, indi sən,
Təfəkkür haqqında sual verirsən.
Önündə o böyük pərvərdigarın
Təfəkkür deyilmi yalvarışların?..
Bir əfsanə deyir ölümdən hər kəs,
Ölməyən ölümün sirrini bilməz.
Ancaq əmin olan böyük Nəbilər
Hər kəsə deyərmi bu sirri məgər?

("Xosrov və Şirin", səh. 323)

Maraqlı burasıdır ki, sonralar, ömrünün daha yetkin vaxtlarında Nizaminin fəlsəfi görüşlərində əsaslı dəyişikliklər müşahidə olunur. O, mühakimələrində formal məntiqə üstünlük vermək, rəmzi işarələrlə danışmaq, sözü ikibaşlı, üstüörtülü, dolayı yolla ifadə etmək, həddindən artıq ehtiyatlı olmaq tendensiyasından uzaqlaşır, artıq fikirlərini açıq-aydın, geniş və daha cəsarətlə söyləməkdən çəkinmir. Bu xüsusiyyət İsgəndərin təşkil etdiyi elmi

məclislərdə ortaya çıxan sual-cavablarda daha yaxşı öz əksini tapmışdır. Hindli alimin İsgəndərə ilk sualı yaradanın varlığı ilə bağlıdır. O, bilmək istəyir ki, bu qadir varlığın yeri, məkanı hardadır, onu görmək, yoxsa xəyalda təsəvvür etmək lazımdır.

İsgəndər ona bildirir ki, bu sualın cavabı həm qısa, həm də çox uzundur. Əvvəla bilmək lazımdır ki, yaradanı bu aləmdən kənarda, hardasa başqa bir yerdə axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki “yeri yaradanın öz yeri olmaz”. Yaratdığı kainat, gördüyümüz bu aləm onun varlığına, məkanına ən yaxşı sübutdur. İkincisi Allahı xəyalla da axtarıb tapmaq olmaz. Ona görə ki, xəyal bir şeyin əslinə gedib çatarsa, daha onun varlığı mahal deyildir. Yaradanı ancaq duymaq, dərk etmək lazımdır, daha ona ibtida və ya intəha axtarmaq mənasız bir işdir. Haqqın varlığı insan idrakından kənardır. Düşüncə ilə ancaq gözə görünə bilən şeylərə yol tapmaq olar. Elə buna görə də:

O şey ki, sığmayır insan ağına,
Dünyanı yaradan deyirik ona.

(“İsgəndərname”, səh. 486)

Hindli alim ikinci sualında mövcud kainatdan kənarda başqa bir aləmin olub olmadığı ilə maraqlanır, əgər varsa, ora getmək mümkündürmü deyir. İsgəndər bu sualın mətləbini köhnə bir məsələ adlandırır və alimə məsləhət görür ki, bu yerdən, göydən çox da kənara çıxmasın, əks təqdirdə o, səriştəsini tamam itirə bilər. Çünki bizim xəyalımız, düşüncəmiz uca bir barıqahın, hasarın (yə’ni mövcud dünyanın), fələyin qurduğu yeddi hüdudun (səyyarənin) içərisində əsirdir, fikirlərimiz hələlik bu çərçivəni aşmağa, ondan kənarda olan başqa aləmlərdən xəbər gətirməyə qadir deyildir. İnsan, həm də xəyalında canlandırıdığı şeylərə həqiqət gözüylə baxanda çox vaxt onların reallıqdan uzaq olduğunu görür. Digər tərəfdən, bu işə inadla cəhd edənləri indiki zəmanədə qılinc və teşt, yə’ni açıq ölüm gözləyir:

Bunu həll etməkçin var bircə düstur:
Əqildə görünməz şeyə yol yoxdur!
Görünməz bir şeyi düşünsən əgər,
Hər sə’yin, zəhmətin gedəcək hədə.

(“İsgəndərname”, səh. 487)

Bununla yanaşı, aqil adamlar heç vaxt tam ümitsizliyə qapılmamalıdır. Çünki:

Üstüörtülü bir başqa cahan var,
Orda mümkün olar bu axtarışlar.

(“İsgəndərname”, səh. 487)

Üçüncü sualda hindli alim ikiyə bölünmüş cahan məsələsinə toxunur. O soruşur ki, bu belə bəzəkli, gözəl, firavan dünya var ikən başqa bir dünya axtarmağa nə ehtiyac vardır? Burada yaşamaq mümkün olduğu halda o dünyaya köçməyə dəyərmə? Əgər bizim yerimiz orda idisə, bəs əvvəlcə bura neyçün gəlmişik? İsgəndər bu ağıllı, məntiqi suallara çox aydın və yığcam cavab verir. O, hindli alimi başa salır ki, düzdür, Tanrı iki dünya yaratmışdır. Lakin onları bir-birindən ayrı, müxtəlif məkanlar hesab etmək olmaz. Onlar biri digəri üçün əsas, zəmin, şərt, keçib getmək üçün körpüdür. Onları üzvi əlaqədə, vəhdətdə götürmək, bütöv, vahid bir anlayış kimi qavramaq, dərk etmək lazımdır. Bu dünya müvəqqəti, keçici, o dünya isə əbədidir. İnsan bu dünyaya sınaq, imtahan üçün gəlmişdir. O, axirət dünyasına qovuşmaq üçün onun bünövrəsini, özülünü bu dünyada qoymalıdır, öhdəsinə düşən bütün sınaqlardan, təəhhüdlərdən ləyaqətlə çıxmağı bacarmalıdır. Axirət ümidi insanın yaşadığı dünyaya olan eşqini, məhəbbətini öldürməməlidir. Əksinə, insan bu dünyaya daha möhkəm bağlanmalıdır, zəhməti ilə onu bəzəməli, ondan zövq, kam almalı, sağ ikən axirətini düşünməlidir:

Düzdür iki dünya yaratmış xuda,
Xəzinə ordadır, açarı burda.
Çalışıb nə əksən bu dünyada sən,
Onun məhsulunu orda biçərsən...
Yaradan çəkmişdir iki cür pərgar:
Burda zəhmət çəkən orda əcr alar.

(“İsgəndərname”, səh. 487)

Növbəti sualında hindli alim “bədənə can verən nədir” deyə soruşur və belə hesab edir ki, insanın canı atəşə bənzəyir. Ondan şərərə almış bədən öləndə can da onunla birlikdə ölüb gedir, atəş kimi sönmür. Bu sözləri eşidən İsgəndər: “Əhrəmənlik sənin şanıdır, oddan törəyən sənin canındır, bilmirsənmi can etsə səfər, o yenə gəlidiyi məkana dönər” deyə qəzəblə cavab verir və bildirir ki, canın çırağ tək sönməsi fikri tamam qələtdir. Çünki uca bir aləmdən gəlmiş can (ruh) torpaqdan yaranmış cismdə (bədəndə) qərar tutmamışdan əvvəl nur şəklində olmuşdur. O heç zaman ölmür, sönmür. İnsan ömrünün sonu çatanda torpaqdan yoğrulmuş bədən yenidən dönüb torpağa çevrilir, ondan ayrılan can (ruh) isə öz əvvəlki yerinə, daimi məkanına qayıdır. Cisim itir, yox olur, can (ruh) əbədi yaşayır:

Canı tapşıran adam üçün, bil,
“Can verdi” deyərlər, “can öldü” deyil.
Əlbəttə, bu sözdə vardır həqiqət,
“Verməklə” “ölməyin” fərqi var əlbət.
Keç ondan, o qüdsi bir işıqdır, pak,
Allahın nurudur, nə sudur, nə xak!

(“İsgəndərname”, səh. 488)

Bundan sonra hindli alim rö'ya və bədnəzər haqqında suallar verir. Üzərrikin bədnəzəri dəf etməkdə hansı qüvvəyə malik olduğunu soruşur. Marafqlı cəhət budur ki, bu suallara Nizami İsgəndərin dili ilə XII əsrdə verdiyi cavabların məzmunu öz ümumi mahiyyətinə görə müasir dövrün yuxu və bədnəzər haqqın-

dakı elmi anlayışları ilə çox yaxından səsleşir. İsgəndərin dediklərindən mə'lum olur ki, insanın gördüyü rö'yalar heç bir kənar qüvvə, fəvqəladə hadisə ilə bağı deyildir. “Bütün rö'yaların kökü bədəndir”. Rö'ya da xəyalın bir növüdür, O xilqətin öz varlığından, şüurundan, hiss və duyğularından doğur. İnsanın yuxuda gördüyü canlı və cansız nə varsa, hamısı yalnız onun öz daxili aləminin məhsulu, öz şamının odudur:

Sənə öz düşüncən göstərir yuxu,
Sənin öz arzundur onların çoxu
Bilmək istəsən ki, neçin arzular,
Yatmış bir adama görünür aşkar?
Hər qeyddən asudə olanda xəyal
Ona gizli qalmaz artıq heç bir hal.

(“İsgəndərname”, səh. 489)

İsgəndərin bədnəzər haqqındakı fikirləri daha orijinal, daha marafqlıdır. O, bədnəzər anlayışını sırf real faktlara, həyati detallara əsaslanaraq izah edir və belə nəticəyə gəlir ki, gözdəymənin əslində iki növü var. Bunlardan biri istəklə, məhəbbətlə, digəri bədxahlıqla, xəbisliklə bağıdır. Bədnəzərin hədəfləri, qütbləri də ikidir. Bunun biri bədnəzər sahibi, digəri isə onun qarşısında cüvələnen, parıldayan varlıqdan ibarətdir. Buna görə də gözəllik həm xoş, xeyirxah, həm də bəd nəzərdən həmişə qaçmalı, özünü gizli saxlamalıdır.

Bədnəzəri törədən vasitələrə, amillərə gəldikdə isə burada əsas şərt, səbəb ən çox hava ilə bağıdır. Nəzər, şübhəsiz qarşısındakı şeylərə ancaq havadan keçərək tə'sir edir. Bu keçid prosesində o hava ilə birləşir, yeni güc, qüvvə kəsb edir, vahid zər-bəyə çevrilir:

Dəydiyi nöqtəyə göz salır bir iz,
Hava da o yerə bir yol tapır tez.
Əgər sağlam olsa hava bu zaman,

Dəydiyi şeylərə yetirməz ziyan.
Yox, əgər olarsa havada zəhər,
Dəydiyi hər şeyi yəqin məhv edir.
Göz, dəyən hər şeyə tək özü deyil,
Havayla birlikdə zərər verir, bil.

("İsgəndərnamə", səh. 490)

Üzərlik məsələsinə gəldikdə isə İsgəndər qeyd edir ki, bu bitkinin bədnəzəri dəf etməkdə bir müalicə vasitəsi kimi əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Bu heç bir mö'cüzə və ya qeyri-adi halla bağlı deyildir. Sadəcə olaraq üzərlik tüstüsü qara pərdə kimi bədnəzərin qarşısını tutmağa, havadakı zəhərli maddələri məhv etməyə qadirdir, onları zərərsizləşdirmək xassəsinə malikdir. Ona görə də ağıllı adamlar həmişə bu sınaq vasitəyə əl atır. Göz dəyən, bədnəzərdən xəstəliyə tutulmuş insanların yanında üzərlik yandırır və onları düçar olduqları bu ağır bəladan xilas edirlər.

Hindli alimin növbəti sualı da maraqlıdır. O soruşur: deyin görək münəccim yaxşını, yamanı qabaqcadan necə xəbər verir? Bir əməl ki, hələ üzə çıxmayıb onun xoşluğunu, bədliyini necə müəyyən etmək olar? İsgəndər bu suala o dövrdə ulduzlar haqqında mövcud olan elmi əsaslara uyğun cavab verir. O, göstərir ki, dünyada yaxşı-yaman nə varsa, hamısının naxışı göylərə çəkilib. Bilici adamlar bu naxışları oxuyur və onların köməyi ilə həm dünyanın, həm də insan taleyinin gizli sirlərini açıb ortaya qoyur, onların yaxşı və ya yamanlığı haqqında əvvəlcədən düzgün xəbər verirlər:

Münəccim rəmlini atdığı zaman,
Taleyn naxışını oxuyur ordan.
Zəmiyə səpilmiş toxumun bir-bir
Necə bitməsini bilir, bildirir...
Baxıb arzumuz, istəyimizə,
Açır qədərincə sirləri bizə.

("İsgəndərnamə", səh. 491)

Ürəyi dünyanı hərtərəfli dərk etmək, öyrənmək eşqiylə alışıb yanan hindli alim nəhayət, axırıncı, səkkizinci sualını verir. O, maraqlanır, nə üçün insanlar müxtəlif irqlərə bölünüblər? Nəyə görə çinlinin rəngi ağ, zəncinin rəngi qarıdır? Bu mürəkkəb suala İsgəndər olduqca ağıllı və düzgün cavab verir. O, hindlini başa salır ki, bunun əsas səbəbi iqlimdir. İnsanların rəngi günəşin istisindən və onun yaratdığı hava şəraitindən asılıdır. Günəş isə dünyanın hər yerinə eyni dərəcədə hərarət bəxş etmir. O, hara çox istilik verirsə, orada adamlar qara, hara az verirsə, orada ağ rəngdə olurlar:

Güzgütək iki üz vardır günəşdə,
Bir üzü Çindədir, biri Həbəşdə.
Bir üzü eyləyər üzü aypara,
Bir üzü eyləyər kömürtək qara!

("İsgəndərnamə", səh. 491)

İsgəndərin yeddi böyük filosofla keçirdiyi geniş elmi yığıncaq onun hind alimi ilə apardığı sual-cavab məclisinin məntiqi davamıdır. Bu məclisdə Nizami kainatın sirləri haqqında illər boyu onu düşündürən, narahat edən suallara bir növ yekun vurur. Bunun üçün o tək özünü danışmır, həm də sözü qədim dünya fəlsəfi fikrinin korifeyləri olan Ərəstu, Bəlinas, Sokrat, Əflatun, Valis, Fərfuryus, Hürmüz kimi mütəfəkkirlərə verir və son, həm də ən bitkin elmi mülahizələrini onların dili ilə ifadə edir. "Maraqlı burasıdır ki, Nizami qəhrəmanları - filosofları dilləndirərək, onların fikirlərini çox vaxt olduğu kimi yox, Şərq fəlsəfi cərəyanlarına uyğun şəkildə verir. Orta əsr ərəbdilli filosoflar isə, mə'lum olduğu kimi, qədim yunan fəlsəfəsinin abidələrini tərcümə və təfsir edərək, bu fəlsəfəni qədim və orta əsr Şərq fəlsəfi fikriylə birləşdirib yeni orijinal keyfiyyətli bir tə'lim kimi yaratmışlar. Nizaminin poeməsindəki məclisdə də yunan

alim və filosoflarının adından söylənən fikirlər orta əsr klassik ərəbdilli fəlsəfə süzgəcindən keçirilmiş və böyük mütəfəkkiri bu və ya başqa dərəcədə maraqlandıran fikirlərdir.

Nizami qəhrəmanların dili ilə müxtəlif müddəaları sadalayıb qarşı-qarşıya qoyarkən, açıq və dolaylı yollarla oxucusunu öz dünyagörüşünə belədir, ona feodal cəmiyyətində hökm sürən, ehkam kimi qəbul edilmiş fikirlərə qarşı öz şübhələrini, inamsızlığını aşılamağa çalışır. Poemada qoyulmuş məsələlər, onların izahı, aydın və örtülü şəkildə, Nizami azadfikirliliyini, onun elmi-fəlsəfi görüşlərinin, xüsusən dinə münasibətinin tarixən mütərəqqi olduğunu açıq-aydın nümayiş etdirir”.¹

Diqqətəlayiq haldır ki, İsgəndər əsas problemlərə keçməmişdən əvvəl məclisə toplaşmış alimləri xəbərdar edərək bildirir ki, kainatın sirlərini öyrənmək, ilk növbədə aqlın, zəkanın vəzifəsidir. Buna görə də məsələni ulduzların köməyi ilə tədqiq etmək, onun düzgün həlli yollarını elmi təfəkkürün işığında axtarmaq, bir sözlə, bütün bağlı qapıları aqlın açarı ilə açmaq lazımdır. Qəhrəmanın dili ilə e’lan etdiyi bu nəzəri-əqli konsepsiyadan çıxış edən Nizami qarşıya qoyulan problemlərə dini aspektdən daha çox, dünyəvi, bəşəri kontekstdə yanaşır, onları maddi aləmə, təbiət qanunlarına əsaslanaraq izah və şərh etməyə çalışır. Belə bir yanaşma metodu, elmin ən mürəkkəb problemlərini aqlın, zəkanın gücünə arxalanaraq həll etmək prinsipi şübhəsiz, hələ XII əsrdə təkcə Nizaminin yox, bütünlükdə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin dünya fəlsəfi fikir tarixinin ən qabaqcıl, mütərəqqi qollarının birinə çevrildiyini, əslində onun zirvəsində dayandığını göstərirdi.

İsgəndərin təşkil etdiyi elmi məclisin mərkəzində əsasən dəqiq cavablara ehtiyacı olan “dünyada ilk tərkib nədir, o yoxluqdan necə aşkar olub, xilqət necə yaranmışdır” kimi fəlsəfi sualların geniş müzakirəsi dayanır. Hökmdar məclisin elmi-nəzəri

1. Z. Quluzadə. “Kamillik zirvəsi” (“İqbalnamə”yə müqəddimə), “İsgəndərnamə”, Bakı, 1982, səh. 493.

konsepsiyasını, proqramını, ümumi məqsəd və məramını e’lan edərək deyir:

Çox gecə keçirdik biz kef edərək,
Gəlin, bir günü də elmə sərf edək!
Bircə gün baxaraq Günəşə, Aya,
Fələyin sirrini qoyaq ortaya...
Görək bu yollarda kim yeyin gedər?
Görək xəzinəni kim tez kəşf edər?
Hərə öz fikrini atsın ortaya,
Necə yaranmışdır, desin, bu dünya?

(“İsgəndərnamə”, səh. 493)

Müzakirələr başlananda məclisə toplaşanların təklifi ilə ilk söz aqlına hamının hörmət etdiyi, aydın düşüncə sahibi Ərəstuna verilir. O, öz elmi müşahidələrindən çıxış edərək, varlığın ümumi sxemini çəkir və belə hesab edir ki, kainatın yaranmasında ilk əsas və başlanğıc hərəkət olmuşdur. Daimi, mütəmadi hərəkətdən fəzada müxtəlif xətlər əmələ gəlmişdir. Bu xətlər birləşərək üç dövrə yaratdı və əvvəlki mərkəzindən ayrılaraq yeni bir cövhlər ortaya çıxartdı. Keşməkeşdən doğub parlayan bu cövhlər “hərəkət eyləyən cisim” adını aldı. Heç yerdə qərar tutmayan həmin cisim dayanmadan hərhlənir, dövrə vurur və onun parlayan saf parçaları həmişə mərkəzə sarı qaçırdı. Bu parçalardan yüksəyə ucalanlar əvvəlki hərəkətlərini davam etdirdi, aşağı enənlər isə sükunət tapdı. Parlaq cisim hərəkət etdikcə belə ondan parlaq göylər yarandı. Göy də öz mərkəzinə meyl edərək onun ətrafında fırlanmağa başladı.

Daha sonra göyün aramsız gərdisindən və daimi hərəkətdən od aşkar oldu, onun qüvvəsindən isə hava əmələ gəlmişdir. Havada olan bol rütubət hərəkət etmədiyi üçün onun zərrələri çöküb su oldu. Su daim cakit durduğuna görə o, tədricən xılt bağladı. Bu xıltıdan isə indi gördüyümüz torpaq törədi. Beləliklə, kainatda varlığın ilkin şərtləri olan dörd ünsür meydana gəlmişdir və

onların hər biri öz yerində bərqərar oldu. Həyatda həmişə bir-birinə qarışan, biri digəri üçün şərt olan bu ünsürlərin vəhdətindən bitki, nəbatət yarandı. Bitkilərin sür'ətlə artması, dirçəlməsi isə cürbəcür heyvanları, bütünlükdə canlı aləmi vücuda gətirdi.

Göründüyü kimi, Nizaminin vaxtilə "Sirlər xəzinəsi" əsərində kainatın varlığı və yaranması haqqında dini tə'limə əsaslanaraq irəli sürdüyü müddəalarla Ərəstunun dilindən şərh etdiyi konsepsiya arasında yerlə göy qədər fərq vardır. Maddi aləmin öz daxili dinamikasına və əqləuyğun fəlsəfənin prinsiplərinə söykənən bu konsepsiya artıq mütəfəkkir şairin kainatın yaranması probleminə tamamilə yeni bir qütbədən yanaşdığını, böyük elmi inkişaf və təkamül yolu keçdiyini göstərir.

Məsələnin sonrakı mərhələsində alimlər Ərəstunun kainatın yaranması haqqında söylədiyi elmi mülahizələrlə əsasən razılışır və ona qarşı başqa bir sistem, yeni nəzəri konsepsiya irəli sürümlər. Ancaq mübahisələr Ərəstunun üzvi aləmin və canlı həyatın yaranması üçün əsas şərt kimi meydana qoyduğu dörd ünsürdən hansının ilkin, birinci olması üstündə gedir.

İkinci sözə başlayan Valis belə hesab edir ki, dünyaya təməl hər şeydən əvvəl su olmuşdur. Qızgın hərəkət və çaxnaşma nəticəsində sudan od, odun tə'sirindən isə rütubətli hava əmələ gəlmişdir. Su vaxt keçdikcə qatılaşdı və həmin qatılıqdan yer ə'yan oldu. Bu cövhərlər yerbəyer olandan sonra təbiət və onun qoynunda cahan yarandı. "Sudan bu kainat yarana bilməz" deyənlər qoy bir anlığa canlıları həyata gətirən nütfəni yada salsın. Alimə görə onun sözlərinə bu ən yaxşı sübut, dəlildir.

Filosof Bəlinas isə onun əksinə olaraq, torpağı ön plana çəkir. "İlkin tilsim kimi yaranmış torpaq, qalan tərkiblər də ondadır ancaq" deyir. Alimə görə, torpağın daimi hərəkəti nəticəsində əvvəlcə atəş, sonra da buxar yarandı. Atəşin (yə'ni Günəşin) parlaq zərrələrindən ulduzlar meydana gəldi, buxarda isə vəzncə ağır olanlar hərəsi bir mərkəzdə qərar tutdu:

Bunlardan birinci - işıqlı oddur,
Dünyanın ən yüksək tağı da odur.
İkinci - havadır, hərəkətdədir,
Hərəkət etməsə, bilinməz nədir.
Üçüncü - sudur ki, tərəvət verər,
Hər şeyə təmizlik, lətafət verər.
Dördüncü - torpaqdır, tapdayır əyyam,
Tapdanan köksündən toz qalxır müdam.

("İsgəndərname", səh. 496)

Alim Fərfuryus öz çıxışında daha çox Valisin dediklərinə yaxın fikirlər söyləyir və ilk başlanğıc kimi suyu əsas götürür. Lakin o, həmkarlarından fərqli olaraq, yaradılışda İlahi qüvvəni ön plana çəkir və "hələ bu dünyalar yaranmamışdan bir cövhər yaratdı böyük yaradan, Tanrının feyziylə yetirdiyi bu cövhər bir müddətdən sonra dönüb su oldu" deyir.

Filosoflardan Sokrat, Hürmüz, Əflatun da Fərfuryusun dediyi kimi ilk yaradılış anlayışını qadir Allahın adı ilə bağlayırlar. Bununla yanaşı, Əflatun həm də belə hesab edir ki, bütün varlıqlar yoxdan yaranmışdır. Onları yaradan vardan yaratsaydı, onda maye hər zaman əbədi qalardı. Ona görə də mayədən nəşə doğurmaq-yaratmaq deyil, sadəcə hazır maddədən yeni bir şey qurmaq, düzəltmək deməkdir. Ulu Tanrı ancaq özü bildiyini özü xələf edir:

Ayrıca yaradıb o, hər gövhəri,
Vasitə olmayıb burda digəri.
Hər gövhər bəzənib kamala yetdi,
Ortadan ixtilaf, ziddiyyət getdi.
Bu zidd qüvvələri bir yerə qatdı,
Ağıllı, hünərli insan yaratdı.

("İsgəndərname", səh. 499)

Alimlərin ilk yaradılış haqqındakı çıxışlarını səbrlə dinləyən İsgəndər axırda məclisə yekun vurur və göstərir ki, kainatın sir-

lərini dərindən düşünəndə aydın olur ki, bu saysız-hesabsız varlıqları yaradan əzəli bir qüvvə vardır. Siz göyləri yazılı vərəqə bənzətdiniz və hərəniz də onu ayrı cür oxudunuz. Bu onu göstərir ki, insan xilqətin sirlərini kəşf etməmiş onun haqqında tam doğru, dürüst fikirlər söyləyə bilməz. Hərgah kainatın necə yarandığını dərindən qavrayıb dərk edə bilsəydik, biz özümüz də onu yaratmağa qadir olardıq. Daha doğrusu:

Düşüncə qavrasa bir şeyi əgər,
Şübhəsiz özü də onu düzəldər.

(“İsgəndərname”, səh. 500)

İsgəndər böyük filosofların yığışdığı elmi məclisi yekunlaşdırsa da, müzakirə olunan məsələlər haqqında son sözü Nizaminin özü deyir və bir növ qiyabi şəkildə ümumi mübahisələrə qoşulur. O, belə qənaətə gəlir ki, dünyanın ilk nəqşi bağlananda bunu heç kim görməmişdir. Ancaq şübhəsiz, böyük yaradan başqa varlıqlardan əvvəl, öncə əqli, zəkani yaratmış və onu öz nuru ilə işıqlandırmışdır. Tanrı xilqətin nəqşini qurub qurtardıqdan sonra əqlin gözünü tutan bütün pərdələri açmış, ona hündür, alçaq, düz, əyri nə yaradıbsa, hamısını görmək, dərk etmək qabiliyyəti bəxş etmişdir. Buna görə də insanın ağı, zəkası Xaliqin qurduğu ilk gizli nəqşdən başqa mövcud aləmin bütün sirlərini axtarıb araşdırmağa, axıra kimi öyrənməyə qadirdir. Beləliklə, Nizami əsrlərlə ciddi mübahisələrə səbəb olmuş ilk yaradılış anlayışı ilə artıq mövcud olan maddi aləm anlayışını bir-birindən ayırır və həyatı idrak prosesində onlara müxtəlif mövqelərdən yanaşmağın zəruri olduğunu söyləyir. O, dönə-dönə iqrar etdiyi dahiyənə bir fikrini yenidən təkrar edərək deyir:

Əql ancaq elə bir yere yol tapar,
Ki, bilsin nə qədər məsafəsi var.
Qeyb yolu əqldən hədsiz uzaqdır,
Əql ora nə sayaq yol tapacaqdır?

Əqilli adamdır dünyada o kəs -
Gözü görməyəni qəbul eləməz!

(“İsgəndərname”, səh. 501)

Məclisin sonunda dünyada hər şeyi bilən və hər şeydən xəbər verən Xızır peyğəmbər Nizaminin hüzuruna gəlir və ondan soruşur: “Söylə görüm, nə üçün sən öz gizli sözlərini, fikirlərini lal dillərə istinad edirsən? Bu ağıllı kəlamların sahibi özün olduğun halda keçmiş filosoflara verirsən? Çörəyi yad süfrədə yeyib öz süfrənin üstünə pərdə çəkirsən?”. Ustalıqla qurulmuş bu səhnədə oxuculara gizli olan bir çox ümdə məsələlərin, incə mətləblərin üstü açılır.

Mə'lum olur ki, İsgəndərin təşkil elədiyi elmi məclis əvvəlcədən düşünülmüş və dünya ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində dönə-dönə istifadə olunan şərti vasitələrdən biridir. Məclisdə qoyulan fəlsəfi sualların, söylənilən elmi fikirlərin, irəli sürülən müxtəlif nəzəri sistemlərin müəllifi mübahisəyə toplaşan filosoflar yox, məhz Nizaminin özüdür. Burada nə deyilibsə, hamısı ancaq onun işıqlı, müdrik təfəkkürünün məhsuludur. Digər tərəfdən belə bir vasitə müəllifə həm də feodal dövrünün amansız qadagılarından, mürtəce, fanatik din xadimlərinin fitnə-fəsadından, özünün dediyi kimi, “dövrün elmə yox, nücuma həvəs göstərən” nakişilərindən qorunmaq üçün lazım olmuşdur.

Əslində Nizami elmi məclisi tamamlayarkən son nəticə kimi irəli sürdüyü “əqilli adamlar gözü görməyəni qəbul etməz” tezi ilə də kifayətlənmişdir. Sonrakı fikirləri göstərir ki, şair insan idrakının gələcəkdə daha böyük nailiyyətlər qazanacağına, gözə görünməyən, indiyədək gizli qalan sirlərini bir-bir açacağına inanır. Nizami artıq təkcə yaradılanı, maddi aləmi deyil, həm də yaradarı öyrənməyi, dərk etməyi zəruri hesab edir. O, öz aqlının, zəkasının qüdrətinə, nəcib insani əməllərinə görə peyğəmbərlik rütbəsinə çatmış İsgəndərin bir mütəfəkkir kimi ləyaqətini və gələcək planlarını şərh edərək deyir:

Sirli elmləri İsgəndər qədər,
Yoxdu bu dünyada bilən bir nəfər.
O, Rumun, yunanın alimlərindən
Hər elmi öyrəndi möhkəm, dərindən.
Daha ulduzları göydə güdmədi,
Tamam başqalaşdı onun məqsədi...
Bir də yaranışı araşdırmadan,
Axtardı bilsin ki, kimdir yaradan.
İstədi çalışıb sirləri örtən
Yeddi qat sürməni silsin tamamən.

(“İsgəndərname”, səh. 503)

Vəssalam! Bu mütəfəkkir şairin illər boyu axtardığı, araşdırdığı fəlsəfi sualların son və qəti cavabıdır.

Nizaminin dini və dünyəvi görüşləri onun ədəbi irsinin məğzini, mahiyyətini, bütünlükdə elmi-fəlsəfi fikir dünyasının əsasını, açarını təşkil edir. Bu açara yiyələnmədən dahi sənətkarın yaradıcılığını, poetik dünyasının sirlərini hərtərəfli öyrənmək, açmaq, dərk etmək müşkül məsələdir.

NİZAMİNİN MƏHƏBBƏT FƏLSƏFƏSİ “Xosrov və Şirin”

*Eşq ilə düzəltdim mən bu dastanı,
Doldurdum səsiylə eşqin dünyanı.
Ondan uzaq gəzsin hər cahil insan,
Pay alsın qoy yaxşı oxuyub yazan.*

NİZAMİ

Nizami yaradıcılığında eşq, məhəbbət kainatın, bəşər həyatının bütün sahələrini əhatə edən geniş və dərin mə'nalı bir anlayışdır. Mütəfəkkir sənətkarın ictimai, əxlaqi baxışlarını, humanist qayə və ideallarını əks etdirən dünyagörüşü, fəlsəfi konsepsiyasıdır. Nizaminin nəzərində eşq həm maddi, həm mə'nəvi aləmin canı, əsasıdır. Kainatı hərəkətə gətirən, idarə edən, yaşadan və abadlaşdırən eşqin nəfəsi, məhəbbətin tükənməz gücü, qüdrətidir:

Hər şey kainatda cəzbə bağlıdır,
Filosoflar bunu eşq adlandırırlar.
İlrakı dinləsək söyləyər o da:
- Hər şey eşq üstündə durur dünyada.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 50)

Yer üzünün yaraşığı, əşrəfi olan insan da eşqin, məhəbbətin bəhrəsidir, övladıdır. O, öz varlığı üçün məhz bu qadir, ülvi qüvvəyə borcludur. Əgər xilqətin canında eşqin toxumu, mayası, hərərəti olmasaydı, insan sevib sevilməsəydi, yer üzündən dirilik səsi gəlməzdi, aləm boş, xaraba qalardı. Eşqsiz bu dünyanın heç bir dəyəri, qiyməti yoxdur. “Eşqsiz bu dünya soyuq məzardır”. Eşqsiz keçən gün, həyat-ölüm deməkdir. Eşqsiz xilqət -

heçdir, quru neydən başqa bir şey deyildir. “Yalnız məhəbbət qanunu sayəsində insan həyatı mə’na kəsb edir, yalnız onun sayəsində əbədiyyətə qovuşur. Məhəbbət daşın qəlbinə yol tapıb, onu əlvanlaşdırır, qiymətini birə-min artırır, çünki məhəbbətin başlıca xüsusiyyəti nəcibləşdirmək, büllurlaşdırmaqdır. Məhəbbət toxunduğu hər kəsi, hər şeyi yaxşılaşdırır, gözəlləşdirir, xeyirxah və xoşbəxt eləyir”.¹ İnsan yalnız eşqin qulu olmalıdır, çünki eşqin yolu ən doğru yoldur. Həyatda eşqin dərğahından müqəddəs, mehrabından uca heç nə yoxdur. Bu dünya eşq, məhəbbət evidir, ondan gözəl bir yer, asudə məkan tapmaq çətin-dir. “Ancaq eşq evində rahatlıq vardır”. “Nə qədər dünyada alıb-verirsən nəfəs, sən eşqin dərğahını döyməyə göstər həvəs”. Eşqdən başqa yerdə qalan nə varsa, boş söz, oyun-oyuncaqdır. Bir sözlə:

Eşqin yangısından gözəl şey nə var?
Onsuz nə gül gülər, nə bulud ağlar.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 19)

Şərqdə, XII əsr feodal şəraitində “eşqin qulu ol ki, doğru yol odur” tezisini irəli sürmək, məhəbbəti bütün maddi-mə’nəvi aləmin, ictimai-etik münasibətlərin əsası, mayası adlandırmaq sənətkardan son dərəcə böyük hünər, cəsərət tələb edirdi. Bu əslində insanın şəxsi azadlığını, qadirliyini hər vasitə ilə danan, təfəkkürünü, idrakını şübhə altına alan, bütünlükdə fəaliyyətini, taleyini kənar bir qüvvənin varlığı, iradəsi ilə bağlayan hakim ideologiyaya, mistikaya qarşı çıxmaq, onu dolayı yolla olsa da, inkar etmək demək idi. “İnsan eşqin qulu olmalıdır” hökmü şübhəsiz “insan öz fərdi dünyasının, öz mənliyinin və iradəsinin qulu olmalıdır” kimi səslənirdi. Daha doğrusu, insanın qəlbini, təxəyyülünü hər cür sxolastikadan, əsarətdən azad və müstəqil

1. R.Əliyev. “Nizamının “Yeddi gözəl” poeması” (“Yeddi gözəl” əsərinə müqəddimə), Bakı, 1983, səh. 13.

görmək arzusunu ifadə edirdi. Nizami humanizminin, insana inam və məhəbbət fəlsəfəsinin əsasında da məhz belə nəcib və mütərəqqi bir ideya dayanır. Şair belə hesab edirdi ki, məhəbbətin əvvəli, sonu yoxdur. O, varlığın özü kimi daimi, bitib-tükənməzdir. Həyat, insanlıq kimi əbədi, ölməzdir:

Məhəbbət odur ki, odu sönməsin,
İnsan yaşadığıca üzü dönməsin.
Həqiqi məhəbbət bir məhəbbətdir,
İlki də, sonu da əbədiyyətdir.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 95)

Məhəbbət təkcə yüksək mə’nəvi-əxlaqi keyfiyyət deyildir, o həm də məsləklə, əqidə ilə bağlı bir anlayışdır. Məslək, iradə sahibi olmayan insan varlığında məhəbbəti qorumağa, yaşatmağa, onun böyük fədakarlıq tələb edən əzab və iztirablarına dözməyə qadir deyildir. Məhəbbət insanın qəlbini odlara qalayıb, ürəyini “atəşdə kabab etsə də”, onun dili lal olur. Əsl aşiq Səməndər quşuna oxşamalıdır, şam kimi atəşdə sakit, gilə-gilə yanmalıdır. Vüsala çatmaq üçün hər cür əzab-əziyyətə dözməyi bacarmalıdır, səbrli, təmkinli olmalı, mətanət, dəyanət nümunəsi göstərməlidir:

Məslək ilə toxunar eşq arğacı dünyada,
Pambıq kimi didirdi eşq həllacı dünyada.
Eşq oduna dözmədi, yandı bağı qönçənin,
Ağzını açan gündən qandı bağı qönçənin.
Eşqin gizli sirrindən hansı ərdir xəbərdar?
Könüllərin eşqindən könüllərdir xəbərdar?...
Susan aşiq sükutla yar vəslinə qovuşar,
Tələş nədir, təmkinlə öz əslinə qovuşar.

(“Sirlər xəzinesi”, səh. 143)

Nizamiyə görə, məhəbbət həm də səmimiyyətin, qarşılıqlı e’timadın, ülfətin, ictimai-əxlaqi təkamülün əsasıdır. Bəşər “eş-

qin gülgün meyindən” murada yetmişdir. Eşq təkə ürekləri, se-vən qəlbləri deyil, həm də bütünlükdə cəmiyyəti, insanlığı bir-ləşdirən, ucaldan, birgə asayişə aparan ülvü bir qüvvə, bəşəri duyğudur:

Ülviyyət timsalı tək ucalmağa çalış sən,
Ülviyyət göylərindən öc almağa çalış sən.
Ülvi eşqə can atır əsl insan cahanda,
Bəşər ülvü eşqiylə qazanıb şan cahanda.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 99)

Buradan çıxış edərək, Nizami eşqə, məhəbbətə dərin ictimai-fəlsəfi məna verir, onu cəmiyyətin, insan həyatının ümdə qayğıları və əxlaqi-etik problemləri ilə bağlayır. Xalq şairi S.Vurğunun dediyi kimi: “Nizaminin təsəvvüründə məhəbbət adi insan məhəbbətindən geniş və güclüdür. Biz burada sadəcə məhəbbətlə qarşılaşırıq, sözün geniş mənasında Nizaminin insanpərvərliyi ilə qarşılaşırıq. O, öz dövrünün vətəndaşlarını və hökmdarlarını insanpərvərliyə, biri-birini başa düşməyə çağırırdı, ədalətli olmağa, qanunsuzluğu və zorakılığı ləğv etməyə çağırırdı. Nizami adi insan məhəbbəti anlayışına insan humanizminin hər şeyə qalib gələn qüvvəsini, insan həyatının və insan həqiqətinin əsasını təşkil edən bütün şüurlu və gözəl amilləri daxil etmişdir”.¹

Nizaminin ikinci böyük əsəri olan “Xosrov və Şirin” poemasının əsasında da məhz belə mütərəqqi bir məzmun, ictimai-əxlaqi qayə, “insan həyatının və insan həqiqətinin əsasını təşkil edən” yüksək bəşəri ideal dayanır. Buna görə də “Xosrov və Şirin” poeması dünya ədəbiyyatı tarixində məhəbbət mövzusunda həsr olunmuş əsərlər içərisində xüsusi yer tutur.

Məhəbbət bəşəri mövzudur. Nizami bu mövzuya yeni ruh, yeni məzmun vermiş, məhəbbəti insan ləyaqətinin zirvəsi, onun

1. S.Vurğun. Əsərləri, altıncı cild, Bakı, 1972, səh. 16.

ülvü duyğusu, ölməz mə'nəvi sərvəti kimi təsvir etmiş, yüksək ideal, ictimai məfkurə, fəlsəfi sistem səviyyəsinə qaldırmışdır. İdeal, məfkurə isə işlə, əməllə, insanın öz səadəti, müstəqilliyi, azadlığı uğrunda apardığı mübarizə ilə bağlı bir anlayışdır. Onun arxasında həmişə bu və ya başqa ictimai fikir, qayə və dünyagörüşü dayanır.

Nizami humanizminin əsasında insanın qadrlıyınə, əqli-mə'nəvi qüdrətinə dərin inam hissi ilə yanaşı, onun azadlığı, müstəqilliyi, səadəti uğrunda ardıcıl mübarizə ideyası dayanır. Şair yaxşı başa düşürdü ki, yaşadığı cəmiyyətdə, özbaşınalıq, dərəbəylik üzərində qurulmuş feodal dünyasında insan, xüsusilə zəhmət adamı ağır zillət içərisində yaşayır, onun hüquq və ləyaqəti amansızcasına tapdalanır, təhqir olunur. Yer üzündə zülm, haqsızlıq baş alıb gedir, qanunlar azgın, əyyaş hökmdarların, hakimlərin, nadan dərğələrin əlində oyuncağa çevrilmişdir, insaf, mərhəmət ərsə çəkilməmişdir. “İnsanlığın parlaq gövhəri” - onu birləşdirən, ucaldan məhəbbət hissi itmiş, insanda ən ali keyfiyyət olan “insanlıq ölmüşdür”.

Bəşəriyyətin düşdüyü bu ağır vəziyyət, mə'nəvi-əxlaqi tənəzzül humanist şairi bütün ömrü boyu düşündürmüş, daxilən narahat etmişdir. Buna görə də o, həmişə mövcud cəmiyyətin ictimai-əxlaqi normalarını dəyişdirmək, islah etmək, insanlığı mə'nəvi təkamülə, ədalətə, haqqa qovuşdurmaq üçün yollar axtarmış, insan ləyaqətini alçaldan, onu miskin və qul vəziyyətdə saxlayan bütün qayda-qanunlara öz kəskin e'tirazını bildirmişdir.

Nizami daim bəşəriyyətin taleyini düşünən, bəşəriyyət üçün ağlayan bir şair olmuşdur. Məhz belə mütərəqqi, işıqlı bir ideal - insan səadəti uğrunda mübarizə ideyası onu istər-istəməz yaşadığı mühitlə üz-üzə qoymuş və həmişə onunla müxalifətdə yaşamağa məcbur etmişdir. Vaxtilə dahi ədibimiz C.Məmməd-quluzadə Nizaminin dünyagörüşünü, sənətkar şəxsiyyətini, yaradıcılıq məramını məhz bu cəhətdən yüksək qiymətləndirərək, çox lakonik, “Molla Nəsrəddin” üslubuna uyğun bir dildə yazır-

dı: “O, böyük şair idi. Onun xəyalı bə’zən göylərə qalxır, bə’zən yerlərə enirdi. Göylərə qalxanda insanlıq üçün ağlar, yerlərə enəndə şahlar üçün banlayardı. Onu ağladan vicdanı, banladan yaşadığı mühit idi”.¹

Nizaminin məhəbbət konsepsiyasına görə, yer üzündə haqqı, ədaləti bərpa etmək, insana “insanlığın itmiş gövhərini”, yə’ni insan varlığının əsası olan hörməti, ülfəti, bəşəri ləyaqəti qaytarmaq üçün, hər şeydən əvvəl, onun özünü yüksək ictimai-əxlaqi prinsiplər əsasında tərbiyə etmək, mə’nəvi təkamülə çatdırmaq lazımdır. Bu tərbiyə və mə’nəvi təkamülün ən düzgün, ən ali və sınılanmış yolu hər bəşəri, həm də ilahi məhəbbətdir. Bütün kamil tərbiyə üsullarının, nəcib, ulvi fikir və duyğuların, əxlaqi tə’limlərin mayası məhəbbətdən yığılmış, insan ləyaqətinə hörmət və qayğı üzərində qurulmuşdur. Məhəbbətdən, bəşəri ülfətdən kənar, uzaq nə varsa, hamısı insanlığın ali məramına, şərəfinə ziddir, onu daxilən şikəst və cılız vəziyyətə salır, yaramaz, fəna əməllərə aparıb çıxardır, vəhşi ehtirasların quluna, zalıma, müstəbidə çevirir, yer üzünə saysız-hesabsız bəla, müsibət gətirir, ictimai inkişafın, tərəqqinin, əqli-mə’nəvi intibahın qarşısına sədd çəkir, bütünlükdə cəmiyyəti çürüdür, tənəzzülə, fəlakətə aparıb çıxardır.

Nizami yaşadığı tarixi şəraitə, dövrün məntiqinə uyğun olaraq belə hesab edirdi ki, cəmiyyəti müsibətlərdən, bəşəri, mə’nəvi tənəzzüldən xilas etmək üçün ilk növbədə milyonlarla adi insanın taleyini həll edən hakim təbəqələrə, hökmdarlara, böyük ixtiyar və imtiyaz sahiblərinə tə’sir göstərmək, onları mə’nən dəyişdirmək, insana məhəbbət və ədalət ruhunda tərbiyə etmək lazımdır.

Şair “Xosrov və Şirin” poemasında da məhz bu yolla getmiş, əsəri üçün əsas qəhrəman seçdiyi qədim dövrün tanınmış tarixi şəxsiyyətlərindən biri olan Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizin həyatı, şəxsiyyəti, mə’nəvi-əxlaqi təkamülü fonunda zəmanəsi-

1. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1925, N 44.

nin hakimlərinə ibrət dərsi verməyə çalışmış, onları öz əməl və rəftarlarında ayıq, huşyar olmağa çağırmışdır.

“Xosrov və Şirin” sadəcə nəzmə çəkilmiş tarixi xronika deyildir. Yarandığı dövrün qayğı və ehtiyacları ilə çox yaxından səsleşən müasir mündəricəli bir əsərdir. Nizaminin bədii təfəkküründən, yaradıcı təxəyyülündən qidalanan, formalaşan, onun böyük ictimai qayə və ideallarını, məhəbbət fəlsəfəsini gözəl boyalarla əks etdirən parlaq sənət nümunəsidir.

“Xosrov və Şirin” poemasında Nizami məhəbbəti, hər şeydən əvvəl, insanı aliləşdirən, ucaldan, əxlaqi qəbahətlərdən, naqis əməllərdən qoruyan, mə’nəvi təkamülə çatdıran ali bir qüvvə, yüksək tərbiyə vasitəsi kimi təsvir və tərənnüm edir. Poemadan bəhs edən müəlliflərin demək olar ki, hamısı bu əqidədir ki, əsərin baş qəhrəmanı Xosrovu adil hökmdar və kamil insan səviyyəsinə qaldıran, mə’nən dəyişdirən, tərbiyə edən əsas qüvvə, əxlaqi tə’lim bütün başqa tə’sir vasitələrindən yüksəkdə dayanan pak və ulvi məhəbbət ideyası olmuşdur. Bu cəhətdən bir şair kimi Nizami irsinə çox yaxından bağlı olan, onun parlaq romantik sənətinə, poetik dühasına pərəstiş edən S. Vurğunun fikri və mülahizələri daha səciyyəvidir: “Biz qəti surətdə və inamla deyə bilərik ki, Nizami heç bir tarixi süjeti onun konkret-tarixi mə’nasında götürməmiş və işləməmişdir. Bütün tarixi xronikalar, yaxud hadisələr Nizami üçün öz mütərəqqi, tamamilə orijinal fikirlərini və ideyalarını ifadə etmək vasitəsidir. “Xosrov və Şirin” poemasında İran müstəbidi olan şahın obrazı tədricən dəyişir və şah həqiqi insana çevrilir. Soruşa bilərsiniz: müstəbid şahın bu qədər inandırıcı mə’nəvi dəyişmə prosesi hansı səbəblər sayəsində baş verir? Əlbəttə, bu dəyişmə şahın yüksək mənəbindən, yaxud varisi olduğu saray ən’ənələrinin tə’sirindən baş vermir, onu əhatə edən ictimai mühitin əxlaq normalarının və qanunlarının tə’siri nəticəsində baş verir. Xosrovu Azərbaycan qızı Şirinin böyük məhəbbəti dəyişdirir. Məncə, poemanın əsas mərkəzi obrazı nə Xosrovdur, nə də Şirin, məhəbbətdir! Həmin o qadir insan məhəbbəti ki, bütün kobud

qüvvələr, bütün qanunlar və ən'ənələr, duyğular və düşüncələr, hamı və hər şey ona tabedir".¹

Bu həqiqəti poemanın əvvəlində kitabın ictimai-fəlsəfi məzmunundan, onun izlədiyi qayə və məqsədlərdən danışarkən Nizaminin özü də e'tiraf edərək yazırdı:

Eşqsiz təndə can görmədiyimdən,
Ürəyimi satıb can almışam mən.
Eşqdən dünyaya saldım dumanlar,
Əqlin gözlərini etmişəm xumar.
Eşq ilə düzəltdim mən bu dastanı,
Doldurdum səsiylə eşqin dünyanı.

(“Xosrov və Şirin”, səh.50)

Bədii tezis xarakteri daşıyan bu sözlər bütünlükdə “Xosrov və Şirin” poemasının məzmun və mündəricəsini əks etdirir. Doğrudan da, poemanın canı və baş qəhrəmanı ülvî məhəbbətdir. Əsərdə təsvir olunan bütün obrazların və onlarla bağlı hadisələrin ictimai-əxlaqi mahiyyəti, xüsusilə Xosrov, Şirin, Fərhad kimi baş qəhrəmanların həyatı, şəxsiyyəti, xarakteri, mə'nəvi-əxlaqi məziyyətləri məhz bu ali, romantik məhəbbətə münasibətdə, onun işığında, axarında açılır, formalaşır. İnsanı mə'nən ucaldan, aliləşdirən, nəcib, xeyirxah əməllərə qovuşdurən eşq, məhəbbət bu qəhrəmanlar üçün çətin sınaq, dəyanət meydanına, sözün əsl mə'nasında ağır və əzablarla dolu bir imtahana, hünər və şəxsi ləyaqət məktəbinə çevrilir, onların daxili aləmini, hansı qayə və əməllərin sahibi olduqlarını bütünlüklə əks etdirir, üzə çıxardır.

Poemada Şirin, Fərhad ali, hər şeyə qadir məhəbbətin əbədi simvolu, real, canlı təmsilçiləridirlər. Xosrov isə bu məhəbbətin qüdrətiylə dəyişən, alicənab insan və adil hökmdar səviyyəsinə yüksələn bir şəxsiyyətdir. Nizami bütün əsər boyu Xosrovun

1. S.Vurğun. Əsərləri, altıncı cild, Bakı, 1972, s. 15-16.

həm bir şahzadə, hökmdar kimi ictimai fəaliyyətini, həm də fərdi-psixoloji qayğılarını, daxili iztirablarını məhz bu istiqamətdə təsvir və tərənnüm edir. Məhəbbətin nəyə qadir olduğunu zəngin və mürəkkəb xarakterə malik bir insanın həyatı və taleyi fonunda əyaniləşdirir, onun yüksək əxlaqi-fəlsəfi bir məziyyət, ölməz bəşəri keyfiyyət olduğunu real şəkildə nümayiş etdirir.

Nizami Xosrov obrazını statik formada, əvvəlcədən hazırlanmış sxem şəklində təqdim etmir. Onun şəxsiyyətini, daxili aləmini dinamik inkişafda, şübhə və tərəddüdlərlə dolu gərgin psixoloji mübarizələrdə, mürəkkəb insan taleləri ilə daimi təmasda, müxtəlif hadisə və münəqişələrin, real həyatı qayğı və ehtiyacların axarında açır, təqdim edir. Xosrovun bir insan və hökmdar kimi inkişafı, mə'nəvi təkamülü bir neçə mərhələdən keçir.

Poemanın əvvəlində Nizami Xosrovun körpəlik, uşaqlıq, gənclik illəri, tərbiyəsi, onu əhatə edən mühit, saray həyatı və “əl üstə - səxavət, ayaq üstə - dini” rəhbər tutaraq, ölkəni idarə edən, ədalət və mərhəmət sahibi kimi tanınmış atası Hürmüz haqqında mə'lumat verir. Mə'lum olur ki, həm sarayın, həm də bütün ölkənin sevimlisi olan şahzadə ağıllı, tərbiyəli, igid, biliyi, zəkası ilə hamını heyran qoyan, “dəniz incisi”, “nur çırağı” kimi gözəl, yaraşlıq bir gəncdir.

Sözünün şöhrəti düşdü cahana,
Dəniz kimi səpdi dürrü hər yana...
Şirlər pəncəsinə pəncə verərdi,
Qılıncla sütunu yerə sərərdi...
Az müddətdə dərya bilik qazandı,
Hər fənni düşündü, hər elmi qandı.
Qafil ürəyinə bilik yol açdı,
Şahlıq rütbəsinə gəlib yanaşdı.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 56)

Bunlar Xosrovun bir insan kimi xarakterini müəyyənləşdirən

ilk cizgilərdir. O, bu nəcib və gözəl keyfiyyətləri onu əhatə edən tərbiyəçilərin, “fikriylə göylərə ucalan”, “ağlı, iste’dadı güntək parlayan” müəllimi Büzürgümidin, xüsusilə “ədaləti ilə yer üzünü abad”, “insanları zülmədən azad” etmiş atası Hürmüzün böyük qayğısı və məhəbbəti sayəsində qazanmışdır.

Lakin tezliklə aydın olur ki, bütün bu yaxşı keyfiyyətlər Xosrovun kamil bir insan kimi formalaşması üçün kifayət deyilmiş. Onun təbiətində ziddiyyətli və naqis cəhətlər hələ çoxdur. O, mənəbini, şahzadəlik qürurunu başqalarından üstün tutur, atasının qoyduğu ədalətli və hamı üçün bərabər olan qanunları pozur, şəxsi kef məclisi təşkil edərək kəndlilərin, rəiyyətin hüququnu tapdalayır, onlara böyük zərər vurur, bu azğın hərəkətinə görə xalqın və doğma atasının qəzəbinə düşər olur, ağır cəza alır. Nizami bu hadisəyə dərin ictimai-tərbiyəvi məna verir, onu yaşadığı dövrün qayğı və ehtiyacları, feodal özbaşınalığı fonunda qiymətləndirərək təəssüflə yazırdı:

Doğma bir övlada əvvəl nə sayaq,
Ədalətlə cəza verilir, bax!
Hanı o ədalət, o insan hanı?!
Verə öz oğluna belə cəzanı.
İndi yüz yoxsulun tökülə qanı,
Nahaq qan tökənə bir cəza hanı?

(“Xosrov və Şirin”, səh. 59)

Doğrudur, Xosrov böyük qəbahət işlətdiyini başa düşür, boynuna kəfən salaraq, el ağsaqqalları ilə birlikdə atasının hüzuruna gəlir, önündə torpağa çökür, göz yaşı tökür, hələ ağzından süd qoxusu gələn uşaq olduğunu söyləyir, günahını səmimiyyətlə boynuna alır, aman istəyir. “Bu boynum, buyur al, bu da ki, xəncər, Öldür, günahkaram, suçluyam əgər” - deyir. Atasının, el ağsaqqallarının səbri, müdrikliliyi, böyük insani məhəbbəti və özünün səmimi e’tirafı gənc şahzadəni ağır cəzadan xilas etsə də, bu hadisə onun üçün ciddi sınaq və ibrət dərsi olur.

Xosrov üçün həm insan, həm də bir hökmdar kimi əsl sınaq və imtahan yolu Bərdə gözəli Şirinlə tanışlıqdan sonra başlayır. Şirinin varlığı, ülvi məhəbbəti onun üçün sözün həqiqi mənasında idrak və tərbiyə məktəbinə, fədakarlıq, insani ləyaqət təmsalına, e’tibar, sədaqət, əzm və iradə nümunəsinə çevrilir. Saray rəssamı, Xosrovun yaxın dostu, sirdaşı və məsləhətçisi Şapur Şirinə Xosrovu belə təqdim edir:

Orda nurdan doğmuş dünya taparsan,
Gözlərin nurudur, özü də cavan,
Maraqlı, zirək və ayıq igiddir,
Ülfətdə ceyrandır, qəzəbdə bir şir.
Bir güldür ki, hələ görməmiş xəzan,
İlk bahar gəncliyi öyrənmiş ondan...
Nəsəbini sorsan, söyləyim: Cəmşid,
Həsəbini sorsan, günəşdir, eşit!

(“Xosrov və Şirin”, səh. 79-80)

Ancaq sonrakı hadisələr göstərir ki, Xosrov bu yüksək mənavi-əxlaqi keyfiyyətləri həyatda, əməldə doğrultmur. O, Şirini ürəkdən sevdiiyə baxmayaraq, sədaqət yolunda imtahanından çıxma bilmir, bərk ayaqda ona xəyanət edir, dəyanətsizlik göstərir, dönə-dönə verdiyi əhdinə, peymanına vəfasız çıxır. Çünki Xosrov məhəbbətin son dərəcə ali, nəcib, pak, hər cür riyadan və ləkədən uzaq bir hiss, müqəddəs bəşəri keyfiyyət olduğunu yaxşı dərk etmir, ona hər şeyi öz nəfsinə, iradəsinə qurban verməyə adət etmiş bir şahzadə, ağa kimi yanaşır, adi zövq, öyləncə vasitəsi kimi baxır. O, məhəbbətə bu cür yanlış, qeyri-ciddi münasibətdən uzun müddət uzaqlaşa bilmir, beləliklə, həm özünü, həm də Şirini saysız-hesabsız ızdırablara, ürək ağrısına düşər edir.

Xosrov əvvəllər bir hökmdar, dövlət başçısı kimi də istənilən səviyyədə dayanmır, ölkəni ləyaqətlə idarə edə bilmir. Onda hələlik müdriklilik, qarşısına çıxan siyasi-ictimai suallara səbrlə,

təmkinlə yanaşmaq, tam cavab vermək, çətinliklərə mərdliklə sinə gərmək, ölkəni fitnə-fəsadlardan, düşmən həmlələrindən qorumaq, hadisələrə ayıq gözlə baxmaq, yaranmış vəziyyətdə düzgün nəticə çıxartmaq bacarığı çatışmır. Atası öldükdən sonra taxt-tac sahib olan Xosrov tezliklə öz əsl borcunu, işini unudur, gecə-gündüz eyş-işrət məclisləri təşkil edir, şərab içir. “günlərini həmişə ovda, qonaqlıqlarda” keçirir. Belə bir şərait tədricən ölkəni ağır vəziyyətə salır, xalqın böyük narazılığına, üsyana səbəb olur:

Şahənşah gördü ki, bəxti yatmışdır,
Xalq üz döndərmişdir, onu atmışdır.
Qızılla bəxtinə qüvvət verirdi,
Pulla düşməninə güc göstərirdi.
Bir gün düşmən gəlib saraya çatdı,
Rəiyyət əlini taxta uzatdı...
Düşündü ki, tacdan baş qiymətlidir,
Çıxdı aralıqdan, düşmədi əsir.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 115)

Xalqdan və ordudan əli üzülən Xosrov çıxılmaz vəziyyətə düşür, xəlvətə sarayı tərk edir, Bərdəyə Şirinin yanına qaçır. Ancaq Xosrov burada da istədiyinə nail ola bilmir, tezliklə məhəbbət aləmində də məğlubiyətə uğrayır. Doğrudur, Şirin onu şahə layiq bir hörmətlə, təmtəraqla qarşılayır, günlərini şən, qayğısız keçirmək üçün hər cür şərait yaradır, böyük ülfət, ehtiram və məhəbbətlə əhatə edir. Lakin biləndə ki, Xosrov taxt-tacını atıb qaçıb, varisi olduğu dövləti, hakimiyyəti həmişəlik yadların əlində qoymaq istəyir, onu ağır məzəmmət edir. Tədricən onu başa salır ki, “dünyanın yarısı əgər xoş gündürsə, yarısı yaxşı ad qoymaq üçündür”, əsl kişi, əsl igid, ər eyş-işrətdən, eşqbazlıqdan əvvəl vətəni, xalqı, səltənəti haqqında düşünməlidir. Hökmdar hər işdə yubansa da, ölkəsini, səltənətini, şərəf və ləyaqət rəmzi olan taxt-tacını qorumaqda yubanmamalıdır. Çün-

ki “bütün tarix boyu şahlara baxsan, görərsən qazanmış daim cəld olan”. Başqa cür düşünmək, hərəkət etmək ağilsizlik nişanəsidir, igidə, hünər sahibinə yaraşan iş deyildir:

Ayağı zəncirli, əlində bir cam,
Sərxoş bir nəfərdən əql ummaz adam.
Mən durmuşam burada, şahlığı al sən,
Öz xəttini qaytar, əlindəyəm mən...
Cavansan şir kimi, cəsəretin var,
Tacidar olmağa ləyaqətin var.
Ölkəni fitnədən xilas edərək,
Qüdrətini göstər bir dəfə grək...
Kömək eyləyəyəm mən də bacarsam,
Bacarmasam, dua edərəm müdam.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 143-144)

Beləliklə, Xosrov ikinci ibrət dərslərini alır. Birinci dəfə onu rüsvayçılıqdan atasının mərhəməti, ikinci dəfə isə onu öz varlığından çox sevən Şirinin ağılı, müdrik tövsiyələri və ülvə məhəbbəti xilas edir. Bu hadisədən sonra Xosrov Şirindən küsür, özünə haqq qazandırmaq üçün müxtəlif bəhanələrə əl atır, “sənin eşqin məni tacdan eylədi, sən etdin dünyada məni avara, belə qara günlü, belə biçarə, qonaqdım, təklifimi vaxtında bildim” - deyərək Bərdəni tərk edir. O, nicat üçün Ruma gedir, Qeyserin qızı Məryəmlə evlənir və onun köməyi ilə yenidən Kəyan taxtına sahib olur.

Gözləmək olardı ki, həyatda ağır sınaqlardan çıxmış Xosrov hakimiyyət başına qayıtdıqdan sonra əvvəlki xislətindən və işlətdiyi qəbahətlərdən artıq əl çəkəcəkdir. Lakin belə olmur. O, işləri bir qədər sahmana düşən kimi yenə sayğısız həyat keçirməyə başlayır. Vaxtilə Şirinə: “Qəlbimi al apar, nigarım sənsən, səndən yaxşısı yox, dildarım sənsən, səni başqasına dəyişsə gözüüm, o göz düşsün gözdən, bax, budur sözüüm” - dediği halda, dönə-dönə ona xəyanət edir, əhdini, peymanını pozur.

“Hər ikisi olsa, həm şahlıq, həm yar, ürək də şahlıqdan bir ləzzət alar” xülyası ilə yaşayan Xosrovun qəlbində daim iki hiss, iki qüvvə çarpışır, mübarizə aparır. O, rəyasət, hakimiyyət eşqi ilə məhəbbət arasında tərəddüd edir, bir yandan “bəxtim yüz ölkəni ver desə yenə, vermərəm yarımın birçə telinə” deyirsə də, o biri tərəfdən tac-taxtdan, şöhrət, mənəsb eşkindən əl çəkmək istəmir, ən ciddi məqamlarda isə ikinci amilə üstünlük verir:

Dövlətdən əl çəkmək bir fayda verməz,
Mühakimə etməz dövlətlə heç kəs.
Hasil olarmı heç dövlətsiz murad?
Tapılmaz dövlətdən daha yaxşı ad.
Arzular dövlətlə olmuşdur hasil,
Quş da tora gələr dən olanda bil...
Dövlətdir hər işi işıqlandıran
Dövlətsiz olmaqdan uzaqlaş hər an.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 152)

Xosrovun mə'nəvi-əxlaqi tərbiyəsində, daxili təkamülündə Fərhadla qarşılaşdığı səhnələrdə çox böyük dəyişiklik baş verir. O, ilk dəfə Şirini ilahi bir məhəbbətlə sevən, eşq aləmində onunla açıq rəqabətə girməyə qadir olan çox ciddi bir rəqiblə üz-üzə gəlir. O, biləndə ki, Fərhad mərd, ağıllı, “həndəsə elmində xariqə saçan”, “daşlara dəmirlə Çin nəqşi çəkən”, “tişəylə qart daşı muma döndərən” nadir sənətkar, əzəməti ilə adamları heyran qoyan dağ gövdəli bir gənkdir və Şirin onun da odlu, sonsuz məhəbbətinə böyük rəğbətlə, ehtiramla yanaşır, dərin təşviş hissi keçirir, narahat olur. Bu xəbər Xosrovu həm sarsıdır, həm də onun qəlbində yenidən Şirinə qarşı dərin məhəbbət hissi oyadır. Çətin vəziyyətə düşən hökmdar Fərhadı sevdasından döndərmək üçün müxtəlif yollar axtarır. Ağıllı, dünyagörmüş adamlar ona belə məsləhət verir:

Sevdanın dərmanı qızıldır, qızıl,
Qızılla dərdinə onun çarə qıl,
Əvvəl çağır onu, yüz min ümid ver,
Başına qızıl səp, səxavət göstər.
Yar nədir, dindən də azar yolunu,
Ayırar Şirindən bu şirin onu.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 192)

Eşqin, məhəbbətin qüdrətini, ilahi mə'nəsini hələ də yaxşı dərk etməyən, hər şeyi öz ağa, hökmdar psixologiyası ilə ölçən Xosrov dərhal bu təklifi bəyənir və Fərhadı qızıl, cəvahirat vasitəsi ilə ələ almaq, müxtəlif və'dlərlə Şirindən uzaqlaşdırmaq qərarına gəlir. Lakin Xosrov istədiyinə nail ola bilmir. O, Fərhadın polad iradəsi, dəyanəti, xüsusilə dərin ağılı, zəkası qarşısında geri çəkilməyə məcbur olur. Necə deyərlər: daş qayaya rast gəlir. Xosrov Fərhadın simasında bütün varlığı ilə sevən və bu sevginin yolunda hər cür çətinliyə, fiziki, mə'nəvi əzablara dözməyə, hətta ölümə belə getməyə hazır olan, sözü, əməli bütöv, mərd, qorxmaz, fədakar, böyük qəlbə, saf, təmiz mə'nəviyyətə malik bir aşıqla, məhəbbət cəfakeşi ilə qarşılaşır. Bu gəncin hər bir hərəkəti - oturuşu, duruşu, vüqarı, ləyaqəti və mə'rifətlə dolu cavabları, yüksək insani keyfiyyətləri, daxili mədəniyyəti onu heyran qoyur.

Xosrov Fərhadla görüşdükdən sonra başa düşür ki, sevib sevilmək adi hiss, əyləncə deyil, fədakarlıq, qəhrəmanlıqdır, vüsal yolunda candan keçmək, baş qoymaq lazımdır. Eşqin, məhəbbətin qarşısında heç bir qüvvə dayana bilməz. O, həyatda hər şeydən üstün, güclü və alidir. Əsl məhəbbəti heç bir mənəsbətlə, daş-qaşla, qızılla satın almaq, dəyişmək mümkün deyildir. O heç vaxt satılmır, onun çəkisi, qiyməti yoxdur. Beləliklə, Fərhad özünün saf məhəbbəti, təmiz mə'nəviyyəti və faciəvi ölümü ilə Xosrova əsl ibrət dərsi verir, ona eşq aləmindən hələ də xəbərsiz, qafil olduğunu sübut edir.

Fərhadın nakam məhəbbəti, uğursuz taleyi, mərdanə ölümü

təkcə Şirinə deyil, Xosrova da ağır tə'sir göstərir. O, öz xəyanətkar əməlindən peşman olur, vicdan əzabı çəkir, gec də olsa ləyaqətsiz bir iş gördüyünü başa düşür. O, Şirinə yazdığı üzrxahlıq məktubunda bunu səmimiyyətlə e'tiraf edir, Fərhadın eşq yolunda qurban getməyini yüksək qiymətləndirir, ondan nümunə götürməyi həm özü, həm də başqaları üçün vacib sayır:

Sevginin şərtləri belə gərəkdir,
Sədaqət, məhəbbət məhz bu deməkdir...
Ağlamaq lazımdır qərib ölmüşə,
Ağlasın Fərhadı dünya həmişə.
Belə bir aşiqi qəm öldürdü bax,
Biz neçə insanıq ibrət almasaq?

(“Xosrov və Şirin”, səh. 213)

Fərhadla bağlı epizodlarda Nizami müxtəlif zümrələrdən olan, müxtəlif tərbiyə məktəbi keçmiş iki gənci, iki aşiqi üz-üzə qoyur və çox dərin, müdrik fikirlər söyləyir, maraqlı, ibrətamiz müqayisələr aparır. “Pəhləvan üz-üzə cüt gələ - xoşdur, cüt bül-bül oxuya bir gülə - xoşdur” - deyən şair həm hünərdə, dəyanətdə, həm də eşqə, məhəbbətə münasibətdə üstünlüyü Fərhadı verir, ona daha böyük rəğbətlə yanaşır, bu mərd, əyilməz qəhrəmanın hünərini, ülfətini, eşqə sədaqətini yüksək qiymətləndirir, vəsfini göylərə qaldırır. Fərhadın Şirinə müraciətlə dediyi aşağıdakı sözlərdə bu həqiqət daha aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır:

Səni sevən bircə mənəm ki, hər gün
Fəryad qoparıram vüsəlin üçün...
Dağlardan artıqdır mənim qüvvətim,
Orduları pozar mənim qüdrətim.
Canlı öldürməkçün qılıncı çəksəm,
Şəbdiz, Xosrov durmaz qarşımda bir dəm.
Mən qalib də çıxsam, məğlub da, hər an,
İnan ki, üstünəm yenə də ondan.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 200)

Fərhadın böyük, nəcib əməlləri, eşq yolunda göstərdiyi sonsuz dəyanəti, yüksək mə'nəviyyəti bir tərəfdən Xosrovun xəbis, riyakar simasını, namərd təbiətini açıb üzə çıxardır, digər tərəfdən Şirini alicənab insan, nəcib bir qadın kimi yüksəklərə qaldırır, onun öz gözəlliyinə, ləyaqətinə olan inamını daha da artırır, qüvvətləndirir.

Məhz bu məqamdan çıxış edərək Nizami Xosrovun namərdliyi ucundan məhv olan Fərhadın ölümünə dərin əxlaqi-fəlsəfi mə'na verir, özünün insan ləyaqəti və məhəbbət haqqındakı əsas tezisini e'lan edir:

Ömrümüzün günü sayılır bir-bir,
Eşqsiz keçən gün ölüm deməkdir.
Eşqin yollarında əvvəl Fərhad ol,
Sonra ölümünçün sevinib şad ol!

(“Xosrov və Şirin”, səh. 221)

Fərhadın qəmli, nakam faciəsi Xosrovu qəflət yuxusundan oyadır, onun xarakterində, təbiətində böyük dönüş yaranır. O, həyata, ətrafında baş verən hadisələrə daha ciddi yanaşmağa, açıq gözlə baxmağa, ölkəni ağilla, idrakla idarə etməyə başlayır. Saray əhlindən tutmuş rəiyyətdə qədər hamının qeydinə qalır, xalqın xoşbəxtliyi, rifahı üçün böyük abadlıq işləri aparır, ondan nicat, mərhəmət umanlara kömək əli uzadır, səxavətlə yanaşır. Xosrovun bu gözəl əməlləri tezliklə bar verir, el qəmdən, qüs-sədən azad olur, hər yerdə əmin-amanlıq, firavanlıq yaranır, şadlıq, sevinc, hökm sürür. Xeyrxahlıq, ədalət, xalqa məhəbbət hökmdarın özünə də böyük tə'sir göstərir, onu mə'nən dəyişdirir, adilləşdirir, qəlbini fərəhlə, qürur hissiylə doldurur:

Xosrovun ürəyi olduqca şaddı,
Ölkəsi Misir tək şəndi, abaddı...
Baxıb sarayına böyük hökmdar
Görsəydi bir kəsin ehtiyacı var

Təndiri, süfrəni verərmiş ona,
Qoymazmış qəlbinə qəm, qüssə qona.
O çörəkçilərə əhsən, yüz əhsən!
Elə çörək verir nur təndirindən!

(“Xosrov və Şirin”, səh. 223)

Bu dövrdən başlayaraq Xosrovun bütün həyatı, əqli-mə'nəvi təkamülü Şirinlə bağlanır və onun tə'siri altında dəyişir, formalaşır. Doğrudur, Xosrov Məryəm öldükdən sonra Şəkər adlı başqa bir qadınla evlənir, Şirinə, onunla bağladığı əhd-peymanı ikinci dəfə xəyanət edir. Lakin bu ona heç bir səadət, xoşbəxtlik gətirmir, əksinə əzablarını, daxili iztirablarını qat-qat artırır, dözülməz vəziyyətə çatdırır. O başa düşür ki, “Şəkərlə Şirinin fərqi əyandır, Şəkər can yeridir, Şirinsə candır, Şirin kəcavədə oturmuş pəri, Şəkər onun ipək pərdədə zəridir”. Xosrov artıq qəti olaraq belə qərara gəlir ki, o, daha Şirinsiz yaşaya bilməz, onun gələcək həyatı, şəxsi səadəti ancaq və ancaq bu qadınla bağlıdır. O, bu inamına, e'tiqadına həmişəlik sadıq qalacağını, Şirinə daha heç vaxt xəyanət etməyəcəyini bildirir:

Başına fırlansa dəyirman daşı,
Şirindir könlümün yenə sirdaşı.
Dolanıb başına dönmərəm ondan,
Bir başım var, verdim yolunda qurban.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 231)

Ancaq Şirin Xosrovun qəlbində baş verən bu dəyişikliyə, onun tam, səmimi olduğuna uzun müddət şübhə ilə yanaşır. Çünki hiss edir ki, Xosrov onu bütün varlığı ilə sevdiyinə baxmayaraq, məhəbbətin ülviyyətini, paklığını axıra qədər dərk etməmişdir, bu ali hissə hələ də yuxarıdan baxır, ona əsl həmdəm, can sirdaşından daha çox sevimli bir qadın, mə'suqə kimi yanaşır.

Şirin sədaqətdə, ülfətdə, daxili hissələrinin paklığında Fərhadə oxşayır, onun kimi fədakar, cəfəkeşdir. Əslində onların təbi-

ətində, məhəbbət anlayışına münasibətlərində bir oxşarlıq, eyniyyət vardır. Şirin Xosrovu da məhəbbət aləmində məhz Fərhad səviyyəsinə qaldırmaq, onun kimi pak, müqəddəs, ali görmək istəyir. O, Xosrovu sevdiyi ilk gündən belə yüksək, nəcib bir ideala can atır, bu yolda hər cür məhrumiyyətlərə, əzab-əziyyətə, mə'nəvi iztirablara dözməyə razı olur.

Şirin üçün məhəbbət adi hiss, yüngül zövq, işrət vasitəsi deyil, hər şeydən əvvəl, namus, qeyrət, ləyaqət nişanəsi, mə'nəvi sınaq məktəbi, həyat və ya ölüm məsələsidir. Onun üçün dünyada bu anlayışdan yüksək, müqəddəs heç bir qayə, amal yoxdur. Buna görə də o, heç vaxt Xosrov kimi dönüklük etmir, əhdinə, ilqarına həmişə, hər yerdə sadıq qalır, ən ağır məqamlarda belə paklığını, mə'nəvi bütövlüyünü qoruyub saxlayır, bütün sınaq və imtahanlardan şərəflə çıxır. Şirin öz yüksək mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini təkcə sözdə deyil, real işdə, əməldə sübuta yetirir. O, Xosrova verdiyi və'də, əhd-peymanı axıra qədər sadıq qalmaq üçün həyatda çox şeydən imtina edir, mənəbdən, var-dövlətdən, şan-şöhrət ehtirasından tamamilə uzaqlaşır. Əslində onun şən, qayğısız, cah-cəlal içərisində yaşamağa hər cür imkanı vardır. Ancaq o, bu imkandan könüllü şəkildə əl çəkir, həyatını, bütün imtiyazlarını məhəbbət, sədaqət yolunda qurban verir, əvəzsiz hünər, fədakarlıq nümunəsi göstərir.

Mə'lumdur ki, bibisi Məhinbanunun vəfatından sonra Şirin bir varis kimi hakimiyyət başına gəlir, taxt-tac sahibi olur. Ölkəni ədalətlə idarə etdiyi üçün xalqın böyük hörmətini, məhəbbətini qazanır. Nizaminin dediyi kimi: “Zülmədən qurtardı bütün mözlumlar, dünyada zülmədən qalmadı əsər, bolluq oldu, hər şey məhsul gətirdi, bir buğda dənəsi yüz dən yetirdi”. Ancaq Şirin yaxşı başa düşür ki, hakimiyyətlə, mənəblə məhəbbət bir yerə sığan anlayış deyildir, gec-tez onlardan birini seçməlidir. Şirin əsl aşiq, eşq cəfəkeşi kimi məhəbbəti intixab edir, firavan həyatı, taxt-tacı ataraq Mədayinə, Xosrovun yanına gedir, onun üçün tikilmiş daş qəsrə tək-tənha, ağır iztirablar içində yaşamağı hökmdarlıqdan, mənəb eşqindən üstün tutur.

Qorxurdu fikrinin dağınıq çağı,
Pozulsun saldığı ədalət bağı.
O cavan görmədi bir başqa çara:
Buraxsın təxt ilə tacı yadlara.
Xosrov dərğahına tək yola düşsün,
Tək olub, yar ilə xəlvət görüşsün.
Qalmamışdı artıq ruhunda taqət,
Taqətdən salmışdı onu məhəbbət.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 161)

Şirin vətəndən uzaq, yad bir ölkədə, tək-tənha yaşadığına baxmayaraq, heç kimin qarşısında əyilmir, adını, şərəfini, qürur və ləyaqətini həmişə uca tutur. Xosrovu odlu, sonsuz bir məhəbbətlə sevsə də, onun abır-həyadan uzaq təkliflərini, yersiz hərəkətlərini qətiyyətlə rədd edir, onu həmişə ağıla, kamala, təmkinlə hərəkət etməyə, əməllərini dərinədən ölçüb-biçməyə çağırır, hətta yeri gələndə ləyaqətsiz əməllərinə görə ittiham edir, ona çox ağır, təhqiramiz sözlər deməkdən belə çəkinmir, öz təmiz, ləkəsiz mə'nəviyyatını, ismətini böyük hünər və cəsərlə qoruyur. O, hələ Bərdədə ikən, ilk görüşləri zamanı hissələrini cilovlaya bilməyən, çılğınlıq göstərən, dayaz düşüncəli, etika, adi ədəb normalarını pozmağa, hər şeyi düşünmədən öz nəfsinə qurban verməyə çalışan Xosrova qəti xəbərdarlıq edərək demişdi:

İki yaxşı adı bədnam eyləmək,
İsməti itirmək, söylə, nə gərəkdir?
Biz bir-birimizdən gərəkdir utanaq,
Tanrı qabağında həyadan yanaq.
Bir qadını yıxmaq, - bu mərdlik deyil,
Mərdlik göstərsən sən özün əyil.
Ucalar özünü əyən insanlar,
Təvəzö sahibi hörmət qazanar.

(“Xosrov və Şirin”, səh 140)

Fərhadın və Məryəmin ölümündən sonra Xosrovla Şirinin arasında çoxlu görüşlər, saysız-hesabsız mükəlimə və mübahisələr olur. Bu mükəlimələrin məzmunu, mahiyyəti bir çox hallarda Xosrovla Fərhadın görüşlərini xatırladır. Burada da Nizami eşq, məhəbbət anlayışına bir-birinə zidd konsepsiyalardan yanaşan, həyat, insan ləyaqəti, ailə, əxlaq məsələlərində müxtəlif mövqələrdə dayanan iki aşıqı, fərdi şəxsiyyəti qarşılaşdırır, mühakiməyə çəkir. Şirinlə olan bütün söhbətlərdə Xosrov açıq-aşkar məğlubiyətə uğrayır, onun son dərəcə məntiqli, böyük həqiqət hissəsinə malik mülahizələri qarşısında baş əyməyə, istəməz onunla hesablaşmağa məcbur olur. Xosrov xüsusilə hökmdarlıq mənəbi ilə öyünəndə, tez-tez şah olduğunu xatırladanda, hətta istəsə, öz arzusunu zorla həyata keçirməyə qadir olduğunu söyləyəndə Şirin daha qəzəblə çıxış edir, onu çox böyük cəsərlət və qətiyyətlə yerində otuzdurur:

Dəm vurursan yenə sağlığından sən,
Zalımlıq yolundan əl çəkməmişən.
O sağlıq qürurun indi də durur,
Eşqindən uzaqdır, əfsus bu qürur.
Eşqə könül verən ahü-zar eylər,
Naləsiz aşıqı eşq inkar eylər.
Eşq təkəbbürlə düşməndir hər an,
Eşqlə oynamaq yamandır, yaman.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 252-253)

Şirin Xosrovu tədricən, pillə-pillə həqiqət hissəsinə yaxınlaşdırır, daim onun kobud mə'nəviyyatına tə'sir göstərməyə, qəlbində məhəbbət işığı yandırmağa, ona eşqin, insani ülfətin əsl mə'nəsini başa salmağa çalışır. Buna nail olmaq üçün o, bir tərəfdən ancaq qadınlığa xas olan zahiri və mə'nəvi gözəlliyin gizli sirlərindən, digər tərəfdən insan psixologiyasına güclü tə'sir göstərən bütün əxlaqi-tərbiyəvi detallardan - xahiş, giley-güzar, naz-qəmzə, tənbeh, tə'kid, eyham, kinayə, hücum, hətta

yeri gələndə təhqir kimi vasitələrdən istifadə edir, nə yolla olursa-olsun onda həm özünə, həm də sevdiyi qadına qarşı dərin ehtiram və hörmət hissi oyatmağa çalışır.

Şirin Xosrovu başa salır ki, sözü deyəndə həmişə ölçüb-biçmək lazımdır, aşıqlıqla mənəmlilik, eşq ilə zor, məhəbbətlə riyakarlıq heç vaxt bir yerə sığışa bilməz. Eşq sevdasına düşən, sevən adam, hər şeydən əvvəl, təkəbbürdən, dikbaşlıqdan əl çəkməlidir. Sevgilisini, məhbubunu nəinki özündən yüksək tutmalıdır, lazım olsa onun yolunda təmənnəsiz ölümə getməyə hazır olmalıdır. Eşqin, məhəbbətin şərəfini, paklığını qorumalı, hər yerdə namusla oturub, namusla durmalıdır:

Ar, namus dünyada nədir? Başla daş.
Şüşəyə daş vurma, dayan bir, yavaş!
Danışma baş-əldən bu qədər boş-boş,
Özün də sərxoşsan, sözün də sərxoş.
Söz deyən düşünüb söyləsə əgər,
Pis söz də söyləsə, yenə xoş gələr.
Hər sözə münasib ölçü gərəkdir,
Naqqallıq yükünü çəkən eşşəkdir.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 267)

Xosrovla Şirinin qarşılaşdığı səhnələr, aralarında olan saysız-hesabsız söhbətlər göstərir ki, onların idrak səviyyəsində və mə'nəvi aləmləri arasında böyük fərq vardır. Şirinin təkə zahirri gözəlliyi, “ay, günəşi ötüb keçən” hüsnü ilə deyil, həm də ağıllı, kamalı, nurlu təbiəti, zəngin, büllur kimi saf mə'nəvi aləmi ilə fəxr etməyə, öyünməyə hər cür haqqı, hüququ vardır. O, öz qədir-qiymətini, ləyaqətini yaxşı bilir. Ona həyatın bütün mərhələlərində namus və ləyaqətini qorumağa kömək edən, Xosrovla aralarında olan psixoloji mübarizənin ən gərgin anlarında qüvvət və cəsarət verən də budur.

M.Hüseynin dediyi kimi: “Şirin böyük məhəbbətin bədii mücəssəməsidir. Onun gücü sonsuz məhəbbətində olduğu kimi də-

rin zəkəsindədir. Əgər belə olmasaydı, Şirin heç zaman Xosrovu öz mə'nəvi üstünlüyü ilə yanlış yoldan qaytara bilməzdi... Nizami sübut edir ki, böyük məhəbbət, heç vaxt şəxsi səadət çərçivəsində qalmır, xalq və ölkə məhəbbətinə çevrilir. Şirin məhz belə məhəbbətin timsalıdır”¹

Xüsusilə Şirinin uzun mübahisələrdən sonra Xosrova verdiyi son cavabı ülvə bir eşqin, məhəbbətin yorulmaz cəfakəşi, fədaisi olan bu qəhrəman qadının nə qədər böyük iradə və hünər sahibi olduğunu nümayiş etdirir, onun parlaq xarakterini daha yaxşı tamamlayır:

Firuzə gülşənə and içirəm mən,
Nurlu, parlaq günə and içirəm mən...
And olsun ölümsüz əbədiyyətə,
And olsun yatmayan oyaq xilqətə,
And olsun fitrətə qida verənə,
Əqlə can, canasa səfa verənə
Ki, şah olsan belə kəbinsiz yenə
Yetişə bilməzsən istəklərinə.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 276)

Şirinin bu monoloqundan sonra Xosrov tamamilə tərksilah olur. O, əvvəlcə bir qədər əsəbiləşsə də, təcridən olub keçənlərə ağılla, soyuq mühakimə ilə qiymət verir və başa düşür ki, böyük səhvə yol vermişdir, indiyədək Şirin kimi necib, alicənab bir qadını yaxşı başa düşməmişdir, daha doğrusu: məhəbbət aləmindən, onun müqəddəs məzmunundan, əlçatmaz sirlərindən xəbərsiz olmuşdur. O, bu gözəl, mələk xilqətli qadının simasında saraylardan, taxt-tacdan min dəfə yüksəkdə dayanan qiymətsiz bir mə'nəvi xəzinə itirmişdir.

Xosrov keçmiş əməlləri üçün daxilən xəcalət çəkir, dərin əzab hissi keçirdir, ürəkdən peşman olur. Onun qəlbində, şüu-

1. M.Hüseynin əsərləri, 9-cu cild, Bakı, 1979, səh. 608.

runda, sözün əsl mə'nasında oyanma, mə'nəvi təkamül başlanır, Şirinin yolunda çəkdiyi əzablar, keçirdiyi iztirablar onu daxilən dəyişdirir, saflaşdırır, insaniləşdirir, "dünyaya şah olsam da, ona qulam" deyir. O, həyatında ilk dəfə əsl məhəbbətin nə qədər şirinin, müqəddəs və ali bir qüvvə olduğunu bütün varlığı ilə başa düşür, dərk edir. Buna görə də o, bütün səhvlərini, qəbahətlərini səmimiyyətlə boynuna alır və Şirinin qarşısında axırıncı dəfə pozulmaz sədaqət andı içir:

Hökmündən çıxdımsa mən bir gün əgər,
Çox peşmanlıq çəkdim, yedim min zəhər.
Peşmanam keçmişə, təqsir məndədir,
Gəl, keç təqsirimdən, məni sevindir...
Bu gündən baş qoyub ayağına mən,
Üzümü sürtürəm torpağına mən.
Əgər can verməsəm sənə ürəkdən,
İt nədir, itdən də alçaq olum mən.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 302)

Xosrov bu andına həqiqətən həmişəlik sadıq qalır, Şirinə qovuşduqdan sonra tamamilə onun tə'siri altında yaşayır, daha “dövlətim də sənsən, malım da sənsən” deyir. Şirin Xosrovun bir insan kimi təkə qayğısına qalmır, nazını çəkmək, bütün arzularını yerinə yetirməklə kifayətlənmir, həm də öz böyük ideal məhəbbəti ilə onu dəyişdirir, yenidən tərbiyə edir. Onu vaxtilə həyata, ictimai-əxlaqi normalara çox səthi yanaşan adi şəxsiyyətdən, məhəbbət divanəsindən gözəl, xeyirxah insana, adil, müdrik hökmdara çevirir. Qədim dövr klassik ədəbiyyatımızın ən yaxşı tədqiqatçılarından olan H.Araslının sözləri ilə desək: “Nizami ədalət haqqındakı mütərəqqi görüşlərini əsərin əsas mövzusu olan məhəbbətlə məharətlə əlaqələndirmişdir. Xosrovu mə'nən ucaldan, onun alicənab təbiətli bir insan olmasına kömək edən məhəbbət həm də onu ədalətli bir şah səviyyəsinə qədər yüksəltdir. Əsərin sonlarına yaxın oxucu onu elmi məclis-

lərdə, bilicilərin əhatəsində, elmə, fəlsəfəyə dair mübahisələrdə iştirak edən görür. Nizami Şirinin diliylə Xosrova ədalət dərsi verən zaman da sanki dövrünün ixtiyar sahiblərinə üz tutur, onları ədalətə, düzlüyə, elmə çağırır”:¹

Bəd duadan saqın, mehriban danış,
Pusquda durmasın yolunda qarğış...
Şahların əlində çox ayna, baxsan,
Qırılıb getmişdir məzlum ahından...
Dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil,
Rəiyyət bəsləmək çox yaxşıdır, bil.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 319)

Ömrün son günlərində Xosrovun keçirdiyi həyat tərzi, əqlimə'nəvi təkamül, gördüyü xeyirxah işlər göstərir ki, axırda o da bir insan, bir aşiq kimi Fərhadla, Şirinlə birləşir, eşq aləmində onlarla eyni mövqedə dayanır, onlar kimi böyük cəfəkeşə, əsl məhəbbət qəhrəmanına çevrilir. Poema Xosrov və Şirinin ölümü ilə tamamlanır, çox ibrətamiz, faciəvi bir sonluqla bitir.

Xosrov xaincəsinə qətlə yetirildikdən sonra Şirin də həyatla vidalaşır, özünü məhv edir. Çünki sevgini, məhəbbəti öz varlığının əsası, həyat, səadət və xoşbəxtlik rəmzi hesab edən Şirin kimi fədakar insanlar öz sevgililərini, ürək sirdaşlarını itirdikdən sonra yaşaya bilməzlər. Nizami Şirinin sədaqətini, böyük, ülvi məhəbbətini, qəhrəmanlıq səviyyəsinə qalxan fədakarlığını, mərdanə ölümünü belə alqışlayır:

Qovuşdu tənə tən, yetdi cana can,
Aradan yox oldu işgəncə, hicran...
Alqış bu ölümə, əhsən Şirinə!
Öldürən Şirinə, ölən Şirinə!
Məhəbbət yolunda ölüm budur, bax,
Bu sevgini dünya unutmayacaq!

1. H.Araslı. “Ölməz məhəbbət dastanı” (“Xosrov və Şirin” poemasına müqəddimə), Bakı, 1982, səh. 8.

Əsrlər boyu öz bədii-estetik tə'sirini, poetik gözəlliyini itirməyən "Xosrov və Şirin" adi sevgi dastanı deyildir, eşqin, məhəbbətin qüdrətini, idraki-fəlsəfi mə'nasını açıb göstərən, böyük tərbiyəvi, estetik əhəmiyyətə, dərin bəşəri məzmununa malik ölməz sənət abidəsidir, hikmətlə dolu xəzinədir. Nizami özünün eşq, məhəbbət haqqındakı əxlaqi-etik, fəlsəfi fikirlərini üçüncü poeması olan "Leyli və Məcnun"da tamamilə yeni bir aspektdə davam və inkişaf etdirmişdir.

"LEYLİ VƏ MƏCNUN"

*Məcnuna bənzəsən insanlıqda sən,
Dünyada nə qüssə, nə dərd çəkərsən...
Bu eşq dəliliyədən törəməmişdir,
Dünyaya dərs olan nadir bir işdir.*

NİZAMİ

Nizaminin "Xosrov və Şirin" kimi ölməz məhəbbət dastanını yaratdıqdan sonra yenidən bu mövzuya müraciət etməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. "Leyli və Məcnun" poemasında şairin məhəbbət konsepsiyası xüsusi yer tutur və o, dərin ictimai-əxlaqi mə'na, bəşəri məzmun kəsb edərək bütöv, kamil fəlsəfi sistem səviyyəsinə qalxır. Əsərdə təkcə mövzu, onun bədii həlli, təsvir olunan ictimai fon, hadisələr, obrazlar sistemi deyil, həm də məhəbbət anlayışına münasibət, bütünlükdə estetik qayə və ideal yeni, orijinaldır.

Mə'lumdur ki, "Xosrov və Şirin"də məhəbbət əsasən tərbiyəvi funksiya daşıyır, insanı mə'nən dəyişdirən, aliləşdirən, nəcib əməllərə çağıran əxlaqi-didaktik bir qüvvə kimi təqdim olunur. "Leyli və Məcnun"da isə şair bu anlayışa tamamilə başqa bir mövqeydən yanaşır, onu daha çox daxili təkamül, əqli-mə'nəvi kamillik yolu, şəxsi ləyaqət, müstəqillik, azadlıq uğrunda mübarizə vasitəsi, yüksək dəyanət, fədakarlıq, paklıq nümunəsi kimi təsvir və tərənnüm edir.

"Leyli və Məcnun" ölməz və ülvi məhəbbət dastanı olmaqla yanaşı, həm də dünya ədəbiyyatı tarixində az-az yaranan nadir sənət incilərindən biridir. "Nizami dühası ərəb xalqının qiymətli folklor nümunəsini bədii təfəkkürün zirvəsinə qaldırmışdır. Onun dastanı böyük bədii-fəlsəfi keyfiyyətlərinə görə Şərqi poeziyasının və bütün dünya ədəbiyyatının müstəsna dərəcədə po-

pulyar əsəridir. O, orta əsrlərdə dövlətlərin və ölkələrin sərhədlərini aşaraq, dünyanın çox yerlərinə yayılmış, çox yerdə əks-səda doğurmuş, qiymətsiz sənət abidələrindəndir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün kamil bədii nümunələr kimi “Leyli və Məcnun” da oxunduqca, tədqiq olunduqca insanlarda yeni-yeni fikirlər, hisslər oyadır. Hər kəs onun fikri-bədii keyfiyyətlərindən bir qisminə aludə olur, hər adam öz zövqünə, təhsil və tərbiyəsinə görə gözəl bir cəhətdən ləzzət alır, öz idrakını zənginləşdirir. Əlbəttə, bir qayda olaraq, onun yaratdığı fikirlər və hisslər işıqlıdır, nəcibdir, təmizdir, insanı ucaldır”.¹

Eyni zamanda Nizami bu poemada eşq, məhəbbət anlayışı ilə bağlı ictimai-fəlsəfi görüşlərini daha yüksək bir mərhələyə qaldırmış, özünün e'tiraf etdiyi kimi: “min eşq kitabından yüksək və təzə” bir əsər yazmış, onu yeni məzmun və mə'na çalarları ilə zənginləşdirmişdir. Əslində “Leyli və Məcnun” mahiyyət e'tibarilə qəm, kədər, zillət, ağır iztirablar üstündə köklənmiş, oxucunu “bundan pərişan olsa da, canı varsa, eşqə can verməyə” çağıran bir əsərdir. Lakin bu kədər, möhnət pak, nurlu eşq anlayışından, bəşəri nicat yolu olan ilahi məhəbbətdən yoxulduğu üçün müqəddəs bir duyğudur, yüksək mə'nəvi borcdur. İnsanı ucaldan, daxili təkamülə, əbədi səadətə qovuşduran, nəticə e'tibarı ilə ali mərama xidmət edən bir qüvvədir, əsl həyat dərsi, kamil idrak yoludur.

Nizami eşqin, məhəbbətin yüksək insani-bəşəri məzmununu, ilahi qüdrətini açmaq, onu bədii-estetik cəhətdən əsaslandırmaq üçün bizə hər şeydən əvvəl, bu məhəbbətin böyük təmsilçiləri, cəfakeşləri olan Məcnun və Leyli obrazlarını təqdim edir, onların ibrətamiz həyatlarından, nakam talelərindən söhbət açır. Əsərdə təsvir olunan bütün hadisələr də məhz bu iki obrazın ətrafında cərəyan edir və onların faciəli ölümü ilə başa çatır.

“Leyli və Məcnun” poemasında irəli sürülən məhəbbət fə-

1. M.İbrahimov. “Günəş kimi parlaq” (“Leyli və Məcnun” poemasına müqəddimə), Bakı, 1982, səh. 6-7.

səfəsinin və bütünlükdə onun ifadə etdiyi ictimai-estetik idealın mərkəzində, heç şübhəsiz, bu idealın əsas daşıyıcısı və aparıcısı olan Məcnun obrazı dayanır. Kimdir Məcnun? Bu suala tam və ətraflı cavab verməmişdən əvvəl, gəlin Nizaminin özünü dinləyək:

Məcnunu sərsəri zənn etmə ki, sən,
Deyildi gördüyün divanələrdən.
Oruclu, namazlı, nurlu bir çıraq,
Əqli yad deyildi ədəbdən uzaq,
Vaxtının ən böyük bir alimiydi,
Aləmi şərh edən Loğman kimiydi.
Gizli mə'nalara o yol açardı,
Qəlbində göylərin min sirri vardı.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 231)

Məcnun belə yüksək əqli-mə'nəvi keyfiyyətləri hardan və necə əxz etmişdir? Hansı ictimai-əxlaqi dəyərlərin, daxili təkamülün, tərbiyənin hesabına qazanmışdır? O, belə bir dərsi, təlimi hansı məktəbdə almışdır? Onun əsas müəllimi, ustadı kim olmuşdur? Gəlin məsələyə daha yaxşı aydınlıq gətirmək üçün indi də Məcnunun özünü dinləyək:

Eşqlə yaşayır cahanda səsım,
Eşqsiz aləmdə batar nəfəsım.
Eşqdən yoğrulmuş ruhum, bədənim,
Eşqsiz bir günüm olmasın mənim.

(“Leyli və Məcnun, səh. 97)

“Eşqdən yoğrulmuş ruhum, bədənim” e'tirafı göstərir ki, Məcnun hər şeydən əvvəl aşıqdır, böyük eşq cəfakeşidir. Bu ali keyfiyyət cəda təkcə sonradan yaranmayıb, həm də fitridir, əzəlidir. O, “insanlığ elmində hünəri bol olan”, ağılı zəkası ilə “dünyaları heyrotə salan”, “kasıbların, fəqirlərin pənahı” kimi tanınan, nəcib, səxavətli bir ailənin övladıdır. Eşq, məhəbbət adla-

nan müqəddəs, ülvi bir fəzilətin işığından, nurundan mayalana-
raq dünyaya gəlmişdir. Bu nur, işıq onun varlığının ilkin əsası,
əzəli xassəsi, tükənməz qüvvət mənbəyi, əbədi yol yoldaşı ol-
muşdur. Sonradan əxz etdiyi yüksək insani keyfiyyətlər Məcnu-
nun varlığına həm də əmduyi süddən keçmişdir. O, hələ beşik-
dəyken süd içində bal kimi böyüyür, on dörd gecəlik ay kimi ət-
rafına işıq saçır, gecəni gündüzə döndərən “gövhər üzlü bir si-
fət” sahibi kimi hamının sevimlisinə, əzizinə çevrilir:

Zəmanə me'riban dayələr kimi,
Məhəbbət südüylə onu bəslədi.
Onun dodağına hər damla süddən
Bir vəfa kəlməsi yazıldı bilsən!
Verilən mayədən körpəcik doydu,
Köksünə bir dostluq ürəyi qondu...
Güldü bir yaşında gözəl camalı,
Camala can verdi onun kamalı.
Suardı körpəni eşqin əlləri,
Üzündə parladi sevda gövhəri.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 77-78)

Beləliklə, Məcnun dünyaya gözünü açandan böyük ülfətlə,
qayğıyla bələnir, məhəbbət südü ilə cismində, varlığında
dostluq, vəfa, sevda gövhəri mayalanır, gözəllik və kamal vəh-
dətə qovuşur, vahid anlayışa çevrilir. Belə bir mühitdə böyüdü-
yünə görə onun ruhuna, qanına hopmuş, köksündə əbədi yuva
salmış eşq, məhəbbət hissi, sevda cövhəri hələ çox cavan ikən
bütün qüdrəti, əzəməti ilə üzə çıxır, aşib-daşmağa, tüğyan etmə-
yə başlayır. O, məktəbdə Leyli ilə qarşılaşdıqdan sonra hələ
mə'nasını özü də tam dərk etmədiyi odlu, alovlu bir sevdaya dü-
şür. Onun qəlbində bəslədiyi eşq, məhəbbət Leylinin sifətində,
pak, təmiz vücudunda təcəlla tapır, əbədi, sönməz işıq, nur
mənbəyinə dönür. O, artıq başa düşür ki, daha heç vaxt bu işı-
ğın, nurun tə'sirindən, cazibəsindən kənara çıxma bilməyəcəkdir.

Elə bu vaxtdan Leyli onun üçün müqəddəs bir varlığa, qibləga-
ha, səcdəgaha, “qəlbinə nurlandıran şama”, daim yoluna işıq sa-
çan “dünyalar gözəli Günəşə”, əməl ulduzuna, özünün dediyi
kimi, “həm dərdinə, həm də dərmanına” çevrilir. Daha doğrusu,
Məcnunla Leylinin varlığı həmişəlik vahidləşir, iki canda bir
qəlb, bir ürək döyünməyə, çırpınmağa başlayır:

Qeys onu gördükdə heyrətdə qaldı,
Ona könül verdi, könlünü aldı.
Qeysin bu sevgisi qızı oyatdı,
Könüldən könülə sevgi boy atdı.
İçdilər ilk eşqin piyaləsini,
İki can bir qəlbin duydu səsini.
Onları məst etdi ilk eşqin dadı,
Onları bir yerə sevda bağladı.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 79)

Məcnunun cəfakeş aşiq, əvəzsiz bir eşq fədaisi, “qəlbində
göylərin min sirrini gəzdirən”, “gizli mə'nalara yol açan”, “vax-
tının ən böyük alimi”, “aləmi şərh edən loğmanı kimi” formalaş-
ma prosesi də bu vaxtdan başlanır. O, eşq adlı ali, müqəddəs bir
məktəbin daimi müdaviminə çevrilir. Məhz bu məktəbdə aldığı
dərsin, tərbiyənin nəticəsində dövrünün, mövcud feodal adət-
ən'ənələrinin fəvqündə dayanan bütöv bir xarakter, kamil şəx-
siyyət, böyük əzabkeş, əsl faciə qəhrəmanı səviyyəsinə qalxır.
Nizami həm Məcnunun, həm də Leylinin həyatını, mə'nəvi alə-
mini dəyişdirən təkamül prosesinin nə vaxtdan və hansı amillər-
in tə'siri altında baş verdiyini təsvir edərkən yazırdı:

Yoldaşlar elm alıb, dərs oxuyurdu,
Onlar da eşq adlı elmi duyurdu.
Yoldaşlar lügətdən söz axtarırdı,
Onların başqa bir lügəti vardı...
Yoldaşlar elm üçün kitab açardı
Onlar da eşqdən söhbət açardı.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 80)

Məcnunun ona həm şərəf, şöhrət, həm də ağır müsibətlər gətirən ibrətamiz həyat yolu da buradan başlanır. Leyliyə olan məhəbbəti aşkar olan kimi o, mövcud cəmiyyətlə, onun sərt, ədalətsiz, qeyri-insani qanun və tələbləri ilə üz-üzə dayanmalı olur. O, tezliklə yüksək ad-san, imtiyaz sahibi olan bir nəslin yeganə övladı, hamının sevimsisi olduğuna baxmayaraq, bu cəmiyyətin yad, ögey bir övladına çevrilir, başqaları kimi yaşamaq, düşünmək istəmədiyi üçün saysız-hesabsız tə'nələrə, yersiz təzyiqlərə mə'ruz qalır. Zəmanə onu "barmaqla göstərməyə", "eşqdən xəbərsiz adamlar Məcnun deyə çağırmağa" başlayırlar. O, istər-istəməz əsl adını dəyişmək, bütün ömrü boyu Məcnun (eşq divanəsi, dəli) ləqəbini üstündə gəzdirmək məcburiyyətində qalır.

Mə'lum olur ki, Məcnunun pak, təmiz arzu və idealları ilə yaşadığı cəmiyyətin qayda-qanunları, əxlaq normaları arasında böyük təzad, uçurum vardır. O, bir fərd, bütöv şəxsiyyət, öz əqidə və əməlinə sadıq bir insan kimi içərisində yaşadığı mühitdən yüksəkdə dayanır. Məcnun zəmanəsinin insan idrakını, mə'nəviyyatını buxovlayan, əzən qanun və tələbləri çərçivəsinə sığmadığı üçün onun fəvqünə qalxır. O, şüurlu şəkildə feodal dünyasının, mövcud ictimai rə'yin hüdudlarını keçir, onun əsrlər boyu qoruduğu, müqəddəs saydığı əxlaq və davranış normalarını pozur, eşq, məhəbbət anlayışı ilə bağlı bütün qadağaları rədd edir, insanın mənliyini, müstəqilliyini əlindən alan, nəcib, ülvi hissləri boğan, əsarətdə saxlayan zəncirləri qırır, dağıdır. Məcnun üçün yaşadığı mühit mə'nəvi məhbəsə çevrilir. O, bu məhbəsdən çıxmaq üçün gecə-gündüz çırpınır, üsyan edir:

Cırdı köynəyini, lüt qaldı bədən
Dedi ki: Ölmüşə nə lazım kəfən?
Bu iki aləmə sığmayan bir kəs
Bir can köynəyinə yerləşə bilməz...
Geymini yırtaraq tikdi bir kəfən,
Qırıb zəncirini çıxdı məhbəsdən.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 91)

Bununla da Məcnun o dövr üçün böyük cəsarət tələb edən, hamını heyrətdə qoyan bir hünər, qəhrəmanlıq nümunəsi göstərir. Heç kimdən çəkinmədən, qorxmadan Leylini sevdiyini, eşq, məhəbbət cəfəqəsinə çevrildiyini bütün aləmə bəyan edir, bu yoldan heç vaxt dönməyəcəyini, “o yarın quludur bütün varlığım, ona can verməkdir bəxtiyarlığım” deyir. Məcnun eşqə düşdüyünü, aşıqlıyını açıq-aşkar e'tiraf etməklə kifayətlənmir. “Bu məhəbbətin varlığına südlə keçdiyini”, “ölüncə canından, ürəyindən çıxmayacağını”, ona “əbədi şöhrət, bəxtiyarlıq” gətirdiyini söyləyir, onu gah bir sərxoş, divanə, gah da “bir büt-pərəst aşiq” adlandıranlarla razılaşmır, bunun hikmətdən gələn bir sirr, mö'cüzə olduğunu bildirir. O, bütün qadağalara, hədə-qorxulara baxmayaraq, vüsal həsrəti ilə yaşayır, sevgilisini görmək üçün müxtəlif yollar, bəhanələr axtarır, Leylini də bu yolda fəal olmağa, hərəkətə gəlməyə çağırır, “bir kömək əli ver, işsiz oturma, əllərin qoynunda bir küncdə durma”, “sənin vüsalına yetməyir ünüm, lakin ümidinlə yaşayır hər günüm” deyir.

Ürəyinə, bütün varlığına hakim kəsilmiş məhəbbətin gücünə, qadirliyinə inanan Məcnun heç vaxt inadından dönmür. Onu bu yoldan çəkəndirməyə çalışan ata-anasının, qohumlarının nəsihətlərini, tövsiyələrini qətiyyətlə rədd edir və hamıya öz işi, əməli ilə sübut edir ki, saf, təmiz hisslərdən bəstələnmiş, mayası ilahi nurdan yoğrulmuş eşq, məhəbbət sarsılmazdır, dünyanın bütün ne'mətlərindən ali, yüksəkdir. Onu heç bir qüvvə dəyişdirməyə, əvəz etməyə qadir deyildir, çünki “həqiqi məhəbbət bir məhəbbətdir”, onun “ilki də, sonu da əbədiyyətdir”. Nizami də qəhrəmanın bu dəyanətini dönə-dönə alqışlayır və onun hərəkətlərinə mə'nəvi-əxlaqi cəhətdən haqq qazandıraraq yazırdı:

Sevda xəstəsiydi bu aşiq artıq,
Dillər dastanıydı bu fədakarlıq.
Nəsihət verdilər, əməl etmədi,
Əfsanə dedilər o eşitmədi.

Nəsihət versə də çoxlu mənfəət,
Eşqin meydanında nədir nəsihət?

(“Leyli və Məcnun”, səh. 87)

Sevgi yolunda ölüm-dirim mücadiləsinə qalxmış Məcnun “eşqin meydanında” təkdir. İçərisində yaşadığı mühit onun keçirdiyi böyük, ulvi hisslərin paklığını, müqəddəsliyini, ilahi məzmunu malik olduğunu duymağa, dərk etməyə qadir deyildir. Məcnunun başına gələn saysız-hesabsız müsibətlərin, bələlərin kökü, mənbəyi də bundadır. Əslində onun faciəsi aqlının, idrakının faciəsidir. Çünki mövcud cəmiyyət, həyat tərzini müstəqil düşünen, onun qanunlarından kənara çıxan fərd, şəxsiyyət anlayışını qəbul etmədi, nəyin ki, qəbul etmir, hətta belə fərdləri əzir, məhv edirdi. Feodal əxlaqının mahiyyətindən doğan, bütünlükdə insanın azadlığına, hüquq və ləyaqətinə qarşı çevrilmiş belə bir düşüncə tərzini, şübhəsiz, təkcə şəxsiyyətin deyil, həm də onun mənsub olduğu cəmiyyətin, ictimai mühitin faciəsi idi.

Qarşısına çıxan saysız-hesabsız çətinliklərə baxmayaraq, Məcnun uzun müddət ümidlə yaşayır, onu əhatə edən adamlardan, xüsusilə doğmalarından mə'nəvi yardım, kömək gözləyir. O, cəmiyyətlə əlaqələrini tamam kəsmək, elindən-obasından, vətənindən ayrılmaq, didərgin düşmək istəmir. Ancaq sert və amansız zəmanə onun bütün arzularını, ümidlərini alt-üst edir. Bunu gören Məcnun artıq haqsızlığa, zülmə dözə bilmir, onu doğma yurdundan daş-qalaq etmək, didərgin salmaq istəyənlərə qarşı bütün varlığı ilə üsyan edir, fəryad qopardır:

Ey mənim dərdimi anlamayanlar,
Yolumdan çəkilin, nə işiniz var?
Bəsdir bu zülmünüz, halıma baxın,
Məni öz dərdimlə azad buraxın!
Qovmayın məni siz ana vətəndən,
Onsuz da, qaçmağa atlanmışam mən.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 93)

Zaman keçdikcə Məcnunun məhəbbəti kamilləşir, xüsusi mə'nə və məzmun çalarları kəsb edir, yeni, daha yüksək bir mərhələyə qalxır. Qarşılıqlı razılıq yolu ilə Məcnunla Leylini bir-birinə qovuşdurmaq ümidini həmişəlik itirən, töhmətin, öyüd-nəsihətin heç bir fayda vermədiyini gören ata çarəsiz bir dərddə mübtəla olmuş oğlunu qəbilə ağsaqqallarının məsləhəti ilə Kə'bə ziyarətinə aparmaq qərarına gəlir. O, belə düşünür ki, “bütün yer üzünün pənahı, yerin də, göyün də qibləgahı” olan Kə'bə onun nakam övladına nicat qapısı açacaq, şəfə verəcək.

Buna görə də ata müqəddəs ocağın girəcəyində ayaq saxlayır, oğlunu xüsusi mehribanlıqla qucaqlayıb öpür və onu başa salır ki, Kə'bə “oyun-oyuncaq yeri deyil”. Ona görə də burada özünü ləyaqətlə aparsın, ədəblə içəri keçib Allahın dərğahında əl açsın, müqəddəs Kə'bənin zəncirindən yapışıb xüsusi təmənnə etsin və desin ki: “Böyük Tanrı, rəhm elə, məni öz himayənə al, məni doğru yola sal, bu hərzəlikdən canımı azad eylə, bu eşqdən qəlbimi döndər, mən eşq əsiriyəm, bu bələdan məni qurtar”. Eşq sözünü eşidəndə Məcnun əvvəlcə ilan kimi qıvrılır, ağlayır, gülür, sonra da yerindən sıçrayıb Kə'bənin halqasına əl atır:

Halqanı öpərək, dedi: Ey Allah!
Mən də bir qapının halqasıyam, ah!...
Mənə deyirlər ki, gəl eşqi burax,
Bu dost məsləhəti deyildir ancaq...
Eşqsiz bir ürək heçliyə varsın,
Onu qəm selləri yuyub aparsın.
Qoy eşqim ucalıb namüdar olsun,
Mən özüm ölsəm də eşqim var olsun.
Eşqin günəşindən ayırma məni,
Silmə gözlərimdən sən bu sürməni...
Bu eşq aləmində ürək düz olsun,
Eşqim yaşadığıca birə yüz olsun!

(“Leyli və Məcnun”, səh. 98)

Daxili gərginliyin və yüksək insani duyğuların məhsulu olan bu monoloq bir tərəfdən Məcnunun gələcək taleyini, məhəbbət anlayışı ilə bağlı məramını açıb göstərir, digər tərəfdən atası və onunla birlikdə Kə'bəyə gəlmiş ağsaqqalları heyətdə qoyur, sarsıdır. Onlar başa düşürlər ki, Məcnunun məhəbbəti adi ehtiras, çılğınlıq deyil, Allahın hüsurunda qəbul olunan, ulu göylərin təsdiq etdiyi yüksək ilahi məhəbbətdir. Bu məhəbbət müqəddəs Kə'bə tərəfindən də razılıqla qarşılandı və ona əbədi xeyir-dua verildi.

Kə'bə görüşündən sonra Məcnun da öz daxilində yeni bir təkan, mə'nəvi coşğunluq, ilahi güc, qüvvə hiss edir. O, qəti əmin olur ki, Tanrı onun qəlbini əbədi sönməz bir işıqla, məhəbbət nuru ilə doldurmuşdur. Məhəbbət onun üçün idrak və kamillik vasitəsi, ülvyyətdə gedən uğurlu bir yoldur. Bu yol nə qədər çətin, əzablı, daşlı-kəsəkli olsa da, o, daha heç vaxt geri qayıdarməz. Nizami qəhrəmanının varlığında, daxili aləmində baş verən bu böyük intibahı, mə'nəvi-əxlaqi təkamülü alqışlayır, "Məcnun məhəbbətlə yetdi kamala" deyir. Beləliklə, biz artıq Məcnunun simasında adi aşıq, eşq cəfakeşi ilə deyil, bu eşqin atəşində saflaşmış, mübariz xarakterə, yüksək əqidə, əməl sahibinə çevrilmiş kamil bir şəxsiyyətlə qarşılaşırıq.

Buradan həmçinin aydın olur ki, məhəbbət tək cə daxili intibah, kamillik vasitəsi deyil, eyni zamanda azadlıq və müstəqilliklə bağlı bir anlayışdır, əsl cəsarət, dəyanət nümunəsi, sahibinə əbədi paklıq, ölməzlik bəxş edən bir məziyyətdir. Kim məhəbbətin gücünü, qüdrətini dərk etsə, o, hər cür qorxudan yüksəyə qalxır, mə'nəvi əsarəti həmişəlik rədd edir. Ancaq kamil və qorxmaz insan öz hüququnu, ləyaqətini, mə'nəvi müstəqilliyini qorumağa, azadlığın necə əvəzsiz bir ne'mət olduğunu dərk etməyə qadirdir. Kamillik və azadlıq - Məcnun da, Leyli də belə ali keyfiyyətlərə ancaq məhəbbətin gücü ilə nail olur. Məhz eşq, məhəbbət onları dünya ədəbiyyatının ölməz qəhrəmanları, böyük cəfakeşləri səviyyəsinə qaldırır.

Kə'bə ziyarətindən sonra Məcnunu ilahi məhəbbətə aparan

yolun birinci mərhələsi başa çatır. O, artıq dünya malından, var-dövlətdən, şan-şöhrətdən, bütün hüquqi imtiyazlardan, daha doğrusu, maddi aləmlə bağlı məhəbbətdən imtina edir, cəmiyyətdən həmişəlik üz döndərir, kimsəsiz səharaya sığınır. Həyat eşqini, dünya ne'mətlərinin insana bəxş etdiyi zövqü, ləzzəti tamamilə kənara ataraq, bütün diqqətini sifətində ilahi məhəbbətin təcəllisini tapdığı Leylinin üzərində cəmləşdirir, gecə-gündüz ancaq onun varlığı ilə təsəlli tapır, xəyalı ilə yaşayır, nəfəs alır. Poemada deyildiyi kimi:

Ondan nə iz vardı, nə də yadigar,
Bütün ailəsi qalmışdı ağlar.
Eşqin halqasını qulağa taxan,
Dünyanın işinə biganə baxan
Bir xəzinə kimi küncdə qalaraq,
Nə səs eşidirdi, nə də ki, soraq.
Belə bir ovlaqda o Məcnun yazıq
Yolun tozuna da qanedi artıq.

("Leyli və Məcnun", səh. 100)

Məcnunun "bir xəzinə kimi küncdə qalmasının", "dünyanın işinə biganə baxmasının" əsas səbəb və motivləri onunla atası arasında olan söhbətlərdə daha yaxşı üzə çıxır, aydınlaşır. Oğlunun həyatı üçün böyük təhlükə yarandığını eşidən ata təşvişə düşür, çətinliklə də olsa, onu axtarıb səhrada tapır. Yeganə övladının, ciyərparəsinin şam kimi əridiyini, tək, kimsəsiz, əzab-əziyyət içində yaşadığını "nalədən başqa həmdəmi, kölgəsinədən başqa mərhəmi olmadığını", "xəyaldan asılmış çöpə bənzədiyini" gören atanın ürəyi qana dönür, daxilən sarsılır, dərin iztirab hissləri keçirir. O, artıq "eşqdən məst olmuş", "nə dünyanı, nə də insanı" tanımaq istəməyən oğlunu müxtəlif yollarla düşdüyü bələdan xilas etməyə, müdrik nəsihətləri ilə yola gətirməyə, "canımsan, canımdan daha əzizsən, evə dön, evimin işi-ğışın sən" kimi məhəbbət dolu ifadələrlə dilə tutmağa çalışır:

Heç aşıq sən kimi bədbəxt olmamış,
Bu qədər dərd çəkib darda qalmamış,
Neçin yorulmadın, usanmadın sən
Düşmən tə'nəsindən, qəm qəfəsindən?
Qəlbin doymadımı bu məzəmmətdən?
Neçin dirilmədin bu qiyamətdən?
Oğul, bu sevdanı bir dəfə unut,
Özünə rəhm elə, hörmətimi tut.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 103)

- deyə onu qəflət yuxusundan oyatmağa, “arzusuz arzupe-rəstlikdən” əl çəkməyə çağırır. Dediylə sözlərin Məcnuna tə'sir etmədiyini gören ata daha ciddi vasitələrə əl atır. Əgər oğlu eşq aləmində alışıb yanırsa, xanımını dağılan, ciyəri külə dönən onun özü olduğunu bildirir. Ona ata-ana, el-oba, varisi olduğu qəbilə qarşısındakı borclarını xatırladır. Evə qayıtmağı, nəsilədən gələn səlahiyyətlərinə, qanuni imtiyazlarına sahib durması tövsiyə edir, hakimiyyətin, var-dövlətin bütün dərdrəli həll etməyə, müşkül məsələləri açmağa qadir olduğunu söyləyir:

Oğul, səadət qapısını aç,
Ayağı sürüşkən taleyindən qaç.
Çalış, əllərindən çıxmasın dövlət,
Dövlətlə yaranır bütün səadət.
Dövlət, düyünləri açandır bir-bir,
Şahlıq üzüyünün füzuzəsidir.
Dünya qapısının açarı hər an
Dövlətin içində saxlanır inan!

(“Leyli və Məcnun”, səh. 104)

Oğlunun maddi dünyaya, hakimiyyətə, var-dövlətə tam e'tinasız yanaşdığını gören ata insanlıqdan, zamanın gərdisindən, bəşəri qanunlardan söhbət açır. Onu başa salmağa çalışır ki, belə ağır zillət içində sən daş, dəmir də olsan çürüyüb məhv ola-

caqsan. Göz görə-görə özünə qəsd etməyin mə'nası yoxdur. Ən çətin, çarəsiz anlarda belə ümidlə yaşamaq lazımdır. Zamanın hökmünü, gərdisini bilmək olmaz. Çünki “hər ümitsiz işin bir ümid yeri, hər qaranlıq gecənin bir al səhəri” olduğu kimi “hər çəkilən dərdin də bir sonu var”. Bu gün özünə bağlı olan səadət, vüsəl qapısı sabah açıla bilər.

Ata daha əvvəlki kimi oğluna “başqa bir işin ucundan tut, bu sevdə işini bilmərrə unut” demir. Bilir ki, daha bunun heç bir faydası yoxdur. Ona görə də oğluna yalvarır ki, “arzuların puç olsa da, heç olmasa özünə xəyalla təsəlli ver”. Aqıl adamlar, dilək sahibləri “yalan da, doğru da olsa” həmişə arzu ilə yaşayıb, arzu ilə təsəlli tapıblar.

Digər tərəfdən insan hər yerdə insandır. O, evsiz-eşiksiz, vətənsiz yaşaya bilməz. “Ana yurdunda it olub yaşamaq, qürbətə vətənsiz ölməkdən” min dəfə üstün və şərəflidir. Əldən-ayaqdan düşməmiş oğlunu yurdunda, ocağının başında görmək arzu ilə yaşayan ata bu həqiqəti dönə-dönə təkrar edərək deyir:

Söz yox ki, ucadır insanlıq səndə,
Lakin it də yaşar, ölər vətəndə.
Əgər insansansa, insanlığı sev,
Bir div olsan belə, anla ki, hər dev
Bir insan şəklinə görünmək istər,
Divdənsə dərs alıb adamlıq göstər.
Ah, oğul, insansan, şərəflisən sən,
Özünü divlərə tayını edirsən?

(“Leyli və Məcnun”, səh. 166)

Atası ilə olan söhbətlərdən aydın olur ki, Məcnun adi eşq divanəsi deyildir. Onun vücudu əriyib çöpə dönsə də, bir dəri, bir sümüyə çevrilsə də, ağılı, idrakı yerindədir, ayıqdır. O, nə etdiyini, onu gələcəkdə nə gözlədiyini, nəyin naminə özünü qurban verdiyini, tutduğu əzablı yolun necə başa çatacağını yaxşı bilir, bütün ağırlığı ilə dərk edir. Onun məhəbbəti ülvyyətdən yoğru-

lub, paklığın, yüksək insani ülfətin, kamilliyin nişanəsidir, ideal, qayəyə, mübarizə vasitəsinə çevrilmiş, dərk olunmuş bir məhəbbətdir. Adi münasibətlərdən, cari qayğılardan, tək-tək fərdlərin istək və iradəsindən çox-çox yüksəkdə dayanan bir anlayışdır. Bəşəriyyəti heyrətə salan, “mərdlərə diz çökdürən”, “fili piyada qoyan” ilahi bir qüvvədir. Belə bir eşqin, məhəbbətin daşıyıcısı olan insan sarsılmazdır, əyilməzdir, hər cür qorxudan, mütlükdən azad, uzaqdır:

Demə məhəbbətə qılıncdan iti,
Ürəkdir yaradan bu məhəbbəti.
Eşqin qılıncından qorxmaz ki, heç kəs,
Aşiqin başından qılınc əskilməz.
Aşiq olan kimsə canından qorxmaz,
Cananını sevən cahandan qorxmaz.
Bir baş verilməsə canana qurban,
Qılınca və testə layiqdir inan.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 107)

Məcnun səhraya elə-belə, sadəcə cəmiyyətdən küsdüyü üçün getməmişdir. O, belə çətin, əzablı addımı ona görə atmışdır ki, öz mə'nəvi aləmi ilə tək qalsın, dərdləri, qaygıları ilə üz-üzə otursun, baş-başa yaşasın, məhəbbət dünyasına, bakirə hisslərinə, duyğularına heç kim müdaxilə etməsin, onun ixtiyarını, hüququnu əlindən almasın. Başqa arzularından, maddi aləmlə bağlı ehtiraslardan, dünyəvi qayğılardan həmişəlik xilas olsun.

Məcnun ona evə qayıdıb var-dövlətə, hakimiyyətə sahib durmağı təklif edən atasını başa salır ki, onun yolu, məramı, taledən gələn qisməti tamamilə başqadır. O, eşq aşığıdır. Elə buna görə də onun ayrı bir təmənnaya ehtiyacı yoxdur. Əslində o, dünyanın ən varlı, ən xoşbəxt adamıdır. Onun məhəbbət kimi zəngin, tükənməz xəzinəsi var, o, aləmin ən böyük hakimi, sultanıdır. Onun məhəbbət adlı geniş, əlvan bir mə'nəvi dünyası vardır,

məhəbbət adlı qiymətli, sarsılmaz taxt-tacı var. O, belə bir əbədi səltənəti, taxt-tacı, qiymətli xəzinəni müvəqqəti, keçici var-dövlətə, ağılığa, hakimiyyət ehtirasına heç vaxt dəyişmək, onu başqa bir ne'mətlə əvəz etmək fikrində deyil:

Mənə ağıl dərsi oxumaqla sən,
Nə üçün eşqimin üstə gülürsən.
Məhəbbət xəznəsi könlümçün inan,
Bir qara pula da dəyməz bu cahan!...
Ayrıldım dünyanın ne'mətlərindən,
Çöllərin otuyla keçinirəm mən.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 168)

Məcnun içərisində yaşadığı cəmiyyəti şüurlu şəkildə, müəyyən qayə, məqsəd naminə tərk etmişdir. Çünki bu yeni məkanda - səhrada o azaddır, sərbəstdir. Tərk etdiyi mühitdən fərqli olaraq burada heç kim onu “Cünun” deyər barmaqla göstərmir, lə'nətləmir, eşq divanəsi adlandıraraq daş-qalaq etmir, ölümlə hədələmir. Qoynuna sığındığı səhrada yaşamaq nə qədər çətin, məşəqqətli olsa da, heç olmasa burada ibtidai bərabərlik hökm sürür, onun sakinləri hər cür riyadan, xəbislikdən, fitnə-fəsadından, fiziki-mə'nəvi zülmədən uzaqdır. Təbiət elə bir anadır ki, o, heç kimdən öz səxavətini, payını əsirgəmir. Onların arasında ögey-döğməliq salmır, şaha da, gədəya da eyni gözlə baxır, qayğı və mərhəmət göstərir. İnsanın azadlığını, müstəqilliyini əlindən alan, məhdudlaşdıran qadağalar, təzyiqlər onun öz əməllərinin nəticəsidir. Belə xüsusiyyətlər maddi aləmə, təbiətin əzəli və əbədi qanunlarına ziddir, yaddır.

Məcnun ədalətsiz, saxta, qondarma qanunlar üzərində qurulmuş insan cəmiyyətini rədd etsə də, insanlığın özünü tərk etməmişdir, onun ilahi mə'nasını itirməmişdir. Əksinə, o, səhraya sığınarkən öz əslinə, təbii varlığına, əzəli paklığına qayıtmışdır. Elə buna görə də o, azadlığı yolunda hər cür əzab-əziyyətə dözməyi, səhrada vəhşilər içində yaşayıb ölməyi ləyaqətinə,

mə'nəvi dünyasına qəsd edən cəmiyyətdən üstün tutur, "xoşdur bu seçdiyim sevda məskəni, burda nə düşman var, nə də əğyar var" deyir. O, kamil bir şəxsiyyət kimi tərək etdiyi cəmiyyətin fəvqündə dayanır, bu cəmiyyəti insanın müstəqilliyini əlindən alan, ən ali hisslərini boğan, məhv edən zindana, qəfəsə oxşadır. Məcnunun ömrünün son günlərini yaşayan, ağlaya-ağlaya ondan evə qayıtmağı təmənnə edən anasının dediyi sözlər bu cəhətdən daha maraqlı və ibrətamizdir:

Gəl, bir də danışma bu məsələni,
İkinci qəfəsə salarsan məni...
De, kimə lazımdır evdə ölməyim?
Xoşdur bu səhrada ömür sürməyim.
Vəhşilər yanında nəğmələr demək,
Evdə qəm yeməkdən xoş olsun gərək.

("Leyli və Məcnun", səh. 210)

Məcnun ömürlük səhraya çəkilsə də, gecə-gündüz ancaq Leylinin ideali ilə yaşasa da, heç vaxt ata-anasına, yaxın qohumlarına olan məhəbbəti, hörməti itirmir. O, tək-cə kamil insan, böyük eşq, məhəbbət mücahidi deyil, həm də yüksək ədəb-ərkan, mərifət sahibidir. O, özünün dövrün əxlaq normalarına uyğun gəlməyən, feodal dünyasının ölçülərinə sığmayan qeyri-adi hərəkətləri ilə valideynlərinə, dostlarına necə ağrılar, əzablar bəxş etdiyini yaxşı başa düşür, əlindən "salıb sındırdığı məhəbbət piyaləsi" qırıqlarının onların ayağına batmasını istəmir. Günahlarını səmimiyyətlə e'tiraf edən Məcnun bu xəcalətdən birdəfəlik qurtarmaq üçün hətta özünə ölüm arzulayır:

Bir nəhəng ağzına atılsaydım mən,
Dünya qurtarardı xəcalətimdən.
Bəd övlad yaratdı məni zəmanə,
Evdə div oluram, çöldə divanə.
Baxdıqca xar olur qohum-qardaşlar,
Adımdan utanır yaxın yoldaşlar.

("Leyli və Məcnun", səh. 92-93)

Məcnunun ata-anasına olan məhəbbəti, hörmət və izzəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, bir övlad kimi valideynləri qarşısındakı borclarını yerinə yetirə bilmədiyi üçün daim əzab çəkir, dö-nə-dönə onlardan üzr istəyir, anasına: "cismimi bəsləmiş sənin sədəfin", "sənin toxumunun məğziyəm, ana", "başımın tacıdır ayağın sənin", "ayaq torpağın da cənnətdir mənə", atasına: "yersiz incitmişəm, atacan, səni", "əhvalım çox pisdir, başıyla məni", "sən razı qalmasan oğlundan əgər, Allah da oğluna cəzalar verir" - deyir.

Ata-anası ilə olan görüşlərində dediyi sözlər, keçirdiyi əzablar, daxili sarsıntılar göstərir ki, Məcnun huşvardır, yüksək mə'nəviyyətin, nəcib əxlaqi dəyərlərin daşıyıcısıdır, onu adi sərsəri, divanə hesab edənlər tam haqsızdırlar. O, heç vaxt, ən çətin anlarda belə məntiqini itirmir, nə dediyini, nəyə can atdığına gözəl bilir, günahlarını, keçirdiyi faciənin böyüklüyünü və onları doğuran səbəbləri də yaxşı bilir. Uzun və gərgin söhbətlərdən sonra Məcnun atası qarşısında bütün qəbahətlərini səmimiyyətlə e'tiraf edərək deyir:

Sənin dərgahındır ilk qibləgahım,
Canım canındandır, sənə pənahım.
Böyük xəzinədir hər nəsihətin,
Yaramı bağladı mehrin, ülfətin.
Ancaq neyləyim ki, mən bəxti qara
Xoşla düşməmişəm vəhşi dağlara...
Bağlanıb qalmışam, zəncirim dəmir,
Görünür mənim də bəxtim belədir.

("Leyli və Məcnun", səh. 106)

Məcnunun ata-anası da böyük qəlb, ülfət sahibləridir. Onlar başqalarından fərqli olaraq Məcnunun dərdlərini yaxşı başa düşür. Cəmiyyətin ağır tə'nə və e'tirazlarına baxmayaraq, heç vaxt ondan üz döndərmirlər, məhəbbət və qayğılarını əsirgəməirlər, iztirablarına şərikin olmağa, mümkün qədər onu düşdüyü faciəli

vəziyyətdən xilas etməyə çalışırlar. Ömürlərinin sonunda ata da, ana da bütünlükdə Məcnunun dərd və müsibətləri ilə birləşir, vahidləşir, eyni ağrı və əzablarla dünyanı tərk edirlər. Bunu son vida anında, ölüm ayağında atanın həm səadətini, həm də faciəsinin rəmzi, timsalı adlandırdığı Məcnuna dediyi sözlər bir daha təsdiq edir:

Dedi: “Ey ciyərim, ciyər neştərim,
Ey boyun zəncirim, ey taci-sərim,
Əlacsız dərdini duydum ürəkdən,
Səndən də əl üzdü, özümdən də mən...
Sənin fikrindən də deyiləm uzaq,
Ölürəm, dərdinlə ölürəm ancaq”.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 170)

Məcnun səhraya çəkildikdən sonra onu ilahi məhəbbətə aparan yolun ikinci və ən çətin, ən əzablı mərhələsi başlanır. O, maddi aləmlə bağlı məhəbbətdən tərəddüd etmədən, nisbətən asanlıqla imtina etsə də, həyat eşqindən, mə'nəvi-cismani məhəbbətdən birdən-birə ayrılı bilmir, uzun müddət sevgilisinə qovuşmaq ümidi ilə yaşayır, intizar və həsrət içində çırpınır. Leyliyə əli çatmasa da, daim onun xəyalı ilə oturub-durur, gündüzlər sevgilisinin parlaq təcəssümü kimi qəbul etdiyi günəşlə, gecələr ayla, ulduzlarla həmdəmlik edir, səhrada onunla ülfət bağlamış ceyranın qara gözlərini öpərkən yarını xatırlayır, təsəlli tapır.

“Könlümdə sevgidən bir ehtiras var” deyən Məcnunun üreynindən olduqca təbii, həyatı arzular keçir. O, bu arzuların reallaşması üçün hər cür fədakarlığa, hətta istədiyi vaxtda həyatını belə qurban verməyə hazırdır. O, hər an, hər saat xəyal aləmində sevgilisi ilə birləşir, onu böyük ülfətlə, məhəbbətlə bağrına basır, şümşad əllərindən, əqiq rəngli bal dadan dodaqlarından öpür, lalə kimi şö'lə saçan yanaqlarından çiçək dərir, qəlbinin şəkərinədən ləzzət alır, dirilik suyu içir, ipək saçlarına gül düzür, kaman

qaşlarına sığal çəkir və “ilahi, qalmazdı möhnətdən əsər, həqiqət olsaydı bu düşüncələr” deyir. Məcnun Leylini də dönə-dönə belə bir xoşbəxt görüşə, vüsala çağırır:

Sən meyl göstərsən mənə, ey nigar,
Bir Allah bilir ki, bu çox xoş olar.
Aydınlıq gecədə səninlə qoşa,
Duraydım gülşəndə verib baş-başa...
Basaydım bağrıma saz kimi səni,
Olaydı qucağım lə'lin mə'dəni.
Nərgiz gözlərindən olaydım xumar,
Məst olub saçını hörəydim ey yar!...
Yarəb, o dünyanı yaxan gözəllə
Mənə belə bir gün sən qismət eylə!

(“Leyli və Məcnun”, səh. 222)

Məcnun Leylidən ayrıldığı gündən qısqanclıq içində yaşayır. O, hətta öz kölgəsinə belə qısqanır, “səni kölgəmdən də soruşmuram, ey yar, çünki kölgəm də yoxdur e'tibar” deyir. Məcnuna görə eşq adı söz, öteri hiss, duyğu, oyuncaq deyildir. Əsl eşqin, məhəbbətin mayasında səadət, xoşbəxtlik dayanır. Yoxsa, “mayası olmadan qazanc saymağın”, “alınmamış dürrə keşik çəkməyin”, “dərilməmiş gülə həsrət çəkməyin” nə mə'nası vardır?

Məcnun belə hesab edir ki, vüsala çatmayan məhəbbət ölüdür, boş və mə'nasız bir şeydir. Həqiqi eşqin ilki də, sonu da birdir, “qəlb belə tutmasa ilk məhəbbəti, dəyməz bir arpaya onun qiyməti”. Aşıqlərdə qısqanclıq hissi, əzab da hər cür çirkin ehtiraslardan, şəhvani duyğulardan uzaq, böyük, pak məhəbbətdən doğur. Məcnun dəfələrlə Leylini bu həqiqəti unutmamağa, eşqində, əhd-peymanında axıra qədər sabitqədəm olmağa çağırır və ona xitabən deyir:

Özün də aşıqsən, bilirsən, ey yar,
Sevən ürəklərdə qısqanclıq olar.

Sənin üzərinə qonsa bir milçək,
Canımda yüz həvəs oynayır, gerçək.
Yar üstə bir milçək qonarsa əgər,
Həqiqi aşiqə qartal görünər.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 202-203)

Məcnun üçün Leylinin varlığı həyat rəmzidir, mə'nəvi istinadgah, qüvvət mənbəyi, dirilik çeşməsidir. O, ancaq bu adla yaşayır, nəfəs alır. Onun üçün bu anlayışdan kənar da heç bir səadət, xoşbəxtlik mövcud deyildir. O, sevgilisinin ətrini, nəfəsini havadan duyur. Bu hissədən, duyğudan onun gözlərinə işıq gəlir, sanki “ölmüş bir bədən cana gəlir, dayanmış bir ürək yenidən çırpınmağa başlayır”. Məcnunun vüsəl həsrətindən doğan ümidi, sevinci onun Nofəllə qarşılaşdığı səhnələrdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir, üzə çıxır.

Böyük səxavət və qüdrət sahibi kimi tanınan sərkərdə Nofəl biləndə ki, “kimsəsiz, zərif, xəyalı azad, qəlbi müztərib” bir gənc olan Məcnun Leylinin eşqindən divanə olub səhraya düşüb, ona kömək etmək, onunla “hal bilib, hal duyan bir sirdaş, bir qardaş, yoldaş” olmaq qərarına gəlir. O, Allahın, peyğəmbərlərin dərğahına əl açır, bu yoldan heç vaxt dönməyəcəyinə, nə vasitə ilə olursa-olsun bu iki nakam aşiqi bir-birinə qovuşduracağına and içir. Bu xəbəri eşidən Məcnun dərhal dəyişir, “üzündə ümid işığı yanır”, “xəraba könlü abad olur”, qəmi-qüssəsi keçir, əvvəlki divanəliyindən əsər-ələmət qalmır. “Özünü toxtaq tut, iki-üç günə o dəmir qapını tez açaram mən” - deyən Nofəlin verdiyi və'dlər onu, sözün əsl mə'nasında yenidən həyata qaytarır:

O, artıq qaçmadı insandan bir də,
And içib, əhd etdi durduğu yerdə.
Sığındı dostunun bu pənahına,
Gedib ayaq basdı qərərgahına.
Hamama gedərək paltar dəyişdi,
Artıq aram olub şərab da içdi...
İndi Məcnundakı əzəmət, vüqar

Hikmət məclisinə oldu hökmdar.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 123)

Lakin Məcnunun sevinci, xoşbəxtliyi uzun sürmür. O, tezliklə başa düşür ki, Nofəl onu sevgilisinə xoşluqla qovuşdura bilməyəcəkdir. Bu yol güc, ölüm-dirim müharibəsi, insan qırğını ilə başa çatmalıdır. Belə bir hərəkət isə Məcnunun humanist təbiətinə, alicənab məramına, yüksək əxlaq tərzinə, bütünlükdə məhəbbət fəlsəfəsinə ziddir. O, zor, qan-qada üstündə qurulmuş səadətdən imtina edir, bunu sevgilisinə, onun ata-anasına, qohumlarına düşmənçilik, xəyanət kimi qiymətləndirir.

Məcnun ona qarşı böyük ədalətsizliyə yol verdiyinə baxmayaraq, Leylinin mənsub olduğu qəbiləyə düşmən kimi yanaşa bilmir. Onlardan bir nəfər öləndə göz yaş tökür, fəryad qopardır, bunu öz dərdi, müsibəti kimi yaşayır, əzab çəkir. Ondan ötrü vuruşan, ölümə gedən adamların məğlub olduğunu görəndə sevinci yerə-göyə sığmır, “şadlığından şir kimi nə'rə çəkir”. Bu işi görəndə təəccüblənən və nə üçün əğyara kömək etdiyini soruşan Nofəlin adamlarına Məcnun çox kəskin cavab verir: “Yar mənə ayaq tozundan sürmə göndərsə, mən ona necə daş atım, kim canan tərəfini zəlil görmək istəyər, qəlbim hardadırsa, istəyim də, həvəsim də, nəfəsim də ordadır. Mən canımı canana çoxdan qurban vermişəm, daha nə üçün sizin tərəfinizdə durmalıyam, sizə kömək etməliyəm” - deyir.

Dedi: “Sevgilimdir dediyin əğyar,
Mənim qılınclarla nə işim aşar.
Düşməni qanına qərç etmək olar,
Dostla vuruşmağın mə'nasımı var?
Döyüşdən su kimi qanlar çağlayır,
Canansa o tayda yara bağlayır.
Mə'suqə verdikcə aşiqə nəfəs,
Aşiq də verməli ona bir əvəz”.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 128)

Vüsəl ümidini itirən Məcnun hər şeydən əlini üzüb yenidən səhraya qayıdır. Nofəllə bağlı epizoddan o, özü bir fərd kimi heç nə qazanmasa da, onun eşqi, sevgilisində olan pak, sonsuz məhəbbəti ağır sınaqdan çıxır, ötəri hisslər, cismani ehtiraslar üzərində qələbə çalır, öz əzəli qüdrətini, ilahi paklığını qoruyub saxlayır, daha da böyüyür, kamilləşir.

Leylinin İbn-Sələmə ərə getdiyini eşidəndə Məcnunun qəlbində yenidən məhəbbət ehtirası, vüsəl həsrəti alovlanır, qarşısı alınmaz əzaba, niskilə çevrilir. O, uzun müddət bu gözlənilməz xəbərdən özünə gələ bilmir, daxilən sarsılır, fəryad qopardır, nakam bəxtinə, taleyinə qarşı üsyan qaldırır. Onun qüssədən, qəmdən “dərdi birə-min artır”, onsuz da üzülmüş, taqətdən düşmüş “canı həsrətdən incəlib tükə dönür”.

Məcnun dönə-dönə xəyalən Leyliyə müraciət edir. Onun bu hərəkətindən şikayətlənir, gileylənir. Onu əhdini, peymanını pozduğu üçün danlayır, bunu e'tinasızlıq, vəfasızlıq, eşqinə xəyanət kimi qiymətləndirir. Sevgilisini indiyədək heç vaxt dilinə gətirmədiyi ağır sözlərlə qınayır, ittihama çəkir, “hanı və'd etdiyin o şirin vüsəl, sinəmə baş qoyan sən idin, ya xəyal, hanı bu dostluqda vəfa görməyin, nə oldu vəfaya ümid verməyin? Bütün peymanları tərək edərək sən, günahsız üzünü gizlədin məndən. Tutaq ki, könül yoxdur vəfaya səndə, bəs nə oldu dostluğa verdiyin və'də? Mən sənənin yolunda keçirəm candan, sən quru və'dlər verirən canan, sən buz lövhəsinə yazdın adımı, qırıb yerə tökdün qol-qanadımı. Səninçin qəlbimi mən vurduğum daşa, sənə öz vəfanı vurmam başa” - deyir. Sinəsinə sağalmaz dağ çəkdiyini, ömrünü həmişəlik müsibət, zillət içində qoyduğunu, ən gözəl arzularını, vüsəllə bağlı bütün istək və ümidlərini məhv etdiyini, daşa çırpıldığını söyləyir, aldığı amansız zərbələrdən acı-acı gileylənir:

Mən sənə yar deyib, könül verərkən,
Bilməzdim vəfasız olduğumu mən.
And içib, əhd edib məni aldatdın,

Dedin: “sevgilinəm”, unudub atdın,
Anda bax, nə qədər düz imiş andın?
Əhdə bax, sən özün o əhdi dandın.
Qeyrə könül verib həmdəm oldun sən,
Nəçin utanmadın mənim gözümdən.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 160)

Ancaq Məcnunu əzən, varlığını sarsıdan şübhələr, qısqançlıq hissi uzun sürmür. Leylinin göndərdiyi son dərəcə səmimi, qayğıkeş, niskil dolu məktubunu oxuduqdan sonra onu bürümüş bədbin əhval-ruhiyyə dağılıb gedir, sevgilisində olan sonsuz inam və e'timadı özünə qayıdır. Leylinin ülfətdən, səmimiyyətdən yoxsulmuş müraciətini, “mən Ayam, sən də bir Günəşsən inan, mən səndən alıram işığı hər an, biz ayrı olsaq da, səninkiyəm mən, sənənlə qiyamətə bir yolumuz var, qəlbini sıxma ki, sən kimsəsizsən, eşqinə sadıqəm, yolunda dustaq, dərdinə şərikəm, qəminə ortağ, vücudum ayrısı sənənin yanından, ruhum ayrılmamış yanından bir an, dərdindən, qəmindən mən xəbərdaram, çarə axtarıram onlara müdam” kimi böyük, sarsılmaz məhəbbətdən xəbər verən ehtiraflarını dinlədikdən sonra onun qəlbini yenidən alovlanır, eşqin nuru ilə dolur və məhbubəsinin, həmdərdinin ünvanına dediyi acı sözlərə görə peşman olur.

Vücudu pak, təmiz, isməti ləkəsiz, ülfət qapısı yadların üzünə bağlı, məhəbbəti tükənməz bir xəzinə olan Leyli haqqında yanlış fikirlərə düşdüyü üçün daxilən əzab çəkən, peşman olan Məcnun dərhal ona cavab məktubunu yazır. “Canan ayağının torpağıyam mən, camalın olmuşdur cahanda Kə'bəm, pis tale gizlədi üzünü məndən, daim xoşbəxt ol bu dünyada sən, ey cənnət bağı tək açarsız olan, fələk behiştə tək gizli gülüstan, sən ey müşkülümü açan xilaskar, sevdami güldürən bir sənənsən ey yar” - deyərək dönə-dönə sevgilisindən üzr istəyir. Əvvəllər dediyi tə'nəli sözlərin, giley-güzarın səhv olduğunu, ötəri çılğınlıqdan, çaşqınlıqdan irəli gəldiyini və artıq onların heç bir mə'nası olmadığını bildirir:

Bütün bu sözlərim, bil, əfsanədir,
 Sənlə danışmağa bir bəhanədir.
 İnan ki, bunlardan mən çox uzağam,
 Safdır arzularım nə qədər sağam.
 Tamah ayağına zəncir vurmuşam,
 Sənin xəyalınla yalnız dilxoşam.
 Uğrunda çəkdiyim hər əzab xoşdur,
 Əzabın eşqimə həmdəm olmuşdur.
 Tək eşqin göstərsə mənə üzünü,
 Görməsəm də olar sənin üzünü.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 204)

Artıq bu vaxtdan başlayaraq Məcnun başa düşür ki, o, dünyaya Leyli ilə deyil, onun eşqindən doğan əzabla, iztirabla həmdəm olmaq üçün gəlmişdir. Bu eşq, məhəbbət ona vüsəl üçün yox, əzablardan keçərək saflaşmaq, kamilləşmək, ülviləşmək, nəhayət, son nəticədə ilahi məhəbbətə qovuşmaqdan ötrə verilmişdir. Sonralar özünün də e'tiraf etdiyi kimi: “Bu qismət ona Allah tərəfindən göndərilmişdir”. Ona görə də Məcnun bu qismətdən heç vaxt şikayətlənmək, qaçmaq, imtina etmək fikrində deyil. Çünki həyatda eşq səltənətindən “rahat başqa bir cahən, başqa bir məkan” yoxdur.

Müqəddəs, ali məhəbbətdən doğan iztirablar, ülvyyəyə gədən yolda keçirdiyi saysız-hesabsız əzablar Məcnunu ilk növbədə böyük fədakar, cəfakeş insan səviyyəsinə qaldırır, ölməz, nümunəvi eşq qəhrəmanına çevirir. O, həyatının bütün məqamlarında qarşısına çıxan çətinliklərə, mə'nəvi sarsıntılara mərdliklə dözür, xüsusi əzm, dəyanət nümunəsi göstərir. Bə'zən düşdüüyü quyudan çıxmağa, eşq zəncirindən xilas olmağa çalışdığı üçün özünü qınayır, Leyliyə xitabən: “Qəmindən şam kimi yansa bədənəm, bir günüm olmasın o qəmsiz mənəm, bil ki, hakimimsən, məhkumam sənə, öz bildiyin kimi cəza ver mənə, verdiyin cəzaya şadam ürəkden, səndən özgəsinə meyl etsə ürək, gəl mənə xaç kimi çarmıxlara çək” deyir. Məcnunun fədakarlığı hüduzsuzdur, sonsuzdur, sözün əsl mə'nasında, insani ləyaqətin zirvəsin-

də dayanır. O, hər an, hər dəqiqə sevgilisinin “ayaqları altında can verib ölməyə” hazırdır və belə bir fədakarlığı özü üçün şə-rəf, əsl səadət, xoşbəxtlik sayır, həyatda bundan başqa heç bir arzusu, təmənnası olmadığını bildirir:

Can sənə peşkəşdir, nə qədər sağam,
 Sənin qədəminə baş qoyacağam,
 Baş sənsiz olarsa ayrılısın təndən,
 Can sənsiz olarsa, çıxsın bədəndən...
 Nə qədər ki, sağam, sənşən nigarım,
 Sənşən öləndə də pərəstişkarım.
 Canım ki, canından cüda deyildir,
 Sənsiz yaşamağım rəva deyildir.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 256)

Məcnunun yaşadığı, nəfəs aldığı, reallığını qəbul etdiyi bir dünya varsa, o da Leyli dünyasıdır. O, bu dünyadan kənarında nə mövcuddursa, hamısını rədd edir, ona boş, mə'nəsiz bir şey kimi baxır. Onun üçün Leylinin adı, ona bəslədiyi məhəbbət maddi aləmin bütün ne'mətlərindən alidir, ucadır. Bu ad, bu məhəbbət onun dini, imanı, Məkkəsi, Mədinəsi, ümidi, son pənah yeridir, həm bu dünya, həm də axirətlə bağlı bütün inam, əqidə və anlayışlarının zirvəsində dayanır. Məcnun ancaq Leyli dünyasının orbitində, cazibəsində mövcuddur, xoşbəxtidir. Bu dünyanın hüduqlarından kənarında o, yaşamağa, azad nəfəs almağa qadir deyildir, məhvə, ölümə məhkumdur. Leylisiz Məcnunun könül dünyası qaranlığa bürünmüş bir zülmətxanadır. O, bu zülmətxanadan ancaq sevgilisinin camalından işıq alaraq çıxıb bilər. Bunu Leyliyə həsr etdiyi məhrəmanə qəzəllərində Məcnunun özü də dəfəllərlə e'tiraf edir, təsdiqləyir:

Sənin varlığınla mən də azadam,
 Daima xoşbəxtəm, daima şadam.
 Camalın düşərsə könlümdən uzaq,
 Könlüm viran olar gözümdən iraq...

Səndən işıq alır bütün varlığım,
Yoxdur səndən özgə bəxtiyarlığım.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 221)

Məcnun Leyliyə olan müraciətlərində böyük səxavət, ürək genişliyi, təvazökarlıq nümayiş etdirir, düşdüyü vəziyyətdən asılı olmayaraq, həmişə, hər yerdə onun adını, ləyaqətini, əxlaqi məziyyətlərini ön plana çəkir, hüsndə, gözəllikdə, dəyanətdə, ülfətdə ona üstünlük verir. Sevgilisini şahə, sultana, hökmdara, özünü isə onun quluna, nökerinə, əli bağlı köləsinə bənzədir. Yarını Aya, Günəşə, özünü isə onun kölgəsinə, ayağının tozuna oxşadır. Hətta Leylidən şikayətenəndə, gileylənəndə belə onun ifadələrində xüsusi bir incəlik, zəriflik, qayğıkeşlik, dərin məhəbbət, güzəşt, qəlb titrəyişi özünü göstərir. Belə məqamlarda Məcnun heç vaxt sakit, soyuqqanlı danışa bilmir, son dərəcə həyəcanlı, daxilən gərgin vəziyyətə düşür, ürəyinin bütün telləri dillənir, ehtizaza gəlir:

Sən açmasan belə, könlümü bir dəm,
Mən səni unudan, atan deyiləm.
Əzabın başımdan aşısa da, gülüm,
İncisəm, gözümü qapasın ölüm...
Sən Günəş üzlüsən, mənə bir çıraq,
Qarşında sönməyim şərəf olacaq.
Ay şəkər olsa da, sən elə mahsan,
Vəzirin ikidir, bir özün şahsan.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 161)

Cismani-mə'nəvi məhəbbətdən ilahi məhəbbətə keçid mərhələsində Məcnun bir insan kimi ülvyyəyə qovuşur, müqəddəsleşir, son dərəcə nəcib əxlaqi keyfiyyətlər əxz edir, müdrikleşir, əsl hikmət xəzinəsinə çevrilir. Mə'lum olur ki, o, gözəl şairdir, yüksək poetik iste'dad, dərin idrak, kamal sahibidir. Onun “qızıl sikkəsi tək gözəl sözləri”, “lə'lə, inciye bənzəyən” kəlamları,

dilindən axan zərif beytləri eşq əhlinin, aşıqlərin qəlbinə şəfa, ruh, təskinlik verirsə, ariflərə, aqillərə tükənməz xəzinə, dövlət bəxş edir:

Eşitdikcə ondan nadir bir inci,
Xatirə qələmə tutub birinci.
Töhfə apardılar diyarbadıyar,
Aşıqlər nəğmədən varlanırdılar.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 108)

Məcnun qəzəllərində, qəsidələrində tək cə cəfakeş bir aşıqın, eşq fədaisinin odlu ürək çırpıntıları deyil, həm də həyat, kainat, fələyin gərdisi, insanlıq haqqında deyilmiş hikmətlə dolu tövsiyyələr, fəlsəfi fikirlər hakimdir. Onlar obrazlı təsvir, əlvan, rəngarəng bədii ifadə vasitələri, dərin mə'nə çalarları ilə zəngindir, öz poetik məziyyətlərinə görə dinləyiciləri heyran qoyur. Bu şe'rlər tezliklə Məcnuna böyük şöhrət gətirir, insanların nəzərində onu “həqiqi söz ustadı”, müdrik, aqıl bir şəxsiyyət, böyük dərd əhli, haqq aşıqi kimi tanıdır, yüksəklərə qaldırır. Onun qəzəlləri, poetik kəlamları tezliklə ələmə yayılır, əldən-ələ gəzir, könullər oxşayır, dillər əzbəri olur, şəhərləri dolaşır, hətta şöhrəti gedib Bağdada çatır:

Qeysin inci saçan o şe'rləri,
Ələmə yayılıb düşəndən bəri.
“Dərd əhli” deyirdi ona insanlar,
Onun pak tə'binə heyran olanlar,
Dərdililər eşitcək onun səsini,
Sürərdi yanına öz dəvəsini.
Onun hər şe'rini gözəllər belə,
Deyirdi səs-səsə aşıqlər ilə.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 225-226)

“Eşqi dünyada ad qoymuş” Məcnunu seyr etmək, onun “inci saçan şe'rlərini” dinləmək istəyən insanların sayı gündən-günə

artır, çoxalır. Xüsusilə, eşq əhli olan gənclər onunla görüşməyə, həmsöhbət, həmdərd olmağa daha çox can atırlar. Belə gənclərdən biri - Bağdadlı Səlam isə həmişəlik Məcnunla bir yerdə qalmaq, bütün ömrünü onun xidmətində keçirmək qərarı ilə səhraya gəlir. Onların görüşü son dərəcə tə'sirli, ibrətamiz bir səhnəyə çevrilir.

Səlam Məcnunun qarşısında ədəblə baş əydikdən sonra ona öz ürəyini açır, həftələrlə səhraları, çölləri dolaşmağının səbəbini, əsas məramını izah edir. Evini-eşiyini, rahat yaşayışını ataraq Bağdad şəhərindən bura ancaq onun "dünyaya işıq saçan camalını" görmək, "gözəl kəlamlarını dinləmək", qalan ömrünü onunla birlikdə başa vurmaq istədiyini və belə bir səadəti ona qismət etdiyinə görə Tanrısına minnətdar olduğunu bildirir. Onun şe'rlərini oxuyub əzbərləmək, həmişəlik yadda saxlamaq, daim onlardan qidalanmaq, ağıl, idrak kəsb etmək, təskinlik tapmaq arzusunda olduğunu söyləyir. "Sevda qəfəsində dustaq bir quşam, eşqin ağrısını mən də duymuşam", "mən kimi bir gəncin qul olmağından sənə heç bir zərər toxunmaz, inan", "ayaq torpağını öpə-öpə mən boyun qaçırmaram heç bir əmrindən" deyir. Ağıllı, tərbiyəli, huşyar bir gənc olan Bağdadlı Səlamın təmənnaşısı bununla bitmir, onun arzusu, ideali daha pak, daha genişdir:

Dedi: "Yalvarıram, halıma bir yan,
Gəl, suyu gizlətmə susuz qalandan.
İzin ver, qibləyə baş əyim bir az,
Məhəbbət adlansın qıldığım namaz.
Yolum səhv olarsa, səcdədə birdən
Yenə səcdə qılıb üzr istəyəm".

(**"Leyli və Məcnun", səh. 228**)

Məcnun özünəməxsus bir səmimiyyət və alicənablıqla bu təklifləri rədd edir. O, Səlamı başa salır ki, biz bir-birimizə uyuşa bilmərik, çünki təbiətə tamamilə başqa-başqa adamlarıq. "Kişi olsan da, mənə təymin deyilsən", sən "nazla, ne'mətlə bəslən-

miş bir insansan", indiyədək mənə "çəkdiyim qəmin yüzdə birini də" görməmişəm, dəmir kimi möhkəm olsan da, "bil ki, ahımdakı qəm" səni əridib muma döndərər, "su kimi canımı oxşasan da, yanımda bir gecə belə dözə bilməzsən". Səhra sənə yerin deyil, qayıt bu yoldan. "Fərqi yoxdur, xoşluqla getməsən, çəkdiyən əzab-əziyyət, zillət" gec-tez səni buradan qaçıb getməyə məcbur edəcək.

Səlam Məcnunun onunla ünsiyyətə razılıq verdiyini, mehribanlıq göstərdiyini gördükdə daha da cəsarətlənir, qarşısında süfrə açıb onu çörəyə də'vət edir. Eşq, məhəbbət anlayışına özünün dərk etdiyi kontekstdən yanaşır. Ona mümkün qədər həyatı aspektdən qiymət verir, bu hissini gec-tez soyuyub gedən müvəqqəti, ötəri bir ehtiras olduğunu bildirir. "Daim pərişan yaşamaq olmaz", "çox iti fırlanır bu çərxi-fələk, cahanda göz yumub açana qədər, yüz nicat qapısı açıla bilər". "Darıxma, dərddin sonu xoş olar, bir gün ağlamağın gülməyi də var", "bu sevda şö'ləsi gənclik atəşinin alovundandır", "cavanlıq gəlib keçən kimi bu odlu kürənin alovu sönəcək" deyir. Böyük, ilahi bir qüvvə olan məhəbbətə, paklıq, ülvilik nümunəsi sayılan eşq anlayışına bu cür bəsit, məhdud münasibət Məcnunu əsəbiləşdirir, yerindən oynadır və o, həmsöhbətinə çox kəskin cavab verir:

Dedi: zənn etmə ki, mən bir sərxoşam,
Ya hava-həvəsə məftun olmuşam.
Eşqin şahənşahı mənəm cahanda,
Xəcalət çəkməyəm bundan bir an da.
Qüsl ilə canımı təmizlədim mən
Torpağın, səhvətin bəhanəsindən.
Nəfsin çirkabından can qurtararaq,
Həvəs bazarını dağıtmışam, bax.
Ömrümün mə'nası eşqdür müdam,
Məhəbbət bir oddur, mənə bir udam...

(**"Leyli və Məcnun", səh. 230**)

“Eşqin şahənşahı mənəm cahanda” deyən Məcnun həyatının bütün məqamlarında bu yüksək, şərəfli adı mərdliklə qoruyur, yaşadır, ona qarşı çevrilmiş bütün ittihamlara, iradlara ləyaqətlə cavab verir. Bu cəhətdən Məcnunun ömrünü həmişəlik ona xidmətə həsr etmiş, sədaqətli dost, cəfakeş insan, əsl eşq fədaisi Zeydlə olan söhbətləri daha xarakterdir. Belə söhbətlərdə onun daxili aləmi hərtərəfli açılır, yeni, daha yüksək mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətləri üzə çıxır, həm “eşq şahənşahı”, həm də nəcib bir insan kimi xarakteri tamamlanır, ən kamil zirvəyə çatır.

Görüşlərdən birində Məcnunun artıq tam haldan düşdüyünü gören Zeyd üzünü ona tutaraq töhmətlə deyir: “Ey böyük insan, sən əvəzsiz söz ustadısan, tə'bin ətrafa gözəl incilər səpir. Belə nadir sənət sahibi olduğun halda nə üçün aqlın şö'ləsindən uzaq gəzirsən, dəlilik, divanəlik yolunu tutaraq zahirdə özünü rüsvay edirsən, yazıq günə qoyursan? Sevdada məndən artıq deyilsən, mən də ağlayaraq qəmlər içirdim, səndən də pərişan günlər keçirdim. Nəhayət, səbr edib yaşayaq dedim, sonra su da içdim, çörək də yedim. Gəl sən də vurğun könlünü unudub dincəl, daha adına bir də Məcnun deməsinlər”.

“Dünya görmüş, şəhvəti öldürüb mənliliyini atmış” Məcnun bu töhmətdən alışıb yanır, tamam hövsələdən çıxır, “hədə yerə artıq-əskik danışırısan, uzunçuluq edirsən, zəhlə tökürsən, çəkil gözümdən” deyərək Zeydi ağır məzəmmət edir. Onu başa salır ki, dəli o şəxsdir ki, dünya varını çox sevir, evinin hasarını bərkidir. Mən özüm kamala yetəndən bəri boynumdakı ağır bəndləri açıb dağıtmışam, gəmim dəryalarda batmamışdan yükümü atıb çılpaq qalmışam, həyatın qurduğu tordan çıxmaq, nəfsin çirkabında batmamaq üçün hər gün əl-ayaq çalırım, bu tikanlı dünyadan murdar kimi deyil, mərd kimi pak, təmiz çıxmaq istəyirəm. Mənim məhəbbətim başqa bir dünyadır, ona görə də bu dünyada nə minnət çəkənim, nə minnətim var. Mən ömrümdə heç vaxt qeybət eləməyəm, hiylə bilməyəm, qafil yaşamaram, dərdə gülməyəm. İnsanın mə'nəvi paklığı, fədakarlığı, dəyanəti, azad, minnətsiz yaşamaq arzusu, öz nəfsinin ağası olması nə

üçün, hünər, mərdlik, qəhrəmanlıq deyil, dəlilik, divanəlik adlandırılmalıdır?

Mənə dəli dedin nə haqqın vardır?
Dəli təkəbbürlü dolananlardır...
Div xisləti deyil, xoşdur xislətim,
Dünya şahındandır bu təbiətim.
Günaha batsa da mənə baxanlar,
Lətif xasiyyətli bir xilqətim var.
Düzlük axtarmaqdır mənim adətim,
Onunçün əyridir bu gün qamətim...
Başqa bir dəlilik görmürəm məndə,
Dəlilik budursa dəliyəm mən də.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 236-237)

Leyli ilə axırncı görüşündə Məcnunun məhəbbəti, eşq yolunda çəkdiyi əzablar ən yüksək zirvəyə qalxır, kulminasiya nöqtəsinə çatır, onun əsl mə'na və mahiyyəti açılır, son məqsədi aydınlaşır. O, bir fədakar aşıq, eşq cəfakeşi kimi bu son və ən ağır sınaqdan, imtahandan da ləyaqətlə çıxır, həmişəlik ilahi nurun işığına bürünür, özünə əbədi müqəddəslik, ölməzlik qazınır.

İbn-Sələmin ölümündən sonra ər, kəbin əsarətindən xilas olan, ərəb qaydalarına görə artıq azad yaşamaq, sərbəst hərəkət etmək hüququ qazanan Leyli illərlə həsrətini çəkdiyi sevgilisinə qovuşmaq, qəlbini alovlandıran atəşə, vüsal həsrətindən doğan iztirablara birdəfəlik son qoymaq qərarına gəlir. O, bu arzunu hər iki aşıqın sədaqətli dostu, həmdəmi, sirdaşı olan Zeydə bildirir, ondan tezliklə Məcnunu tapıb yanına gətirməyi xahiş edir.

Bu şad xəbəri eşidən Məcnun bir anlığa həyata qayıdır, qəlbində ehtiras dolu duyğular oyanır, sevincdən atılıb-düşür, taleyinə şükürlər edərək, “səcdəyə düşür, üzünü yer süpürür”, gözələrinə işıq gəlir, sifəti ay kimi parlamağa başlayır, “dostluq bu-

lağında dəstəmaz alır”, təmizlənilir, Leylinin göndərdiyi təzə pal-tarı bir neçə dəfə öpdükdən sonra əyninə geyir, onu əhatə edən vəhşilərlə birlikdə şe’r deyə-deyə, dilindən ətrafa şəkər səpərək sevgilisinin hüzuruna yollanır. Uzun vüsal həsrətindən sonra re-allaşan bu görüş hər iki aşiq üçün həm böyük sevinc, xoşbəxtlik, həm də dərin daxili sarsıntılar, əzablar hesabına başa gəlir. Əzabkeş, vəfalı yarını çadırının qapısında görən Leyli onun ayaqları altına atılır, torpağı öpür, həyəcandan huşunu itirir. Dünyaya ibrət olan bir məhəbbətdən, böyük insani ülfətdən, sə-daqətdən xəbər verən bu səhnəni Nizami belə təsvir edir:

Məcnun seyr elədi dərqli cananı,
Ayaq pərdəsində görünmə canı,
Naləsi titrətmə saldı göylərə,
O da huşdan olub yixildi yerə.
Cansız bir dirəkdir o nazikbədən,
Məcnun da canlı bir ölüydü, bilsən.
Dünyanın səsindən tamam bixəbər,
Huşsuz uzanmışdı o sevgililər.

(“Leyli və Məcnun, səh. 251)

Uzun müddət vəhşilərin əhatəsində huşsuz qalan aşıqlərə heç kim yaxınlaşmağa cəsarət etmirdi. Çünki onların ətrafında hasar çəkmiş, hərəmi dörd tərəfdən mühasirəyə almış vəhşi heyvanlar nəinki adamları, hətta havada uçan milçəkləri belə tutub parçalamağa hazır idilər. Bunu görən insanlar başa düşdülər ki, bu aşıqlərin üstündə Allahın nəzəri var, onlar amandadırlar. Onların eşqi ülvi hisslərdən yoğrulmuş, “şəhvətə, qərəzə bulaşmamış həqiqi eşqdır”. Bu eşq heç də dəlilikdən, çılgınlıqdan törəməmişdir. Əksinə, onun cövhəri, mayası pak, təmizdir, o, “dünyaya dərs olan nadir bir işdir”.

Vəhşilər tək-cə “aşıqlərə məhrəm bir kişi” olan Zeydə toxun-murlar. O, “dünyanın səsindən tamam xəbərsiz” uzanıb qalmış sevgililərin yanına gəlir, güləblə, ənbərlə onları huşa gətirir.

Ağılları başına qayıdan gənclər həsrətlə bir-birini qucaqlayır, poemada deyildiyi kimi: “Zəncirdən açıldı “əlif” ilə “lam”, üz-dən bir-birinə yapışdı tamam, iki əyilmiş xətt artıq öpüşdü, bü-töv bir dairə şəklinə düşdü, könülləri yanmış o iki dildar bir ge-cə, bir gündüz belə qaldılar”. Bu vaxt hər iki gəncin varlığında qərribə bir mö’cüzə baş verir. Behiştəndən əsib gələn külək onla-rın ehtirasla alışıb yanan ürəklərinə sərin su çiləyir, baş alıb ge-dən, təlatümə gəlmiş hisslərini soyudur, söndürür, iradələrini, huşlarını özünə qaytarır.

Sanki ilahi bir qüvvə, daxili təkan sevgilisinin qoynunda bi-huş olmuş Məcnunu yuxudan oyadır. O, birdəfəlik dərk edir, cism iki olsa da, can birdir. Leyli-Məcnun sözləri müxtəlif olsa da, mə’nası, məzmunu eynidir, onların ruhları çoxdan bir-birinə qovuşub, vahidləşib. O, həyati eşqi, dünya zövqünü çoxdan ar-xada qoyub. Daha heç vaxt geri qayıda bilməz. Buna onun nə fi-ziki gücü, nə də mə’nəvi haqqı yoxdur. Ona görə də Məcnun hələ də cismani vüsal həsrəti ilə çırpınan, ondan belə bir xoş-bəxt anda nə üçün hərəkətsiz oturduğunu, dinib-danışmadığını soruşan, “vüsalına can atan gül kimi-yəm mən, bu vüsal günündə hanı həvəsin, ağzın qıfillıdır, çıxmayır səsin” deyər intizar için-də üzülən Leyliyə göz yaşları içinə belə cavab verir:

Sənə könül verən aşiqə, canan,
Əldən düşdü-yü vaxt əl uzadırsan...
Aşiq məzhəbində ayrılıq nədir?
Mən sözü, sən sözü bir - əfsanədir.
İki parça olan bir zirehik biz,
Bir can parçasıyıq, bil ki, ikimiz.
Necə birləşərsə bir bəm ilə zil,
Birləşən canımız ayrılan deyil.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 256-257)

Artıq Məcnunun karvanı keçib gedib. O, özü də köç ərəfəsin-dədir. Onun dünya ilə bağlı məhəbbəti də başqa bir aləmdə, göylərdə, pak, müqəddəs bir məkanda bərqərar olub.

Cismən olmasa da, xəyalən çoxdan Leyliyə qovuşan, varlığını ancaq onun varlığında, mənliyində görən Məcnun öz mövcudluğunu tamamilə unudur. Özünü vüsala çatmış bir adam kimi xoşbəxt hesab edir və sevgilisindən həmişəlik ayrılaraq başına toplaşmış vəhşilərlə birlikdə yenidən səhraya qayır. Bununla da, Məcnunun cismani-mə'nəvi əzablardan keçən böyük məhəbbət yolu şərəflə başa çatır. O, artıq ülvyyəyə, ilahi məhəbbətə qovuşur. Onun cismi bu dünyada olsa da, ruhu həmişəlik Allahın dərğahında qərar tutur. Bütün bunların canlı şahidi olan Zeyd Məcnunun əzəməti, fədakarlığı qarşısında heyrətə düşür, vəcdə gəlir, bu gündən sonra bütün ömrü boyu ona səcdə qılacağını bildirir:

Müqəddəs bir eşqi vermədin bada,
Sənə səcdə qılmaq borcudur dünyada.
Əgər məhəbbətdə olmasa ismət,
O şəhvət hissədir, deyil məhəbbət!
Saf eşqin nurlu bir güzgüsü vardır,
Eşqin hesabından şəhvət kənardır.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 259)

“Leyli və Məcnun” poemasında qoyulmuş məhəbbət fəlsəfəsinin məzmununu, ictimai-əxlaqi mahiyyətini öz varlığında daşıyan əsas qəhrəmanlardan biri də Leyli obrazıdır. Bir qadın kimi parlaq fərdi xüsusiyyətləri, mə'nəvi gözəlliyi ilə seçilən, sevilən Leylinin klassik ədəbiyyatımızın tarixində xüsusi yeri vardır. “Nizami Leylini təsvir edərkən ən yaxşı boyalar işlədir. Onu qüdrətli, iradəli, sözünün üstündə duran, mə'nən çox yüksək və pak olan ideal bir obraz səviyyəsinə qaldırır. Leylini sevməmək və onun faciəsinə yanmamaq olmaz... Məcnunun nə üçün məcnun olduğunu bilmək istəsəniz, Leyliyə baxmalısınız. Nizami Leylini elə canlandırır ki, onun ucalığının, paklığının işığında Məcnunun məhəbbəti, səmimiyyəti, ehtirasları parlayır və Məc-

nunun hərəkətlərində anlaşılmaz heç bir şey qalmır. Hər şey aydın və təbiidir, təbii olduğu qədər də gözəldir”.¹

Bir sözlə, Məcnunu məcnun edən Leylidir. Onları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək çətindir. Leylisiz Məcnunun çiyində daşdığı məhəbbət yükünün ağırlığını, keçirdiyi əzab və ızdırabların miqyasını, onun işıqlı məqsəd və qayəsini tam dərk etmək, qavramaq mümkün deyildir. Leyli və Məcnun biri digərini tamamlayan, biri digəri üçün səbəb və zərurət olan vahid anlayışdır. Bu birlikdən, daxili vəhdətdən kənarında onların varlığı, dünyaya səs salan ülvə məhəbbətləri mövcud deyildir. Böyük məhəbbət və sənətkarlıqla işlənmiş Leyli obrazı poemada təsvir olunan hadisələrin bütün mərhələlərində həm ictimai çəkisinə, həm də bədii-estetik siqlətinə görə Məcnunla eyni səviyyədə dayanır. Leylisiz Məcnun tək qanadlı quşa bənzərdi və o, heç vaxt məhəbbət fəzasının dərinliklərinə bu qədər ucala bilməzdi, eşq aləminin əsl şahənşahı səviyyəsinə qalxmazdı.

Leyli hüsnədə, kamalda, ləyaqət və mə'rifətdə də Məcnuna layiq bir gözəldir. Nizami onu “murad dastanının ilk səhfəsi, gözəllik mülkünün baş sərkərdəsi, göylər duruşlu, göylər cəlalı, yeddi ulduz kimi gözəl camallı, hüsnüylə sərvin bağrını sökən, varlığına Ay həsəd çəkən, hüsnün, gözəlliyin zinət mayəsi, həm xəzinə, həm də xəzinədar, Aydan, Günəşdən irs alan bir gövhər” kimi təqdim edir. Təsvirlərində vəcdə gəlir, “Leyli parladıqca min təmtəraqqa, aləm göstərdi onu barmaqla, o, dünyanın həyalı bir dilbəriydi, gənclik dastanının şah əsəriydi, kamalı olmuşdu dillərdə əzbər, camalı ay kimi süd işıqlıydı, boyu sərv kimi yaraşıqlıydı, qəmzə xəncərini çəksəydi əgər, min sinə deşərdi o nazlı dilbər, ahu gözlərini süzsəydi bir an, yanıb məhv olardı bütün bir cahan” deyir, hüsnünü bəzəmək üçün son dərəcə gözəl, əlvan boyalar işlədir. Məcnunla müştərək portretini yaradarkən ona xüsusi üstünlük verir:

¹ M. İbrahimov. “Günəş kimi parlaq” (“Leyli və Məcnun”a müqəddimə), Bakı, 1982, səh. 22

Leyli səhər kimi işıqlanırdı,
Məcnun da şam kimi qəmdən yanırıdı.
Leyli yaranmışdı Ay kimi parlaq,
Məcnun ipək kimi qarayıdı ancaq.
Leyli gül saçırdı ağaclara bax,
Məcnun dürr səpirdi şabaş olaraq.
Leylini sormayın, pəriydi o can,
Məcnun bir od idi, nə deyim ondan?
Leyli - qış görməmiş yasəmən kimi,
Məcnun - xəzan vurmuş bir çəmən kimi.
Leyli parlayırdı sübhün qızıtək,
Məcnun da sönmürdü dan ulduzütək.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 86)

Atası onu Məcnuna verməkdən imtina etdikdən sonra Leylinin ağır, iztirab dolu günləri başlayır. O, dərddən, möhnətdən qana dönmüş qəlbiylə birlikdə dörd divar arasında qalır, səsi, ünü heç yana çatmayan ev dustağına çevrilir. “Rəqib hədəsindən, düşmən tə'nəsindən” qorunmaq üçün gündüzlər özünü zahirən sakit, şən göstərsə də, gecələr ahı, naləsi göylərə qalxır, eşq atəşində gizlin-gizlin alışıb yanır, şam kimi gilə-gilə əriyir, gözlərindən axan qanlı göz yaşları arasından nəyə baxırsa, ancaq Məcnunu görür, onun xəyalı ilə danışır, dərdləşir, təsəlli tapır. Kölgəsindən başqa heç bir həmdəmi, sirdaşı olmadığı üçün Leyli Ayla, ulduzlarla, Məcnunun məskən saldığı Nəcd dağından əsən küləklərlə ülfət bağlayır, ürəyini üzən qəmini, möhnətini onlarla bölüşdürür, ancaq bu yolla sevgilisinə xüsusi sifarişlər göndərir, ondan xəyalı cavablar alır:

O, Ay çeşməsinə baxıb dalardı,
Gözləri çeşmə tək yolda qalardı.
Bəlkə bir sifariş gələ Məcnundan,
Ya quru bir salam eşidə ondan.
Arabir əsdikcə Nəcdin küləyi,
Bir vəfa duyurdu qızın ürəyi.

O yandan bir bulud gəlsə bu yana,
Ümid damlaları verirdi ona.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 111)

Leyli ancaq Məcnunun xəyalı ilə yaşamaqla qalmır, təkcə Ayla, ulduzlarla dərdləşməklə kifayətlənmir, sevgilisi ilə daha yaxın əlaqə saxlamaq üçün müxtəlif vasitələr, əlverişli məqamlar axtarır. Məhəbbət hissi, eşqdən doğan daxili iztirablar onu bir insan kimi kamilləşdirməklə yanaşı, ona xüsusi cəsarət verir, istə'dadını, gözəl mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini üzə çıxardır. Mə'lum olur ki, Leyli də Məcnun kimi şairdir, öz duyğularını, daxili iztirablarını poetik bir dildə ifadə etmək bacarığına malikdir. Bundan istifadə edərək o, sevgilisinin dillər əzbəri olmuş şe'rlərinə cavab yazmaq, onunla müntəzəm şe'rləşmək qərarına gəlir.

Beləliklə, onların arasında iki sevən qəlbin vəsf halından doğan ürək çırıntılarını, iztirablarını birləşdirən, qəlblərində yuva salmış məhəbbət xəzinəsini bölüşdürən bir mə'nəvi körpü yaranır. Bir sözlə: “Dinib danışdıqca o qoşa sazlar, qopdu simlərindən gözəl avazlar. Rudla cəng çalsa da, iki nəğməkar, bir qəlbin səsinə verirdi onlar”. Onların sifarişlərini, sarsılmaz bir ülfətdən, e'tibardan, əbədi sədaqətdən xəbər verən məhəbbət dolu nəğmələrini isə bir-birinə şe'r həvəskarları, xeyirxah insanlar çatdırır.

Bu işdə Leyli daha fəal, daha cəsarətlə çıxış edir. O, üstünə atılan böhtanları, uydurmaları, gecə-gündüz “göz yaşları ilə yuyub təmizləyir”, qarşısına çıxan bütün sınaqlardan ləyaqətlə çıxır, sevgilisi ilə əlaqəsini heç vaxt üzür, onunla daim ünsiyyət saxlayır. Bu ünsiyyət, əlaqə isə onlara həmişə xüsusi qüvvət, təskinlik bəxş edir, dərdlərini, əzablarını yüngülləşdirir, eşqdən alışıb yanan ürəklərinə su səpir, sərənlik gətirir, vüsəl həsrətiylə bağlı ümidlərinə qol-qanad verir:

O dünya camallı nazəndə dilbər,
 Qəlbindən qoşardı gözəl şe'rlər.
 O bakirə gözəl bir sənətkardı,
 Özü tək bakirə sözləri vardı.
 Məcnunun dilindən söz düzəldərək,
 Cavab da yazardı o gözəl mələk.
 Məcnunun şe'riylə yandıqca pəri,
 Ona su səpərdi öz şe'rləri.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 112)

Leyli tək cə gözəllikdə, kamal və mə'rifətdə, eşqinə sədaqət-
 də deyil, həm də hünər və dəyanətdə Məcnunla eyni səviyyədə
 dayanır. Qadını kölə və qul vəziyyətində saxlayan, bütün
 mə'nəvi-hüquqi imtiyazlardan məhrum edən bir cəmiyyətdə
 Leyli görünməmiş cəsarət, qəhrəmanlıq nümayiş etdirir. O, qə-
 fəsə salınmış göyərçin kimi tək, köməksiz olsa da, heç bir təz-
 yiq qarşısında əyilmir, qəm-qüssə onu daxildən üzsə də, inamı-
 nı, müstəqilliyini itirmir, əqidəsindən dönmür. Biyabanda bitmiş
 qızıl gül kimi ətrafına rayihə, ətir yayır, öz pak və yüksək insa-
 ni keyfiyyətlərinə görə onu əhatə edən mühitin mürtəce, antihu-
 manist qayda-qanunlarından, əxlaq və düşüncə tərzindən qat-qat
 yüksəkdə durduğunu sübut edir. Bütün ömrü boyu öz təbiətinə,
 hər şeydən yüksək, müqəddəs saydığı eşqinə, məhəbbətinə,
 mə'nəvi dünyasına sadıq qalır, əhdini, peymanını heç vaxt poz-
 mur, mənliyini, ismətini, pak, təmiz adını ona qarşı yönəlmiş
 böhtan və ləkələrdən qorumağı bacarır:

Kamala yetişmiş o gümüş bədən,
 Şüşəni gözlərdi daşdan, küləkdən.
 Yüz min ehtiyatla yeyirdi dildar
 Qəlbini gizləncə, şorabı aşkar...
 Bütün möhnətlərə o əzəb-dözo,
 Çəkdiyi ağrını vurmazdı üzə.
 Ulduzlar içində bir Ay durmuşdu,
 Çadrına yüz Zöhrə hələ qə vurmmuşdu.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 151)

Leylinin hünər və cəsarəti İbn-Sələmə ərə getdikdən sonra
 daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Çox çətin bir şəraitdə, hər şeyə
 sahib, hakim olan ər evində belə o, özünün nəyə qadir olduğunu
 bir daha nümayiş etdirir. Leyli hüquqsuzdur, cəmiyyətdə heç bir
 səlahiyyət, ixtiyar sahibi deyildir. Onun yaşadığı mühitdə qadın
 cənsiz, dilsiz əşya kimi adi alqı-satqı vasitəsidir. Ərə verilərkən
 heç kim - nə ata-anası, nə İbn-Sələmə ondan bu işə razı olub-ol-
 madığını soruşmur, bu heç onların ağına belə gəlmir. Ənənəyə
 Leyli tamamilə başqa təbiətli bir insandır. Onun şəxsi iradəsi,
 varlığını idarə edən mə'nəvi qanunlar mövcud cəmiyyətin qay-
 da-qanunlarından, adət-ən'ənələrindən, hüquqi normalarından
 çox-çox yüksəkdə dayanır.

Leylinin sinəsində məhəbbət atəşi ilə yanaşı, həm də mübə-
 riz, üsyankar bir ürək çırpınır. Odlu-alovlu, hətta ölümə belə qa-
 lib gəlməyə qadir olan məhəbbət onu sözün əsl mə'nasında
 qəhrəmana çevirir, ən çətin, çıxılmaz anlarda ona xüsusi qüvvət,
 cəsarət, əyilməz iradə, dözümlü bəxş edir. Məhz belə yüksək əx-
 laqi-etik keyfiyyətlərin sahibi olduğu üçün Leyli toydan sonra da
 öz ismətini, müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilər. O, zifaf gecə-
 sində halalca kəbinli arvadı kimi ona yaxınlaşmaq istəyən İbn-
 Sələməyə qətiyyətlə özündən uzaqlaşdırır, hətta ağır bir zərbə vu-
 rub yerə sərir, huşsuz vəziyyətə salır və ona qəti xəbərdarlıq
 edir:

Qız dedi: Bir daha belə iş görşən.
 Təqsiri məndə yox, özündə görşən.
 Mənim surətimi qurub bəzəyən
 Böyük sənətkara and içirəm mən,
 Qanımı töksə də sən inadın.
 Hasil olmayacaq məndən muradın.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 154)

Ərin, kişinin evdə, ailədə ağa, hakimi-mütləq olduğu bir cə-
 miyyətdə bu hərəkətin ona çox baha başa gələcəyini bilsə də,

Leyli heç nədən qorxmadan, çəkinmədən İbn-Sələmin qarşısında Məcnunu sevdiyini e'tiraf edir və heç vaxt eşqinə xəyanət etməyəcəyini bildirir. "Mən ki, düşmüşəm onun eşqinə, uzaqdan da görsəm, bu bəsdir mənə, quru bir baxışla şadlansam da mən, bu xoşdur ömürlük yad düşməyimdən" deyir. Böyük mə'nəvi əzab, saysız-hesabsız daxili sarsıntılar hesabına olsa da, Leyli əhdindən, inadından dönmür, sevgilisinə olan sədaqətini, paklığını ləyaqətlə qoruyub saxlayır. Onun bu əvəzsiz fədakarlığı, əzmi, iradəsi yaşadığı evin divarları arasında qalmır, tədricən ətrafa yayılır, "eşqi günəş kimi aləmə nur saçır, gizli sirri dillərə düşür", insanları heyrətdə qoyur, onu cəfakeşlik timsalına, bitkin xarakterə, əsl qəhrəmana çevirir.

Bu xəbər Leylinin ərə getdiyini bildikdən sonra iztirablardan üzülən, qısqanclıq odu içində alışıb yanan Məcnuna da gedib çatır. Vəziyyətdən hali olan xeyirxah adamlar ona bildirirlər ki, Leyli ər evində, pərdə arxasında, ahu-zar içində ancaq səni yad edir, səni xatırlayır. Başqasının kəbini altında yaşasa da, səndən əlini heç vaxt üzməmişdir. "Bir sənsən dünyada onun adamı", o qızın "səndən özgə muradı, kamı yoxdur". Bir ildən artıq gəlin getdiyinə baxmayaraq, o, ərinə təslim olmamışdır, ismətinə əldən verməmişdir, böyük əzablar hesabına olsa da, müstəqilliyini qoruyub saxlamışdır. "Min il keçsə belə, yenə də sənsiz o qızdan bar almaq mümkün deyildir". Buradan aydın olur ki, eşqin ilahi qüdrətinə arxalanan, əbədi sevda yolçusu olan Leyli hər cür qorxu hissindən azaddır, insanın ən ali duyğularını boğan, onu kölə vəziyyətinə salan əsarət zəncirini qırmağa qadirdir. Bu bir də onu göstərir ki, həqiqi məhəbbət insanı ucaldır, aliləşdirir, əyilməz iradə, böyük cəsarət, hünər sahibinə çevirir. Poemada deyildiyi kimi:

"Aşiqim hardadır?" söylədikcə qız
Öz incik ruhuyla yaşardı yalnız...
Üzülməz qəmlərin sarsıntısından
Ər, ata qorxusu qalxmış ortadan.

Sevda ki, soxulur insan ruhuna,
Ər, ata qorxusu neyləyər ona?

(**"Leyli və Məcnun"**, səh. 155)

Leylinin bir eşq, məhəbbət cəfakeşi kimi dərdi, müsibəti həddindən artıq ağır, böyükdür. O, qadın olduğu üçün Məcnuna nisbətən daha çox hüquqsuzdur, onunla müqayisədə ikiqat zülm, əsarət altında yaşayır. Bu mə'nada Leyli daha böyük cəfakeş, daha böyük fədakardır. Onun hüquqsuzluğunun üstünə qadınlığı da əlavə olunanda bu fədakarlığın miqyası, çəkisi qat-qat artır, böyüyür. Leyli Məcnun kimi hərəkətlərində sərbəst deyildir, onun kimi istədiyi vaxt cəmiyyəti tərk etmək, azad yaşamaq, eşqini, ürəyində qövr edən dərdlərini açıq şəkildə aləmə bəyan etmək imkanından mərhumdur. Buna təkcə mövcud qanunlar, adət-ən'ənə deyil, həm də qadın ləyaqəti, qadın isməti, onun mə'nəvi gözəlliyi, zinəti olan abır-həya yol vermir. Yüksək mə'nəviyyat, tərbiyə, kamal sahibi olan Leyli bir qadın kimi öz əxlaqi borcunu yaxşı başa düşür və onu hər cür ləkədən, böhtandan qorumağı özünə borc bilir.

Buna görə də o, çox vaxt dərini pünhan saxlayır, özü öz yarasına məlhəm qoyur, "yaxşı adını yaman etməmək üçün zəhəri bal kimi gizləndə içir". "Bir yandan əlindən itirdiyi yarın" dərdi, "bir yandan da üstünə tökülən əğyarların" zülmü onu hər an, hər zaman əzdiyini, taqətdən saldığını söyləyir. "Eşq ürək verir ki, sən də qanad aç, bu qarğa-quzğundan kəklik kimi qaç, tək uçan kəkliyi qızıl quş yeyər, cəsarət olsa da qadın qəlbində, o, aslan olsa da, qadındır yenə", ona görə "qurtara bilmədim bu qüssələrdən, yenə qəm çəkməyə boyun əydim mən" deyir və bədbəxt taleyindən, nakam həyatından acı-acı şikayətlənir:

Bir zaman Leyliydim, indisə nakam,
Məcnundan min dəfə artıq məcnunam.
Bəxtinin ulduzu batan aşiqdən
Min dəfə şiddətli divanəyəm mən.

O hədəf oldusa bu dərddə, yasa,
Bir qadın deyildir, o, heç olmasa.
Sevda yollarında göstərir hünər,
Kimsədən nə qorxar, nə də çəkinər.
O deyil mən kimi zillət dustağı,
İstədiyi yeri gözir ayağı...

(“Leyli və Məcnun”, səh. 191)

Leyli “yenə qəm çəkməyə boyun əydim mən” desə də, heç vaxt onu əhatə edən mühitlə barışmır, imkan daxilində çırpınır, mübarizə aparır, özünün köməyə böyük ehtiyacı olduğu halda daim Məcnun haqqında düşünür. Həmişə ona mehribanlıq, qayğı göstərir, ürək-dirək, təskinlik verir, dərddəni mümkün qədər yüngülləşdirməyə çalışır. “Dünyada səbr elə hər şeydən əvvəl, iradə mülkünün hakimi ol gəl, bəsdir, az dərd çəkib şikayət eylə, cəfayə dözməyi sən adət eylə, bir az sakit ol ki, ömür gödəkdir. Mən də sən gündəyəm, ey taleyi kəm, lakin qədəmimi tutmuşam möhkəm, gözü bağlasa yaxşıdır insan, onun göz yaşına gülərsə düşmən, düşməni şad edib güldürərsə qəm, ağıllı dərd çəkib tutarmı matəm” kimi müdrik tövsiyələrlə onu sual-cavaba çəkir, mümkün qədər özünü ələ almağa, sakit, təmkinli olmağa çağırır:

Nə olur, bir az da sevinib şad ol,
Bu dərddən, qüssədən, qəmdən azad ol!
Bu dünya dəyişib dönər əzəldən,
O, alt-üst olsa da, gəl, darıxma sən...
Qəlbini sıxma ki, sən kimsəsizsən,
Mən kiməm, adamın deyilməyən?
Heç kəs: “köməksizəm” deməsin gərək,
Köməksiz olana Allahdır kömək.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 197)

Leyli böyük nəcabət, səxavət, ülfət sahibidir, sədaqət, e'tibar, dəyanət timsalıdır, həssas insan, əvəzsiz həmdəm, dost, ar-

xadır. O, bütün məqamlarda Məcnuna dərin hörmətlə, ehtiramla yanaşır, onun əhval-ruhiyyəsini, düşüncələrini, keçirdiyi əzabları, daxili sarsıntıları bütün varlığı ilə duyur, başa düşür. Hətta ər evində yaşadığı vaxtlarda belə ona dönə-dönə xəbər çatdırır ki, ayrı yaşasaq da, bəxtim kimi səndən uzaq düşsəm də, həmişə, hər yerdə sənənləyəm, ürəyimdə, qəlbimdə yaşayırısan. Mən aldanmış ərimi sevmirəm, hələ indiyədək bir gecə də olsa, onunla baş-başaya yatmamışam, o xəzinə ki, ancaq sənə məxsusdur, onun qarısı həmişəlik möhürlü qalmışdır, indiyədək ona yad əli, yad nəfəsi dəyməmişdir. Doğrudur, ərimin cəlalı çoxdur, lakin sənsiz o cəlal gözümdə heçdir, xarabazardır. Sən mənim tə'nəmə hədəf olsan da, dostluq mülkümüzün xəzinədarısan, ilk səhər şəm'inin pərvanəsisən, məhəbbətim daim işığı səndən alır, mən könlümü ancaq sənə eşqinə vermişəm, bilirəm sən də sevgimə sadiqsən. Ona görə də biz iki qəlbə bir canıq, qiyamətə qədər yolumuz eynidir, ayrılmazdır.

Həmişə sevgilisinə üstünlük verən, onun adını, şəxsiyyətini ön plana çəkən Leyli özünü Aya, Məcnunu Günəşə bənzədir, işığını ondan aldığı, onun atəşində isindiyini bildirir. “Bir tükün gözümdə dünyaya dəyər, mən istədim ki, yanında üzüm ağ olsun, sən kimi bir yuva yoldaşım olsun. Hicrana düşdüksə bu dünyada ah, söylə ey sevgilim, məndə nə günah? Səni duymayan soyuq bir ürək, bəlalər içində məhv olsun gərək, səndən geri qaldım, əf et məni gəl, bilirsən nə idi yolumda əngəl” deyər qibləgahı saydığı sevgilisinin qarşısında həmişəlik sədaqət andı içir:

Eşqinə sadiqəm, yolunda dustaq,
Dərdinə şərəkəm, qəminə ortağ.
Yanına gəlməyim olmadı mümkün,
Başqa şərtlər isə görmüşəm bütün.
Vücudum ayrısı sənənin yanından,
Ruhum ayrılmamış yanından bir an.
Dərdindən, qəmindən mən xəbərdaram,
Çarə axtarıram onlara müdam.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 196)

Leyli tək cə eşq mücahidi, sədaqətli aşiq deyil, həm də yüksək əxlaq, təmiz, ləkəsiz mə'nəviyyat sahibidir. O, həddindən ağır psixoloji şəraitdə, mə'nəvi-hüquqi təzyiq altında yaşasa da, heç vaxt ailə, ər, ata qarşısındakı insani borcunu, kəbindən, namus, qeyrət anlayışlarından doğan təəhhüdlərini unutmur, onları pozmağı hər bir qadın üçün ləkə, şərəfsizlik hesab edir. Həm Məcnunu, həm də Leylini yaxşı tanıyan, dərdlərindən xəbərdar olan Xızır sifətli nurani bir qoca onları gizli görüşdürmək qərarına gəlir. Leyli eşidəndə ki, qəlbi hicranla, sitəmlə dolu Məcnun "hər iki dünyada: Leylican" deyir, hər yerdə: "Leyli, gəl, gəl aman" deyə-deyə səhraları dolaşır, ürəyi quş kimi qanadlanır, sevgilisini heç olmasa uzaqdan görmək arzusu ilə dərhal bu işə razılıq verir.

Təklifinin qəbul olunduğunu gören qoca səhraya Məcnunun yanına gedir, Leylidən ona xüsusi salam yetirir və "səndən nigərandır gül üzlü sənəm, görüşmək istəyir sənəmlə bir dəm, sən də sevgililə görüşsən bir an, hicran qəfəsindən azad olarsan" - deyir. Bu xəbəri Məcnun böyük sevinclə qarşılıyır və nəcib qocanın gətirdiyi təzə paltarını geyinərək onunla birlikdə əvvəlcədən tə'yin edilmiş görüş yerinə gəlir. Sevgilisinin gəlişini havadan duyan Leyli oturduğu çadırdan çölə atılır, Məcnunə çatmağa on addım qalmış dayanır, daha irəli getmir. Vəfalı həmdəridini uzaqdan, həsrətlə seyr etməklə kifayətlənir. Bu gözlənilməz hərəkətdən təəccüblənən qocaya o, belə deyir:

Mənim ərim vardır, yatsa da bu dəm,
Allahın gözündən uzaq deyiləm.
Doğrudur, sevmirəm onu ürəkdən,
Lakin haramzadə deyiləm ki, mən.
Yenə yaxınlaşsam, bu ölüm olar,
Sevda məzhəbində günah sayılar.
Ayıblı sözlərin yazılmasından
Yaxşıdır, bir dəftər ağ qalsa, inan.

("Leyli və Məcnun", səh. 218)

Bu sözləri eşitdikdə aqıl qocanın heyrətə düşdüyünü gören Leyli ona başa salır ki, başqa cür hərəkət etməyə, bundan artıq sərhəddi keçməyə haqqı, ixtiyarı yoxdur. Buna onun isməti, tərbiyəsi, cəmiyyət və əxlaq qarşısındakı borcu imkan vermir. O, istəmir sabah idrakı ilə üz-üzə gələndə tutduğu işlərə görə utansın, xəcalətdən qızarsın, təmiz adına ləkə gəlsin, töhmət, tə'nə hədəfinə çevrilsin. Onun sevgilisi böyük idrak, mə'rifət sahibidir, "ilqarı tam, kamil bir aşiqdir, bundan çox istəmək ona haramdır". Bundan artıq yaxınlıq hər ikimiz üçün günahdır, qadağandır. "Qoy o şirin dillim şe'r desin, məni uzaqdan şe'rlə oxşasın, bir qəzəl söyləsin qulaq asağ".

Bu sifarişi eşidən Məcnun öz şəkər dilini işə salır, ağzından dürr tökməyə başlayır, sevgilisini əlvan, şirin sözlərlə oxşayır. Ona bir daha sonsuz məhəbbətini, sədaqətini izhar edir, artıq dildarının uzaqdan gələn ətrindən, nəfəsindən bihüş olduğunu və bundan başqa ona heç nə lazım olmadığını bildirir. Nəhayət, onların gələcək vüsali haqqında son sözünü deyir, qəti qərarını verir, canını cananına çoxdan bəxş etdiyini, həmişəlik qurban verdiyini söyləyir:

Bu gündən mən sənəm, sən isə mənənsən,
Bir könül yurdudur bu iki bədən.
O da sənə könlün qoy olsun, dilbər,
Yoxdur öz könlümdə həyatdan əsər...
Söylə, bu məqamda nəçidir bədən?
Adını sikkənə neqş eyləyəsən.
Arada tərpenən quru bir candır,
O da mənim deyil, sənə mehmandır.

("Leyli və Məcnun, səh. 221)

Bununla da sevgililərin uzaqdan-uzağa bir-birilərinə dərin izhari-məhəbbət bildiren səmimi, ülfət, əxlaq və etika çərçivəsində keçən görüşü sona çatır. Məcnun yenidən səhraya qayıdır, Leyli də ürəyi həmişəki kimi həsrətlə dolu intizar içində öz ça-

dırına dönür. Hadisələrin iştirakçısı və canlı şahidi olan qoca isə başa düşür ki, bu iki gəncin eşqi - insan idrakından, dünyəvi nəfsdən, adi ehtiraslardan yüksəkdə dayanan, əlçatmaz, müqəddəs, ali bir eşqdır. Bu məhəbbətin ülviliyini, paklığını təkcə elə insan ağı, iradəsi deyid, həm də göylər qoruyur, himayə edir. O, ilahi bir qüvvənin, böyük Tanrının nəzarəti altındadır.

Əri İbn-Sələmin ölümündən sonra Leylinin həyatında yeni bir dövr başlayır. O, bir tərəfdən ərinin ölümünə bir insan kimi kədərli olsaydı da, digər tərəfdən bir aşiq kimi əsarətdən, ailə, kəbin zəncirindən həmişəlik xilas olduğunu duyub sevinir, rahat nəfəs alır. Zahirədə ərəb adətində uyğun evdə oturub nakam İbn-Sələmə yas saxlayır, dil deyib ağlayır, şivən qopardır, batində, ürəyinin dərinliklərində isə öz müsibətli taleyini, tək, kimsəsiz səhrada zillət çəkən, ölümle çarpışan Məcnunu anaraq, nalə çəkir, acı-acı göz yaşları tökür. Gecələr tək qalanda əllərini göyə qaldıraraq Allahın dərğahında səcdəyə enir, dualara oxşar dərqli nəğmələr oxuyur, "İlahi! Məni sən canana yetir, oduna yandı-ğım o şəm'i gətir. Mənə işıq verir o sevdalı yar, bu zülmət gəcəni o işıqlandırar" deyərək, şirin xəyallara dalır:

Leylinin ayağı zəncirdən azad,
Aləmi Ay kimi gəzirdi dilşad.
Heç kəsdən çəkinib qorxmayan o qız
Aşkara dərddən çəkib, ağlardı yalqız.
Canı qurtarmışdı ər qayğısından,
Artıq güdməyirdi onu bir insan.
Qəlbində alovlar, yanmış ağlardı,
Nə ata, nə ana qorxusu vardı.

("Leyli və Məcnun", səh. 249)

Ərinin yası başa çatdıqdan sonra Leyli indiyədək onun qarşısını kəsən, əl-qolunu bağlayan təəhhüdlərdən azad olur, özü öz taleyinin ağasına çevrilir, artıq sərbəst düşünmək, istədiyini kimi yaşamaq hüququ qazanır. O, belə hesab edir ki, nəhayət, indiyə-

dək məhəbbətdə olan qara bəxti onun üzünə gülmüşdür, işığa çıxmışdır, gec də olsa Tanrı ona xoşbəxtlik bəxş etmişdir. Daha vüsala gedən yol açıqdır, illərlə qəlbində bəslədiyi gözəl arzularını həyata keçirməyin vaxtı gəlib çatmışdır. Ona görə də "səbrə qatlaşmağı buraxıb, eşqin pərdəsini açmaq", illər boyu ürəyini didib parçalayan izzətlərə həmişəlik son qoymaq lazımdır.

Elə belə də olur. Leyli vəfali dostu olan Zeydi yanına çağırtdırır və ondan xahiş edir ki, təcili səhraya, Məcnunun yanına getsin, "o gözəl ahunu tapıb tora salsın, müşk nəfəsini əlinə alsın" və ona bildirsin ki, "dünya gözəldir, bir oyan, az yat, intizar vaxtı keçib gedib", bu gün artıq vüsəl günüdür. "Gəlsin şərkərinə qızıl gülə qatsın, səmənini sərvini qucağında yatsırsın, yəməninəni lə'lin sapına düzsün", həmnəfəslilərimdən heç kəs qalmayıb, qoy onunla könüldən nəfəs alım, "pusquda dayanmış insafsız əcəl" gəlməmiş, doyunca üzünü görüm.

Zeyd bu xahişi böyük sevinclə, məmnuniyyətlə yerinə yetirir. Məcnunu geyindirib-keçindirib təmtəraqla onun hüzuruna gətirir. Sevincindən yerə-göyə sığmayan Leyli gecə-gündüz həsrətini çəkdiyi əziz sevgilisini, can sirdaşını xüsusi ehtiramla qarşılayır. Ona indiyədək heç kimin görmədiyi bir hörmət, nəvaziş göstərir, başına məhəbbət tacı qoyur, üstünə nəfəsindən mayalanmış ətir çiləyir:

O əziz qonağın eşqiylə durdu:
Onu bəzəndirib min zinət vurdu...
Onu qəlb evinə eylədi sultan,
Həmayil qolunu saldı boynundan.
Sonra da bərk basdı bəğrinə birdən,
İki gül cücedi bircə qönçədən.
Onu kökləmədən mizrabsız çaldı,
Şərabı, öpüşsüz ağlımı aldı...
Birləşdi bu zaman uzaq qütblər,
Bir nurla pərlədi o iki səhər.

("Leyli və Məcnun", səh. 253)

Vüsal həsrətiylə alışıb yanan Leyli öz hisslərinə cavab gözləyir və “sən dünya bağında şeyda bülbülsən, vüsala can atan gül kimi yəm mən, bu vüsal günündə hanı həvəsin, ağzın qıfıllıdır, çıxmayırsən” deyər lal-kar, hərəkətsiz qalmış Məcnunu məzəmmət edir. Leylinin ehtirasdan qəfəsdə quş kimi çırpındığını gören Məcnun dilə gəlir, artıq başqa bir dünyanın qonağı olduğunu, onun arzuladığı cismani vüsaldan çoxdan imtina etdiyini bildirir. “Mənimçün sən varsan özümdən əvvəl, çünki mənim deyil, sənindir bu əl, nəçiyəm, de kiməm, mən taleyi kəm, dünya şahiddir ki, sənin kölgənəm, bir xəzinədir ürəyimiz bax, orda iki sifət var ancaq” deyir.

Məcnunun nurunda əriyib saflaşan, qəflət yuxusundan oyanan, özünə gələn Leyli başa düşür ki, onların kəbini yerdə deyil, göylərdə kəsilib, məhəbbətləri əbədi nura bələnib, paklıq, təmizlik mücəssəməsinə çevrilib. Onu ötəri hisslərə, bu dünyanın müvəqqəti, keçici duyğularına qurban vermək olmaz. Daxilən çoxdan birləşmiş, zərrədən küllə çevrilmiş, vəhdətə qovuşmuş iki qəlbin zahirdə bir-birinə can atmasına artıq heç bir ehtiyac yoxdur. Cismani görüş, zahiri zövq onları xoşbəxt etmək əvəzinə, indiyədək qazandıqları yüksək, ali məqamdan yerə endirər, alçalır, bütün ömürləri boyu göz bəbəyi kimi qoruyub saxladıqları pak, ulvi, ilahi məhəbbətlərini çirkəbə batırır, adiləşdirər, həmişəlik məhv edər.

Son vida görüşündən sonra Leyli ilə Məcnunun dillərdə dastan olan faciəli məhəbbət tarixi başa çatır. İllərlə əzab-əziyyətlərdən keçib gələn vüsal həsrəti sona yetir. Leylini də, Məcnunu da böyük müsibətlərə qatlaşmağa məcbur edən, yaşadan eşq, məhəbbət idi. Bu hiss, bu odlu-alovlu ehtiras söndükdən, başa çatdıqdan sonra onlar yaşaya bilməzdilər. Təkcə fiziki qüvvələri deyil, mə'nəvi əzabları da artıq arxada qalmışdı, ötüb keçmişdi. Onlar hiss edirdilər ki, daha bu dünyada görsə elə bir işləri qalmayıb, başqa bir dünyaya köç vaxtıdır. Elə bir dünya ki, onların axirəti də, son mənzilləri də, əbədi vüsal görüşləri və xoşbəxtliyi də ordadır.

Son ayrılıq Leylinin dərdləri üstünə yeni dərd, qəm-qüسسə gətirir. Onun zərif qəddi belə ağır yükün altında tab gətirmir. İllərlə onu yaşadan, ona cəsəret və qüvvət verən ümid çırağı qaralır. Onun qəlbinə daim işıqla, nurla bəzəyən, alışıb yanan həyat şamı ziyasını itirir, gile-gile əriyib sönür. Al-əlvan gülüstani xarabazara, güllü-çiçəkli baharı zimistana çevrilir. Taleyinin qapısı həmişəlik bağlanır, könül mülkünə zülmət, qaranlıq çökür. Möhnətdən “bədirələnmiş Ayı hilala dönür, serv qaməti payızın boranına, tufanına düşüb əriyir”, saralıb solur. Həmişəlik ayrılıqdan doğan amansız iztirabları daşımağa daha gücü, qüvvəsi çatmayan Leyli tezliklə xəstələnir, ağır ölüm yatağına düşür:

Ucalıq taxtından Leyli düşərək,
Bir dərd quyusuna endi o mələk...
Qabaqlar da vardı bu dərd, bu möhnət,
Bire yüz olmuşdu indi məhəbbət.
Elə ki, ayrılıq zamanı çatdı,
O köhnə sevdası bire on artdı.
İş gəlib o yerə çatdı ki, birdən
Düşüb xəstələndi o nazik bədən.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 261)

Ölüm ayağında olan Leyli illər boyu qəlbində yuva salmış məhəbbət xəzinəsinin qapılarını açır, müqəddəs bir sirr, əmanət kimi indiyədək qoruduğu, gizli saxladığı dərdlərini, iztirablarını, nəhayət anası qarşısında e'tiraf edir. Son vida və vəsiyyəət xarakteri daşıyan bu e'tiraf bir məhəbbət cəfəkeşi kimi Leylinin bədii portretinə yeni cizgilər əlavə edir, daxili aləmini tamamlayır, sədaqətini, fədakarlığını daha yüksək bir mərhələyə qaldırır. Leyli onun xəstələndiyini görüb təşvişə düşmüş anasını başa salır ki, daha əl-ayağa düşməyin, ona qayğı göstərməyin mə'nası yoxdur. Çünki artıq köç üstündədir. Nə qədər ki, canı ağzından çıxmayıb, nəfəsi tamam kəsilməyib, dərindən onu həli etmək, hər şeyi açıb söyləmək istəyir. O, həmişə gizlincə

qan udub, indi də vida əvəzinə ürək qanını yeyir.

Daha sonra Leyli göz yaşları içində anasına bildirir ki, mənim Məcnundan başqa heç bir sevgilim, həmdənim, könül sirdaşım olmayıb. Mən bu dünyada ancaq onun üçün yaşamışam, indi də onun həsrətiylə ölürəm. Mənə “can verən də, məni öldürən də odur”. Leyli bu ölümü müqəddəsləşdirir, özünü eşq, məhəbbət yolunda qurban gedən, fəda olan şəhidə bənzədir, bu dünyadan qara geyinib yox, gəlin kimi al-əlvan bəzənib getmək istədiyini bildirir:

Şəhidəm, qan rəngli olsun kəfənim,
Qoy belə bəzənsin bayramım mənim.
Məni gəlin kimi bəzəyib yarat,
Pərdəmi saxlayan bu torpağa at!

(“Leyli və Məcnun”, səh. 262)

O, dönə-dönə and verərək Məcnunu anasına tapşırır və ondan xahiş edir ki, “eşqimdən didərgin düşən o bədbəxt ölüb getdiyimi eşitdiyi vaxt sənə başsağlığı verməyə gələcək”, o “ən əziz, ən gözəl dostumu” məndən “sənə qalan bir yadigar kimi” qəbul elə, “sən Allah, sözüüm yadından çıxmasın, ona alçaq gözlə baxma, itirdiyin könlü onda tap, onu məndən sonra əzizlə”, ona qayğı, mehribanlıq göstər. Söylə ki, “bu can çıxan köhnə saraydan, Leyli zəncirini qırdığı zaman uçurdu ömrünün xanimasını, eşqinlə torpağa gömdü canını. O, eşqin yolunda mərdanə getdi, aşıqlıq yolunda can qurban etdi”. O qəlbiqırıq soruşsa ki, həyatla necə vidalaşdım, de: “sənin eşqinlə o getdi bada, nə qə-dər dünyada nəfəsi vardı, sənin qəmlərini canda saxladır”. Sənin həsrətinlə məhv olan o biçarə bütün dərdlərini də özüylə axirət dünyasına azuqə apardı:

De: - Torpaq olsa da bu gün niqabı,
Yalnız səni çalır onun rübabı.
O intizar çəkən adamlar kimi,

Sənin yolundadır gözüylə qəlbi.
İstəyir arxadan çatasan ona,
Odur ki, göz tikib sənin yoluna.
Tez gəl, intizardan Leylini qurtar!
Gəl onun qoynunda tutginən qərar!
Bu sözlə Leylinin doldu gözləri,
Başqa bir aləmə köçdü o pəri.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 263)

Göründüyü kimi, Leyli ölüm ayağında da Leyli olaraq qalır, son anda da kəlimeyi-şəhadət əvəzinə, Məcnunun adını zikr edir, vəfalı sevgilisini anaraq can verir, əsl qəhrəman, əsl eşq cəfakeşi kimi dünyadan gedir və beləliklə, həyatda özünə məhəbbətdən, sədaqətdən yoğrulmuş möhtəşəm bir heykəl qoyur, əbədi yaşamaq, ölməzlik haqqı qazanır.

Mə'lumdur ki, Leylinin ölümündən sonra Məcnun da uzun müddət yaşaya bilməzdi. Çünki indiyədək onun varlığını şərtləndirən, ona nəfəs, həyat verən yeganə bir qüvvə var idisə, o da Leyli idi, onu heç olmasa uzaqdan-uzağa görmək həsrətiydi. Sevgilisinin nakam ölümü Məcnunu yaşadan, dünyaya bağlayan son telləri də qırır, məhv edir. Onun yolunu işıqlandıran, qəlbini hərarətlə, nurla dolduran çıraq, əməl ulduzu həmişəlik sönür. O özü də bu faciədən sonra yaşamağı artıq hesab edir, “dünyada var-yoxum yalnız o yardı, mənim də qulluğum belə qurtardı” deyir. Ölüm xəbərindən sonra cəhənnəm əzabı içində üzülən Məcnun ömrünün son günlərində hər şeydən imtina edərək Leylinin məzarına sığınır, onun türbəsini qucaqlayaraq həyatını başa vurur, bu dünyadan nakam getsə də, o biri dünyada əbədi sevgilisinə qovuşur:

O beli qırılmış şikəstə qamət,
Gecəsi bir məşhər, günü - qiyamət,
Uzaqdan o qərib məzarı görəcək,
Düşdü torpaqlara nurdan kölgətək.
Xəzinə üstündə yatmış ilantək

O qerib • türbəyə sarıldı berk-berk.
Gözündən lələk göz yaş getdi,
Ondan cot üstündə lələlər bitdi.

(“Leyli və Mecnun”, səh. 269)

Mecnunun ölümünü eşidən ərəblər, qohum-qardaş hər yerdən tökülüşüb onun əzabdan əriyib quru sümüyə dönmüş cənazəsi üstünə gəlir, İbir müqəddəs insan kimi onun ruhuna dualar oxuyur, el adəti ilə tənənəli yas saxlayırlar. Meyidini “göz yaşları ilə yuyur, üstünə ətir, ənbər tökürlər”, Leylinin türbəsini açıb onları qoşa torpağa tapşıırırlar. Çox keçmədən bu iki haqq aşiqin ilahi nura bənlənmiş məzarları haqqında hər yere xəbər yayılır, onların türbələri elin-obanın ümid yerinə, insanlara şəfa verən müqəddəs ocağa, ziyarətgaha çevrilir:

Sağkən . vermişdilər bir əhdə qərar,
Ölüb bir beşikdə qoşa yatdılar.
Zaman • dolaşdıqca hər iki qəbrə,
Tikdilər ordaca bir daş məqbərə.
Hüsnünə bağ-bostan həsəd aparan,
O türbə səcdəgah oldu çox zaman.
Bütün xəstələrə şəfa verərdi,
Cəfadən qurtarıb şəfa verərdi;

(“Leyli və Mecnun”, səh. 282)

Bununla da Məcnunla Leylinin əzablardan keçən, zamanın ağır sınaqlarından çıxaraq kamilləşən, ülvi, ilahi məzmun kəşf edən, son nəticədə behiştə, Allahın himayəsi altında qərar tutan məhəbbət müccadiləsi başa çatır. Nizami bu məhəbbəti alqışlayır, müasirlərini ondan nümunə, ibrət götürməyə, əhdində, peymanında, sədaqətdə Leyliyə, Mecnuna oxşamağa çağırır. Şair bütün əsər boyu təbliğ etdiyi eşq, məhəbbət fəlsəfəsinə yekun vurur, onun insanı böyüdən, aliləşdirən necib bir duyğu, yüksək əxlaq, mə'nəvi təkamül vasitəsi olduğunu bir daha yad

salır, təsdiq edir. İnsanın daxili aləmi zəngin bir xəzinə, məhəbbət isə bu xəzinənin ən qiymətli gövhəri, zinətidir deyir. Kim axirətini bu dünyada qazanmaq istəyirsə, bu gövhərə yiyələnməlidir, bir sözlə eşqin qulu olmalı, “eşqin hələminə can verməlidir”.

Nizamiyə görə, insanı alçaldan, cılızlaşdıran mə'nəvi-əxlaqi qəbahətlərdən xilas yolu ilahi məhəbbətdir. Eşq, məhəbbət həm də inam və idrak məktəbidir. Bu mə'nada eşqə sitayiş hər şeyə qadir Tanrıya sitayiş deməkdir. Elə ona görə də eşqin cəfası da, səfası da əsl aşiq üçün eyni dərəcədə xoş, eyni dərəcədə şirindir. Məhz bu kontekstdən çıxış edərək, şair son sözünü deyir və həm poemada təsvir olunan hadisələrin ideya-estetik məzmununu, ictimai mündəricəsini, həm də irəli sürdüyü məhəbbət fəlsəfəsinin əxlaqi-didaktik mahiyyətini belə tamamlayır:

Varlığın açarı eşq ilə insan -
Qürur girdabından qurtarar, inan!
Əgər qəm şərbəti olsa da zəhər,
Eşqin ɵlləriylə şirin içilər.
Baxma bu şərbətin acısı çoxdur,
Saqisi eşq isə, qorxusu yoxdur.
Dözülməz olsa da bu qəm, bu zillət,
Xoşdur! Yaratmışsa onu məhəbbət!

(“Leyli və Mecnun”, səh. 284)

NİZAMİNİN HÖKMDAR VƏ DÖVLƏT KONSEPSİYASI

*Dünyada fateh olmaz, zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fatehi ədalətdir, ədalət!
Ədalətin - müjdəçi, bu dünyanı şad eylər,
Ədalətin işidir, - ölkəni abad eylər.*

NİZAMİ

Nizaminin aqil hökmdar və ədalətli dövlət quruluşu haqqındakı görüşləri ədəbi, ictimai-fəlsəfi fikir tariximizdə parlaq səhifələrdən biridir və öz humanist-bəşəri məzmununa görə əsrləri qabaqlayır. Mütəfəkkir şair yaradıcılığa başladığı ilk illərdən ta ömrünün axırına qədər bu problemin ədalətli həlli yollarını axtarmış, pillə-pillə fikirlərini, elmi-nəzəri mülahizələrini təkmilləşdirmiş və nəhayət, son "İsgəndərnamə" əsərində təkcə öz zəmanəsi üçün deyil, həm də müasir dövrümüz üçün böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan, tam, bütöv bir dövlət konsepsiyası irəli sürmüşdür.

Nizami nədən yazırsa yazsın, onun ictimai məramının əsasında insan səadəti, bütövlükdə bəşəri nicat ideyası dayanır, insanlığı fəlakətə aparan, alçaldan, zülm və əsarətdə saxlayan, gəda və qul vəziyyətinə salan cəmiyyətə, idarə sistemə, xüsusilə böyük ixtiyar, imtiyaz sahibi olan hakimlərə, dövlət başçılara qarşı qəti e'tiraz və nifrət hissi durur. Dövlətin və xalqın idarəsində həmişə yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanan şair bu sahədə ilkin şərt olaraq ədalət və mərhəmət insanlıq anlayışını ön plana çəkir. Nizamiyə görə, ədalət və mərhəmət insanlıq anlayışının ən ali şərti, cövhəridir, mə'nəviyyatın özülü, əsasıdır. Belə bir keyfiyyətdən məhrum cəmiyyət, ölkə, dövlət quruluşu istəməz cəhalətə, mə'nəvi tənəzzülə, köləliyə məhkumdur.

Ədalət, mərhəmət hissi xüsusilə xalqın, bəşəriyyətin taleyinə cavabdeh olan böyük şahlar, hökmdarlar üçün daha vacib, daha zəruri bir keyfiyyətdir. Çünki belə adamlar feodal cəmiyyətində hakimi-mütləqdirlər, milyonlarla insanların taleyini həll etmək, təkbəşinə qərar və göstərişlər vermək ixtiyarına malikdirlər. Onlar dini, imanı, insanlıq ləyaqətini unudanda, ədalət, insaf, mərhəmət hissindən məhrum olanda saysız-hesabsız müsibətlər, faciələr törədir. Zülm, haqsızlıq ərşə çıxır, dünyanı ah-nalə, göz yaşları tutur, xeyirxahlıq, nəciblik yoxa çıxır, haqqın yerində şər, fitnə-fəsad oturur, yer üzünü mə'nəviyyat işığından, ağılın, zəkanın nurundan məhrum olur, səfalət, cəhalət qaranlığına bürünür.

Nizami belə hesab edir ki, insana var-dövlət, yüksək imtiyaz, hökmdarlıq səlahiyyəti öz həmcinsinə cəbr, ağalılıq etmək üçün deyil, xeyirxahlıq, ədalət, mərhəmət, yaxşı ad qazanmaq üçün verilmişdir. Kim bunu unudursa, hakimi olduğu ölkəni fəlakətə, xalqını isə sonsuz əzablara, iztirablara düşür edir. Özü isə əbədi nifrətə, rüsvayçılığa məhkum olur, həm bu dünyasını, həm də axirətini itirir. Şair belə azgün hakimləri sadəcə insafa, mürvətə çağırmaqla kifayətlənmir, onları Allah xofu ilə qorxudur, din, iman, axirət qarşısında ittihama çəkir, haqqın, ədalətin amansız divanı ilə hədələyir:

Qiyamətin cəzası gözlər hökmranları,
Unutma haqsızlıqla axıtdığın qanları.
Xəcalətdən haraya qoyarsan başını sən?
Xalqı çıxart ağ günə, at zülmün daşını sən.
Ağlımı eys-ışrətdə məst eləyib yatarsan,
Öz qurtuluş gəmini fırtınada batırsan,
Gücünlə gücsüzləri talayıb, çapıb, soysan,
Zülmünlə yetimləri çörəyə möhtac qoysan,
Kim çatar qiyamətdə dadına, fəryadına?
Çıxılmaz, xəcalətli gününü sal yadına.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 75-76)

Nizamiyə görə, öz taxt-tacına güvənən, onun əbədi, dağılmaz olduğunu düşünən və bununla öyünən, qürrelənən hökmdarlar bədbəxtdirlər. Belə hakimlər unudurlar ki, dünyada hər şey dəyişir, dünən dövrən sürən bu gün can verir, fələyin hökmüylə əzəmətli saraylar, sarsılmaz qalalar məhv olub gedir, yerlə-yeksan olur. Hanı o “mənəm-mənəm” deyən, göylə-asimanla əlləşən cahangirlər? Onları çoxdan qara torpaq udub, heç birinin yer üzündə izi, tozu belə qalmayıb. Bu dünya “ağıllar üçün ibrətxanədir”, ondan vaxtında dərs almayanlar divanədir:

Güvenmə taxtına sən, ey tacidar!
Hər taxtın önündə bir də tabut var.
Güvenmə ki, dağlar çəkmiş daş hasar,
Elə zənn etmə ki, qırılmaz daşlar.
Döyüş zamanında işlərkən əllər
Dağlardan toz qopar, titrər təməllər.
Bu dünya mülkünün gəlincə sonu
Asanca mənimsər axtaran onu.

(“İsgəndərname”, səh. 139)

Dövrün hakimlərini, hökmdarlarını dünyanın gərdisindən ibrət dərsi almağa, ondan lazımı nəticələr çıxartmağa, ədalətli, mərhəmətli olmağa çağırış ideyası Nizaminin ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” poemasının əsasını, leytmotivini təşkil edir. Bu ideya xüsusilə “Adəmin xilqəti”, “Ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət”, “Hökmdarın xalqa qayğısı və ədaləti” başlığı altında gedən söhbətlərdə və onlarla bağlı hekayələrdə daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Nizami tənqidi fikirlərini, əxlaqi nəticə və tövsiyələrini daha yaxşı açmaq, əsaslandırmaq üçün xüsusi paralellər və müqayisələr aparır. Təsvir etdiyi hakimləri, hökmdarları öz əməlləri ilə üz-üzə qoyur, xalqın, ictimaiyyətin mühakiməsinə, vicdan məhkəməsinə verir.

Nizami ilk növbədə bu cür hakimlərə insanlıq, dünya və axirət qarşısındakı borclarını xatırladır, onları huşyar olmağa, id-

rakla, kamalla iş görməyə, əməllərini ölçüb-biçməyə, xeyirxah, nəcib işlər görməyə çağırır, onlara ədalət anlayışının məzmun və mahiyyətini, dünyəvi əhəmiyyətini izah edir. Özünə yaxşı ad qazanmaq, insanların qəlbində əbədi yurd salmaq, həm bu dünyaya, həm də axirətə sahib olmaq istəyəni hakim, hökmdar taxt-tacını gövhər əvəzinə “ülviyyət nuru ilə” bəzəməlidir, cəlalından elin “gözünə nur ələməlidir”. “Torpaq kimi yumşaq”, xoşxasiyyət, pak niyyət, sözündə, əməlində bütöv, böyük e'tiqad sahibi olmalıdır. Xalqın sonsuz məhəbbətini, rəğbətini qazanmaq üçün “elin hər işini nizama salmalı, həmişə öz xalqının qeydinə qalmalıdır”, heç kimdən məhəbbətini, ülfətini əsirgəməməlidir. O, həmişəlik bilməlidir ki, əsl “hünər də, igidlik də ədalətin yolçusu”, ədalətin carçısı olmaqdır:

Bu dünyanın nəbzini kim tutsa İsa kimi
İnsafi, mürvətiylə olar dünya hakimi...
Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 76)

Ədalət anlayışının şərtlərindən biri də budur ki, hər bir insan, xüsusilə xalqa rəhbərlik edən hakim, hökmdar yüksək əqidə, inam, insana məhəbbət eşqiylə, xeyirxah, nəcib hisslərlə yaşmalıdır. Var-dövlətə, “dünya malına uymamalı”, əliaçıq, gözütöx olmalı, böyük ləyaqət, səbr, təmkin sahibi kimi tanınmalıdır, bütün işlərdə xalqın arzusuna uyğun hərəkət etməli, elini-obasını ağ günə çıxartmalıdır.

Məzlumlar dar gündə onun mərhəmətinə sığınmalıdır, “şöh-rətindən, adından güc, qüvvət” almalıdır. O, heç vaxt mənliyinə güvənməməli, xalqın hünərinə, qüdrətinə laqeyd yanaşmamalıdır. Çünki Nizaminin özünün dediyi kimi: “El gücü - sel gücüdür, hər an çəkin bu seldən, yataqda da qan alar qisas oxu qəfil-dən, xalqa divan tutanı divan gözlər hər yanda, məzlumların fəryadı qorxuludur cahanda”. Bunu ixtiyar sahibləri heç vaxt unut-

mamalıdırlar. Onlar bilməlidirlər ki, insanlığa xidmət, daim onun istək və arzuları ilə yaşamaq şərəfli, müqəddəs bir işdir:

Şahlıq verən buyurub: tut bu məslək yolunu,
Ədalət sahibləri tutdu məslək yolunu.
Məsləhətə möhtacdır ədalət hər bir zaman
Xalqa zülmün amansız cəzasından dad, aman.
Can yandırsan orduna, məmləkətə, yurduna,
Arxalana bilərsən öz xalqına, orduna.
Zülmkarlıq dağıdar, bərbad edər ölkəni,
Ədalət səadətlə abad eylər ölkəni.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 75)

Nizami ədalətin, mərhəmətin ictimai mahiyyətini, əxlaq-etik funksiyasını əsaslandırmaqla kifayətlənmir, həm də ədalətsizliyin, haqsızlığın törətdiyi bəlaları, faciələri açıb göstərir, buna öz humanist insan konsepsiyasından çıxış edərək qiymət verir. Burada şair ümumi fəlsəfi mühakimələrdən real hadisələrin, həyati faktların təsvirinə keçir, oxucuya ədalətdən uzaq düşmüş, zülmün, haqsızlığın canlı timsalı olan hökmdar obrazları təqdim edir.

Nizami göstərir ki, haqq, ədalət tapdalananda, insanlar insaf, mərhəmət hissini itirəndə, onun yerində zülm, ədavət, haqsızlıq baş qaldırır və ağır, dəhşətli fəlakətlər törədir.

“Ümitsiz şahın günahının bağışlanması” hekayəsindəki zalım hökmdarın, “Nuşirəvanla vəziri və bayquşların söhbəti”ndəki Nuşirəvanın, “Qarı və Sultan Səncər dastanı”ndakı Səncər kimi hakimlərin həyatı, ədalətsiz hərəkətləri, azğın, qudurğan əməlləri buna ən yaxşı nümunədir.

“Qur’anı, qılıncını bir kənara atıb” ömürlərini “əlində cam, sürəhi nəş’ə ilə”, eyş-işrətlə başa vuran, nəfsinin, şan-şöhrətinin, ağalığı ehtirasının əlində “oyuncağa çevrilən, güzgülü, darağı bir an əlindən düşməyən”, “gözəl-göyçək qadıntək özünə sığal verən”, günlərini ovda, kef məclislərində keçirdən bu

hökmdarların zülmündən, ədalətsiz əməllərindən kəndlər, şəhərlər viran olub, xarabaya, bayquş yuvasına çevrilib, nəinki insanlar, hətta quşlar belə dilə gəlib, “yetimlər çörəyə möhtac qalıb”, “qocaların, ağbırçəklərin fəryadı göylərə qalxıb, göz yaşları selə dönübdür”. Hər yerdə özbaşınalıq, qanunsuzluq hökm edir, sərxoş darğalar elin-obanın varını soyub talayır, məzlumların sinəsinə dağ çəkir, əlsiz-ayaqsız, köməksiz qarıları evindən çölə atır, saçından tutub sürüyür, təhqir edir, xalqın mənliliyinə toxunur, abırını tapdalayır. Şair belə hökmdarlara, hakimlərə üzünü tutaraq qəzəblə deyir:

İgidsənsə, kişilik adından utan barı,
Ərsiz hünər göstərən qadından utan barı.
Qul olmusan iblisə, qəlbə girən şeytana,
Əl atırsan fitnəyə, iftiraya, böhtana.
Öyünmə ki, igidsən, hər gözə iti oxsan,
Bədbəxtin birisən ki, bir qadınca da yoxsan.
Ağıl-kamal bəsləməz igidliyə ədavət,
Hünər də, igidlik də ədalətdir, ədalət.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 84)

Nizami zülmü, zalım hökmdarları ifşa edərkən həm də belə nəticəyə gəlirdi ki, həyatda heç bir şey əvəzsiz qalmır. Zalımın, zülmkarın əməli öz qabağına çıxır, o, işlətdiyi bütün qəbahətlər üçün gec-tez cavab verməli olur. Belə adamlar həm bu dünyanın, həm də axirət divanından heç cür yaxalarını qurtara bilməzlər. Şair bu əzəli və əbədi həqiqəti Nuşirəvan, Sultan Səncər kimi hakimlərə müxtəlif vasitələrlə, onların zülmündən zara gəlmiş adamların, hətta simvolik obrazların dili ilə başa salmağa çalışır. Onları həm xalqın, həm də vicdanlarının qarşısında cavab verməyə, işlətdiyi qəbahətlər, yaramaz əməllər haqqında dərinə düşünməyə, ruhi və mə'nəvi əzab çəkməyə məcbur edir. Öz qüsurlarını başa düşən, dərk edən bu hökmdarlar ürək-dən peşman olur, tövbə edir, haqq, ədalət yoluna qayıdır, adil in-

san, kamil şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlirlər.

Əvvəllər zülmkar olmuş, xalqın taleyinə laqeyd yanaşan, sonralar isə öz fəna hərəkətlərindən ibrət dərsi alaraq daxilən dəyişən, ədalətli hökmdara çevrilən Nuşirəvanın həyatı buna parlaq misal ola bilər. Haqsız, qeyri-insani əməllərinə görə dərin ızdırab hissi keçirdən Nuşirəvan bütün günahlarını səmimiyyətlə e'tiraf edərək deyir:

Zülmkartək tanınım eldə, obada niyə?
Ömrü zülmkarlıqla verim mən bada niyə?
İndən belə qəlbimdə mərhəmət olsun gerek,
Tanrıya, ya özümə bir hörmət olsun gerek.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 78)

Nizami əvvəlcə pis əməllərinə görə ifşa və rüsvay etdiyi hökmdarların mə'nən dəyişdiyini, qəflət yuxusundan oyandığını, xalqı, ölkəni ədalətlə idarə etdiyini, “sıtəmkarlığı atdığı”, “şəfqətlə hamının harayına yetişdiyini”, “haqsızlığa son qoyub elləri pis gündən çıxartdığını” gördükdə sevinir. Onların bu hərəkətini haqqın, ədalətin qələbəsi, təntənəsi kimi alqışlayır, təqdir edir, elə buna görə də adlarının tarixə düşdüyünü, əbədiləşdiyini söyləyir, “kim ki adil şah oldu, belə ucaldı adı” deyir. Şair şərh etdiyi fikir və mülahizələrindən ümumi nəticə çıxardır, onların məzmununu, mahiyyətini öz zəmanəsinə şamil edir, dövrünün hakimlərini də məhz bu yolla getməyə, ədalətin, mərhəmətin bayrağını həmişə uca tutmağa, “zülmün evini bərhad etməyə” çağırır:

Dərdlərin təbibi ol, məlhəm qoy hər yaraya,
Yiyələn taxta, taca, həşəmətli saraya.
Eşqinlə atəşə dön, nifrətinlə buza dön,
El yolunda günə dön, aya dön, ulduza dön.
Yaxşılığı özəldən adət etsən özünə,
Yaxşılığın hər yanda qapı açar üzünə.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 79)

Nizami sonrakı poemalarında da dövlət və hökmdar haqqındakı fikirlərini davam etdirmiş, problemin ümumi mahiyyətini və xarakterini tamamlayan yeni, daha əhəmiyyətli tələb və müddəalar irəli sürmüşdür. Şairə görə, hökmdarlar ədalət, mərhəmət hissi ilə yanaşı, həm də müstəqil ağıl, təfəkkür, iradə sahibi olmalıdırlar. Başqalarının ağılı ilə oturub-duran, məkrli, fitnəkar ə'yanların məsləhətləri ilə hərəkət edən, iş görənlər hakimlər tək idarə etdikləri ölkəni xarabazara çevirmir. Həm özləri “vaxtından əvvəl papaqsız qalır”, həm də minlərlə insanın nifrət hədəfinə çevrilir, xar və rüsvay olurlar:

Boşboğaz məkrinə çox şahlar uyur,
Yersiz düşmənçilik əsası qoyur.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 164)

Bu yolla ölkəni idarə edən hökmdarlar, şahlar istər-istəməz həm taxt-taclarını, həm də xalqı alçaldır. Sahibi olduqları ölkəni, məmləkəti fəlakətə sürükləyir, zəlif günə qoyurlar. Belə bir idarə üsulu ağıllı adamları narazı salır, “alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mö'təbər” vəziyyətə düşür. Əhalidə dövlətə qarşı kin, nifrət, ədavət doğurur, mə'nəviyyət pozulur, bütün işlər məhvərindən çıxır. Daha doğrusu: “Şah əgər xalq ilə etsə ədavət, ağı olar üzünə xalq da nəhayət”. Bu isə inkarolunmaz həqiqətdir:

Padşah sayılmaz elə bir kimsə,
Tanrının xalqına əziyyət versə.
Fəlakət verir hər dəyərlə şəxsə,
Böyüklük, riyasət verir nakəsə.
Alçaqlıq becərən şahmı sayılar?
Alçaqlıq başqadır, şahlıq başqadır.

(“İsgəndərnamə”, səh. 170)

Nizami belə hesab edir ki, dövlət və onu idarə edən hökmdarı məhv edən əsas bəlalardan biri də dikbaşlıq, lovğalıq, özün-

dən müştəbehlik, şəxsiyyətə pərəstiş, yalana, yaltaqlığa uymaq xəstəliyidir. Belə bir xəstəliyə tutulmuş hakim və başçılıq etdiyi idarə sistemi uzun müddət yaşaya bilməz. O, gec-tez təklənin və xalqın ümumi nifrəti və qəzəbi nəticəsində məhv olur. Ancaq xalqın içindən çıxmış, xalqla həmdəm, həmdərd, mehriban olan, onun e'timadına, köməyinə arxalanan hakimlər uzun müddət yaşamağa, ölkəni və dövləti xoşbəxtliyə, yüksək səviyyədə inkişafa, tərəqqiyə çatdırmağa qadirdirlər:

Məndən yaxşı, de, ər vardır daha kim,
Dünyada tək qalır bir belə hakim,
Güvənir özünə, öz cəlalına,
Baxmaz rəiyyətə, qalmaz halına.
Bu zaman çıxaraq bir xoşbəxt insan
Zülmə düşmən olar, xalqa mehriban.
Xeyirxahlıq edər o, ildən-ilə,
Şahlığa başlayar el birliylə.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 320)

Şairə görə, “dünyanı namusla olur saxlamaq, onunla ucalır dövlət və bayraq”. Buna görə də dövlət hansı quruluşdan və kimin idarə etməsindən asılı olmayaraq, namusa, əxlaqa, yüksək mə'nəvi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Namusdan, qeyrətdən uzaq dövlət, cəmiyyət axırda səfalət, zülm, mə'nəvi düşkünlük yuvasına çevrilir. Belə dövlətdə, cəmiyyətdə insani ləyaqət, əmin-amanlıq, abır-həya, əxlaqi dəyərlər məhv olur, yoxa çıxır. Ümumiyyətlə, xalqın inam yeri, ümid istinadgahı olan dövlət anlayışı ilə səfalət, rəzalət, zülm bir yerə sığışa bilməz. Ədalətli dövlət özü zalımı, zülmü rədd edir, ona heç vaxt ülfət, rəğbət göstərmir. Nizaminin nəzərində böyük imtiyaza malik şəxslər, hökmdarlar namus, qeyrətlə bərabər, həm də əsl səxavət, geniş ürək sahibi olmalıdırlar.

Ancaq bu yolla hökmdarlar dünyanı abad, insanları xoşbəxt edə bilər, tarixdə və insanların xatirəsində əbədi yaşamaq haq-

qı qazanarlar. Dövrünün hakimlərini məhz belə yüksək əqidə, əxlaqi keyfiyyətlərin sahibi kimi görmək istəyən humanist şair üzünü onlara tutaraq deyirdi:

Hökmdar ölçüylə bəxş edər gərək,
Odu da, suyu da - Günəştək, buludtək.
Əliylə dürr saça o, dənizlərə,
Dağlarda torpağı lə'lə döndərə.
Harda bayrağını ucaltsa göyə,
Kisədən paylaya bol-bol hədiyyə.

(“İsgəndərname”, səh. 424)

Hər bir hakim, hökmdar üçün xeyirxah, səxavətli, humanist olmaq hələ azdır. O, həm də dövlətin daxili və xarici siyasətini düzgün qurmağı bacarmalıdır, bütün işlərdə ağıl, səbr, müdriklik nümayiş etdirməlidir. Ədalətli, düşünülmüş siyasət rifahın, ictimai tərəqqinin, asayişin, daxili müvazinətin əsasıdır, dövlətin və məmləkətin gücünü, qüdrətini tə'min edən əsas şərtlərdən biridir.

Siyasət həm də idraka, fəzilət və mə'rifət kimi əxlaqi dəyərlərə söykənməlidir. Ondan tək-cə hakimlər, xüsusi mənəb sahibləri deyil, həm də xalqın bütün təbəqələri eyni dərəcədə faydalanmalıdır. “Ucala bir şahın fikri, bayrağı, şad olur ordusu, yurdu, torpağı”. Bu xüsusiyyətlərdən məhrum siyasət faydasızdır, naqisdir, insanlara xeyirdən çox zərər verir. O, nəinki ölkə daxilində asayiş pozur, əhali arasında dava-dalaşa, ixtilafa səbəb olur, həm də hakimiyyətin əsaslarını sarsıdır. Bir sözlə, siyasət sahiblərinin idrakı həmişə yerində, başları isə ayıq olmalıdır:

Şah sərxoşsa, düşmən sayıqdır,
Darğa yatıbdırsa, oğru oyaqdır.
İşlətməsə əgər şah siyasəti
Puç olar şahlığı, həm rəyasəti.
Siyasət işlətsə bir şah, hər zaman

Ondan qorxub qaçar div ilə düşman...
Çalış siyasətdə elə axıt tər,
Ağalıq görməsin ondan bir xətər.

(“Yeddi gözəl”, səh. 277)

Nizami tədricən başa düşür ki, azğın, qudurğan, nadan hakimlərə, zəlil, düşkün hökmdarlara bel bağlamaq, onların ədalətinə, insanlara nicat, firavan həyat, xoşbəxtlik bəxş edəcəyinə inanmaq faydasız bir işdir. Çünki onların “çoxusunun başı boşdur”, işləri, peşələri, “nahaqdan baş kəsməkdir”. “Hay-küyləri çox olsa da, süfrələrində heç bir şey yoxdur”, zahirən insan olsalar da, daxilən ölü, ruhsuz “quru cəsədə oxşayırlar”, “onlarda bir tacir təbiəti var, zəli tək qan sorub ləzzət alırlar”. Daha doğrusu: “şahlar süfrə açmaz, içməsələr qan, çörəyi verərlər can alan zaman”. Elə buna görə də şair qəti olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, bu cür adamların xisləti dəyişməzdir, təbiətləri kindən, küdurətdən, ağalıq ehtirasından yığıldığı üçün onlara ağıl, öyüd verməyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur, bu şoran torpağa dən tökmək kimi faydasız bir işdir. Bir sözlə, nadan, həris, şöhrət düşkünü olan “tacir təbiətli” insanlardan ağıl, zəka, müdriklik, insaf, ədalət, mərhəmət ummaq quru ağacdən bar gözləmək kimi mənasız bir hərəkətdir.

Digər tərəfdən indiyədək kim şahlara, hökmdarlara ağıl vermək, onlarla dostluq etmək arzusuna düşübsə, axırda başı cəllad əlində qalıb. “Şah dediyin var, tənəkdir, tənək, kim uzaqsa ona ilişməyəcək, yüz dostluqla kimə sarılsa inan, kökləri, meyvəsi görür yüz ziyan”. Hərgah aqil adamlar fitnədən, ədavətdən özlərini qorumaq, başlarını salamat saxlamaq istəyirlərsə, “qan içən, alov püskürən” hakimlərdən uzaq olmalıdırlar:

Padşahlar içində qaynayır qorxu,
Kimsənin şahlarla tutmaz dostluğu.
Kini çuşa gəlsə, acıqlansa şah,
Rəhm etməz oğlu da olsa o hərgah.

Padşahın tinəti atəşdir, ancaq
Yanğına yaxşıdır uzaqdan baxmaq.
Padşaha o zaman öyüd bar verər,
Yolunu qürurdan, kindən təmizlər.
Padşaha nəsihət verən bir insan,
Toxumu şor yerdə səpmiş o nadan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 129)

Tənqid, ifşa, öyüd, nəsihət vasitəsiylə ədalətli, ideal hökmdar və dövlət ideyasını həyata keçirməyin mümkün olmadığını dərk edən Nizami bu məsələnin daha müvəffəqiyyətli həlli üçün yeni yollar axtarır. Və belə nəticəyə gəlir ki, onu da im düşündürən, narahat edən xalq və hökmdar, saray və hökmdar, dövlət və hökmdar, dövlət və siyasət, dövlət və əxlaq problemlərinə düzgün cavab vermək üçün cəmiyyətə ədalətli hakim və ideal dövlət anlayışının real modelini, əyani nümunəsini təqdim etmək lazımdır.

Doğrudur, şair hələ ikinci böyük əsəri olan “Xosrov və Şirin”də ağıllı hökmdar və ədalətli dövlət necə olmalıdır sualına müəyyən dərəcədə cavab verməyə çalışmışdır. Lakin poemada təsvir olunan Xosrov obrazı daha çox məhəbbət qəhrəmanı kimi verildiyinə və ancaq əsərin sonunda aqil hökmdar səviyyəsinə qalxdığına görə onun fəaliyyətinin heç bir əməli nəticəsi olmamışdı. Bunu nəzərə alan Nizami “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” adlı iki son poemasında yenidən bu mövzuya qayıtmış və özünün aqil hökmdar, ədalətli dövlət haqqındakı fikir və mülahizələrini bütöv, ardıcıl bir dünyagörüşü, tam, bitkin elmi-fəlsəfi konsepsiya səviyyəsinə qaldırmışdır.

Nizami hökmdar və dövlət probleminə ilk dəfə “Yeddi gözəl” əsərində daha mükəmməl və əyani şəkildə cavab verməyə çalışmışdır. Poemanın baş qəhrəmanı Bəhram Sasani tarixinin qızıl dövründə yaşamış adlı-sanlı hökmdarlardan biridir.

Şair tarixi faktlara söykənsə də, yaradıcı təxəyyülün gücü ilə qələmə aldığı hadisələrə yeni bədii məzmun vermiş, Bəhram

şahın həyatını, fəaliyyətini, öz ictimai məramına və əsasən irəli sürdüyü dövlət konsepsiyasına uyğun formada təqdim və təsvir etmişdir. Kitabın müqəddiməsində şairin özü də “Yeddi gözəl” əsərini adi tarixi salnamə deyil, məhz poetik idrakın və yüksək sənətkar əməyinin məhsulu olduğunu e'tiraf edərək yazırdı:

Bakir söz demişəm, çox əlləşmişəm,
Yarı deşilmiş bir gövhər deşmişəm,
Doğru saydığımı yerinə qoydum,
Hər şeyin qədrini haqqıyla duydum.
Dedim ki, bir əsər yaradım gərək,
İncə naxışlara kəsilsin bəzək.

(“Yeddi gözəl”, səh. 30)

Nizami poemada irəli sürdüyü problemin həllinə məsələnin mahiyyətindən başlayır. İlk növbədə hökmdar kim və hansı mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin sahibi ola bilər sualını qoyur. Şairə görə, gələcəkdə böyük ixtiyar, səlahiyyət sahibi olmağa hazırlaşan hakimin, hökmdarın hər şeydən əvvəl xilqəti, mayası saf və təmiz olmalıdır. Fitrətən xəbis, riyakar, zalım kimi doğulmuş insanlar hakimiyyətə gəlməməlidir, əvvəlcədən varislikdən məhrum edilməlidirlər. Bəhram da anadan olanda belə bir şübhəli tale ilə qarşılaşır. Çünki xalq, elin biliciləri belə hesab edir ki, Bəhramın atası Yəzdigird qəddar, qudurğan, qaniçən bir hakim olduğu üçün oğlu da gələcəkdə ona oxşayacaq və ölkə üçün qorxuya, bəlaya çevriləcək.

Ancaq Nizami bu məsələyə həyatın və təbiətin qanunlarını yaxşı bilən bir mütəfəkkir kimi başqa aspektdən yanaşır. O, insanın fitri keyfiyyətlərinin müəyyənləşməsində genin və irsiyyətin mütləqliyini, dəyişməzliyini qəbul etmir.

Ümumiyyətlə, irsiyyətdə fatalizm fəlsəfəsini, yaxşı atadan yaxşı, pis atadan pis övlad dünyaya gəlir anlayışını rədd edir. Şa-

ir təbiət qanunlarından çıxış edərək belə nəticəyə gəlir ki, “göyün üzündə asılmış tərəzinin bir gözündə gövhər, bir gözündə daş qoyulmuşdur, iki rəngli olan bu dünya ki var, ondan gah daş alır, gah gövhər alır” (Yə'ni dünyaya gah qaranlıq gecə, gah işıqlı səhər bəxş edir). Bu xüsusiyyət təbiətin doğma övladı, bir parçası olan insanlığa da xasdır:

Şahların nəslə də belədir, belə,
Uşaq daş, ya gövhər gələr əmələ.
Elə vaxt olar ki, gövhər daş doğar,
Kəhraba rənglidən yaqut qaş doğar.
Gövhərlə daşdakı nisbətə misal
Olmuş Yəzdigirdlə Bəhramdakı hal.

(“Yeddi gözəl”, səh. 56)

Nizami göstərir ki, “o gün ki, Bəhramın sübhü açıldı, qaranlıq gecəyə işıq saçıldı”. Bu o demək idi ki, qəlbinə, şüuruna xəbislik, qaranlıq çökmüş Yəzdigirddən fərqli olaraq, Bəhram dünyaya fitrətən işıqlı, nurlu bir varlıq kimi gəlmişdir. Bu isə, gələcəkdə onun həm də ədalətli, mərhəmətli, xeyirxah bir şəxsiyyət olacağından xəbər verirdi. Şairin dediyi kimi: “Bəhramın taleyi belə düzəldi, o, xoş bir iقبال ilə dünyaya gəldi”. Bunu ulduzları müşahidə yolu ilə Bəhramın taleyini müəyyənləşdirməyə çalışan münəccimlər də təsdiq və təqdir edirlər:

Baxdıqca göyləri ölçən alətə,
Münəccimlər düşdü dərin heyrətə.
Qəlp gümüş yerinə qızıl gördülər,
Dənizdən dürr çıxdı, daşdan da gövhər.
Yəqin etdilər ki, təzə doğulan
Olacaq hünərli, şöhrətli insan.

(“Yeddi gözəl”, səh. 56)

Beləliklə, Bəhram Nizaminin hər bir hökmdar üçün vacib saydığı ilkin mə'nəvi tələbdən, fitri paklıqla bağlı sınaqdan tə-

miz çıxır. Bundan sonra şair ikinci vacib şərti - gələcək hökmdarın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında yaşadığı mühitin rolu və onun tərbiyəsi məsələsini irəli sürür və belə hesab edir ki, fitnə təmizlik hələ öz-özlüyündə məsələnin mahiyyətini həll etmir. Onun cilalanması, hərtərəfli inkişafı, yüksək əxlaqi məziyyətə çevrilməsi üçün sağlam mühit və düzgün qurulmuş mütəmadi tərbiyə lazımdır. “Zülmün toxumundan göyerməz nabat” deyən Nizami haqlı olaraq belə nətiyə gəlirdi ki, insan ləyaqətinin tapdalandığı, haqsızlığın baş alıb getdiyi, özbaşınalıq, səfalət yuvası olan bir mühitdə ədalətli, nəcib təbiətli, xeyrixah, mə'nən pak, təmiz insan yetişdirmək, ali şəxsiyyət formalaşdırmaq mümkün deyildir. Zəhərli torpağa atılan dən, toxum heç vaxt göyərüb bar verə bilməz. O, gec-tez çürüyüb məhv olmalıdır.

Bu acı həqiqəti zülmkar, qanıçən Yəzdigird də duyur. Qudurğan şah başa düşür ki, onu səfalət və qorxu içində saxladığı xalqın, malı, mülkü talanmış məzlumların qarğışı, ah-naləsi tutub. Məhz qəddarlığının, azgın əməllərinin günahı üzündən iyirmi ildir övladsız qalıb, dünyaya gələn uşaqları doğulan kimi ölür, məhv olur. Şübhəsiz, onun hakim olduğu ölkədə, sarayda, nəfəs aldığı natəmiz mühitdə qalsa, təzəcə doğulmuş Bəhramı da eynilə belə bir uğursuz aqibət gözləyir. Ona görə də Yəzdigird münəccimlərin məsləhəti ilə körpə övladını tezliklə ölkədən xartmaq, uzaq Ərəbistana, Yəmən hakimi Ne'manın yanına göndərmək qərarına gəlir.

Bununla Nizami öz qəhrəmanını hələ uşaq ikən yaramaz, naqis saydığı bir mühitdən uzaqlaşdırır, əmin-aman, firavanlıq içində yaşayan bir ölkəyə, ədalətli, xeyrixah, yüksək əxlaqi dəyərlərin sahibi kimi tanınan Ne'manın sarayına gətirir. Ne'man Bəhramın sağlam və rahat böyüməsi üçün ona “şimal nəsimindən pərvəriş alan, lətif havası olan”, “asimana qol-qanad açan”, gözəl, səfalı bir yerdə “hər axşam-səhər üç rəngə boyanan” əzəmətli saray-qala tikdirir. Burada o, böyük qayğı, nəvaziş və məhəbbətlə əkətə olunur. Bundan sonra Bəhram Nizaminin aqil-ədalətli hökmdar haqqındakı tə'liminə uyğun olaraq iki istiqə-

mətdə tərbiyə alır. Əvvəlcə o, şahənə ədəb qaydalarına yiyələnir, “dərin-dərin bilikləri”, göyün, yerin, fələyin, asimanın sirlərini açan elmləri mənimsəyir, hələ uşaqlıqdan böyük ağıl, kərəmət, fərasət sahibi olduğu üçün tezliklə “elmin dəryasında pərvəriş tapır”, çoxlu dil öyrənir:

Bir neçə ildi ki, uca qalada,
Bəslənib dururdu bizim şahzadə.
Dərsə baş qoşardı getsə hər yana,
Ağlı yönəldirdi onu ürfana.
Bəhram öyrənmişdi ərəb, fars, yunan
Dilini məktəbdə öz ustadından...
Nə varsa bir-bəbir öyrəndi, Bəhram
Öyrəndi dərs alıb hər səhər-axşam.
Sirlərin üzündən pərdələr açdı,
Dərsini bilməkdə mö'cüzə saçdı.

(“Yeddi gözəl”, səh. 64, 65)

Bəhram mə'nəvi təkamül, elm, ədəb, mə'rifət dərslərini bitirdikdən sonra hünər, igidlik, dəyanət, qəhrəmanlıq kimi yeni keyfiyyətlərə yiyələnməyə başlayır. O, bu sahədə də xüsusi istə'dada, böyük bacarığa malik olduğunu nümayiş etdirir. Onun çevikliyi, fiziki gücü, cəsarəti tezliklə hamının diqqətini cəlb edir, “şir ürəkli mərdləri heyrətə salır”, onların tə'rifini, təqdirini qazanır. Gənc şahzadənin gələcəkdə böyük ad-san sahibinə, qüdrətli sərkərdəyə, dünya şöhrətli hökmdara çevriləcəyindən xəbər verir:

Kamala yetdikcə elmi, əməli
Silahdan yapışdı qüdrətli əli.
At sürdü, aləmə vəlvələ saldı,
Çövkanbaz fələyin topunu aldı...
Qırdı pəncəsini, öldürdü şiri,
Ona təslim oldu sülhün şəmşiri.

O belə boy atıb namidar oldu,
Şöhrəti göydə də aşikar oldu.

(“Yeddi gözəl”, səh. 65)

Bundan sonra Nizami Bəhramı yeni bir sınağa çəkir, onu adil və müdrik hökmdarlar üçün vacib şərt sayılan səxavət məsələsində imtahandan keçirdir. Bir gün ovda göstərdiyi şücaətlərə görə, artıq xalq arasında Bəhram-Gur ləqəbi qazanmış gənc şahzadəni ceyran öz ardınca çəkib ağzında nəhəng əjdaha yatmış bir mağarının üstünə aparır. O, əjdahanı öldürüb kahaya enir və böyük xəzinə tapır. Burada Bəhramın son dərəcə geniş qəlb, səxavət sahibi olduğu aydınlaşır. O, əldə etdiyi varidatı özü üçün mənimsəmir, gizlətmir, əksinə onu axıra qədər yaxın qohumlarına, ehtiyac içində olan insanlara, kasıblara paylayır:

Yüklədi on dəvə bol cəvahirat,
Ata hüzuruna yolladı, sovqat.
“Münzirlə Ne'mana layiqdir” - deyə,
On yük zərif əşya etdi hədiyyə.
Hər kimə istəsə qalan varından
Payladı qorxmayıb hesabdarından.
Bəhram bir çox belə xəznələr açdı,
İzzətlə toplayıb, ölçüsüz saçdı.

(“Yeddi gözəl”, səh. 73)

Göründüyü kimi, Bəhram bu sınaqdan da ləyaqətlə çıxır və özünün artıq elm, hünər, səxavət sahibi kimi yetişdiyini, həm mə'nəvi-əxlaqi, həm də hüquqi cəhətdən taxt-taca sahib olmağa layiq bir şəxsiyyət olduğunu göstərir, əyani şəkildə sübuta yetirir.

Elə bu vaxt gənc şahzadənin doğma vətəni İranda çoxdan gözlənilən hadisələr baş verir. Uzun müddət xalqı zülm altında saxlayan, qəddar Yəzdigird ölür, tac-taxt boş qalır. Rəhimsiz, qudurğan hökmdarın azgın əməllərindən zara gəlmiş xalq,

ə'yanlar, qoşun əhli bir yerə toplaşib yığıncaq keçirdir və “qara şahmara çevrilmiş Yəzdigird nəslinə” daha itaət etməmək, onun varislərindən heç kimi, hətta oğlu Bəhramı belə Kəyan taxt-tacına yaxın buraxmamaq qərarına gəlirlər.

Onlar belə hesab edirlər ki, şahzadə Bəhram ağıllı, qüdrətli, qəhrəman bir gənc olsa da, hakimiyyətə gələndən sonra atası kimi qəddar, zalım bir hökmdara çevrilə bilər, ölkə yenidən zülm, fəlakət girdabına düşər. Bunu nəzərə alan xalq, el ağsaqqalları, saray ə'yanlarından bir nəfər hörmətli, aqil qocanı özlərinə hökmdar seçirlər, taxt-tacı ona tapşırıb bütün əməllərinə itaət edəcəklərini bildirirlər. Hakimiyyətə gəlmiş aqil qoca yaranmış və ziyyət haqqında xalq adından Bəhrama məktub göndərir. Onu varislikdən əl çəkməyə, əvvəlki kimi sərbəst, qayğısız yaşamağa çağırır, atasının bəd əməllərinə görə xalqın ondan üz döndərdiyini, bütünlükdə Yəzdigird nəslinə nifrət etdiyini bildirir:

El onun zülmündən heyrətdə qaldı,
Bu üzdən zülmkar adını aldı.
Qəzəblənib tökmüş məmləkətdə qan,
Gah azgın olmuşdur, gah da qudurğan.
Kimsə bu toxuma afərin deyə,
İnan, səpməyəcək bizim zəmiyə.
Kimsə istəməyib tacidar səni,
Yaxşıdır, tərək elə, gəl, bu qayəni.

(“Yeddi gözəl”, səh. 84)

Vəziyyətdən xəbər tutan Bəhram əvvəlcə bərk qəzəblənir, vətəninə, varisi olduğu Kəyan taxtında kənar bir adamın ağalığı etirəsinə qüruruna, ləyaqətinə sığışdırmır. Bunu adı-sanı, ulu nəslə üçün təhqir hesab edir, “mən yadlar evində əziyyət çəkim, ol-sun talançılar evimə hakim, düşmənin qisməti şəkərim olsun, mənimlə yediyim ciyərim olsun. Xoşdur qılınc, bıçaq ciyər yeməkdən, burax parça-parça doğransın bədən, xəzinələr mənimkən müllki-İranda, ailəm qalmışdır Ərəbistanda” deyir və bu işlə heç

vaxt barışmayacağını bildirir, Ne'manın köməyilə güclü qoşun toplayıb doğma həmvətənlərinin üzərinə hücumə keçir. Lakin iranlıların ona göndərdiyi ibrətamiz, ədalətdən xəbər verən məktubla tanış olduqdan sonra Bəhram fikrini dəyişir.

Gənc şahzadə başa düşür ki, bu işi yoluna qoymaq üçün ağılla, səbrlə hərəkət etmək lazımdır. Hərgah o zor, qılınc işlətə, həmvətənlilərinin qanını töksə, hələ hakimiyyətə gəlməmiş zülmün, qəddarlığın əsasını qoyacaq, xalqın qəzəb və nifrətini qazanacaq, istər-istəməz atasına oxşayacaq, onun tutduğu yanlış yolu təkrar edəcək. Qəddarlıq, amansızlıq onun xarakterinə, humanist təbiətinə yaraşmır. Yaxşı olar ki, hər şey sülhlə, barışıqla həll olunsun. Zorla, təzyiqlə heç vaxt haqqı, ədaləti bərpa etmək olmaz və bu yol indiyədək heç bir hakimə, hökmdara şərrəf, şöhrət gətirməmişdir. Buna görə də o, əsl həqiqəti səmimiyyətlə e'tiraf edir, çox şeydən xəbərsiz olduğunu, qafillik etdiyini söyləyir və ilk növbədə atasının günahları üçün xalqdan üzr istəyir, bu işdə heç bir təqsiri olmadığını bildirir:

Kimin ki, olarsa əsli bədgövhər,
Pis sözlər danışar, pis sözü dinlər.
Vaz keçin atamın cinayətindən,
Xəbərsiz olmuşam bu xislətindən.
Üzr istərəm keçmiş günahçın, əgər
Yolumu kəsməsə mənim bədnəzər.
Yatdım qafil kimi bundan qabaq mən,
Ayıldım yuxudan indicə, bax, mən.

(“Yeddi gözəl”, səh. 85)

Bundan sonra Bəhram öz əməllərinə həm mə'nəvi, həm də məntiqi cəhətdən haqq qazandıрмаğa çalışır. Həyatda “nə torpaq, nə gümüş, nə gövhər, qaş-daş üçün heç vaxt, heç kimə baş əymədiyini”, belə şeylərə azacıq da olsa tamahı olmadığını, taxt-tacın, hökmdarlıq hüququnun təkcə atasından deyil, həm də dünya şöhrətli Kəyan şahlarından, ulu babalarından ona miras

qaldığını, bu varisliyi yadlara versə, irs qoysa, arını, abrını itirəcəyini bildirir. Atasına haqsız yerə Tanrılıq etmişsə, zülmə, cəbrə yol veribsə, onun əvəzinə övladını günahlandırmaq, cəzaya məhkum etmək düzgün hərəkət deyil. Bu açıq-aşkar haqsızlıq, ədalətsizlikdir. Ata ilə oğlun qanı bir olsa da, onların hər birinin öz taleyi, öz dünyəvi borcu, əqidəsi, fərdi aləmi, öz yolu, xisləti vardır:

Allahı, kamalı dost tutmuşam mən.
Tanrılıq eyləyəm, Tanrını sevən
Başqa-başqadırlar, bu aşikardır,
Damarca, dəricə fərqləri vardır.
Mən ki günahsızam, tutmayın nöqsan,
Uzağam atamın günahlarından.
Atamla xilqətən sanma birəm mən,
O daşdırsa əgər, cəvahirəm mən.

(“Yeddi gözəl”, səh. 85)

Bəhram ata-oğul münasibətlərinə dair iradlara, tənqidi fikirlərə aydınlıq gətirdikdən sonra öz gələcək fəaliyyət proqramını, ictimai-əxlaqi məramını bəyan edir və bildirir ki, onun hakimiyyətə gəlməkdə əsas məqsədi ölkəni xalqın arzusuna, ümumi razılığına uyğun şəkildə idarə etməkdən, ona namusla, ləyaqətlə xidmət göstərməkdən ibarətdir. Buna görə də o, heç vaxt təkbəşinə iş görməyəcək, bütün məqamlarda yaxşı, xeyirxah adamların məsləhətinə, ağıllı, müdrik tövsiyələrinə qulaq asacaq, həmişə ancaq belə insanlarla oturub-duracaq, ülfət bağlayacaq. Pisliyi, hiyləni, yaman adətləri şahlıqdan uzaq tutacaq, xəzinəyə, xalqın canına, malına tamah salmayacaq, “sürünü qoruyan çobandan da artıq” rəiyyətin qeydini çəkəcək, möhtaclara çörək verəcək, qəlbi daim Tanrı duyğusu ilə yaşayacaq. Xüsusilə, böyük yaradanın bəyənmediyi bir əmələ heç vaxt yol verməyəcək, “arzusunun quluna, günahlarının girovuna” çevrilməyəcək:

Yaxşı bilməlidir məni dinləyən,
Doğruluq gözlərəm hər bir işdə mən.
Üzüm yaxşılığa sarıdır indi,
Ürəyim qəflətdən arıdır indi.
Şahlıq azğınlığı məndən uzaqdır,
Doğruluq işimə möhkəm dayaqdır.
Sizin arzunuzca olar əməlim,
Arar rızanızı hər zaman əlim.

(“Yeddi gözəl, səh. 89)

Ölkə əhalisinin hökmdar məsələsinə tərəddüd etdiyini, seçim qarşısında qaldığını gören Bəhram xalqa verdiyi vədləri sözdə deyil, real işdə, əməldə sübuta yetirməyə hazır olduğunu bildirir və təklif edir ki, problemin ədalətli həlli üçün Kəyan şahlarının tacı saray meydanında iki ac şirin arasında qoyulsun. Kim şirlərlə vuruşub sağ-salamat tacı onların pəncəsindən götürə bilsə, o da Kəyan taxtının sahibi olsun, bütün cahan onu şah kimi tanıсын. Bu təklifi eşidən qoca hakim qorxuya düşür və dərhal hökmdarlıq səlahiyyətlərindən əl çəkir. Bəhram isə böyük cəsarətlə meydana atılır, hər iki şiri məhv edib tacı onların əlindən alır. Bunu gören xalq, ordu böyük sevinc hissi keçirir, hamı bir ağızdan Kəyan taxt-tacına ancaq gənc şahzadənin layiq olduğunu e'tiraf edir:

Onun qüdrətindən, onun halından,
Şaha layiq olan bu kamalından
Heyran danışdılar, valeh oldular:
- Bəhramdır, - dedilər, - əsl hökmdar.
Kamillər belə bir şaha ağ olmaz,
Günəşi palçıqla sulamaq olmaz!
O, şah xislətlidir, o şah adlıdır,
Acıqlı aslandı, igid atlıdır.

(“Yeddi gözəl”, səh. 90)

Beləliklə, Nizami Bəhramı bir adi varis kimi yox, xalqın ümu-

mi rə'yi və razılığı əsasında, aqil, müdrik, qəhrəman bir şəxsiyyət, hər cəhətdən Kəyan taxtına layiq bir hökmdar kimi hakimiyyətə gətirir. Bəhram taxta əyləşən gündən ölkədə böyük dəyişikliklər başlanır. O, dərhal xalqın güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün Nizaminin arzuladığı dövlət konsepsiyasına uyğun mütərəqqi islahatlar həyata keçirir. Dövlətin işlərini yenidən qurur, ağıllı, ədalətli fərmanlar verir. Şair “Bəhram xeyirxahlığı sevdiyindən şahlığı uğurlu, mübarək oldu, insafılı olmağa fərman verdi, ondan Allah da, rəyyət də razı qaldı, yığdı böyükləri yığıncaq etdi, dövlətin hər işi kamala yetdi” deyərək bu əməli tədbirləri ürəkdən alqışlayır və gənc şahzadəyə uğurlar arzulayır. Nizaminin təsvirlərindən aydın olur ki, Bəhram dövlətin və xalqın idarəsində hər şeydən əvvəl, yüksək insani prinsiplərə, mə'nəvi-əxlaqi dəyərlərə əsaslanır, bütün məsələlərin həllində haqq, ədalət, doğruluq anlayışını ön plana çəkir. İlk növbədə: “Gərək elə işləyəm ki, Tanrı bəyənə. Məndən bir insan belə inciməsin, mənim dərğahıma xas olanlar mənim kimi düz yol getməlidirlər. Bircə düzlükdür nicat dünyada, sağ qulaq düzlükdən əyləsə həzər, bir çox sol qulaqlar çəkəcək zərər. Əsas məqsədim elə ədalət saçmaqdır. Dünyada nə qədər insan var, məndən aman, ədalət görəcək. Zülmkara zülm, adilə kömək, vəzifəm, sənətim bu olsun gərək” kimi ağıllı, humanist tezislərdən çıxış edərək, fəaliyyətə başlayır. Bir sözlə: “adil hökmran ədalət xütbesini oxuyub yaqutdan mirvari saçdı”. Bəhramın Allaha inamından, insafdan, ədalətdən, əqli təkamüldən qidalanan bu əməllərini xalq, ölkə ictimaiyyəti böyük rəğbətlə qarşılayır və aqil, ədalətli bir hökmdar kimi onun əməyini yüksək qiymətləndirir:

İnsafı gətirdi o bizim yerə,
Qalxdı ədalətin başı göylərə.
Deydi insafıyla köməyi hər an,
Zülmkar olana vermədi aman.
O, qəm qıfılına bir açar oldu,
Səadət onunla aşkar oldu.

Təzədən başladı toyu dünyanın,
Geniş nəfəs aldı qəlbi insanın.

(“Yeddi gözəl”, səh. 96)

İnsanlara verilən hüquqi-mə'nəvi azadlıq, asayiş, sərbəst nəfəs almaq imkanı tezliklə öz gözəl bəhrələrini verir, maddi, iqtisadi dirçəlişə səbəb olur, xalqa öz güzəranını yaxşılaşdırmaq, ölkəni abadlaşdırmaq, qurub yaratmaq üçün əlverişli şərait yaradır. Dövlətdə yalanın, riyakarlığın özülü dağıldığından tədricən bütün cəmiyyətin siması dəyişir, məmləkətin hər yerində bolluq, firavanlıq başlanır. Əkinlərə gedən arxların suyu çağlayır, çoxalır, bar verən ağacların barı birə on artır. Qısır inəklər təzədən bala törədir, doğur. Şahlar, şahzadələr ölkənin bilici iş adamları hər tərəfdən varlarını xəzinəyə verməyə başlayır. Şahın imzası ilə fərmandarlar ədalətli fərmanlar yazıb günahsızların canını cəzadan qurtarır, rəvnəqsizlərə, həyatdan ümidini üzmüşlərə yenidən can verib dirildir. qaçqınlar, didərginlər vətənə qayıdır, əhaliyə təcavüz, zülm edənə aman verilmir, qoyunun hayıfı qurdlardan alınır. İnsanların arasında birlik, dostluq, qarşılıqlı e'timad, məhəbbət bərqərar olur.

Göründüyü kimi, Bəhramın qurduğu ədalətli idarə sistemi, daha çox əxlaqi dəyərlərə əsaslanan siyasəti öz gözəl bəhrələrini verir. Dövlətin maddi-mə'nəvi cəhətdən qüdrətli olması çətin anlarda xalqın köməyinə çatır, onu dəhşətli təhlükədən, fəlakətdən xilas edir. Ölkədə gözlənilmədən ağır quraqlıq baş verir, hər yeri qıtlıq, aclıq bürüyür. Bu xəbəri eşidən Bəhram dərhal lazımı tədbirlər həyata keçirir. Əhalini aclıqdan qurtarmaq üçün əlində olan bütün imkanları, maddi-hüquqi səlahiyyətlərini işə salır, özünün əsl xalq hökmdarı, elin-obanın, məmləkətin dayağı, xilaskarı olduğunu sübut edir. Hökmran olduğu ərəzidə nəinki kasıbları, hətta adi quşları belə ruzisiz qoymayacağını bildirir:

Dənin qiymətindən olduqca agah,
Ambarı açmağa fərman verdi şah.
Harda azuqə var şah xəbər tutub,
Hakimlər adına göndərdi məktub:
“Yığılsın bir yere əmin adamlar,
Açılsın ambarlar, dən dolu damlar.
Varlılarla həmin razılıq olsun,
Yoxsulun torbası havayı dolsun.
Dəndən ödəyəndə o pay alanlar,
Tökülsün quşlara yerdə qalanlar.
Acından ölməsin dövrümdə bir fərd!”

(“Yeddi gözəl”, səh. 98)

Bəhram saraydan və varlı adamların ambarlarından xalqa bol-bol buğda paylamaqla kifayətlənmir, xəzinələrinin ağızını açır, tacirlərə çoxlu pul verir, xarici ölkələrdən karvan-karvan ərzaq gətizdirir, dörd il əhalini xəzinə hesabına ruzi ilə tə'min edir. Beləliklə, padşahın səxavəti, nəvazişi sayəsində ellər acılıqdan qurtarıb bəxtəvər olur. Bu müddət ərzində ölkədə ancaq bir nəfər acından ölür. Bunu eşidən hökmdar üzünü haqq dərgahına çevirib dönə-dönə Tanrıdan üzr istəyir, “öldüsə yurdumda acından biri, mənə aid deyil onun təqsiri, onun həyatından mən bixəbərdim, öldü, bu ölümə çoxaldı dərdim” - deyir.

Yaranmış ağır vəziyyətə baxmayaraq, Bəhram ruhdan düşmür, tezliklə qəddini düzəldir, ölkəni əvvəlki xoşbəxt, firavan vəziyyətə qaytarır. Ağır güzəranını nəzərə alaraq, əhalini yeddi il vergilərdən azad edir, insanları zəlil günə qoymuş, haldan salmış qəmin, qüssənin kökünü kəsir. Xalqın yenidən əvvəlki bəxtəvər günləri başlayır, hər yerdə işrət, kef, çal-çağır məclisləri qurulur. Adamlar zərərə geyib əllərində bərbad, cəng, rübab, dəf çayların, sərin göllərin kənarına istirahətə çıxır. Şahın göstərişi ilə “altı min sənətkar, dastan söyləyən, çalğıçı, oynayan, məzhəkə deyən” eli şənəndirmək, sevindirmək üçün şəhərlərə, kəndlərə gedib qurulmuş kef məclislərində iştirak edir, çalib-çağırır. Bəhramın ağıllı, müdrik, ədalətli hökmdarlığı nəticəsində

Kəyan səltənətində yaranmış uğurlu vəziyyəti, cah-cəlalı Nizami belə yekunlaşdırır:

Xoşbəxt o şahdır ki, ne'mətlə, nazla,
Ölümü ölkədən qovdu niyazla.
Doğulan yaşadı, bara yetişdi,
Ellər bir çıxarsız vara yetişdi.
Artdı insan nəsli, çoxaldı ellər,
Döndü şəhər oldu dağlarda çöllər.
İsfahan qarışdı Reyə birbaşa,
Ev-evə söykəndi nə xoş tamaşa!

(“Yeddi gözəl”, səh. 100)

Nizaminin aqıl hökmdar və ideal dövlət, cəmiyyət haqqında ki təsəvvürü bununla bitmir. O, Bəhramı, onu əhatə edən ictimaiyyəti, hakimiyyətin, daxili asayişin və əmin-amanlığın qorunmasına cavabdeh olan adamları, xüsusilə qoşun başçılarını yeni, daha çətin sınaqlar qarşısında qoyur. Ölkədə işlər sakit, öz ümumi axarı ilə getdiyi bir vaxtda gözlənilmədən Çin xaqanı üç yüz minlik bir qoşunla İrana hücum edir. Bu hadisədən xəbər tutan Bəhram olduqca çətin, çıxılmaz vəziyyətdə qalır.

Mə'lum olur ki, o, uzun müddət günlərini ovda, eys-işrətlə keçirdiyi vaxtda ölkə daxilində özbaşınalıq, hərc-mərclik başlanıb, asayiş, nizam-intizam pozulub. İnanıb dövlətin, məmləkətin taleyini tapşırdığı adamlar, ölkənin mə'nəvi, iqtisadi, hərbi işlərinə cavabdeh olan mə'murlar nəzarətsizlikdən istifadə edərək var-dövlət toplamaq, xalqı soyub-talamaqla məşğuldurlar, satqınlığa, iyrenc əməllərə, cinayətə qurşanıblar, əsl xəyanət yoluna düşüblər. Öz şəxsi mənafeələrini, rüşvətlə, zorla, talançılıqla əldə etdikləri sərvətləri qoruyub saxlamaq üçün düşmənlə əlaqəyə giriblər. Lazım gəlsə, öz hökmdarlarını öldürmək, ya da əsir götürüb Çin xaqanına təhvil verməyə hazırdırlar:

Bu çalib-çapmaqdan xəbər tutan şah,
Güvənə bilmədi, qoşuna, eyvah!
Nazla bəslənəli, nazla gözəli
Hamının davadan soyumuş əli.
Gördü sərkərdələr sözlə bir deyil,
Şaha sədaqətdə həmfikir deyil,
Hər biri xəyanət eyləyib ona,
Verirlər işindən xəbər xaqana.
Pis niyyət bəsləyib padşahlarına,
Həyar: olmuş hərə mülkü varına.

(“Yeddi gözəl”, səh. 114-115)

Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu, hazırlıqsız müharibəyə başlasa, sonu fəlakətlə qurtaracağını gören Bəhram ağıllı siyasət işlədir, taktiki manevr həyata keçirir.

Gözlənilmədən sarayı müvəqqəti tərk edir, uzaq əyalətlərdən birində gizlənir, düşməni əzmək üçün yeni qüvvə toplamaq, əlverişli vaxt və məqam gözləməyə başlayır. Bəhramın qorxub aradan çıxdığını, hakimiyyəti həmişəlik tərk etdiyini düşünən Çin xaqanı heç bir maneəyə rast gəlmədən Kəyan taxt-tacına yiyələnir. Ucuz qələbədən məst olmuş xaqan səhvə yol verir, ölkəni tam nəzarətə almadan, hər şeyi bitmiş hesab edərək kefə, eys-işrətə başlayır, sayıqlığını tamam itirir, ordunu başlı-başına buraxır və tezliklə bunun acı nəticələrini dadmalı olur.

Gecə-gündüz öz yaxın adamları vasitəsiylə sarayda baş verən hadisələri izləyən Bəhram yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə edir. Qəfildən, özü kimi mərd, sədaqətli, “hər biri sınınmış davakar qoçaq, suda timsaha, yerdə əjdərə bənzəyən” üç yüz əsgərlə işrətdən sonra yatıb yuxuya dalmış Çin xaqanına hücumu keçir. Böyük şücaət və qəhrəmanlıqla vuruşaraq sarayı düşmənlərdən azad edir, tontənə ilə yenidən taxtında əyləşir. Vətəninə satan, dövlətə və hökmdarlarına xəyanət edən ə'yanları, ordu başçılarını ağır cəzalandırır. Boş meydanda “İrəc nəsbiliyəm”, “Rüstəm mənəm”, “Qoca şir mənəm”, “Ləc bəbir

mənəm” deyib, döşünə döyən, hünər, qəhrəmanlıq məqamı gələndə isə qorxaqlıq göstərən, qaçıb gizlənən sərkərdələri “ordu çıxmalıdır sülhdən, savaştan, bunlarsız nə fərqi bir quru daşdan? Hansınız qorxusuz girdi meydana, vuruşdu qoç kimi mər-di-mərdana, sizin aranızda cəsur ər hanı, iş görə qəhrəman, şiri-nər hanı? Hanı döyüş günü coşub çağlayan, qılınc qüvvətiylə yollar bağlayan, kim var meydan gəzib nə’rələr saçsın, bir düş-mən bağlayıb, bir ölkə açsın” deyər ciddi tənbeh edir. Onları Vətən, taxt-tac, el yolunda qeyrətli, namuslu olmağa, bu işdə onunla birlikdə vuruşan, böyük igidlik, cəsarət nümayiş etdirən, düş-mən üzərində parlaq qələbə çalan aslan təbiətli əsgərlərdən nümunə götürməyə çağırır. Tezliklə ölkədə qayda-qanunu, əmin-amanlığı bərpa edir, bütün işləri yoluna qoyur:

Dost oldu qələbə o şiri-nərə,
Asayış yaratdı, dönüb şəhərə,
Tacidar təzədən taxta oturdu,
Dünyanı eylədi səadət yurdu...
Atəşgahın bütün mö’bidlərinə
Qızıl, dürr payladı, doymadı yenə.
Verdi xəznəsindən saysız gümüş, zər,
Qalmadı ölkədə yoxsul bir nəfər.

(“Yeddi gözəl”, səh. 118-119)

Bəhram sarayda və ölkə daxilində işləri sahmana saldıqdan sonra bir qədər istirahət etmək, çoxdan arzusunda olduğu şəxsi problemləri ilə məşğul olmaq qərarına gəlir. Şahın yadına ilk növbədə, hələ vaxtı ilə gənclik günlərini keçirdiyi Xəvərnəq sarayı, onun otaqlarından birinin divarına yazılmış və gələcək tələblərindən xəbər verən “bu dünya fatehi qaldıranda baş, yeddi iqlim gəzib bitirəcəkdir, zənn etmə, tum əkib yoldan azmışıq, ulduzlar deyəni bizlər yazmışıq, əqlin dediyini eylədik əyan, söz bızdən, düzəltmək işi Tanrıdan” sözləri, orda rəsm olunmuş yeddi füsunkar gözəlin surətləri yadına düşür və o, pillə-pillə ul-

duzların bəxtinə yazdığı hökmü reallaşdırmağa başlayır. Əvvəlcə yeddi il müddətində yeddi iqlim ölkəsində yeddi dünya gözəlini saraya gətizdirir. Onlar üçün kainatın əsası olan yeddi səyyarənin rəmzi mə’nasını daşıyan yeddi müxtəlif rəngli günbüz tikdirir. Sonra da hər gün həmin günbəzlərdə bu gözəllərdən biri ilə istirahətə, kefə dalır, həmsöhbət olur və onların söylədiyi ibrətamiz, dərin ictimai-əxlaqi məzmununa malik yeddi hekayəni dinləyir.

Nizami yeddi gözəl, yeddi günbüz, yeddi hekayə epizodunu poemaya təsadüfən daxil etməmişdir. Burada həm Bəhramın bir insan, hökmdar kimi xarakteri, mə’nəvi aləmi, həm də əsərin ictimai məzmunu, ümumi ideyası tamamlanır. Mə’lum olur ki, Bəhram təkcə öz ölkəsində deyil, eyni zamanda dünyada böyük nüfuz sahibi olan əzəmətli bir tacidardır. Onun Kəyan sarayına gətirdiyi və özünə hərəm etdiyi qızların yaşadığı coğrafi ərazi yeddi iqlimi əhatə edir. İrandan başlayaraq Rumdan, Məğribdən, Hindistandan, Çindən, Xəvəzmdən keçir, uzaq Rusiyada, Slavyan ölkəsində tamamlanır. Bu qüdrətli dövlətlərin, abad məmləkətlərin böyük əksəriyyəti ona tabe olub xəzinə, xərac verir, qalanları isə qorxularından sülh, dostluq əlaqələri saxlayırlar.

Yeddi günbüz və onlara vurulan yeddi rəng də Bəhramın və bütünlükdə insan taleyi ilə bağlı dərin simvolik mə’na daşıyır. Hökmdar yeddi gözəllə yeddi günbüzdə keçirdiyi görüşləri şənbə günü qara günbüzdə başlayıb, cümə günü ağ günbüzdə başa çatdırır. Mə’lumdur ki, təbiətdə, həyatda tədrici, mütəmadi təkamül prosesi mövcuddur. Hər şey ibtidaidən aliyə, bəsitdən mürəkkəbə, cahillikdən kamilliyə doğru inkişaf edir. Bu xüsusiyyət insana və insan cəmiyyətinə də eyni dərəcədə aiddir. Buradan çıxış edərək Nizami rənglərin qaradan ağa doğru düzülüşünə ictimai-əxlaqi mə’na verir, onların məzmun və mahiyyətini, müxtəlif ifadə çalarlarını insanın taleyi, mə’nəvi dünyası, psixoloji aləmi ilə bağlayır, aralarında üzvi əlaqə və vəhdət, daxili paralellər axtarır.

Şairə görə, hər bir rəngin həyatda, təbiətdə, insan cəmiyyə-
tində öz yeri, estetik tə'siri, idraki-tərbiyəvi əhəmiyyəti, mə'nə-
vi-əxlaqi funksiyası vardır. Rənglər kainatın harmoniyası, müx-
təlif, biri-birindən seçilən saysız-hesabsız rəng çalarlarının mən-
bəyi, varlığın bəzəyi, yaraşığı, bütünlükdə həyatın və gözəlliyin
əsasındır. Bu sistemdə qara rəng birinci yerdə dayanır. "Rənglə-
rin yaxşısı qaradır, qara" deyən Nizami qara rəngə adətən xalq
arasında anlaşıldığı kimi ölüm, müsibət, fəlakət rəmzi kimi ya-
naşmır. Əksinə, ona işıqlı fəlsəfi mə'na verir, məzmununu, idra-
ki mahiyyətini həyatın dialektikası ilə bağlayır, varlığın möv-
cudluğunu və əsasını şərtləndirən zəruri səbəblərdən biri kimi
baxır:

Qara tükdür verən gənclikdən nişan,
Qaranlıq göstərər ağ üzü cavan.
Göz, qarası ilə görər cahanı,
Kim görmüş ləkələr örtsün qaranı?
Gecə örtməsəydi qara ipəklər
Aydın beşiyinə yaradı mөгər?
Yeddi rəng tanıyır geniş asiman,
Qaradır rənglərə üstün hər zaman.

("Yeddi gözəl", səh. 163)

Şair başqa rənglərin mahiyyətini, ifadə çalarlarını da məhz
bu səpkidə - təbiətin dialektikası və insan taleyi kontekstində
araşdırır, təhlil edir. O, rənglərin özünəməxsus spesifik cəhətlə-
rinə, biri digərini tamamlayan ümumi xüsusiyyətlərinə, tünddən
açığa doğru gedən düzlülüş formasına xüsusi diqqət verir. Qara-
dan sonra gələn sarı rəngi insana qüvvət verən, ürək açan, sad-
lıq gətirən şirin halvaya, ona xüsusi dad verən zə'fərana, işıq ve-
rən şama, şənliyin, xoşbəxtliyin mayası olan qızıla, zərə, ən ba-
ha qiymətli gilə (qədimdə sabunu əvəz edən, yuyunmaq üçün
istifadə olunan güləbdə yoğrulmuş sarı gil) bənzədir.

Yaşıl rəngə sərvin yaraşığı, nəbatatın, əkinin, çəmənin röv-

nəqi, hurilərin, mələklərin min bir bəzəyi kimi baxır, "Yaşillıq
hər şeyin tərəvətidir, yaşıl rəng göyləri işıqlı edir, bitki yaşillıq-
la həmahəng olar, cavanlıq hər zaman yaşıl rəng olar" deyərək ona
həyatı mə'na verir.

Nizami başqa rənglər kimi qırmızı rəngin də təbiət və cəmiy-
yətədeki yerini, ictimai-əxlaqi funksiyasını "əsl yaxşılığı al
rəngdə bil sən, qızıl gül olmasa qırmızı hərgah, güllərin içində
sayılmazdı şah" deyərək yüksək qiymətləndirir və ona toyun-
düyünün, xeyir-şərin, al geyinib zülmətdən, qüssədən, yasdən,
ələmdən çıxmaq nişanəsi, gənclik, qüvvət, sağlamlıq, gümrah-
lıq rəmzi kimi baxır. Şair göy, səndəl rəngini də öz dünyagörü-
şünə, ictimai-fəlsəfi məramına uyğun şəkildə şərh etdikdən son-
ra daha çox ağ rəngin üzərində dayanır. Bu rəngi rənglərin ən
alisi adlandırır, müqəddəsləşdirir, işıq, nur, saflıq, mə'nəvi tə-
mizlik, paklıq timsalı kimi səciyyələndirir:

Səmənlə saflığında, gümüş qədər ağ,
Günəş kimi təmiz, gün kimi parlaq,
Gündüzün işığı ağılığındadır,
Aydın yaraşığı ağılığındadır.
Rənglər çox sün'idir, dünyada bir ağ
Bilməyir sün'ilik, bilməyir boyaq.
Nə zaman eyləsən haqqa ibadət,
Ağ libas geyməkdir yaxşı əlamət.

("Yeddi gözəl", səh. 272)

Yeddi günbəzdə, yeddi gözəlin dilindən Bəhrəmin dinlədiyi
hekayələr həm ideya, həm məzmun cəhətdən "Sirlər xəzinəsi"
əsərindəki əxlaqi-didaktik məqalələri xatırladır. Burada Nizami
vaxtıyla ilk poemasında qoyduğu insan və onun dünyası, insan
və mə'nəvi təkamül, insan və əxlaq, xeyir və şəh, düşkünlük və
ülvilik kimi fəlsəfi-etik problemlərlə bağlı fikirlərini davam və
inkişaf etdirmiş, onları yeni mə'na və ifadə çalarları ilə zəngin-
ləşdirmişdir.

Yeddi gözəlin dilindən söylənilən novellalar öz-özlüyündə ayrıca süjetə malik bədii sənət nümunələri olsa da, bütünlükdə “Yeddi gözəl” poemasının ümumi məzmun və mündəricəsini tamamlayır, Bəhrəmin həm bir insan, həm də bir hökmdar kimi mə'nəvi təkamülündə mühüm rol oynayır.

“Nizaminin yaratdığı və poemaya daxil etdiyi bu novellaların hər biri maraqlılığı, emosional gücü, hadisələrin gərginliyi, mü-kəmməlliyi, xarakterlərin təsvirinin parlaqlığı baxımından bu janrda dünya ədəbiyyatının ən nadir inciləri ilə bir sırada dura bilərlər. Nizami bu novellalarda ilk dəfə olaraq fantastika süjetlərindən də istifadə edib, lakin onları elə düzgün və aydın qələmə alır ki, oxucu təsvir edilən hadisələrin həqiqi olmadığını unudur. Hekayələrdə insanlarla yanaşı, pərilər, iblislər, cin-şəyatın da iştirak edir, amma bunların hamısı elə “insaniləşdirilib” ki, ən sün'i situasiyalar da təbii, həyati görünür. Bu nağıl novellaların əxlaqi nəticəsi Nizaminin belə bir fikrinin izahına xidmət edir ki, əsl səadətə yetişmək üçün insan özünün alçaq istinklərini cilovlamalı, heyvani ehtiraslarını, ağıla, şüura tabe etdirməlidir”.¹

Yeddi gözəlin dilindən təqdim olunan hekayələrdə irəli sürülən əxlaqi-etik fikirləri Nizami ümumi sözlərlə, quru didaktik mülahizələrlə deyil, maraqlı, ibrətəməz hadisələrdən çıxış edərək, real həyati münasibətlər, canlı insan xarakterləri və insan taleləri fonunda, dərin, tə'sirli psixoloji detallar, son dərəcə gərgin, dramatik epizodlar, mə'nəvi iztirablar və sarsıntılar əsasında araşdırır, şərh edir. İlk novellada birinci iqlim padşahının qızı Bəhrəmə əbədi mə'sudluğunu, xoşbəxtliyini müvəqqəti bayağı ehtiraslara qurban vermiş, səbirsizlikdən, iradəsizlikdən özünü əsl insani səadətdən məhrum etmiş və buna görə də ömrü boyu qəm-qüسسə, əzab içində yaşayan, həmişəlik qara geyinib gəzən bir hökmdardan söhbət açır, dolaylı yolla ona ibrət dərsi verir.

1. R.Əliyev. “Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması (“Yeddi gözəl” poemasına müqəddimə), Bakı, 1983, səh. 14.

Hekayədən doğan əsas əxlaqi nəticə budur ki, adi arzu, həvəslə həqiqi məhəbbəti, sədaqəti qarışıq salmaq olmaz. İnsan aldadıcı tamahın, nəfsin quluna çevrilməməlidir. Kamil insan ötəri arzusunun, bayağı zövqün, heyvani ehtirasların qapısını həmişəlik bağlamağı bacarmalıdır. İllər boyu yaşayan, insana yaraşıq, hörmət gətirən mə'nəvi gözəllik, əbədi səadət haqqında düşünməlidir, şəhvət düşkünlüyündən, bayağı hisslərdən və onların doğurduğu çirkəbdən özünü qorumağı bacarmalıdır. Ömrü boyu bahanı ucuzla dəyişənlərin, nəfsinə haram qatıb, qəbahətə, günaha batanların həyatı gec-tez fəlakətlə, rüsvayçılıqla qurtarır. Bu danılmaz həqiqəti birinci iqlim padşahının qızı ehtirasdən alışıb-yanan, onunla tələm-tələsik ünsiyyətə can atan Bəhrəmə novellanın qəhrəmanı Türkünazın dili ilə belə çatdırır:

Dedi: - Tələsməyin, zərəri var, bil!
Əhdi sındırmağın zamanı deyil...
Hər kim qənaətlə əgər şad olar,
O hörmətli olar, sərəzad olar.
Arzu həvəsinə əməl edən
Yoxsuldur axırı, olsa da zəngin...
Satma bir çeşməni, gəl, bir qətrəyə,
Kim ki, neştər görər, gərək bal yeyə.
Bir arzu üzünə sən qapı bağla!
Sevin illər boyu, su kimi çağla!

(“Yeddi gözəl”, səh. 153-154)

İkinci iqlim padşahı qızının adından poemaya salınmış hekayə daha maraqlı və ibrətəməz məzmununa malikdir. Burada Nizami insan ləyaqətinin və yüksək əxlaqi dəyərlərin ilkin şərti olan doğruluq, düzlük, təmiz niyyət, mə'nəvi saflıq məsələlərini qoyur, onun həyatı, tərbiyəvi əhəmiyyətini açır. Şair Rum gözəlinin dili ilə Bəhrəmə (o cümlədən öz dövrünün hakimlərini) başa salır ki, ailədən, dindən, imandan tutmuş dövlətin idarəsinə qədər cəmiyyətdə bütün münasibətlərin, xüsusilə qarşılıqlı mə-

həbbət anlayışının əsasında bu məziyyətlər dayanmalıdır. Doğru ruluq, düzlük bütün dərdlərin dərmanıdır, şəfa mənbəyidir, dostluğun, ülfətin, səmimiyyətin mayasıdır, qəlblərin məlhəmdir, səadətin, xoşbəxtliyin açarıdır.

Hekayədə təsvir olunan gənc şahla onun ürəkdən sevdiyi gözəl, ağıllı, dəyanətli kəninin həyatı, uğurlu taleyi buna əyani nümunədir. Şah ağıllı, cavan, yaraşlıq, hər cür ixtiyar sahibi olduğuna baxmayaraq, uzun müddət qadın məsələsində onun bəxtini gətirmir, xoşbəxtlik tapa bilmir. Çünki o, qadına münasibətə yanlış bir yol tutur. Onlara ancaq alqı-satqı vasitəsi, müvəqqəti zövq, əyləncə mənbəyi kimi baxır, günlərini saraya kəniniz alması ilə gətirməklə, müvəqqəti kam aldıqdan sonra başqaları ilə əvəz etməklə keçirir. Buna görə də şah özünü nə qədər həlim, mehriban, səxavətli aparsa da, münasibəti qarşılıqlı hörmətə, düzlüyə, təmiz, pak ülfətə, yüksək mə'nəvi dəyərlərə əsaslanmadığı üçün cariyələri hər addımda ona xəyanət edir, qudurğan, azgün hərəkətlərə yol verir, istədikləri oyunlardan çıxırlar.

Cavan şahı bu cür boş, mə'nasız, saxta həyat tərzindən düzlük, mə'nəvi təmizlik, insanı aliləşdirən, xoşbəxtliyə, səadətə qovuşduran pak, ülvi məhəbbət xilas edir. O, Çindən gətirilmiş öz qədrini, ləyaqətini bilən, gözəl, ismətli, həyalı bir kəninlə qarşılaşdıqdan sonra indiyədək yanlış, mə'nasız həyat sürdüyünü nü anlayır. Kəniniz satan qızı şahla belə təqdim edir:

İncədir, sevimli, şux əhli-haldır,
Bütün yaxşılığa canlı misaldır.
Bircə şəkəri var ancaq, bu gözəl
Kişi arzusuna eyləmir əməl...
Yüz minnətlə onu kim alsın hərgah,
Qaytarar geriye gətirib sabah.
Arzu çağında o baxmaz insana,
Arzu sahibini gətirər cana.
Verilərsə ona çox tələb əgər,
Həmən öz canına qəsd etmək istər.

(“Yeddi gözəl”, səh. 167)

Kəniniz bu qəribə xüsusiyyəti şahın böyük marağına səbəb olur. Onu alıb saraya aparır, naz-ne'mətə bələyir, xüsusi məhəbbətlə, qayğıyla əhatə edir. Buna baxmayaraq, inadkar və dəyanətli kəniniz şahla heç cür onun ismətinə toxunmağa, vəslinə yiyələnməyə imkan vermir, qulluğunda canla-başla dayansa da, başqa xahiş və tələblərinə itaətkarlıqla əməl etsə də, cismani yaxınlıqla bağlı bütün cəhdlərini qətiyyətlə rədd edir. Şah tədricən başa düşür ki, həqiqi məhəbbət, pak, təmiz ünsiyyəti, mə'nəvi birliyi heç vaxt var-dövlət, zor, təzyiqli gücü ilə əldə etmək, satın almaq olmaz. Onu ancaq düzlük, səmimiyyət, qarşılıqlı inam, e'tiqad əsasında qazanmaq mümkündür. Buna görə də o, hüsnünə, qüruruna heyran qaldığı, ürəkdən sevdiyi kəninizlə könül dünyasına daxil olmaq, mə'nəvi aləmini, gizli sirlərini öyrənmək və bu yolla da onun məhəbbətini qazanmaq, qəlbinə yiyələnmək qərarına gəlir.

Şah arzusuna çatmaq üçün əvvəlcə bu işə lazımı zəmin hazırlayır. Mənliliyini hər şeydən yüksək tutan kəninizə son dərəcə mə'nalı, ibrətəməz bir rəvayət danışır. Vaxtilə şöhrəti dünyaya yayılmış Süleyman peyğəmbərin və onun sevimli zövcəsi Bilqeyisənin övladı iflic olduğu üçün əli-ayağı işləmir. Oğullarının sağalmadığını gören ata-ana Tanrının dərgahına əl qaldırır, “bizim hər ikimiz sağlamıq, gümrahıq, balamız isə xəstədir, söylə bəs nədən, neçin sağalmayırsınız bizim gülbədən” deyərək ona yalvarır, şikəst balaları üçün mərhəmət, şəfa diləyirlər. Allah bu diləyi eşidir və Həzrət Cəbrayıl vasitəsiylə onlara aşağıdakı xəbəri göndərir:

Dedi ki: “Bu dərdə iki çarə var,
Dünyada can kimi əzizdir onlar.
Cananla nə zaman dursan üz-üzə,
Doğru cavab verin sorulan sözə.
Etsəniz bu işdə sədaqət izhar,
Uşağın canından çıxacaq azar”.

(“Yeddi gözəl”, səh. 169)

Bunu eşidən Süleyman peyğəmbər sevinir və üzünü əziz, vəfalı arvadına tutaraq soruşur: “Ey gözümlə ağ, qarası, söylə görüm bu dünyada sən, məndən özgəsinə rəğbət etmişən?” Bilqeyis ərinə böyük səmimiyyətlə, ehtiramla cavab verərək deyir: “Hamı bilir ki, sən nur çeşməsisən, səhdə gözəllik də, cavanlıq da var, şahlıq rütbəsinə də heç kim sənə çatmaz. Naiblik möhründən nur alır cahan, nə varsa sənindir aşkar, nihan. Sən cənəbət məclisinin rizvanısan, üzün gözəl, özün xoş, sözün xoşdur. Görsəm də bu hüsnü, bu cavanlığı, səhdəki şahlığı, kamiranlığı rast gəlsəm özgəyə yenə çəşiram, yaxşı təmənnadan uzaqlaşram”. Ananın ürəkdən gələn bu təmiz e’tirafını eşidən kimi, dərhal xəstə uşağın iflicdən tutulmuş əlləri açılır.

Mətləbin nə yerdə olduğunu başa düşən ana ərindən xahiş edir ki, incimə, indi də növbə sənindir. De görüm, “bu qədər varın, malın, tükənməz xəzinən vardır, bunlarla bərabər heç olmuşmu ki, sən özgə dövlətinə meyl edəsən?”. Ağıllı, huşyar bir insan, Allaha yaxın bir nəbi olan Süleyman da heç nəyi gizlətmədən əsl həqiqəti e’tiraf edir və “Ey yar, özün bilirsən ki, dünyada hər şeyə mümkünatım var, bu şahlıq, bu mal, bu dövlət, saysız-hesabsız xəzinə, gəlir, balıqdan ayadək bütün kainat (yer altından göyə qədər) mənim ixtiyarımdadır. Buna baxmayaraq, yenə də hüzuruma salama gələnlərin əllərinə baxıram ki, görüm mənə nə sovqat gətirmişdir” deyər xanımına səmimiyyətlə cavab verir. Bu sözlərdən sonra xəstə uşağın ayaqları da sağalır və o, durub sevinc içində gəzməyə, atılıb-düşməyə başlayır.

Buradan doğan ideya, mətləb və əxlaqi nəticə aydındır. Dünyanın və insanlığın yaraşığı, zinəti doğruluqdur, həqiqətdir, sədaqət və e’tibardır, könül saflığıdır. Dostluqda, sevgidə, ailədə, mə’nəvi münasibətlərdə yalan, saxtakarlıq haramdır, zinaya bənzəyən çirkin bir qəbahətdir, əxlaqi naqislik, ağır cinayətdir. Belə əlaqələrdən yaranan ünsiyyət, ondan mayalanan övlad həm mə’nən, həm də cismən xəstə, şikəstdir.

Yuxarıdakı hikmətamiz rəvayəti dinləyən kənz bununla şahın nə demək istədiyini başa düşür. O, artıq hiss edir ki, şah onu

ürəkdən sevir və gələcək əlaqələrini də təmiz, saf münasibətlər üzərində qurmaq istəyir. Buna görə də o, əvvəlki sərt mövqeyini dəyişir və indiyədək ürəyində gizli saxladığı sirlərini, onu narahat edən qayğıları çəkinmədən bir-bir açıb söyləyir və cavan hökmdardan xahiş edir ki, o da öz səhvlərini səmimiyyətlə e’tiraf etsin. Desin görək nə üçün qadınlara əyləncə kimi yanaşır, onlara nifrət edir, niyə könül xoşladığını sevmir, gündə birini dəyişir, əvvəlcə qələm qaşlı gözəllərə cıraç kimi nur verib, sonra da şam kimi başlarını kəsib atır, müvəqqəti göylərə qaldırır, sonra da qəzəblə torpağa çırpır? Bunun cavabında şah deyir:

Ərin zinətidir qadın isməti,
Gecə, ay batanda boğar zülməti.
Qaravaşlarıma mən baxdıqca hey
Bəzənməkdən başqa görmədim bir şey.
Bir səni görmüşəm sözündə duran,
Hər gün xidmətini daha artıran.
Müxtəsər nə əlim çatır murada,
Nə sənsiz yaşamaq mümkün dünyada.

(“Yeddi gözəl”, səh. 173)

Bununla yanaşı, şah həm də e’tiraf edir ki, daha mən əvvəlki kimi ötəri ehtirasların qulu deyiləm. Eşqin ürəyimə od salıb, sədaqətin, ismətin qəlbimi təmizləyib, saflaşdırıb. İndi mən sənin bimarınam, ən gözəl dərmanım isə sənənin məhəbbətidir. İşi belə görə kənz daha tərəddüd etmədən vüsal qapılarını şahın üzünə açır, onun bütün arzularını yerinə yetirir, şairin obrazlı şəkilə dediyi kimi: “Qönçənin taxtında bülbülü otuzdurur”. Beləliklə, hər iki gənc murada çatır, xoşbəxt olur. Şübhəsiz, insanı mə’nəvi paklığa, düzlüyə, sədaqətə, təmiz ülfətə çağıran belə bir sonluq, məntiqi nəticə hər gecə bir günbəzdə müxtəlif gözəllərlə eys-ışrət məclisləri keçirdən Bəhramı çox şey deyir və istər-istəməz onun mə’nəviyyatına, əxlaqına müsbət tə’sir göstərməliydi.

Üçüncü iqlim padşahı qızının hekayəsində Nizami həm öz dövrü, həm də bütün zamanlar üçün aktual olan bir bəşəri problemə toxunur. İnsanlıq tarix boyu bir-birinə daban-dabana zidd iki mə'nəvi qütbün - aliliklə rəzalət, kamilliklə nadanlıq, xeyirxahlıqla bədxahlıq kimi əxlaqi-etik anlayışların mütəmadi mübarizəsi şəraitində yaşamışdır. Nizami bunu xilqətin əzəli və əbədi xassəsi kimi götürür, onun fitrətindən, daxili aləmindən doğan bir anlayış kimi izah edir. İnsanın mə'nəvi dünyası, fərdi aləmi, fitrəti necədirsə, onun həyata, cəmiyyətə baxışı, münasibəti də elədir. Xeyirxah, nəcib adamlar həmişə, hər yerdə yaxşılıq, gözəllik axtarır, ona can atır, bədxahlar, xəbislər isə hər şeyi öz əyri vicdanları kimi baş-ayaq, çirkab və rəzalət içində görür. Bir sözlə, oğru elə bilər ki, hamı oğrudur, doğru elə bilər ki, hamı doğrudur. Digər tərəfdən insan öz arzularının və əməlinin quludur, niyyəti haradırsa, mənzili də oradır. Kim nə əkərsə, onu da biçər. Xeyirxahlığın sonu xeyirxahlıqla, xoşbəxtliklə, bədxahlığın sonu bədxahlıqla, fəlakətlə qurtarır.

Üçüncü iqlim padşahı qızının dilindən söylənən novellanın əsasında da məhz bu ideya dayanır. Nizami bu ideyanı reallaşdırmaq, onun həyatı mə'nasını dəqiq faktlar əsasında açıb göstərmək üçün oxucuya xeyirxahlığın, yaxşılığın timsalı, daşıyıcısı olan Bişir və bədxahlığın, xəbisliyin rəmzi sayılan Məlixə obrazlarını təqdim edir. Bişir xeyirxah, səxavətli, nəfsi, ürəyi təmiz, xoşxasiyyət bir gəncdir. O, bir gün küçə ilə gedərkən təsadüfən duvağı küləkdən açılmış sərv boylu, nazı aləmi məst edən, sifəti ay tək işıq saçan, gül üzli bir gözəllə qarşılaşır və ona bir könlüdən min könlüə aşiq olur. Eşq atəşindən ürəyi alışıb yanan Bişir ona gecə-gündüz əzab verən izzirablardan xilas olmaq üçün Beytölmüqəddəsə gedir. O, ziyarətini başa vurub evə qayıdanda səhrada Məlixəyə rast gəlir və onunla yol yoldaşlığı olur. Danışığından və hərəkətlərindən mə'lum olur ki, Məlixə son dərəcə xəbis, qəlbiqara, lovğa, müştəbeh, özünü hamıdan ağıllı, bacarıqlı hesab edən, hamıya və hər şeyə qulp qoyan, pis gözlə baxan bədxah niyyətli bir adamdır.

Məlixənin iyrenc təbiəti səhrada insanları fəlakətdən xilas etmək üçün qazılmış su quyusunun başında daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Yolçular sərin sudan içib yanğılarını söndürdükdən sonra Məlixə quyunun ağzına qoyulmuş küpdə çimmək qərarına gəlir. Bişir onu başa salmağa çalışır ki, bu quyuyu nicat çeşməsidir, onun qəlblərə şəfa verən suyu ehsandır, müqəddəsdir. Onu murdarlamaq, çirkəbə batırmaq günahdır, rəzalətdir, insana yaraşmayan alçaq bir işdir. Məlixə isə hər şeyi öz arşını ilə ölçür. İçində şirin su olan bu küpün ovçular tərəfindən ceyranları aldadıb ovlamaq üçün quma basdırıldığını söyləyir. Bişirin xahiş və tə'kidlərinə baxmayaraq, Məlixə xəbis niyyətindən dönmür, paltarını soyunub küpün içinə atılır və onun altındakı dərin quyuya düşür, boğulub ölür. Göründüyü kimi əsas mətləb, əxlaqi qayə aydındır. Kim ki, bədxahlıq edib başqalarına quyuyu qazır, gec-tez özü həmin quyuya düşəcək. Haqqın tənənəsini görüb mütəəssir olan Bişir baş verən hadisədən həyatı nəticə çıxardır, onu fələyin ədalətli hökmü kimi qiymətləndirir:

Fələk bu kəndiri düyün edəli,
Çatmayır ucuna kimsənin əli...
Sən qərğ oldun suda, mən tapdım nicat,
Şükür eyləyəni bəsləyir həyat.
Sən ona tor dedin, uzağa düşdün,
Özün heyvan kimi duzağa düşdün.
Mənim yaxşı getdi ona gümanım,
Fikrim yaxşı oldu, qurtardı canım.

("Yeddi gözəl", səh. 186)

Tamahdan, haramzadalıqdan uzaq bir insan olan Bişir Məlixənin paltarlarını, üstündə olan qızıl-gümüşü bir yerə toplayaraq özü ilə götürür və şəhərə yola düşür, əmanəti ailəsinə çatdırmaq üçün soraqlaşır onun evini tapır.

Qapısına çıxan qadını gördükdə quruyub yerində qalır, bunun vaxtı ilə küçədə rastlaşdığı və uzun müddət unuda bilmədiyini hə-

min dilbər olduğunu başa düşür. Hiss edir ki, bu taleyin qismətidir, indiyədək gördüyü yaxşı işlərin, xeyirxah əməllərin müqabilində Allahın ona verdiyi mükafatdır. Ona görə də başına gələnləri, ürəyindən keçənləri, hansı əqidə, məslək sahibi olduğunu bir-bir açıb qadına söyləyir, “heç vaxt göz dikmədim öz gəlməliyəmə, ağılına, işinə, xoşbəxt halına, verdi o, düz yolla səadəmə, gözəl camal mənə. sədaqət mənə” deyir, onu çoxdan görüb sevdiyini, camalına ürəkdən vurulduğunu bildirir:

Sanma ki, bu yeni bir məhəbbətdir,
Çoxdankı yangıdır, köhnə həsrətdir.
Günlərin birində, ey nazlı mələk,
Aldı örpəyini üzündən külək.
Camalın əlimdən aldı taqəti,
Məst oldum içməmiş vüsal şərbəti.

(“Yeddi gözəl”, səh. 190)

Ərinin ölümündən üzde kədərlənsə də, daxildə qəddar, arvadına qan udduran, böhtançı, xəbis bir adamın əlindən yaxası xilas olduğu üçün sevinən qadın Bışirin nəcib, alicənab, nəfsi-gözü tox, ləyaqətli bir gənc olduğunu görüb onun təklifinə razılıq verir. Onlar halal yolla kəbin kəsdirib, bir-birinə qovuşur. Bışir öz xeyirxah və insani əməlləri müqabilində həm gözəl arvad həm də böyük var-dövlət sahibi olur. Sözsüz, bu hadisə təkcə adi insanlara deyil, həm də bütünlükdə ağıllı, uzaqqörən, qəhrəman bir hökmdar olduğuna baxmayaraq, hələ də qəddarlıq, xudbinlik, özündən razılıq (onun cəsarətli, günahsız kənz Fitneyə qarşı olan ədalətsiz, qəddar münasibəti buna əyani misaldır) kimi mə'nəvi-əxlaqi qəbahətlərdən xilas ola bilməmiş Bəhran üçün də ibrətamiz nümunə idi.

Dördüncü iqlim padşahı qızının hekayəsi həm mövzu, idey həm də forma cəhətdən süjetləri qəhrəmanların əqli-mə'nəvi sınaqları üstündə qurulmuş qədim nağıl və dastanlarımızı xatırladır. Novellada təsvir olunan slavyan qızı həmişə bilik top

maqla məşğul olan, hər işin yönünü, çarəsini bilən, elmə gərək olan nə varsa, hamısı ilə maraqlanan, yerlərin, göylərin, təbiətin gizli sirlərinə vaqif, bəşərin necə tərəvət tapdığından, insanı insan kimi ucaldan, aliləşdirən şərtlərdən xəbərdar, ağıllı, kamallı, hüsnü, şöhrəti ələmə yayılmış bir gözəldir. Buna görə də ona sahib olmaq üçün uzaq-yaxın ölkələrdən qapısına saysız-hesabsız elçilər gəlir. Lakin qız onların heç birini yaxına buraxmır. Çünki o, ağıl, hünər, ləyaqət cəhətdən onunla eyni səviyyədə dayanan, eyni mə'nəviyyat, əqidə və məslək sahibi olan bir igidlə həmdəm olmaq, ailə qurmaq arzusundadır:

Şərtimi yerinə hər kim yetirər,
Olacaqdır mənə bir sevimli ər.
Yox, əgər qırsa şərti, peymanı,
Düşsün öz boynuna özünün qanı.
Kim ki, bu şərtlərə eyləsə əməl,
Onundur səadət hər şeydən əvvəl.
Sözünü tutmayan hər an alçalar,
Zaman şöhrətinə gülər, əl çalar.

(“Yeddi gözəl”, səh. 196)

Bu şərtlərə axıra qədər əməl etmək hər kişinin işi, hünəri deyildi. Bunun üçün qıza sahib olmaq istəyən gənc əvvəlcə çox çətin və mürəkkəb sınaqlardan çıxmalı, ad-san, gözəllik, igidlik, şərəf-şan, mö'cüzələr saçan, tilsimlər sındıran ağıl, kamal, kamil idrak, dərin düşüncə, xəyal sahibi, qızın yaşadığı qalanın baş qapısını öz gücü, hünəri ilə açıb içəri girməyi bacaran qorxmaz bir qəhrəman kimi özünü tanıtmalı idi. Sonra da onun çoxmə'nəli, gizli, müdrik mətləblərdən xəbər verən suallarına düzgün cavab verməli və həqiqətən əqli-mə'nəvi keyfiyyətlərinə görə ona layiq olduğunu əməli şəkildə sübut etməli idi. Qızın qoyduğu bu çətin şərtlərlə bağlı sınaq mərhələsi olduqca uzun və gərgin keçir. Çoxlu özünə inanan, döşünə döyən ər, igidlər bu yolda ömürlərini qurban verir, başlarını itirirlər. Nə-

hayət, saysız-hesabsız aşıqlərdən birinin bəxti gətirir. O, qarşısına çıxan bütün maneələri ləyaqətlə keçərək arzusuna çatır. Aqlın və zəkanın təntənəsini görüb sevinən şahzadə qız taleyinə çıxan gənci məhəbbətlə qarşılayaraq deyir:

İqbalımdır ancaq havadar mənə,
Qismət oldu belə igid yar mənə.
Mən seçdim özümə belə bir əri,
Tapılmaz ölkədə heç bərabəri.
Biz bilik sevənlik bu ki, əyandır,
Mən ürfan gölüyəm, o, bir ümmandır.

(“Yeddi gözəl”, səh. 206)

Novellanın ümumi məzmunu, xüsusilə slavyan qızının nağil dili ilə dediyi və “qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit” prinsipinə əsaslanan “mən seçdim özümə belə bir əri, mən ürfan gölüyəm, o, bir ümmandır” sözləri dolay yolla Bəhrama işarədir. Hər bir ləyaqətli qadın, qız ailə qurarkən gələcək sirdaşını, ömür-gün yoldaşını özü seçməlidir, inandığı, istədiyini, sevdiyini adama ərə getməlidir. Digər tərəfdən seçdiyini arxa, həmdəm təkcə hüsnünə, gözəlliyinə görə deyil, həm də əqli-mə'nəvi keyfiyyətləri cəhətdən onunla eyni səviyyədə durmalıdır.

Bəhram isə bir insan kimi hələlik belə anlayışlardan uzaqdır. O, yeddi ölkədən müharibə, zor və təzyiqlə sarayına gətirdiyi yeddi gözəlin heç biri ilə əvvəlcədən görüşüb söhbət eləməyib, onları üz-üzə oturub əqli-mə'nəvi sınaqdan çıxartmayıb, ürəklərindən keçən arzu və istəklərini dinləməyib. Rə'yləri ilə maraqlanmayıb, yarı kölə vəziyyətində öz şəxsi hisslərinin, ehtiraslarının qurbanına çevrilib. Bu isə hüquqi olmasa da, mə'nəvi-əxlaqi cinayətdir, qadın ləyaqətinə qarşı qeyri-insani münasibətdir. Zəkada, hünər və ləyaqətdə kişilərdən əskik olmayan, bə'zən onlardan qat-qat üstün olan qadına qarşı həqiqi mə'nada ədalətsizlik, hörmətsizlikdir.

“Yeddi gözəl” poemasına daxil edilmiş hekayələr içərisində

altıncı iqlim padşahı qızının söylədiyi “Xeyir və Şər” novellası daha çox diqqətəlayiqdir. Nizami dühasının parlaq incilərindən biri sayılan, ölməz bəşəri mövzuya həsr olunmuş bu hekayə dərin ictimai-fəlsəfi məzmununa, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Həyatda, təbiətdə və cəmiyyətdə xeyirlə şərin mübarizəsi “Avesta”dan, Zərdüşdən tutmuş bütün peyğəmbərlərin dini tə'limində, Allahın yer üzünə göndərdiyi müqəddəs kitablarda, dünya şöhrətli filosof və mütəfəkkirlərin, böyük sənət korifeylərinin əsərlərində öz geniş əksini tapmış və bəşəri təkamülün ilkin, zəruri şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Nizami də daxil olmaqla dünyanın bütün nəbiləri və mütəfəkkirləri həmişə xeyirin cəbhəsində dayanmış, onun qələbəsini, təntənəsini şərtləndirən, tə'min edən işıqlı idealların, mə'nəvi-əxlaqi prinsiplərin yorulmaz təbliğatçıları olmuşlar. Çünki onlar yaxşı bildirdilər ki, yer üzündə sağlam cəmiyyətin, ictimai tərəqqinin, bütünlükdə bəşəri nicatın əsası ancaq xeyirin və onun mahiyyətindən doğan ali əxlaqi keyfiyyətlərin, yüksək insani məziyyətlərin, əqli-mə'nəvi kamilliyin təntənəsidir. Bu ideyanı əsas götürən Nizami belə hesab edir ki, xeyirin yer üzündə təntənəsi üçün insan daim şərə qarşı mübarizə aparmalıdır, onun təbliğ etdiyi ədavət, fəlakət, xəyanət fəlsəfəsindən yüksəkdə durmalıdır, fe'linə-fitnəsinə uymamalıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə, insan özü daxilən xeyirin mücəssəməsi, daşıyıcısı olmalıdır. O, bilməlidir ki, şər bəşəri bələdir, bütün ictimai-əxlaqi qəbahətlərin mənbəyi, toplusudur. İndiyədək dünyada baş verən, onu xarabazara qoyan faciə və müsibətlərin əsası, səbəbkarıdır. İnsan mə'nəviyyatında qara ləkədir, onu öz ali məramından uzaqlaşdıran, cılızlaşdıran, qana-qadaya, ölümə sürükləyən ağır yaradır.

Xeyir isə ali keyfiyyətdir, hər cür yaxşılığın, ədalətin, insani qayğı, hörmət və məhəbbətin əsasıdır. Bəşər tarixində yaxşı, ulyi nə varsa, xeyirdən qidalanıb, pərvəriş tapıb. Xilqətdə, təbiətdə xeyirxahlıq olmasaydı, insanlıq vəhşətə çevrilər, yer üzünü zülmət bürüyərdi. Xeyirin yolu işığın, nurun, ilahi məhəbbətin, haqqın, ədalətin yoludur. Xeyirə xidmət, itaət təkcə insana de-

yil, həm də dinə, imana, Tanrıya xidmət, ibadətdir. Xeyir bu dünyada səadət, xoşbəxtliyin, axirətdə isə behiştin açarıdır.

“Xeyir və Şər” novellası ilə üçüncü iqlim padşahı qızının söylədiyi “Bişir” hekayəsi arasında mövzu və ideya cəhətdən müəyyən oxşarlıq, yaxınlıq vardır. “Bişir”də xeyirxahlıq, yaxşılıq nəcib insani keyfiyyət, ictimai-əxlaqi anlayış kimi təqdim və təqdir edilirsə, “Xeyir və Şər”də şəxsiləşdirilir, obrazlaşdırılır. Novellada əsas iki obraz iştirak edir. Nizami onları belə səciyələndirir:

Gəncin biri Xeyir, biri Şərdi,
Onlar adları tək işlər görərdi.

(“Yeddi gözəl”, səh. 235)

Beləliklə, şair xeyir və şərin ictimai-fəlsəfi mahiyyətini deyil, onun insanın xarakterinə, daxili aləminə, əqidəsinə göstərdiyi müsbət və mənfi xüsusiyyətləri ön plana çəkir, doğurduğu real əməli nəticələri açıb göstərir. Xeyirlə Şər uzun müddət səhrada yol yoldaşı olurlar. Ürəyi açıq, hər şeyi öz xeyirxah təbiətinə uyğun qiymətləndirən Xeyir yol üçün götürdüyü azuqəni, suyu hər gün səxavətlə ortaya qoyur, Şərlə birlikdə yeyib-İçir. Şər isə öz xəbis, bədxah niyyətindən çıxış edərək, azuqəsinə gizlədib çətin günlər üçün saxlayır. Bir qədər keçdikdən sonra Xeyirin bütün yemək-içməyi tükənir, susuzluq onu əldən salmağa başlayır. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu gören Xeyir özünü son dərəcə amansız aparan Şərə yalvarır, heç olmasa üstündəki iki qiymətli lə’li götürüb, ona bir içim su verməyi xahiş edir. Şər isə iki lə’llə kifayətlənmiş, üstəlik ondan iki göz bəbəyini də istəyir. Susuzluqdan ölüm ayağında olan, əli hər yerdən üzülmüş Xeyir, çarəsiz qalaraq bu qəddar təklifə razılıq verir. Şər bunu eşidən kimi dərhal almazı götürüb onun üstünə cumur, göz bəbəklərini çıxardıb yerə atır, üstündə nə varsa götürüb aradan çıxır:

Ömrünü yazığın salıb zavala,
Su dəxi verməyib düzəldi yola.
Bütün şeylərini, lə’lini soydu,
Koru təkbaşına səhrada qoydu.
Uzaqlaşmış getdi nə zaman ki, Şər,
Xeyir öz halından tutmadı xəbər.

(“Yeddi gözəl”, səh. 238)

Xeyiri bu faciəli vəziyyətdə səhrada maldarlıqla məşğul olan, qoyun-quzu saxlayan bir kürd ailəsi xilas edir. Xeyirxah, müdrik bir insan olan ailə başçısı kürd qızı ilə birlikdə ona böyük qayğı göstərir, göz bəbəklərini yerinə qoyub sehirli səndəl ağacının yarpaqlarından düzəltdiyi məlhəmlə sağaldır. Çox keçmir, Xeyir öz gözəl, nəcib təbiəti ilə ailədə böyük hörmət qazanır və onların sevimlisinə, əzizinə çevrilir. Kürd onu oğulluğa götürür və yeganə övladı olan əziz-xələf qızını ona ərə verir. Beləliklə, Xeyir tədricən böyük mal-dövlət, hörmət sahibinə çevrilir, hətta alicənablığına, xeyirxah işlərinə görə vilayətin hakimi səviyyəsinə qalxır. Ona pislik etmiş Şər isə təsadüfən ələ keçir və öz iyrenc, xəbis əməllərinin cavabını alır, cəzasına çatır.

Hekayədən doğan əsas ideya, qayə budur ki, həyatda xeyir, şər heç vaxt itmir. Gec-tez öz real nəticələrini göstərir, Xeyirin qabağına xeyir, Şərin də qabağına şər çıxır. Dünyada heç kim və heç nə cavabsız qalmır. Bu Tanrının hökmü, təbiətin qanunudur. Nə qədər ki, insanlar bu danılmaz həqiqəti dərk etməyiblər, indiyədək başlarına gələn bəla və müsibətlərdən xilas ola bilməyəcəklər. Nizami Xeyirlə Şərin aqibətini, onun idraki əhəmiyyətini, ictimai-tərbiyəvi mahiyyətini Xeyirin dili ilə belə mə’nalandırır:

Xeyir dedi: İşin daim zavaldır,
Alçaqsan, hamıya qanın halaldır.
Adın Şər, özün də xalq üçün şərsən,

Xisləti adından pis bir bəşərsən...
Mənim taleyimə Allah oldu yar,
İqbalım eylədi məni tacidar.
Kəsildi bəxtimin Tanrı pənahı,
İndi bu yerlərin şahıyam, şahı!
Vay sənin halına yamandır zatin,
Qurtarmaz əlimdən artıq həyatın.

(“Yeddi gözəl”, səh. 252)

Poemaya daxil edilmiş novellaların dərinə təhlili göstərir ki, Bəhramın yeddi günbəzdə, yeddi gözəllə keçirdiyi görüşlər bə'zi tədqiqatçıların düşündüyü kimi adi eyş-ışrət, kef məclisləri olmamışdır. O, həm də burada ədəb, əxlaq, ürfan, müdriklik dərsləri keçmişdir, mə'nəviyyatın, insan ləyaqətinin çox vacib şərtləri ilə tanış olmuşdur. “Zahirdə adama elə gəlir ki, “Yeddi gözəl”in - yeddi qəsrin, şahın yeddi işrət məclisinin təsvirində ictimai məsələlər, cəmiyyəti maraqlandıran faktlar az ola bilər. Halbuki, tamam əksinə, poemada elə bir epizod yoxdur ki, orada ictimai-siyasi məsələlər qoyulmasın. Elə bir parça yoxdur ki, orada böyük insanın xalqa rəğbəti, xalq üçün döyünən qəlbi, xalq uğrunda çəkdiyi iztirablar görünməsin. Şair Bəhramın şahlıq tarixini, onun mübarizə və qələbəsini, həyat yolunu öz istədiyi tərəfə çəkmişdir. Bu hansı tərəfdir? Bu xalq, demokratiya, ədalət tərəfidir”¹

Təsadüfi deyildir, ki, Bəhram məhz yeddi gözəllə keçirdiyi görüşlərdən sonra əsl həqiqəti anlayır, bir insan və bir hökmdar kimi daha da kamilləşir. Hadisələrin mahiyyətinə daha dərinə müdaxilə edir, səhvlərini başa düşür, ölkəni əvvəlki kimi üzəndən, təmtəraqlı fərmanlar vasitəsiylə deyil, daxilədə yaranmış vəziyyətə, real həqiqətə, mövcud faktlara əsaslanaraq idarə etməyə başlayır. Bu ərəfədə Bəhram, sözün əsl mə'nasında əqli-mə'nəvi intibah keçirdir. O, dövlətin işlərini, əhalinin düşdüyü ağır və-

ziyyəti səbrlə, təmkinlə araşdırdıqda aydın olur ki, yeddi gözəllə eyş-ışrətlə məşğul olduğu müddətdə ölkədə qayda-qanun, asayiş bərhad hala düşmüşdür. Zülmün atəşi göylərə qalxıb, ocaqlar talanıb, evlər xarabazara çevrilib, “hər yerdə tut, qoyma, bas, kəs” hökm sürür, əhali yaman bir məqama çatıb, el tamam var-yoxdan çıxıb, səfil, didərgin bir hala düşüb, xəzinə boşalıb, dövlətdə nə ordu, nə də ordu sursatı qalmayıb. Xalqın, məmləkətin belə acınacaqlı bir vəziyyətə düşməsinin əsas səbəbi isə qəddar, rüşvətxor vəzir Rastü-Rövşən və onun ətrafına toplaşmış riyakar dövlət mə'murları, naiblər olmuşdur:

Canından əhali bezdikcə bezdi,
Baş alıb avara dağlarda gəzdi.
Əkinin, öküzün kökü qazıldı,
Gəlir qan bahası deyə yazıldı.
Məmləkət döndükcə xarabazara,
Xəznə həsrət qaldı, gəlirə, vara.
Vəzirinsə evi xəzanə oldu,
Aləm başdan-başa viranə oldu.

(“Yeddi gözəl”, səh. 278)

İşi belə görən Bəhram çətin vəziyyətə düşür, xəcalət, vicdan əzabı çəkir, dərin düşüncələrə, xəyala dalır, çıxış yolları axtarır. Onu bu ağır şəraitdən xalq diplomatiyası, elin zəkası, müdrikliyi xilas edir. O, təkliyə çəkilib sərbəst düşünmək, fikirlərinə müəyyən aydınlıq gətirmək məqsədiylə ova çıxır. Səhranı dolaşarkən qoyun sürüsünə və uca bir çadıra rast gəlir. Çadırın qarşısında böyük bir köpəyin dar ağacından asıldığını görüb bu işə çox təəccüblənir. Şah onu ədəb-ərkanla, hörmətlə qarşılayan, qarşısına su, çörək qoyan aqıl çobandan bu sirri öyrənmək qərarına gəlir. “O vaxt çörək yeyərəm ki, sən nə soruşsam düzünü açıb söyləyəsən, bilmək istəyirəm, bu itin nədir təqsiri, nə üçün asılıb bu evin şiri” deyərək onu sorğu-suala tutur.

1. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər, Bakı, 1973, səh. 35

Dünya görmüş qoca çoban şaha bildirir ki, bu it vaxtiylə onun arxası, köməyi, pasibanı, e'tibarlı dostu olub. Gecə-gündüz sürülərinin keşiyini çəkib. Onun qorxusundan nə oğru, nə yalquzaq buralara yaxın düşə bilməyib. Lazım gələndə şirlərlə, pələnglərlə pəncə-pəncəyə çıxardı, düşmən əlinə keçsəydi, didib parçalayardı. Sədaqətinə, hünərinə inandığım üçün şəhərə gələndə həftələrlə sürülərimi ona tapşırırdım, gələndə görərdim qoyun-quzunun hamısı yerbəyerindədir. İllər belə keçdi. Ancaq bir dəfə sürüləri sayanda mə'lum oldu ki, yeddi baş qoyun çatışmır. Başa düşdüm ki, hardansa malıma xəyanət əli uzanıb. Ona görə də pusquya durdum və gördüm ki, illərlə mənə sədaqətlə xidmət etmiş köpək xəyanət yoluna düşüb, dişi canavarla əlaqəyə girib hər gecə ona sürüdən bir qoyun peşkəş verir:

Nəhayət, onları tutdum bir kərə,
Başladım olmazın işgəncələrə...
İt, kəsir yolumu bu nə deməkdir,
Sürünün qəssabı demək köpəkdir.
Xəyanət işləmiş o, əmanətə,
Satır əminliyi min xəyanətə.
Bu işin üstündə asıb ağacdan,
Dedim ki, açmaram verməyincə can.
Günahkarla belə rəftar etməsən,
Kimsə deməz sənə: afərin, əhsən.

(“Yeddi gözəl”, səh. 282)

Müdrək çobanın çox dərin mətləblərdən xəbər verən hikmətamiz sözləri Bəhram üçün əsl ibrət dərsi olur. O, başa düşür ki, arif qocanın dedikləri dolayı yolla şaha işarədir, ona yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün yol göstərən ağıllı, sınılanmış bir tövsiyyədir. Zahirən çobanla köpəyə aid olan bu hadisə rəmzi mə'na daşıyır. Əslində bu onun hekayətidir. O çoban, sürü isə onun rəiyyətidir. Bu həqiqəti dərk edən Bəhram özündə cəsarət taparaq indiyədək yanlış yolda olduğunu, ölkəni düzgün, ədalət-

lə idarə edə bilmədiyini daxilən e'tiraf edir, “şahlığı öyrətdi mənə bir çoban” deyir.

Bu hadisənin əsas əhəmiyyəti və əməli nəticəsi o olur ki, Bəhram bərkə düşəndə üzünü daha əvvəlki kimi saray ə'yanlarına tutmur, tamamilə xalqın cəbhəsinə keçir, əsl mə'nada məzlumların, əzilən insanların pənahına, xilaskarına çevrilir. O, çobandan ayrılıb tə'cili şəhərə qayıdır. Ölkədə olan bütün məhbusların siyahılarını saraya gətizdirir. Onların hamısını şəxsən özü bir-bir nəzərdən keçirir, diqqətlə yoxlayır və görür ki, “bir dünya zavallı” məhbəslərdə günahsız əzab çəkir. Bütün vərəqələrin üstündə “padşah ölüm kəsir, vəzir bağışlar” sözləri yazılıb, vəzir yaxşı, mərhəmətli, şah isə ləkəli, qəddar adam kimi qələmə verilir. Artıq hər şey aydın olur. Bəhram qəti əmin olur ki, “oğrunun talana qəsdı var, qurda sürü verən it kimi vəzir də məmləkəti çoxdan bada vermişdir”. Buna görə də şah dərhal xain vəziri həbs etdirir, bütün cinayətlərini bir-bir üzünə oxuyur, onu dövlətin və xalqın ağır düşməni kimi ittiham edir:

- El xaraba olub, səbəbi sən sən!
Yurd bəzəksiz qalıb, viran edənsən,
Qoydun quru yerdə, talayıb məni,
Gövhərlə doldurdun öz xəzinəni.
Qoşunun rizqini aldın əlindən,
Ordu tələf oldu bu əməlindən.
Soydun rəiyyəti talan var kimi,
Susadın canına canavar kimi.

(“Yeddi gözəl”, səh. 284)

Bundan sonra Bəhram səhrada ona böyük ibrət dərsi vermiş müdrək qocanın, el ağsaqqalının yolu ilə gedərək, xəyanətkar, qudurğan vəzirə ən ağır cəza - ölüm hökmü kəsir, cəlladı çağırır “onu al, cənnətdən sürüyüb cəhənnəmə sal” deyərək qətlinə fərman verir. İndiyədək günahsız yerə zindanlara salınmış bütün məhbusları həbsdən azad etdirir. Onlardan yeddi nəfəri yanına

çağırıb bir-bir sual-cavaba tutur, əsl ədalət məhkəməsi qurur, haqlarını, hüquqlarını özlərinə qaytarır. Bununla yanaşı, şəhərə car çəkdirib bildirir ki, qoy bütün məzlumlar, soyğunçu, rüşvət-xor naiblərin əlindən əziyyət çəkənlər arxayın olsun, hökmdar onların hamısının intiqamını alacaq, bu gündən sonra heç kimə rəiyyətə zülm etməyə imkan verməyəcəkdir.

Yeddi məhbusun dindirilməsi səhnəsində Nizami təkcə Bəhramı deyil, Şərqdə, bütünlükdə feodal dünyasında bərqərar olan despotik dövlət quruluşunu ifşa və ittiham edir, onun ədalətsiz, istismarçı xarakterini, mürtəce, qeyri-insani mahiyyətini açıb göstərir. Bu quruluşda, idarə sistemində bir ovuc hakimdən, möhtəkirdən başqa əhalinin bütün təbəqələri səfalət içində yaşayır, daim soyğunçuluğa, zülmə, haqsızlığa mə'ruz qalır. Təsədüfi deyildir ki, dindirilən məhbusların hamısı cəmiyyətin, dövlətin sütunu olan, onu öz zəhmətləri, qanı və canı hesabına yaşadan maldar, bağban, tacir, sevgilisi zorla əlindən alınmış gənc aşiq, alınının təri ilə yer əkib dövlət qazanmış əkinçi, ölkəni yağılardan qoruyan əsgər, mö'min, əhli-iman zahid, din xadimi kimi əmək adamlarından, sadə, namuslu vətəndaşlardan ibarətdir. Bu günahsız insanlarına başına ölkənin vəziri Rastü-Rövşənin və onun əlaltılarının gətirdiyi müsibətlərlə tanış olmaq üçün qiymətli boyunbağısı zorla əlindən alınmış tacirin dediklərinə diqqət yetirmək kifayətdir:

Nəhayət, çağırıb məni gizlincə,
Canitək zindana saldı bir gecə,
Pulumu vermədi namərd, aman, ah,
Dedi: - İşlətmisən cinayət, günah,
Getdi halal malım, dürr boyunbağım,
Bağlandı üstəlik əlim, ayağım...
Dürrü papağına eylədi bəzək,
Atıldım quyuya, qaldım sədəftək.

(“Yeddi gözəl”, səh. 288)

Məhbuslarla söhbət Bəhramın da daxili aləmində böyük təbəddülat, dəyişiklik yaradır. O hiss edir ki, ölkənin və əhalinin belə faciəli vəziyyətə düşməsində onun da günahı, təqsiri çoxdur. O, gərək indiyədək olduğu kimi dövlətin idarəsində acgöz, xəyanətkar vəzir-vəkillərə, rüşvət-xor, məsləksiz ə'yanlara deyil, xalqa, ona inanan, ürəkdən pənah gətirən sadə insanlara arxalanmalı idi. Zülmün, ədalətsizliyin canlı şahidi olduğdan, məzlumların saysız-hesabsız ahu-fəryadını dinlədikdən sonra hökmdar mə'nən sarsılır, uzun müddət özünə gələ bilmir, xocalətdən gəcələr səhərə kimi yuxusuz qalır. Günahlarını dərk edən və bundan əxlaqi nəticə çıxardan Bəhram vəziyyəti düzəltmək üçün çox ciddi fəaliyyətə başlayır. Onu dövlət işindən, xalqa qayğıdan uzaqlaşdıran bütün əyləncələrdən, eys-işrət məclislərindən həmişəlik imtina edir, sidq-ürəkdən Allaha sığınır, poemada deyildi ki: “Daha özünə pərəstişlikdən birdəfəlik əl çəkir”.

Bəhramın qəlbində baş verən mə'nəvi-əxlaqi təkamül həm də real, əməli işlərlə müşayiət olunur. Əvvəlcə o, bütün talan olunmuş mal-dövləti xalqa qaytarır, vaxtiylə kef, əyləncə üçün tikdirdiyi yeddi günbəzi müqəddəs mə'bədə, ibadətgaha çevirir, onları el içində mə'nəvi tərbiyə ilə məşğul olan yeddi tanınmış mö'büdə tapşırır. Sonra onu ağır gündə qəflət yuxusundan oyaqdan aqıl çobanı tapdırıb saraya gətizdirir. Ona tac-taxt, sədət, asayiş bəxş edir və özü də vəzirin ölümündən sonra xalqın azad nəfəs aldığı, gördüyü xeyirxah işlərə görə hamının onu təqdir etdiyini görüb sevinir, xoşbəxt olur:

Dedi: - Öldürüldü, olsun şükürlər!
Sonra işlərini tutdu mö'təbər.
Ədlin heykəlini Bəhram ki, gördü,
Ağdan və qaradan ibrət götürdü.
Padşah ədaləti süzəndən bəri,
Qurban verdi ona yeddi peykəri.
Başqa xəyalları qazdı kökündən,
Verdi ədalətə könül, oldu şən.

(“Yeddi gözəl”, səh. 298)

Bütün bu işləri gördükdən sonra Bəhram özünün bir hökmdar kimi dövlət və xalq qarşısındakı borclarını bitmiş hesab edir. Daxilən duyur ki, ruhu onu artıq başqa bir aləmə çağırır. Şah “dərhal bu də’vətə könül verir”. O, ovda yanından keçib gedən gurun dalınca düşür və onunla birlikdə qaranlıq mağaraya girib gözdən itir. Poemada deyildiyi kimi: torpaq oğlunu torpaq udur və həmişəlik qoynuna alır. Bəhramın vaxtında böyük ad-san qazanmış şahlığı belə başa çatır.

Göründüyü kimi, Nizami müxtəlif çətinliklərdən, mübarizə və ziddiyyətlərdən keçərək ideal hökmdar səviyyəsinə qaldırdığı Bəhramın ömrünün son günlərində gördüyü işləri tamamilə yeni bir aspektdən təqdim edir. O, aqil hökmdar, ədalətli dövlət haqqında indiyədək şərh etdiyi müddəadlarla kifayətlənmir, onu inkişaf etdirir, daha yüksək bir mərhələyə qaldırır. Hökmdar və xalq, dövlət və xalq problemlərini bir daha ön plana çəkir, ölkənin və dövlətin idarəsində xalqın rolu, iştirakı ideyasını irəli sürür və bunu cəmiyyətdə haqqın, ədalətin, asayişin, insan haqlarının bərpası üçün ilkin şərt sayır. Beləliklə, Nizami özünün dövlət konsepsiyasında bu və ya başqa dərəcədə demokratik, hüquqi idarə sistemi anlayışına yaxınlaşır və onu həm əxlaqi, həm də bəşəri kontekstdə əsaslandırmağa çalışır. Şübhəsiz, Bəhramın son fəaliyyəti və dövrünün fəvqündə dayanan humanist islahatları buna əyani misaldır.

Lakin sonralar Nizami başa düşür ki, indiyədək irəli sürdüyü aqil hökmdar və ədalətli dövlət ideyası nisbətən yarımçıqdır. Onun ictimai-fəlsəfi konsepsiyasına, əxlaqi məramına tam cavab vermir. Onu yenidən işləmək, təkmilləşdirmək lazımdır. Bunun üçün isə ilk növbədə dünyanı birləşdirən bir fəvqəl dövlət, bəşəri miqyasda nüfuz və ixtiyar sahibi olan ədalətli bir hökmdar obrazı tapmaq lazım idi. Çünki şair ömrünün axırlarında qəti olaraq belə bir qənaətə gəlmişdi ki, yer üzündə vahid idarə sisteminə, dini-əxlaqi təsisata, bütövlükdə əqli-mə'nəvi təkamülə, bəşəri nicata nail olmadan insanlığı despotizm əsarətindən, ədalətsiz müharibələrdən, mali-hüquqi bərabərsizlik-

dən, zülmədən, səfalət və köləlikdən xilas etmək mümkün deyildir.

Beləliklə, Nizami yeni dövlət konsepsiyasını reallaşdırmaq üçün müvafiq mövzu axtarışına başlayır və haqlı olaraq dünya şöhrətli bir şəxsini, vaxtiylə həm Qərbin, həm də Şərqi şeriksiz hökmdarı sayılan böyük İsgəndərin üzərində dayanır. Qədim Yunanıstan kimi qanunverici orqana malik, demokratik, hüquqi normalar, idarə sisteminə əsaslanan bir ölkədə dünyaya gəlmiş, tərbiyə almış və hakimiyyətə sahib olduğdan sonra qısa bir müddətdə yer üzünün geniş bir hissəsini fəth etmiş, saysız-hesabsız məmləkətləri, şəhər və vilayətləri, müxtəlif xalqları öz bayrağı altında birləşdirən Makedoniyalı İsgəndərin həyatı, şəxsiyyəti, əməlləri, həyata keçirdiyi tarixi tədbirlər Nizamini yeni dövlət konsepsiyasına, fəlsəfi sisteminə cavab verirdi, real tarixi gerçəkləyə söykənərək öz ictimai ideallarını əsaslandırmağa lazımi imkan yaradırdı. Şair İsgəndərin dünyəvi nüfuzundan, tarixi xidmətlərindən və gördüyü böyük quruculuq işlərindən danışarkən yazırdı:

Hinddən başlayaraq Yunana qədər -
Hər yerdə tikdirdi böyük şəhərlər.
Səmərqənd şəhrinə o verdi zivər,
Cəndi də tikdirmiş böyük İsgəndər.
Həri də yadigar qalmışdır ondan,
Varmıdır belə bir məmləkət quran?...
İpinin bir ucu Məşriqə çatmış,
O biri Məğribə qol-qanad atmış,
Dünyada bu endə, uzunda böylə,
Uca bir barigah kimdə var, söylə.

(“İsgəndərnamə”, səh. 56)

Nizamiyə də məhz belə geniş miqyaslı, əhatəli bir mövzu lazım idi. Lakin bu heç də o demək deyildi ki, şair İsgəndərlə bağlı hadisələri, faktları olduğu kimi təkrar etmiş, tarixi xronika

yazmışdır. O, tarixə onu yenidən əhya etmək üçün deyil, bədii həqiqətin ifadəsi və tərənnümü üçün müraciət etmişdir. Nizamini başqa əsərləri kimi son “İsgəndərnamə” poeması da mövzu cəhətdən real tarixi zəminə, tarixi gerçəkliyə əsaslanırsa da, hər şeydən əvvəl dahiyənə, ölməz sənət nümunəsidir, sırf bədii həqiqətin, yaradıcı təxəyyülün, poetik dühanın məhsuludur. Bunu şairin özü də dönə-dönə qeyd edir, mövzu ilə bağlı yüzlərlə tarixi mənbəyi araşdırdığını, onların qabığını ataraq məğzini, ancaq ona lazım olan cəhətlərini götürdüyünü, iste’dadının gücü ilə poetik məramına, ictimai-estetik idealına uyğun olan yeni bir sənət abidəsi yaratdığını söyləyir:

Hər tarix şe’r ilə alsa yaraşlıq,
Şübhəsiz, olacaq bir az dolaşlıq.
Çünki incəlikdir işim, sənətim,
Haqlıyam bu işdə çıxsa qələtim.
Doğru görmədiyim sözlərdən qaçdım,
Ondan üz çevirib başqa yol açdım.
Düzdüm bu tarixdən elə bir dastan,
Könlündə bir sevinc duysun oxuyan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 57)

Nizamini İsgəndərin həyatından mövzu götürməsi başqa bir tarixi amillə də yaxından bağlı olmuşdur. Mə’lumdur ki, İslam dininin rüknü və əsası olan müqəddəs Qur’ani-Kərimdə İsgəndərin adı dünyanın böyük nəbiləri ilə bir cərgədə çəkilir, onun şəxsiyyətinə, bəşəriyyət üçün gördüyü nəcib, xeyirxah işlərə yüksək qiymət verilir: “Ya Məhəmməd! Səndən Zülqərinəyin barəsində soruşarlar. De ki: Biz onu yer üzündə möhkəmləndirib qüvvətləndirdik və hər şeyi verdik (hər şeyin yolunu ona öyrətdik).

O, (Məğribə çatmaq üçün) yola çıxdı. (Tövbə qapısı Məğribdə olduğuna görə səfərini oradan başladı.)

Nəhayət, günəşin batdığı yerə gəlib çatanda onu qara palçıq-

lı bir çeşmədə (lehimli bir suda) batan gördü. O, çeşmənin yanında (Allahı tanımayan, kafir) bir tayfa da gördü. Biz ona belə buyurduq: “Sən onlara (imana gəlməsələr) əzab da verə bilərsən, (haqq yola də’vət edib) onlarla yaxşı rəftar da edə bilərsən!”.

İsgəndər belə cavab verdi: “Zülm (küfür) edənə əzab verəcəyik. Sonra o, Rəbbinin hüsuruna qaytarılacaq. Rəbbi də ona (Cəhənnəmdə) görünməmiş bir əzab verəcəkdir!

İman gətirib yaxşı iş görenləri isə ən gözəl mükafat (Cənnət) gözləyir. Biz ona asan bir şey əmr edəcəyik! (Onu Allaha yaxınlaşdırmaq üçün bacardığımız hər bir şeyi - oruc, namaz, zəkat, cihad və s. öyrədəcək, gücü çatmayan bir işi isə görməyə məcbur etməyəcəyik).

Sonra o, başqa bir yola (Məşriqə) tərəf üz tutub getdi” və s. (Əl-Kəhf (“Mağara”) surəsi, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89-cu ayələr).

Göründüyü kimi, burada iqrar olunan ayələr İslam dininin qayda-qanunlarına, əxlaqi normalarına tam uyğun gəlir və onun ümumi prinsiplərindən qətiyyən kənara çıxmır. Şübhəsiz, Nizami Qur’ani-Kərimdə İsgəndərə verilmiş bu böyük hüquq və səlahiyyətlərdən xəbərdar idi və o, yaxşı bilirdi ki, ilahi nurun təcəssümü olan bu müqəddəs kitabda İslam dininə qədər yaşamış dünya cahangirlərindən heç birinin adı belə şərəfli yer tutmayıb, bu dərəcədə hörmətlə yad edilməyib. Yoxsa həm bütünlükdə Şərqi, həm də İslam dünyasının açıq təəssübkeşi olan Nizami Qərbdə zühur etmiş bir sərkərdəni, hökmdarı heç vaxt “Səninlə insanın üzü parıldar, bu dünya tikməmiş sən kimi paltar, Tanrının adı ilə doğan peykərsən, gövhərlər içində vahid gövhərsən” deyə Allahın nuruna oxşatmazdı, igidlikdə, hünərdə əvəzi olmayan nadir bir şəxsiyyət, hətta bəşəri nicat yollarını axtaran bir peyğəmbər səviyyəsinə qaldırmazdı, ona həddindən artıq sərbəstlik, hər şeyi öz iradəsi ilə həll etmək səlahiyyəti verməzdi, belə böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşmazdı, haqqında bu dərəcədə yüksək fikirlər söyləməzdi:

Ömründən keçərkən tam iyirmi il,
Şahlığa ucadan vurdurdu təbil.
İyirmi yeddiyə çatanda yaşı
Peyğəmbər olaraq, ucaldı başı.
İsgəndər o gün ki, peyğəmbər oldu,
Onun tarixinə naxış vuruldu.
Dinə yol göstərən bir hikmət oldu,
Dünyada mübarək bir dövlət oldu.
Din üçün etdi çox dəlillər icad,
Bu dünya üzünü eylədi abad.

(“İsgəndərnamə”, səh. 55)

Şübhəsiz, Nizami “İsgəndərnamə” mövzusunun seçərkən əvvəlcədən düşünülmüş, ölçüb-biçilmiş, ictimai məramına tam cavab verən ağıllı bir yol seçmişdir. Həm faktik material, həm də dini-mə'nəvi təminat cəhətdən son dərəcə əlverişli olan bu mövzu ona öz poetik dühasını, əqli-mə'nəvi imkanlarını hərtərəfli açmağa, ömrü boyu onu düşündürən bəşəri problemləri, o cümlədən də mütərəqqi dövlət konsepsiyasını təkmilləşdirməyə, tamamlamağa, yeni ictimai mövqeylərdən həll edib başa çatdırmağa geniş imkan yaratmışdır. Məhz buna görə də İsgəndər həm ictimai çəkisinə, idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətinə, həm də bədii siqlətinə görə şairin ona qədər yaratdığı bütün obrazlardan müqayisə olunmaz dərəcədə yüksəkdə dayanır. Bunu poemanın əvvəlində Nizamının özü də e'tiraf edir, İsgəndəri bədii təxəyyülünün gücü ilə yenidən dünyaya gətirdiyini “ölüb getmişsə də, dirildim onu, verim axtardığı həyat suyunu” deyir, öz yeni əsəri ilə ona əbədi yaşamaq haqqı, ölməzlik bəxş etdiyini söyləyir.

Nizami Xosrovdan, Bəhramdan fərqli olaraq, İsgəndəri hələ çox gənc ikən hazır, kamil bir hökmdar kimi hakimiyyətə gətirir. Cəmi iyirmi yaşı olsa da, o, artıq yüksək mə'nəvi-əxlaqi təkamül, şahane ədəb-ərkan, dərin elm, bilik, parlaq zəka sahibidir. Biz onu həmişə, hər yerdə böyük alimlərin, filosofların, Ərəstu kimi mütəfəkkirlərin əhatəsində görürük. Ərəstunun ata-

sı filosof Niqumaşın taxt-taca sahib olmağa hazırlaşan İsgəndərə əsas tövsiyyəsi bu olur ki, dövləti heç vaxt, qızılın, gümüşün, zorun gücünə söykənərək idarə etməsin, bu işdə həmişə aqlın, zəkanın qüdrətinə arxalanaraq hərəkət etsin. Çünki təkcə aqlın, zəkanın, müdrik qanunların bərqərar olduğu bir dövlət, ölkə əbədi yaşamağa qadirdir, ancaq belə bir mühitdə insanlar azad, xoşbəxt yaşaya bilərlər.

Ağıla, zəkaya, ədalətli qanunlara əsaslanan bir dövlət qurmaq üçün isə hər bir hökmdar dərin idrak, ürfan sahibi olan, həyatın gərdsini, insanlığın əzəli və əbədi qanunlarını, həm bu dünyada, həm də axirətdə yerini yaxşı bilən müdrik şəxsiyyətlərlə oturub-durmaldır, həyatın bütün mərhələlərində onların qərəzsiz, xeyirxah, humanist məsləhətlərinə qulaq asmalıdır. Buna görə də filosof Niqumaş İsgəndərdən artıq hərtərəfli biliyə malik bir mütəfəkkir kimi yetişmiş oğlu Ərəstunu özünə vəzir götürməyi, ömrünün axırına kimi ondan ayrılmamağı xahiş edir.

Bu dostluğun, birliyin ona gələcəkdə ölkəni ləyaqətlə idarə etməkdə, ədalətli, bütün dünyada insanın şərəfini uca tutan bir dövlət yaratmaqda böyük fayda verəcəyini bildirir və “onunla et çətin işdə məşvərət, qılıncdan kəskindir gözəl məsləhət, səndə dövlət vardır, onda da hünər, hünərlə dövlət bir çəkiyə girər. Harda ki, hünərə verilmiş qiymət, o yerdə gün-gündən ucalmış dövlət, hər yerdə şərəfli bir dövlət vardır, ucalar fikrindən ucalanlardır, Ayda öz taxtını qurmaq istəyən, görəkdir yüksəlsin bu pillələrdən” deyir.

Bununla da Nizami filosof Niqumaşın dilindən hünərlə, elmi təfəkkürlə hökmün, qüdrətin birliyinə, vəhdətinə əsaslanan əqli dövlət, zəka səltənəti, mə'nəvi-əxlaqi dəyərlərə söykənən humanist idarə sistemi ideyasını irəli sürür. İsgəndər dərin idraka, yüksək əqli potensiala, xeyirxah, ədalətli təbiətə malik, uzaqgörən, huşyar bir şəxsiyyət olduğuna görə bu ideyanı bəyənlir, onu özü üçün həmişəlik əməl və mübarizə proqramı kimi qəbul edir:

Əqliylə bəxtiyar yaşardı hər an,
Onun hər elmindən qaynardı qazan.
Tədbirli, bilici olmaqla yenə,
Baş əydi bilici şəxsın fikrinə.
Alimlər sözünü tutaraq getdi,
Əqliylə özünü bəxtiyar etdi.

(“İsgəndərname”, səh. 69)

İsgəndər hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkə daxilində ciddi islahatlar aparır, dövlətin və idarə sisteminin bütün strukturlarını, iş qaydalarını təkmilləşdirir. Mövcud qayda-qanunları, atasından qalan rəsmi göstərişləri, təlimləri bir-bir nəzərdən keçirib saf-çürük edir, ənənəvi adətləri, mütərəqqi, demokratik iş üsullarını, özünün yeni, ədalətli dövlət konsepsiyasına uyğun gələn prinsipləri qoruyub saxlayır, lazım olmayanları kənara atır. Hər işdə düzlüyə, haqqa rəğbət göstərir, “qızılla qızıl, dəmirlə dəmir kimi rəftar edir, dostluqda atasından daha mətin, düşmənin məhvində qılıncdan kəskin” olduğunu göstərir. Tezliklə “ədli, səxavəti, çaharı sarıyır”, əməli, gördüyü yaxşı işlər, ağıllı, düşünülmüş tədbirləri bütün ölkələrə səs salır. Bir sözlə, Nizaminin özünün dediyi kimi: “Rum taxtı onunla yeni rəng aldı”, başqa bir ahəngə, axara düşdü:

İnsanın fikrinə sığmayan qədər,
Hamiya yaxşılıq etdi İsgəndər.
Kimsənin qəlbini o incitmədi,
Ədalət xəttindən uzaq getmədi...
Dehqan vergisinə çəkərək qələm,
Sərmayəsizlərdən almadı dirhəm.
Zər saçdı hər yeri abad edərək,
Qırdı tikanları, əkdı gül-çiçək.

(“İsgəndərname”, səh. 71)

Nizami İsgəndərin həyatını, parlaq şəxsiyyətini, zəfərlərlə dolu fəaliyyətini üç mərhələdə təqdim edir: Özünə qədərki hər b

dünyasında əvəzi olmayan dahi sərkərdə, qoşun başçısı, nadir diplomat, strategiya və taktika ustası, dövrünün rəsmi-fəlsəfi biliklərinə, kainatın və insanlığın sirlərinə dərin dənli hətərəfli yiyələnmiş böyük alim, mütəfəkkir filosof, köhnə dünyanın simasını dəyişdirmək, onu yenidən qurmaq, yer üzündə zülmü, cəhələri, nadanlığı silib atmaq, insanları dinə, imana, mə'nəvi birliyə, Allaha qovuşdurmaq, bütünlüklə bəşəri nicat uğrunda mübarizəyə qalxmış ulu peyğəmbər.

İsgəndərin fəaliyyətinin birinci mərhələsi onun Misirə hərbi səfəri ilə başlanır. Əslində, bu Misirə hücum üçün yox, onu əsərəti altına almaq istəyən vəhşi, Qur'anda deyildiyi kimi, Allahı tanımayan imansız Afrika zəncilərinə qarşı başlanmış və əvvəldən axıra qədər humanist məqsədlərə xidmət edən, daha çox xilaskarlıq funksiyası daşıyan bir səfər idi. Başlarının üstünü böyük fəlakət, qarət, ölüm təhlükəsi aldığı görən misirlilər insan əti yeyən, amansız, qaniçən zənzibarlılardan xilas olmaq üçün İsgəndərə müraciət edir. Ona vəziyyətin çox ağır olduğunu, düzlərə, çöllərə sığışmayan zənci qoşununun ölkənin üstünə sel kimi axıb gəldiyini, böyük tacıdar vaxtında tədbir görməsə, nəinki “Misirin, hətta Rumun, Əfrəncənin də qarətə gedəcəyini”, tarmar olacağını bildirir, ondan tə'cili kömək, nicat diləyir.

Ağıllı, humanist bir hökmdar olan İsgəndər başa düşür ki, o, qələbə çalsa da, bu müharibə çoxlu insan tələfatı, qanla-qada ilə qurtaracaq. Ona görə də əvvəlcə məsələni sülh yolu ilə həll etməyə çalışır. Bu məqsədlə Zənzibar şahının yanına xüsusi elçilər göndərir və ona bildirir ki, indiyədək qanlı müharibələr heç kəsə şərəf gətirməyib, inadından, kinindən əl çəksin, nə qədər gec deyil, çəkilib öz ölkəsinə getsin:

İnan ki, bu atəş olsa şö'ləvər,
Sönməz üzərinə dəniz töksələr.
Dostluqla yaxınlaş, kinindən çəkil,
Onunla düşmənlik faydalı deyil.

Kin ilə, sülh ilə sınanmış cahən,
Sülhündən xeyr almış, kinindən ziyan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 76)

Lakin nadan, qudurğan Zəngibar şahı bu xeyirxah, uzaqgörən təklifi nəinki qəbul etmir, hətta İsgəndərin sevimli elçisi Tutiyə nuşu qətlə yetirir, qanını içir, ətini şişə çəkib yeyir. Bu qeyri-insani, vəhşi hərəkət həm hökmdarı, həm də Rum qoşununu dəhşətə gətirir. Ordunun qorxduğunu, təşvişə düşdüyünü gören İsgəndər hücumu bir neçə gün təxirə salır. O, yaxşı başa düşür ki “meydanda əsgərə üz versə qorxu, cəza bir iş verməz, dağılan ordu”. Buna görə də o, yaranmış problemi hökmlə, təzyiqlə həl etməkdən imtina edir. Əsgərləri qorxudan, mə'nəvi-psixoloji gərginlikdən xilas etmək üçün vəziri Ərəstu ilə məsləhətləşib tərbiyəvi tədbirlərə əl atır, “mən özüm olaram aslan, ayırram özümü bu qorxaqlardan, indi ki, qorxmışdur qoşunun qəlbini mən özüm aparam gərək bu hərbi” deyərək qabağa düşür, real işi, əməli ilə hamıya ibrətamiz nümunə göstərir.

Bununla da İsgəndər tərəddüd içində çırpınan orduya yeni ruh, cəsarət verir. Onu mə'nəvi tənəzzüldən qurtarır, ağıllı düşünlü taktiki gedişlərdən istifadə edərək güclü, inadkar düşmən üzərində qələbə çalır. Ancaq müharibələrə fəlakət, insanlığa xəyanət, mə'nəvi naqislik kimi baxan hökmdar bu qələbədən sevindiylə qədər də kədərlənir, bir-birinə qarışmış saysız-heqsabsız insan cəsədlərinə baxıb dərinləndən fikrə gedir, düşüncələrə dalır, fələyin amansız hökmünə lə'nətlər yağdırır:

Şah şanlı zəfərlə doğan qarətdən,
Şənlənib qurtuldu qəmdən, zillətdən.
Bir dünya cəmdəyə ibrətlə baxdı,
Güldüsa, qəlbindən gizli qan axdı.
Ki, neçin döyüşdə bu qədər insan
Məhv oldu zəhərli oxdan, qılıncdan?
Yanlışdır hər suçu bunlarda görmək,

Özümdə görmək də xətdir, gerçək,
Fələyin işi baş vurmaqdır ancaq,
Qəzadan olurmu boyun qaçırmaq?

(“İsgəndərnamə”, səh. 97)

İsgəndər zənciləri məğlub etdikdən sonra Misirə qalib bir sərkərdə, işğalçı hökmdar kimi yox, əsl xilaskar kimi daxil olur. Böyük itki, qan-qada hesabına qazandığı qələbənin müqabilində onlardan heç nə tələb etmir. Əksinə, uzun müddət qorxu, təşviş içərisində yaşamış xalqa qayğı, mərhəmət göstərir, əldə etdiyi qənimətlərdən onlara çoxlu pay verir. Ölkədə pozulmuş asayiş, qayda-qanunları bərpa edir, öz dövlət məramına, zövqünə uyğun nizam-intizam yaradır, hər yerə Rum üslubunda rəng, yaraşlıq verir.

Misir səfəri İsgəndərin gənc sərkərdə, mahir diplomat, qüdrətli bir hökmdar kimi bir çox ali insani keyfiyyətlərini üzə çıxardır. Mə'lum olur ki, o, ən çətin, qəzəbli anlarda belə kinini, nifrətini boğmağı bacarır, heç vaxt sayıqlığını, səbrini, təkmini itirmir, özündən çıxmır, hüququndan, səlahiyyətindən yersiz istifadə etmir, artıq, düzəldilməsi mümkün olmayan hərəkətlərə yol vermir. Son qərarı özü versə də, həmişə təcrübəli, müdrik adamlarla məsləhətləşir, işi yüz dəfə ölçüb-biçdikdən sonra icra etməyə başlayır. Təbiiyində olan adamlara, orduya münasibətdə haqsızlığa, zora, qəddarlığa yol vermir. Onların təkəcə sağlamlığına, fiziki qüdrətinə deyil, həm də mə'nəvi keyfiyyətlərinə, inam, əqidə bütövlüyünə, ruhi-psixoloji tərbiyəsinə xüsusi fikir verir, dar ayaqda, çətin anlarda özü onlara nümunə olur.

Ən vacib şərtlərdən biri də budur ki, İsgəndər yersiz insan qırğınına səbəb olan müharibələrdən çəkinməyə çalışır, onlara bəşəri bəla, müsibət kimi yanaşır. Düşməni ilə üz-üzə dayananda amansız, güzəştsiz olsa da, xüsusi iradə, qətiyyət nümayiş etdirsə də, heç vaxt insanlığını, həssaslığını, mə'nəvi saflığını, ali-cənablığını itirmir, insafı, mürvəti yaddan çıxartmır. Qələbəyə tam inamı olsa da, birinci özü hücumu keçmir, münaqişəni danı-

şıqlar yolu ilə, sülh vasitəsiylə həll etməyə, yoluna qoymağa çalışır. Beləliklə, həm özünə, həm də ordusuna hüquqi-əxlaqi cəhətdən üstünlük qazanır. Müharibə nəticəsində baş verə biləcək bütün faciələrin günahını, məs'uliyətini düşməninin üzərinə qoyur. Bununla yanaşı, o, həm də özünün böyük mərhəmət, səxavət sahibi, dünyanı dəyişdirən, abadlaşdıran bir qurucu olduğunu göstərir:

Bayrağını nə yerdə sancdı tacidar,
O yerdə abadlıq oldu bərqərar.
Sərvətlə, fərmanla uzun bir müddət
Saldı Rum rəsmiylə bir çox imarət.
Qumlara qum kimi sərvət səpərək,
Abadlıq yolunda çəkdi bir əmək,
Dəniz sahilində böyük İsgəndər
Təzə bahar kimi qurdu bir şəhər...
Şəhəri İsgəndər tikibdir deyə
Adını qoydular "İsgəndəriyyə".

("İsgəndərname", səh. 99)

İsgəndər vətəni Makedoniyaya qayıtdıqdan sonra yenidən müharibə səfərinə hazırlaşmalı olur. Artıq öz gücünə, qüdrətinə arxayın olan hökmdar illərlə İrana verdikləri bac-xəracı ödəməkdən həmişəlik imtina edir. Başqa bir ölkənin əlaltısı, vassalı kimi yaşamağı həm özü, həm də şanlı, şövkətli vətəni üçün təhqir, şərəfsizlik hesab edir. Bu işdən xəbər tutan İran hökmdarı Dara qəzəblənir, İsgəndərə hədə-qorxu gəlir, onu müharibə ilə hədələyir, ölkəsini, ordusunu yerlə-yeksan edəcəyini bildirir. Vəziyyəti belə görən İsgəndər təkbaşına hərəkət etmir, məsələni xalqın, ordunun, ətrafına toplaşmış müdrik adamların rə'yi ilə həll etmək qərarına gəlir. Ona görə də başçılıq etdiyi dövlətin demokratik ən'ənələrinə uyğun olaraq, böyük xalq toplantısı ümumi məşvərət məclisi çağırır.

Ölkənin və dövlətin taleyi ilə bağlı işlərdə, bütün mürəkkəb

problemlərin həllində həmişə xalqın, ictimaiyyətin, alimlərin məsləhətinə arxalanan İsgəndər məsələyə aydınlıq gətirmək üçün məclisə yığışanların qarşısında çıxış edir və onları çox ciddi suallar qarşısında qoyur. O bildirir ki, daha Daraya xəracət vermək istəmir. Çünki bu böyük tarixi olan əzəmətli Rum dövlətinə, bütünlükdə rumlulara qarşı həqarətdir, onun şanlı keçmişinə, adına-sanına yaraşmayan bir işdir. Mənim nə özüm, nə də taxt-tacım, xəzinəm ondan əskik deyil. "Onda tac, məndə də kəskin qılınc var, qılınc ilə alınır bütün bu taclar. Ordumsa həmrə'yidir, birdir, birlikdən yaranıb zəfər döyüşdə, dostların birliyi gərək bu işdə, iki qəlb bir olsa dağı parçalar, böyük bir kütləni edər tarmar". Ona görə də Daraya alət olmağımız yetər. Qoy igidlər danışsın, fikirlərini söyləsin, müdriklər tədbirlərini desin. Kim haqlıdır, Dara, yoxsa mən? Hər şeyi açıq şərh edin, qaranlıq heç nə qalmasın. Ağıllı, təvazökar hökmdara məclisə toplaşanlar belə məsləhət verirlər:

Şübhəsiz, çarpışma olacaq tez-gec,
Ancaq bu döyüşdə tələsmə sən heç.
Sən otur, qoy Dara hər b açsın sana,
Qılıncın o zaman qalxsın düşməna.

("İsgəndərname", səh. 106)

Bununla yanaşı, hamı inanır ki, bu müharibədə İsgəndər mütləq qələbə çalacaqdır. Çünki tək-cə xalq, ordu deyil, eyni zamanda haqq, ədalət tamamilə onun tərəfindədir. O, həm igid, əyilməz bir sərkərdə, uzaqgörən dövlət başçısı, həm də kamil, Allahı sevən bir insan kimi Daradan qat-qat yüksəkdə dayanır. Müharibə labüddür. Onu vətənin müdafiəsi ilə başlayıb Kəyan taxt-tacının fəthi ilə başa çatdırmaq lazımdır. Yığıncaq əhlinin və həmişə öz ağıllı tövsiyələri ilə İsgəndərə qələbə qazandıran mütəfəkkir ağsaqqalların qəti qənaəti belədir:

İşrətdir Daranın işi, oyunu,
 Üstünə gəlməkdə qan çəkər onu...
 Sən qılınc vuransan, o qədəh tutan,
 O, taxt üstündədir, sən bir atlısan.
 Sən qüvvət ölçənsən, o qızıl çəkən,
 Sən adil, o isə zalım, qan tökən...
 Səndəki nəvaziş, uca tərbiyə
 Adımı ucaldar yeddinci göyə.
 Haqsızlıq haqq ilə olursa düşmən,
 Haqq tutar yerini, haqsız peşiman.

(“İsgəndərname”, səh. 107)

İsgəndər məclisin ona verdiyi tövsiyələri əsas tutaraq hərəkət edir. Dönə-dönə ona hədə-qorxu, təhqiramiz sifarişlər göndərən Daranı yersiz inadından əl çəkməyə, huşyar olmağa, dövrlə, zamanla hesablaşmağa çağırır. Onu başa salmağa çalışır ki, indiyədək sən üçün “qızıl yumurta doğan” ölkə daha yoxdur, “cahan başqa bir ayinə girmişdir”, “keçmiş ayınlərə qələm çəkilib, o köhnə büsəti bu dövran silib”, atıb. Mənim də qılıncım, böyük taxt-tacım, güclü ordum olduğuna baxmayaraq, səndən heç nə istəmirəm, sahib olduğun dünyanı sən üçün ixtiyarına buraxıram. Sənə öz saysız-hesabsız dövlətin, cəlalın, təmtərağın bəsdir. Qoy mən də öz guşəmdə, öz səltənətimdə sərbəst yaşayım. Mən zalım kimi ad çıxartmaq, İrənla müharibə aparmaq, “kəyanlılara yamanlıq etmək” istəmirəm.

Ancaq işi “o yerə gətirmə günahkar var” deyər sənənlə çarpışım, pəncə-pəncəyə gəlim. “Ataraq hörməti, rəsmi, həyanı, kənimlə coşdurum qəlbimdəki qanı”. Özün şahidsən ki, bir at çapmaqla haralara getdim, necə azğınları, dikbaşları məhv etdim, toza-torpağa qatdım. “Bir şah ki, şahlara verir taxt və tac, miskinlər kimi heç verərmi xərac? Mən-lən Misiri istə, istəmə gövhər, Misir qızılı tək sözə ver zivər. Bax, sərvət, dövlətim qalxmış nə yerə, tələb et məndən öz rütbəmə görə”. Əgər başqa yol tutsan, kindən, nifrətdən əl çəkməsən, özün də, hakimlik etdiyən İrən mülkü də məhv olacaq:

Çatmışdır əlinə böyük məmləkət,
 Şükür elə, yetməzmi bu qədər dövlət?
 Zamanın meylini gəl dolandırma,
 Bu fikrə qələm çək, su bulandırma.
 İstəmə verilməz şeyi, padşah!
 Rəftar et, necə ki, edir iki şah.

(“İsgəndərname”, səh. 144)

İsgəndərin ağıllı, haqlı, ədalətli təkliflərini Dara hər dəfə inadla rədd edir. Ona öz lovğa, xudbin təbiətinə uyğun, daha kəskin, daha təhqiramiz cavablar qaytarır. Özünü Qaf dağına, tərlana, coşğun dənizə bənzədir, İsgəndəri isə miskin, kiçik bir çibin, adi qətrə adlandırır, dönə-dönə ələ salır.

Bununla da Nizami siyasətdə və müharibə məsələlərində tamamilə bir-birinə zidd mövqeydə dayanan iki hökmdar obrazını, dövlətin idarəsində iki müxtəlif təfəkkür tərzini - əqli, demokratik prinsiplərlə despotizm anlayışını üz-üzə qoyur, müqayisə edir. Bu siyasi xətlərdən, idarə sistemlərindən hansının üstün, məqbul olduğunu İsgəndərlə Daranın timsalında və onların əməlləri fonunda öz dövrünün hakimlərinə başa salmaq istəyir. Təkbaşına hakimiyyətin, ağıla, zəkaya, ədalətə, xalqın ümumi rə'yinə əsaslanmayan dövlətin, idarə sisteminin, despot quruluşun gec-tez dağılıb gedəcəyini göstərir. Ədalətsiz, işğalçı müharibələrə öz qəti e'tirazını bildirir.

Hadisələrin sonrakı gedişi Nizaminin dediyi kimi də olur. Dara İsgəndərin “Kəyanın taxtına göstər sən hörmət, öncə qan tökməyə gəl etmə cür'ət” deyər xəbər göndərdiyinə baxmayaraq, ona qarşı müharibə e'lan edir və böyük bir qoşunla hücum keçir. Lakin bu İsgəndəri qorxutmur, təşvişə salmır. O, həm özünün hüquqi-mə'nəvi cəhətdən haqlı olduğunu, həm kəyanlıların Daranın zülmündən, qəddar, müştəbeh hərəkətlərindən zara gəldiyini, arxada ona nifrət etdiyini yaxşı bildiyi üçün mütləq qələbə çalacağına əmindir. Təsadüfi deyildi ki, İsgəndərin baş

çılığı ilə rumluların İrana hərbi səfərə başladığını eşidən xalq bu xəbəri böyük ümidlə, rəğbətlə qarşılıyır:

Bu xəbər bayram tək sardı hər yanı,
Çünki yaxmış idi Dara dünyanı.
Bir sözlə məmləkət, əhali, ölkə
Zalımın əlindən gəlmiş tənge.
Daraya hər ölkə bəslərdi nifrət,
İsgəndərə isə məhəbbət, hörmət.

(“İsgəndərname”, səh. 123)

Sülhün, barışığın artıq heç cür mümkün olmadığını gören İsgəndər böyük cəsarətlə müharibə meydanına atılır. Döyüşün qızgın vaxtında hökmdarına xəyanət etmiş iki sərkərdə gözlənilmədən Daranı qətlə yetirir. Bunu bilən Kəyan ordusu ruhdan düşür və tezliklə məğlub olur. Düşməni olduğuna baxmayaraq, Daranın namərdcəsinə qətlə yetirildiyini eşidən İsgəndər daxilən sarsılır, dərin əzab, iztirab hissi keçirir. Burada biz dünya hərbi tarixində analoqu az olan maraqlı, ibrətamiz bir səhnə ilə qarşılaşırıq. Can verən Daranın başı üzərində İsgəndər uşaq kimi ağlayır, acı-acı göz yaşları tökür.

İnsan qəlbinin əvəzsiz mühəndisi olan Nizami qəhrəmanın mə'nəvi ələminə nüfuz edir, onun daxili-psixoloji portretini tamamlayır. Gözümüz önündə adil hökmdar, dahi sərkərdə ilə yanaşı, həm də nəcib, həssas duyğularla yaşayan, geniş ürəkli, ali təbiətli, kamil bir insan obrazı canlanır. “Daranı öldürən dünyaya nifrət” deyən İsgəndər bu hadisəyə ictimai-əxlaqi mə'na verir, onu fələyin amansız gərđişi, hakimiyyət, mə'nəmlik, var-dövlət, taxt-tac uğrunda mübarizələrin acınacaqlı nəticəsi, bəşəri faciə kimi qiymətləndirir.

Bu ölümə ürəkdən acıdığını, böyük kədər və səmimiyyət hissi ilə təəssüfləndiyini bildirir. “Nəyə lazım bu taxt, bu tac, bu şöhrət, Darasız qaldı bu möhtəşəm dövlət, padşahın bir tükü gözümde inan, daha qiymətlidir yüzlərlə tacdan” deyir və insanı,

onun varlığını, ləyaqətini hər cür sərvətdən, imtiyazdan, hakimiyyət ehtirasından üstün, qiymətli tutduğunu bir daha sübuta yetirir. İsgəndər yaxşı başa düşür ki, bu həyatın hökmü və əbədi qanunudur. “Su bardağı suda sınar”. Onu da gec-tez, hardasa belə bir tale, aqibət gözləyir. Buna görə də o, təkəcə Dara üçün yox, həm də özünün gələcək həyatı üçün ağlayır:

İstəməzdim görüm torpaqda səni,
Öz qanına qəltan olan bədəni...
Bu ağır günləri görməyəydim mən,
Ah, eşitməyəydim Dara inlərkən.
And olsun hər qəlbi bilən sərrafa,
Daraya ürəkdən istəyəm şəfa...
Böyük Dara üçün böyük İsgəndər
Ağladı axşamdan səhərə qədər.
Özünə ağları görürkən onu,
Bilirdi belə bir ölümdü sonu.

(“İsgəndərname”, səh. 155-157)

Daranı adına layiq bir hörmət və təmtəraqla dəfn etdikdən sonra İsgəndər hökmdarlarını qətlə yetirmiş xain sərkərdələrdən onun intiqamını alır, onları xalqın gözü qabağında vətəninə, şahlarına xəyanətdə, satqınlıqda ittiham edir, hər ikisinə ən ağır cəza - ölüm hökmü kəsir. Bununla da həm iranlılara, həm də öz sərkərdələrinə, ordusuna tarixi ibrət dərsi verir. Necə və hansı şəraitdə olursa-olsun vətənə, dövlətə xəyanətkarlığın, satqınlığın ancaq bir cəzası var: o da şərəfsiz ölümdür! İsgəndərin ictimai-əxlaqi mə'na daşıyan bu mərdanə, uzaqgörən hərəkəti xalq tərəfindən haqqın, ədalətin, müdrikliyin təntənəsi kimi qəbul olunur, böyük sevinc və razılıq hissi ilə qarşılıyır:

Bu halı gördüncə şəhərli, ordu,
İsgəndər ədlinə təhsin oxudu.
Adil olduğunu yəqin etdilər,
Əmrinə yer-göydən bağlandı kəmə.

(“İsgəndərname”, səh. 163)

Beləliklə, İsgəndər Kəyan mülkünə fateh kimi deyil, daha çox bir xilaskar, xalqın ümidgahı və pənahı kimi daxil olur. O, əvvəlcə ölkədə yaranmış vəziyyəti dərinədən təhlil edir, əhalinin arzu və ehtiyaclarını öyrənir. İrənin tanınmış başçılarını, ağsaqqallarını yığıb onlarla söhbət aparır, əhd-peyman bağlayır, heç kimin var-dövlətinə, rütbəsinə toxunmayacağını bildirir, hamıya xoş üz, mehribanlıq göstərir. Sarayın qapılarının həmişə elin üzünə açıq olduğunu bildirir. Xəzinədən ehtiyacı olanlara çoxlu miqdarda pul, sərvət ayırır. “Dərgahına yaxın hər bir nəfərə - böyüyə, kiçiyə, yoxsul kəslərə var-dövlət paylayır, hüduzsuz bəxşeyişlər verir”.

Bundan sonra İsgəndər həm öyrənmək, həm də lazımı nümunə, ibrət dərəsi götürmək məqsədi ilə İrən dövlətinin mövcud idarə sistemini və Daranın məğlubiyyətinin səbəblərini araşdırır. Ağsaqqalların, xüsusilə xalqın yaxşı tanıdığı, igid, qocaman sərkərdə Fəribərzin dediklərindən aydın olur ki, xudbin, özündən razı Dara günlərini daim kefdə, eyş-işrət məclislərində keçirdiyi üçün elin inandığı, hörmət etdiyi başçılardan, ağıllı, qeyrətli insanlardan uzaq düşmüşdü. Ölkədə qayda-qanun, asayiş əvəzinə zülm, ədalətsizlik, özbaşınalıq hökm sürürdü, necə deyirlər “it yiyəsini tanımırdı”. Əhalinin qəlbində dövlətə, hökmdara inam, məhəbbət əvəzinə qorxu, xof, kin yuva salmışdı.

Cəmiyyətdə daxili müvazinət, sabitlik olmadığı üçün mə'nəviyyat aşağı düşmüşdü, abır-həya itmiş, hər yerdə küfr, imansızlıq baş alıb gedirdi. Gözəl adət-ən'ənələr, tərbiyə, əxlaq normaları, dini ayinlər pozulub, adamlar bir loxma çörək dərdindən əsl işlərini, sənət və peşələrini atıb onlara aid olmayan işlərlə məşğul olur. Hər şey yerini dəyişib, baş-ayaq olub. Sənət və sənətkarlar, öz işini yaxşı bilən insanlar, ağıl, idrak sahibləri hörmətdən düşüb əzab çəkir. Əkinçi ordu işinə, əsgərlər isə əkin-biçinə gedir. Ona görə də Kəyan dövləti tənəzzül etdi, Daranın səl-tənəti içəridən çürüyüb dağıldı, puç oldu. Bir yerdə ki, insanlar mə'nəvi zülm, əsarət altındadır, öz işində, sənətində azad, sər-

bəst deyil, o ölkə, məmləkət heç vaxt abad, xoşbəxt, firavan ola bilməz.

Vəziyyəti belə görən İsgəndər dərhal yeni islahatlar həyata keçirməyə başlayır, işləri yoluna qoymaq üçün xüsusi fərmanlar verir. Bu fərmanları xalqa çatdırmaq üçün ölkənin hər yerinə qasidlər göndərir. O, əvvəlcə cəmiyyətdə nizam-intizamı, daxili iş rejimini bərpa edir, adamları öz doğma peşələrinə, sənətlərinə qaytarır:

Çağırtdı hər sənət atan kişini,
Tapşırtdı onlara köhnə işini.
Sənətkar getməsə öz sənətinə,
Yaxşı iş görsə də, suçludur yenə.
Əkinçi öküzdən kömək istəsin,
Tarlardan, kotandan dilək istəsin.
Ordu işlərinə qayıtsın əsgər,
Şəhər işlərinə getməli şəhər.
Yalnız öz işinə getsin hər kişi
Bərk tutsun əvvəldən bildiyi işi.

(“İsgəndərname”, səh. 170)

Bununla yanaşı, İsgəndər ölkədə başlı-başına buraxılmış dini-ruhani işləri də qaydaya salır. Mə'nəviyyata zidd, insanları düşkünlüyə, əxlaqi qəbahətlərə aparan ayinləri, təriqətləri ləğv edir. “Hər ilin başında bir qız alıb” əxlaqsızlığa, əyyaşlığa qurşanan, “işləri keyf, işrət, şux dilbər olan” muğları, ruhaniləri ibadət-xanalardan qovur. Ər üzü görməmiş qızların, gəlinlərin Novruz, Səddə (atəşə sitayiş) bayramlarında “əlləri al xınalı, üzləri bəzəkli, evlərindən sevinclə dışarı çıxaraq, coşğun ürəklə” əyyaşların yanına axışmasına, onlarla üz-üzə oturub şərab içmələrinə, ədəbsiz işrət məclisləri keçirmələrinə qəti qadağa qoyur. Beləliklə, ölkəni tək-cə maddi-iqtisadi fəlakətdən deyil, həm də mə'nəvi-əxlaqi iflasdan, düşkün həyat tərzindən xilas edir, ona sağlam ruh, yeni nəfəs verir:

Ağıllı İsgəndər vermişdi fərman:
Muğların ayini qalxsın ortadan.
İsmətli, örtülü hər gəlin, hər qız
Üzünü ərinə göstərsin yalnız.
Fitnəni, hiyləni qovdu hər yerdən,
Muğları dağıtdı meyxanələrdən.
Dünyadan sildi hər bulanlıq dini,
Saxladı ən doğru dini-ayini.

(“İsgəndərnamə”, səh. 173)

Ölkənin idarəsi və xalqın rifahı üçün lazım olan zəruri tədbirləri həyata keçirdikdən sonra İsgəndər İstəxərdə Kəyan taxtında oturur və özünün ədalətli, humanist dövlət konsepsiyasının bütün dünyaya e’lan edir. O, bildirir ki, belə yüksək bir mərtəbəyə, ali məqama Allahın iradəsi və köməyi ilə qalxmışdır. Gör-düyü bütün işlərdə ona böyük Tanrı və öz zəkası, düşüncəsi arxa, kömək olmuşdur. O, həmişə, həyatın bütün mərhələlərində bu iki ali mənbədən güc, qüvvət alaraq yaşamış, fəaliyyət göstərmişdir. Onun həm bir insan, həm də bir hökmdar kimi əsas məramı, qayəsi yer üzündə haqqa, ədalətə xidmət etmək, yoxsula, məzluma arxa, dayaq olmaq, bəşəriyyəti azadlığa, işıqlı günə çıxartmaq, zülmün, cəbrin, cəhalətin kökünü kəsməkdən ibarətdir. O, insanlığın təkə bu gününü yox, həm də gələcəyini düşünür. Onun tutduğu yol düzgün, əqidəsi, inamı təmiz, işıqlıdır. Dünya ovcunun içində olsa da, indiyədək heç kimin malına, mülkünə göz tikməmişdir, həmişə nəfsinin, tamahının sahibi, ağası olmuşdur. Ağalığ etdiyi cahanda “nə aciz qarınca, nə də güclü fil əlindən bir zərər görməmişdir”.

İsgəndər e’lan edir ki, qoy bu gündən hamı yaxşı bilsin və həmişəlik yadında saxlasın: “Xalq mənə versə də əziyyət, kə-dər, qoymaram incisin məndən bir nəfər. Əlimə keçsə bir xəzinə, sərvət, hər kəsə verərəm layiq bir qismət. Düşkünlər, dilsizlər tapacaq aman, qurtulmaz əlimdən boş yeyib yatan. Qaldıraram

hər kimin varsa hünəri, vücudu sağlamlar bunu bilməli, sənətdə gərək boş qalmasın əli. Görsəm ki, bir nəfər çəkir çox zəhmət, qazancı xərcini ödəmir əlbət, elə möhtaclara söz verirəm mən, köməklik edərəm öz xəzinəmdən. Din ilə, ağılla tutaram işi, yoluna qoyaram alışı-verişi”. Nəhayət, adil hökmdar öz ictimai-siyasi, əxlaqi məramının birinci hissəsini belə yekunlaşdırır:

Bu taxtın başına keçmək haqq bilir,
Düşgünə əl tutmaq məqsədiylədir.
Vücudum olmuş həm bulud, həm günəş,
Bir əlimdə su var, birində atəş...
İrana mən özüm gəlmədim Rumdan,
Bu mülkə göndərmiş böyük Yaradan,
Haqqı və batili ayırd edim mən,
Alır bağlı qıfil açarı məndən,
Din daşıyan qalxsın əflakə,
Dinsiz başları da tullayım xakə.

(“İsgəndərnamə”, səh. 189)

Bundan sonra İsgəndər insan ləyaqətinə hörmət əsasında qurulmuş ədalətli dövlətin daxili qayda-qanunlarını, əsas hüquqi normalarını e’lan edir. Mə’lum olur ki, onun idarə etdiyi ölkədə, cəmiyyətdə insanların mülkü, malı, hüququ, ləyaqəti toxunulmazdır. Günahsızlara yersiz əzab-əziyyət vermək qadağandır, əhvə layiq olanlar bağışlanır. Zalıma qəhr, məzluma hörmət edilir. Hər bir yaxşılıq edənə yüz yaxşılıq, bir yamanlıq edənə isə birçə dəfə cəza verilir. Dostla dost, düşmənlə isə düşmən kimi rəftar edilir. Dikbaşlıqdan əl çəkənlər, işlətdikləri qəbahətlərə görə peşman olanlar, tövbə edənlər amandadırlar. Cəmiyyətdə müvazinəti, asayışı qoruyub saxlamaq, haqqı, ədaləti bərpa etmək üçün hamı torpaq kimi ələkdən keçirilir, saf-çürük edilir, dəyərlilər götürülür, ucaldırılır, dəyərsizlər kənara atılır. El həmişə mehribanlığa, əmin-amanlığa, birliyə, barışığa çağırılır, yamanlıq edən yaxşılıqla ram edilir. Qanunlar son dərəcə yüksək

və ali olduğundan təkcə insanlar azad, sərbəst yaşamır, hətta iş o yerə çatır ki, artıq ölkədə “qırqovul tərlandan qorxmur, qoyuna qurd çobanlıq edir, aslanın marala, ceyrana toxunmağa cəsə-rəti çatmır”.

Göründüyü kimi, Nizami İsgəndərin dili ilə cəmiyyətə Qədim və Orta Şərqi feodal dünyasında əvəzi, nümunəsi olmayan ideal bir dövlət modeli təqdim edir. Dövrünün hakimlərini bu böyük hökmdara oxşamağa, onun qurduğu dövlətdən, idarə sistemindən nümunə götürməyə çağırır:

İsgəndər düşyanı tutduğu zaman,
Şəxsi istəyinə uymadı bir an.
Çalışdı dünyanı islah etməyə,
Onunçün yetişdi bu böyüklüyə.
Şahlıqda bir örnək al İsgəndəri,
Sən də gör İsgəndər görən işləri.
Bu dünya mülkündə oldu bəxtiyar,
Onun istəyinə uydu ruzigar.

(“İsgəndərname”, səh. 192)

İsgəndər Kəyan mülkündə dövlətin işlərini nizama saldıqdan sonra daha İranda qalmaq istəmir. O, vəziri Ərəstunu çağırır: “Madam ki, əlimə keçmişdir İran, bu yerdə bağlanıb qalmaqdır ziyan, daim dolanır bu yeddi fələk, dünya seyrinə var məndə də istək, görüm bu dünyada nələr var, varmıdır məndən güclü tacidar” deyərək ondan məsləhət istəyir. Nizami İsgəndərin bu müraciətindən istifadə edərək müdrik vəzirin sözləri ilə ölkənin və dövlətin idarəsində təkhakimiyyətliyin əleyhinə çıxır. Ərəstu hökmdarın bu ağıllı niyyətini bəyənir, onu uğurlu, faydalı bir iş kimi qiymətləndirir, bu yolda ona hər cür yardım, kömək göstərəcəyini bildirir.

Bununla yanaşı, o, İsgəndərə tövsiyə edir ki, dövləti təkbaşına idarə etmək meyindən uzaqlaşsın. Çünki hər şeyi özü həll etməyə çalışsan hakimlər, dövlət başçıları ətrafına topladığı adam-

ları sərbəst düşüncədən, yeri gələndə müstəqil hərəkət etmək bacarığından, şəxsi təşəbbüskarlıqdan məhrum edir. Onlara tapşırılan işləri kor-koranə həyata keçirən adi icraçıya, quru, cansız müqəvvaya, kö'ləyə çevirir. Belə idarə üsulu, hökmranlıq İsgəndər kimi aqıl, ədalətli tacidara yaraşan iş deyildir. Yaxşı olar ki, o, inandığı ağıllı, müdrik, işbilən adamları müxtəlif ölkələrə, vilayətlərə hakim göndərsin, onların gücündən, əməyindən, təşəbbüskarlığından faydalansın, bəhrə götürsün. Qoy “hər biri bir səmtə tərəfdar olsun, hər tərəf bir şaha girifdar olsun”. Əgər belə hərəkət etsə, İsgəndər həm yaratdığı böyük imperiyayı, həm də doğma yurdu Rumu da gələcək bəlalardan qorumuş olar.

Əks təqdirdə təkhakimiyyətlik ciddi fəsadlar törədə bilər, təfriqçiliyə, təxribata, dövlətin daxildən sarsılmasına, dağılmasına yol açar. Ümumiyyətlə, ümumi rə'ydən, ümumi idarə sistemindən məhrum cəmiyyət, dövlət quruluşu gec-tez parçalanmağa, tənəzzülə, məhvə məhkumdur. Hakimiyyətdə özündən başqa heç kimi tanımaq istəməyən böyük tacidaların aqibəti, faciəli taleləri, onların səhifələri qanla yazılmış tarixləri buna əyani nümunə, sübutdur. Buna görə də Ərəstu İsgəndərlə açıq danışır, “dövləti saxlamaz yalnız bir nəfər, dünyanı özünə bağlamaz bir ər, dünyada var saysız ölkə və dövlət, bu dövrən hər kəsə ayırmış qismət, ram etsən özünə Tanrı verəni, qismətin ondadır, o tutar səni” deyərək onu öz gələcək aqibətindən xəbərdar edir. Dövlətin, məmləkətin sabitliyi üçün həm də ölkədə daxili asayişin, qarşılıqlı e'timadın, əmin-amanlığın, birliyin vacib olduğunu söyləyir. Həmişə kinin kin, ədavətin ədavət, düşmənçiliyin isə düşmənçilik doğulduğunu bildirir və şahı daha çox məhz bu qəbahətlərdən özünü qorumağa çağırır:

Bir də ölkələrdə kin toxumu saçma,
Yurduna düşmənin yolunu açma.
Qoyma qanla yusun şahlar dünyanı,
Qoy alovlanmasın düşmənin qanı...
Yersiz qan tökməkdən daim dur geri,

Qanlıdır səninlə çərxin xəncəri.
Ərənlər söyləmiş nə gözəl məsəl:
“Dəyməz dəyməyəne, ziyanlı bir əl”.
Yetməsin kimsəyə səndən qəm, kədər,
Az ziyan verənlər az ziyan çəkər.

(“İsgəndərname”, səh. 195)

İsgəndər İran səfərində də öz ali təbiətinə sadıq qalır, bir daha elmin, mədəniyyətin himayəçisi və xiridarı olduğunu göstərir. O, şərəf və təntənə ilə qarşılandığı, keçirdiyi müdrik islahatlara görə xalqın dərin hörmətini qazandığı qədim Kəyan mülkünü öz adına-sanına layiq bir şəkildə, böyük ləyaqət və səxavət sahibi kimi tərk edir. Hər cür ixtiyar və səlahiyyətə malik olduğuna baxmayaraq, İrandan gedərkən onun var-dövlətinə, mülkiyyətinə, ləyaqətinə toxunmur, özünü işğalçı, qarətçi kimi aparmır, xüsusi sərvət yığmaqla məşğul olmur. Əksinə, bunun əvəzinə vaxtilə dünyanın mədəni mərkəzlərindən biri olmuş bu ölkəyə xüsusi rəğbətlə yanaşır, ondan ancaq müəyyən təcrübə, elm, ürfan əxz edir, çoxlu kitab, bilik, söz incilərini toplayıb tərcümə üçün vətəni Ruma göndərməklə kifayətlənir.

İsgəndər İrandakı işlərini başa vurduqdan sonra arzusuna uyğun olaraq dünya səyahətinə çıxır və bu səfərə Ərəbistandan başlayır. Əvvəlcə çoxdan ürəyində gəzdirdiyi niyyətini yerinə yetirmək üçün müqəddəs Kə'bəni ziyarət edir. Böyük Tanrının adı ilə onun ətrafına dolanır, halqasına əl vurur, qapılarını öpür, torpağına bir xəzinə gövhər səpir, binasını müşk ilə ənbərə tutur, yoxsullara çoxlu nəzir paylayır, acları doydurur. Bundan sonra o, Yəməne, İraqa gedir. Hər yerdə böyük hörmətlə, məhəbbətlə qarşılandığını gören İsgəndər ərəblərə hədsiz səxavət göstərir, xəzinənin ağzını açaraq adamlara xalvarla qızıl, zinet paylayır, atlasdan səhraya fərşlər döşəyir, torpağı qaş-daşla, yaqutla bəzəyir:

Böyük kimsələrə vermədi ziyan,
Asayış altında yaşadı hər yan.
Dikbaşlıq edənə öldürdü sə,
Yerinə qoyurdu ən yaxşı kimsə.
Ölkədə bir şəhər yıxsaydı əgər,
Qurardı ondan da gözəl bir şəhər...
İsgəndər başladı abad etməyə,
Oldu hardan-hara İsgəndəriyyə.

(“İsgəndərname”, səh. 198)

İsgəndər Ərəbistan səfərindən doğma vətəni Yunanıstana qayıtmağa hazırlaşdığı bir ərəfədə onun yanına Azərbaycandan elçi gəlir. Elçi öz şanlı-şövkətli hökmdarı Nüşabənin adından ona bildirir ki, artıq bütün dünyanı özünə ram etmiş, hər yerdə ədalət bayrağını sancmış, insanlara nicat, asayış vermiş böyük tacidar nəyə görə Ermənistanı, Abxazıyanı, Azərbaycanı unutmuşdur? Qoy gəlib bu yerləri də öz qanadı altına alsın, xüsusilə Abxaziyada hakimlik edən Dəvalinin zülmündən, azğın hərəketlərindən xilas etsin.

Tarixi faktlardan mə'lumdur ki, İsgəndər Azərbaycanda olmamışdır. Lakin Nizami onu bədii təxəyyülün gücü ilə ölkəsinə gətirir. Dünyaya ağalığ edən bu böyük cahangiri öz doğma torpağında bir daha ağılın, zəkənin, hünərin imtahanına çəkir, ona indiyədək bilmədiyi bir çox mətləbləri başa salır, əməlli-başlı ibrət dərsi verir. İşində, əməlinə, ağıl və tədbirdə həmişə öndə gedən İsgəndər Nüşabə ilə üz-üzə gəldikdə öz üstünlüyünü itirir. Bir şəxsiyyət kimi ikinci plana keçir, daha çox müdafiə mövqeyində dayanmağa məcbur olur və bunu sonradan özü də istər-istəməz e'tiraf edir.

Şair həm də ustalıqla düşünülmüş bu epizoddan istifadə edərək, “yazı da, qışı da gül-çiçək içində üzən, torpağı qızıl suyundan yoğrulmuş, qoynunda saysız-hesabsız xəzinə yatan, mərdlər, gözəllər yurdu olan” vətəninə, şücaətdə dişi pələngə, “göyçəklikdə, gözəllikdə erkək tovuza oxşayan”, “xoşsifət, ürə-

yi saf, məlahətli , nəsilcə uca, pak bir qadın” olan Bərdə hakimi Nüşabəni oxuculara təqdim edir. Dərin, ülvi bir məhəbbətlə onların son dərəcə əlvan, parlaq poetik obrazlarını yaradır. İsgəndər Azərbaycana ayaq basanda “şəkərlə yoğrulmuş cənnətə” oxşayan bu ölkənin səliqə-səhmanını, əsarəngiz təbiətini, dəniz kimi dalğalanan əkinlərini, gözəl çaylarını görüb heyrətə düşür və belə bir cəh-cəlalın, sərvətin kimə məxsus olduğunu, burada kimin hakimlik etdiyini soruşur:

Dedilər: gördüyün bu var, bu yatar,
Bu gözəl torpaqlarlar bir qadınıdır.
Qadındır, erkəkdən ürəkli, qoçaq,
Dəniz incisindən təmiz və parlaq.
Tayı yox şüurda, adda və sanda,
Rəiyyət becərir çətin zamanda...
Küləhsız qadındır, ancaq tacı var,
Bir əsgər üzünü görməz bu sərdar.

(“İsgəndərnamə”, səh. 205)

Böyük tacidar İsgəndərlə Nüşabənin görüşü “İsgəndərnamə” poemasında ən gərgin, dramatik və ibrətamiz səhnələrdən biridir. Qürurlu, özünə güvənən, həmişə ağılla, ehtiyatla, aqıl adamların məsləhəti ilə hərəkət edən İsgəndər bu dəfə böyük taktiki səhvə yol verir. O, Nüşabənin şücaətini, cəsərətini, necə qüdrətli bir hökmdar olduğunu nəzərə almadan adi elçi sifətiylə təkbaşına onun yanına yollanır və gözləmədiyi bir mənərə ilə qarşılaşır. Adi əyalət hakimi və sadə bir iqamətgah əvəzinə ətrafına nur saçan, başı göylərə uçan bir sarayı, onun içərisindəki cəh-cəlalı, tükənməz var-dövlətdən xəbər verən bər-bəzəyi, qaş-daşa bürünmüş qız-gəlinləri, hər iki tərəfdən yolboyu düzülmiş qadın əsgərləri, yerindən, duruşundan qürur, əzəmət yağan, taxtında vüqarla əyləşmiş təmkinli, ləyaqətli bir qadın hökmdarını gördükdə İsgəndər yanlış hərəkət etdiyini başa düşür.

Ancaq artıq gec idi. Ağıllı, uzaqgörən, insanların qəlbini, dü-

şüncələrini üzündən oxumağı bacaran Nüşabə özünü tə'kidlə elçi adlandırdığına baxmayaraq, elə ilk dəqiqələrdən yerindən, danışığından, adi qasidə yaraşmayan hərəkətlərindən bu adamın dünya hakimi İsgəndər olduğunu duymuşdu. Buna görə də onu: “Ey cəsur padşah, eşq olsun sənə, elçilik edirsən özün-özünə. Mənə saf ürəyim söyləyir belə, bu başla, şahənə uca sayənlə bir elçi deyilsən, hökm verənsən, göndərilmiş deyil, sən göndərənsən” deyə onu açıq kinayə ilə qarşılayır. Ancaq şahın yenə də öz ağasının adından danışdığını, inadından dönmədiyini, ondakı qürurun, əzəmətin hökmdarı İsgəndərin uca məqamı, hökmü, qılıncının qüdrətiylə bağlı olduğunu sübut etməyə çalışdığını gördükdə Nüşabə daha dözə bilmir, ona son dərəcə kəskin və qəti cavab verir:

Söz açma İsgəndər qılıncından sən,
Özünə çarə tap, İsgəndər sənsən.
Məni çağırarkən toruma düşdün,
Gözünü yaxşı aç, çiyən, bir düşün...
Elçidə olurmu belə cəsəret?
Hüzurda göstərsin bu qədər hiddət?
Qəhr ilə nə buyruqdan əl çəkirsən,
Nə qarşımızda boyun əyirsən.
Bizimlə hökm ilə edirsən rəftar,
Belə rəftar yalnız padşahda olar.

(“İsgəndərnamə”, səh. 210-211)

İsgəndər hakimiyyətə gəldiyi gündən indiyədək heç yerdə belə çətin, qorxulu vəziyyətə düşməmişdi. Gəzdiyi ölkələrdə, keçirdiyi saysız-hesabsız məclislərdə heç kim cəsəret edib ona bu dərəcədə ağır, qüruruna, mənliyinə toxunan acı sözlər deməmişdi. O başa düşür ki, əvvəlcə çox saymazlıqla yanaşdığı bu qadın müdrik bir siyasətçidir, ad-sanda, hərbi qüdrətdə olmasada, ağılda, zəkada, uzaqgörənlikdə ondan üstündür. Bu dişi aslanla ehtiyatsız davranmaq, yersiz zarafat etmək ona çox baha

başə gələ bilər. Doğrudan da o, yanlış hərəkət etmişdir. Nüşabənin dediyi kimi özü öz ayağı ilə gəlib tora düşmüşdür.

Ancaq daha geri durmağın mümkün olmadığını gören şah yeni bəhanələrə əl atır. Əvvəlcə İsgəndəri tərifləyir: “O, dənizdir, mən isə adi çayam. Günəşlə kölgəsini bir tutmaq olmaz, mənim kimi onun minlərcə gözətçisi var, yoxsa İsgəndəri kimsəsiz, özünə elçilik edən bir acizmi sanırsan? Belə fikirləri qəlbindən büsbütün sil, at” deyir. Sonra da rəsmi qaydaları xatırladır, qanunla hökmdarların göndərdiyi şəxslərin, elçilərin toxunulmaz olduğunu söyləyir. Daha doğrusu, dolayı yolla, buradan sağ-salamat çıxıb getmək üçün zəmanət, imdad istəyir.

İsgəndərin ona yaraşmayan, mərdənəlikdən uzaq, saxta hərəkətləri, açıq-aşkar yalan danışması Nüşabəni təmiz hövsələdən çıxardır. Qəzəbdən pələng kimi kükrəyir, heç nədən çəkinmədən, qorxmadan “yersizdir bu çalışıb durmaq, Günəşə palçıqdan vurursan suvaq” deyərək onu kəskin məzəmmət edir. Kənizi çağıraraq İsgəndərin xəzinədə saxladığı rəsmi gətizdirir. Onu çıxılmaz hala, əsl mat vəziyyətinə salır, inkarı daha mümkün olmayan rəsmi fakt, dəlil qarşısında qoyur. Onun böyük tacidarın qazandığı tarixi qələbələrə, indiyədək gördüyü xeyirxah işlərdən xəbərdar olduğunu, hərəkətlərini həmişə diqqətlə izlədiyini bildirir. “Vücudum şəhərdə etsə də məskən, qəlbim qafil deyil şahlar işindən, Hindistan mülkündən Yunana qədər haranı viran etdiyindən, haranı abadlaşdırdığından yaxşı hali olduğunu” söyləyir. Bir sözlə, İsgəndəri onunla ehtiyatla hərəkət etməyə, qərəzli, ikibaşlı oyun oynamaqdan əl çəkməyə, səhvini kişi kimi boynuna almağa, kin, ədavət doğuran hərəkətlərə, əsassız münaqişəyə yol verməməyə çağırır:

Bu rəsmi onunçün göstərdim ki, sən,
Mənim də şəklimi aydın görəsən.
Erkək tinətliyəm, olsam da qadın,
Hər işi bəllidir mənə dünyanın.
Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,

Aslanın erkəyi dişisi olmaz.

Qara bulud kimi gurlasam kinlə,

Qılınc üstüsündən yanar su belə.

Aslanlar buduna basaram mən dağ,

Nəhənglər yağından yaxaram çıraql!

(“İsgəndərname”, səh. 212-213)

Nüşabənin göstərdiyi rəsm və dediyi kəskin sözlər İsgəndəri tam tərksilah edir, böyük təşvişə salır. O, özünü tamam itirir, poemada deyildiyi kimi: “Zürafə tək rəng alıb, rəng verir, qorxudan bir saman kimi sarılır”. Onu sözün əsl mənasında məğlubiyətə uğratmış bu cəsur şahzadə qadına cavab verməkdən aciz qaldığı üçün susur, Allahın ümidinə sığınmaqdan başqa çarəsi qalmır. Nüşabə “o qızgın aslanın pozulduğunu, alçalıb ucalıqdan düşdüyünü gördükdə” əvvəlki sərt mövqeyini dəyişir. İsgəndəri başa salır ki, onunla heç bir ədavəti, düşmənçiliyi yoxdur. Əksinə, böyük tacidara dərin hörməti, məhəbbəti vardır. O, qadın olsa da, xüsusi ləyaqət, mərdənə sifət sahibidir. Hərgah hökmdar bura təmiz ürəklə, yaxşı niyyətlə gəlibsə, onun əziz, hörmətli qonağıdır, amandadır. Ondan yeganə təmənnası, xahişi odur ki, ölkəsini himayəyə götürsün, mərhəmətli qanadı altına alsın, qarətə, talançılığa, haqsızlığa yol verməsin, gücünü, qüdrətini başqa yerlərdə olduğu kimi burada da nümayiş etdirməsin, zora, zülmə əl atmasın. Gördüyü işləri dostluq, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yoluna qoysun, Azərbaycan dövlətinin varlığına, gələcək təhlükəsizliyinə təminat versin.

İsgəndər hadisələrin müsbət istiqamətə dəyişdiyini görüb sevinir, rahat nəfəs alır. Bir daha Nüşabənin alicənablığına, siyasi uzaqqörənliyinə, ağıllı diplomatik gedişlərinə heyran qalır. O, bu görüşün bütün mərhələlərində uduzduğunu, tamamilə məğlubiyətə uğradığını daha gizlətməyin mənasız olduğunu düşünür. Belə dərin idrak, geniş qəlb, yüksək mədəniyyət sahibi olan, vətəninin müstəqilliyi, bütövlüyü naminə hər cür fədakarlığa hazır olduğunu ləyaqətlə sübut edən bir insana, müdrik

hökmdar qadına qarşı güc, zor işlətməyin, qərəzlə, hiddətlə yanaşmağın namərdlik olduğunu daxilən e'tiraf edir. Buradan salamət qurtarsa bir də belə səhvlərə heç vaxt yol verməyəcəyini bildirir:

Olsaydı amansız, kinli bir düşman,
Artıq əl çəkəydim gərək başımdan.
Bu yerdən çıxarsam ağır yükümü,
Hər işdə saxlaram düzgün ölçümü.
Şaşqınlar yolunu tutmaram bir də,
Örtməyəm üzümü gərəksiz yerdə...
Səbr edim, çox çətin olsa da bu hal,
Bu işlər yuxudur, yaxud bir xəyal?

(“İsgəndərnamə”, səh. 215)

Görüş bununla bitmir. Nüşabə həm özünün necə böyük səxavət sahibi olduğunu göstərmək, həm də İsgəndəri daha borclu bir vəziyyətdə qoymaq üçün onu qonaqlığa də'vət edir, qarşısını da son dərəcə zəngin, yüksək zövqlə hazırlanmış bir süfrə açır. Süfrədəki çoxçeşidli, rəngarəng “əmbərlə yoğrulmuş dadlı cənnət ne'mətlərini xatırladan yeməklər”, “qoçdan, toğludan quzudan, müxtəlif quşlardan, öküz və balıqdan” bişirilmiş ət xörəkləri, “uzun və yuvarlaq incə çörəklər, yağla, şəkərlə yoğrulmuş küncüdlü kökələr, püstə, badam”, saysız-hesabsız “ətirli mürəbbə, limonlu şərbətlər”, onların düzülüşü və yaraşığı dünyanın bir çox ölkələrində təmtəraqlı kef məclislərində iştirak etmiş İsgəndəri heyretə salır. O, indiyədək heç yerdə bu qədər bəxş və nadir ne'mətlər düzülmüş bir süfrə görməmişdi.

Bu təmtəraqlı süfrə məclisi əsərə təsadüfən salınmamışdır. Yüksək sənətkarlıqla işlənmiş bu epizodda Nizaminin elinə obasına, doğma torpağına olan məhəbbəti, böyük vətənpərvərlik duyğuları öz əksini tapmışdır. Bununla şair həm də İsgəndər kimi fatehlərin qarşısında öz ölkəsinin, xalqının maddi rifahını yüksək süfrə mədəniyyətini nümayiş etdirir. Hər bir xalq

mə'nəvi inkişafının, intibahının, həyatı zövqünün əsasında ilk növbədə süfrə mədəniyyətinin dayandığını göstərir. Belə bir ölkənin qəyyumluğa, başqalarının ağılı, tövsiyyələri ilə oturdurmağa, onlardan nəsə öyrənməyə heç bir ehtiyacı olmadığını bildirir.

Digər tərəfdən, Nüşabə bu səhnədən istifadə edərək İsgəndəri bir daha ittihamla çəkir, ona yeni, daha tə'sirli ibrət dərsi verir. O, başqa ne'mətlərlə yanaşı, süfrəyə içərisi qaş-daşla, qızilla dolu bir xonça qoyur və şaha əvvəlcə onları yeməyi təklif edir. Məsələnin mahiyyətini, rəmzi mə'nasını başa düşməyən İsgəndər bu işə təəccüb qalır. “Ey sadə dilbər, ölçüsüz söz söyləmə, tökməyəsen tər, düzməsen süfrəmə almaz, yaqut, dürr. Qaş-daş yeyilərmə, bu nə deməkdir? Daşı da yeyərmə ağıllı insan, bu rəngi təbiət həzm etməz inan. Elə bir yemək ver mə'dəməz dolsun, rəğbətlə ona əl uzatmaq olsun” deyərək Nüşabəni məzəmmət edir. İstədiyinə nail olduğunu görəndə şahzadə qadın xüsusən ironiya ilə ona belə cavab verir:

Nüşabə gülərək söylədi şaha:
Daşın ki, boğaza yolu yox daha,
Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq neçin?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş?
Deyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,
Onunçün bu qədər zəhmət nə gərək?

(“İsgəndərnamə”, səh. 217)

Nəhayət, İsgəndər əsl mətləbi başa düşür. O, inkaredilməz fakt qarşısında qaldığı üçün Nüşabənin qoyduğu bəşəri problemə və çox dərin məzmunlu suallara dəqiq cavab verməkdə çətinlik çəkir. Çünki bu suallar təkcə cavab tələb etməzdi, həm də İsgəndərin indiyədək keçdiyi mübarizə yolunu şübhə altına alırdı, onu bəşəri dəyərlər, insanlıq fəlsəfəsi kontekstində qiymət-

ləndirir, mə'nəvi-əxlaqi cəhətdən inkar edirdi. Xüsusilə Nüşabənin: "Yollardan daşları almaq lazımkən, daşı daş üstünə qoyursan nədən, bu daşdan doyunca hər kəs ki, aldı yemədi, daş yenə yerində qaldı. Deyilsənsə daşa pərəstiş edən, daşını yüngül et, yerində qal sən" sözləri İsgəndəri tamamilə çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Onun acı da olsa, həqiqətin qarşısına baş əyməkdən başqa çarəsi qalmır:

Süfrəyə cəvahir saçmaq nə gerek?
Gövhərdən qaçmağı mənə öyrətmək?...
Bununla bərabər diqqət edincə,
Sözlərin yerlidir, doğrudur mənəcə.
Eşq olsun bu fikri sağlam qadına,
Mərdliyin yolunu göstərir mana.
Ey uzaq görən qız, gəl məni dinlə,
Qızıl sikkəsini nəsihətinlə
Ataram bir kərə torpaqlara mən,
Qızıla torpaqdır təbii mə'dən.

(“İsgəndərnamə”, səh. 218)

Nizami vətənpərvərliyinin gözəl təzahürü olan görüş səhnəsi Nüşabənin parlaq qələbəsi ilə başa çatır. Humanist şair müdrik, doğma hökmdar qızının dili ilə özünü hər şeyi bilən, hər şeyə qadir olan bir dünya fatehi hesab edən İsgəndərə hələ tam kamillik səviyyəsinə çatmadığını başa salır, onu islah edir, şahidi olduğu hadisələrdən lazımi nəticə çıxartmağa, əxlaqi nümunə, ibrət götürməyə çağırır. Ona dünyanı qanlı-qadalı, soyğunçu, ədalətsiz müharibələr yolu ilə deyil, ancaq aqlın, zəkanın gücünə, yüksək insani münasibətlərə arxalanaraq xilas etməyin mümkün olduğunu başa salır. Bu həqiqəti yaxşı dərk edən İsgəndər Nizaminin arzuladığı kimi hərəkət edir, bir daha özünün təkəbbürdən, kindən, ədavətdən uzaq bir insan, alicənab hökmdar olduğunu nümayiş etdirir. Nəticədə o, Nüşabə ilə dostluq ittifaqı bağlayır və onun sarayından qarşılıqlı razılıq, sülh, əmin-amanlıq şəraitində ayrılır:

Gedərkən Nüşabə bağladı peyman,
İsgəndər verməsin mülkünə ziyan.
Vəsiqə yazmağa şah verdi fərman,
O cənnətdən çıxıb getdi hökmdan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 218)

Nizami İsgəndəri Bərdədən sonra Dərbəndə, oradan da qədim Sasani hökmdarlarının yay istirahət sarayı olmuş Sərir qalasına aparıb çıxardır. O, burada məşhur Keyxosrov məqbərəsini ziyarət edir, ondan yadigar qalmış özəmətli taxta əyləşir, camında şərab içir. Bu mənzərədən istifadə edən şair İsgəndəri keçmiş tarixlə, onun ziddiyyətli, mürəkkəb, amansız gərdişi ilə üz-üzə qoyur. Bilici filosof Bəlinasın dili ilə bir vaxtlar dünyaya ağılıq etmiş böyük cahangirlərin taleyini, son aqibətini onun yadına salır. Hanı vaxtiylə bu taxtda oturan Keyxosrovun qurduğu məclislər, hanı hökmü, fərmanı hər yerdə keçən, adları dillərdə gəzən Keyqubad, Cəmşid, Firidun deyə onu sorğu-suala tutur. Taxt-tacları yerində qalsa da, onların çoxdan bu dünyadan köçüb getdiklərini, artıq torpağa çevrildiklərini xatırladır. Onu da gəctez belə bir acı aqibət gözlədiyini bildirir.

Bu sözləri eşidən İsgəndər sanki qəflət yuxusundan ayılır. Keyxosrovun taxtında oturarkən, çoxdan pas atmış camında şərab içərkən keçirdiyi qürur, iftixar hisslərinə görə peşman olur, qafilliyindən xəcalət çəkir. Ona görə də dərhal taxtdan yerə enir, qarşısında baş əyir, əlindəki camı öpüb yerə qoyur, acı-acı göz yaşları tökür. O başa düşür ki, dünyada taxt-tac, var-dövlət, şöhrət müvəqqətidir, keçicidir. Keçici bir şeyə meyl etmək, aludə olmaq aqillik, ayıqlıq nişanəsi deyildir. İsgəndərin daxilən dəyişdiyini görən Bəlinas onu daha ciddi mətləblər üstünə çəkir və bildirir ki, taxt-tac düşkünlüyü pis xəstəlikdir. Axirətini düşünənlər üçün o bir zindandır. Bəzənmiş taxta parçalarından ibarət olan taxt-tac şöhrətləndirən, hörmətə mindərən, əsl mə'nada uca dərğaha çevirən onun üstündə oturan insanın zəkası, şərəfi,

ləyaqətidir. Ləyaqəti, yaxşı adı isə o, adi taxta parçası hesabına deyil, ancaq yaxşı əməllərlə, insanlığa xidmətlə qazana bilər. Müdrik filosof padşahlar və taxt-tac haqqındakı tövsiyələrini belə tamamlayır:

Faydasız olan bu taxt nəyə gerek?
Üstündə başqası ömür sürəcək...
Faydasız bu taxta uyma, saxtadır,
Yerimiz taxt deyil, quru taxtadır.
Bu qızıl taxt deyil, versəniz fikir,
Ayağa vurulmuş ağır kündədir.
Bir taxt ki, əbədi yer deyil sana,
Onu ölməmişkən parçalasana!

(“İsgəndərnamə”, səh. 246)

Nizami irsinin ən yaxşı tədqiqatçılarından olan Qəzənfər Əliyevin dediyi kimi: “Bu beytlər şairin bütün ömrü boyu inam bəslədiyi “ədalətli şah”, “ideal hökmdar” konsepsiyasında dönüş əmələ gəldiyinə dəlalət edir. Humanist sənətkar tədrisən “ədalətli” hakimlərin də bəşər cəmiyyətinə insanların həmişə arzulanıqları səadəti gətirə biləcəyi fikrindən əl çəkməyə başlayır...”¹

Bu anlayış zaman keçdikcə Nizaminin həmişə ideal hökmdar kimi təqdim etdiyi sevimli qəhrəmanı İsgəndərin də işində, əməllərində öz təzahürünü tapır. Bərdədə Nüşabə ilə görüşdən və Sərir qalasında Keyxosrovun məqbərəsi üstündə qarşılaşdığı ibrətəməz səhnədən sonra onun şüurunda, mə'nəvi dünyasında böyük dəyişiklik, intibah baş verir. O, üzünü hakim təbəqədən, şahlardan daha çox xalqa, məzlum insanlara tərəf çevirir, bəşəri nicat yollarını, ədalətli cəmiyyət haqqındakı idealını onların arasında arayıb axtarmağa başlayır. Nizami İsgəndərin varlığında baş verən bu müsbət dönüşü, xüsusilə onun Qafqaz səfərin-

də yerli əhaliyə olan ədalətli münasibətini, səmimi rəftarını ürəkdan alqışlayır, təqdir edir:

Gözəl ad çıxartdı böyük İsgəndər,
Ondan fayda gördü, dərdi çox bəhər.
Yaxşılarla durdu, oturdu hər an,
Yanına yol tapa bilmədi yalan.
Şahlardan ziyadə böyük İsgəndər
Məzluma daha çox salırdı nəzər.
Harda bir zahid görsəydi, xəlvət
Çapardı yanına, edərdi hörmət.

(“İsgəndərnamə”, səh. 232)

Təsadüfi deyildir ki, Nüşabəni və onun ölkəsini rusların əsarətindən xilas edəndə apardığı ədalətli müharibə nəzərə alınmasa, İsgəndərin bütün yürüşləri, Hindistana, Çinə, Orta Asiyaya etdiyi səfərlər sülh, dostluq, qarşılıqlı hörmət əsasında keçir. Bu məmləkətlərin xalqları, hakimləri onu hər yerdə haqqın, xeyirxahlığın qarçısı, dünyaya nicat, əmin-amanlıq bəxş edən aqıl bir hökmdar kimi böyük hörmət və məhəbbətlə qarşıyırlar. Məhz bu vaxtdan İsgəndərin fəaliyyətində yeni bir mərhələ - dünyanın mə'nəvi fəthi dövrü başlanır. Bununla da böyük tacdarın həyatında hərbi yürüşlər, bəşəriyyəti müharibə, zor, güc yolu ilə islah etmək uğrunda mübarizə dövrü başa çatır. Artıq “öz ölkəsində adi insan kimi yaşamağın qürbətdə sultan olmaqdan yaxşı olduğunu” dərk edən İsgəndər vətənə can atır:

İsgəndər hər yerdə qələbə çaldı,
Lakin vətən eşqi qəlbini aldı.
Hökmündə olsa da, saysız vilayət,
Öz doğma yurduna çəkirdi həsret.

(“İsgəndərnamə”, səh. 311)

Beləliklə, İsgəndər uzun və ağır sürən səfərlərdən sonra vətəni Yunanıstana dünyaya sahib olmuş bir fatehdən daha çox,

1. Qəzənfər Əliyev. “Qəhrəmanlıq dastanı”, (“İsgəndərnamə” poemasına müqəddimə), Bakı, 1982, səh. 12-13.

həyatın isti-soyuğunu dadmış, kainatın və insanlığın sirlərinə dərinlən yiyələnmiş mütəfəkkir bir şəxsiyyət, aqıl hökmdar, böyük bəşəri vətəndaş kimi qayıdır.

“İsgəndərnamə” poemasının ikinci hissəsi sayılan “İqbalnamə”də biz İsgəndəri tamamilə yeni bir siyasətin, ictimai-əxlaqi funksiyanın icraçısı kimi görürük. Onun həm bir insan kimi şəxsi həyatının, həm də hökmdarlıq fəaliyyətinin ikinci mərhələsi də bu dövrdən başlanır. O, dünyanın böyük bir hissəsini fəth edib vətənə qayıtsa da, tarixdən tanıdığımız despot cahangirlər kimi öyünmür, təmtəraqlı görüşlər, özünü tərif məclisləri keçirmir, mütəmadi keflə, eys-ışrətlə məşğul olmur. Əksinə, poemada deyildiyi kimi: o, “könlü bu dünyadan doydğu zaman ibadətə xanaya yollanardı. Söyüddən qurulmuş, yerliyi ağappaq, tətəmiz torpaq olan, zinətsiz, bərsiz-bəzəksiz sadə bir hücrədə dəri üstündə diz çöküb ibadətə başlayardı, tacını götürüb Tanrıya yalvarardı, keçmiş günləri üçün şükür edərək gələcək işlərində ondan kömək diləyərdi, keçdiyi yollara bir daha nəzər salıb gördüyü işlərdən ibrət dərslər alırdı”.

İsgəndərin gələcək işləri, hökmdarlıq fəaliyyəti isə təkcə öz vətəni ilə məhdudlaşmış qalmırdı. Miqyasına görə son dərəcə geniş və əhatəli idi, bütünlükdə dünyəvi xarakter daşıyırdı, yer üzündə azadlıq, mə'nəvi təkamül, bəşəri nicat anlayışları ilə bağlı idi. O, bu işin planını və sxemini hələ hərbi səfərlərdə olarkən, tarix tərəfindən ona həvalə olunmuş bəşəri borcu müharibələr vasitəsilə həyata keçirə bilməyəcəyini tam dərk etdikdən sonra cızmışdı:

Belə bir fikrə gəldi İsgəndər,
O köhnə top üçün düzəltsin çənber.
Yerləri öyrənsin o, mənzil-mənzil
Quru nə qədərdir, dəniz neçə mil.
Bilsin yer üzündə uca, alçağı,
Enə və uzuna ölçsün torpağı.
Ədlidən, zülmdən tutaraq xəbər

Hər yoldan azana olsun bir rəhbər.
Hər zülmü ədliylə yusun dövrədən,
Qurtarsın hər azad xalqı bu qandan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 229)

İsgəndər artıq qəti olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, ideal dövlət və ideal cəmiyyət quruculuğunun əsası olan bu özəmətli planı həyata keçirmək üçün yer üzündə mütləq dünyəvi intibaha, bəşəri təkamülə nail olmaq lazımdır. Bu intibahın və təkamülün əsasında isə elmi təfəkkür, zəkanın nuru, dünyəvi məhəbbət, ruhani paklıq, iman anlayışları dayanmalıdır. Bunun üçün o, ilk növbədə öz məmləkətində zəka səltənəti qurmaq qərarına gəlir. Dövlətin və cəmiyyətin idarəsi, ictimai-mə'nəvi tərəqqisi ilə bağlı məsələlərdə aqlın, zəkanın gücünü ön plana çəkir, bütün işlərini bu özlə, zəmin üzərində qurur. Həyatın sirlərindən, “kinin, qəzəbin, yaxşılığın nə olduğundan” insanları aqah etmək, ölkəni “bilik xəzinəsi ilə doldurmaq üçün” çoxlu kitabxana açdırır. Dünyanın hər yerindən elmin müxtəlif sahələrinə aid sayəsiz-hesabsız kitab gətizdirib yunan dilinə tərcümə etdirir. Hər yerdə elmin, biliyin inkişafına təkan verir, intişarına şərait yaradır, xüsusi qayğı göstərir:

Dürr yığdı elm üçün bir-bir hər yandan,
Bunlardan yaratdı böyük bir ümman.
Onun yaratdığı birinci əsər
Dünyaşünaslıqdan verirdi xəbər.
O biri - ruhani sirlərə açar,
Onunla yunanlar əbədi yaşar.

(“İsgəndərnamə”, səh. 430)

Buradan aydın olur ki, İsgəndər bir hökmdar və gələcəyin böyük peyğəmbəri kimi dünyəvi-bəşəri tə'limin iki əsas əxlaqi prinsipini irəli sürür: elm və din, onların aliliyi, vəhdəti və geniş intişarı. İnsanlığın tərbiyəsində və əqli mühakimənin inkişafın-

da ilkin şərt hesab etdiyi bu iki tə'lim formasını, onunla bağlı yüksək ictimai-əxlaqi məramı ləyaqətlə həyata keçirtmək üçün İsgəndər əvvəlcə “əqillə dünyaya nur yayan” dahi insanları, filosofları, alimləri öz ətrafına toplayır. Onların cəmiyyətdəki yerini, mövqeyini müəyyənləşdirir, insanlıq qarşısındakı xidmətlərini, şərəf və ləyaqətlərini hamıdan uca tutur. Rəsmi fərmanla onlara söz və vicdan azadlığı, xüsusi imtiyazlar, səlahiyyətlər verir, fikir və mülahizələrini heç kimdən çəkinmədən, qorxmadan söyləmək imkanı yaradır. Ağıl, zəka, ürfan, mərifət sahiblərini hər yerdə qoruyur, himayə edir, elmin, biliyin təbliğini, inkişarını dövlət səviyyəsində qanuniləşdirir, cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün ümumi bəqə, vəzifə e'lan edir:

Alimdir gözümdə ən əziz insan!
Elmlə, hünərlə - başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!
Rütbələr içində seçilir biri -
Hamıdan ucadır alimin yeri!
Belə qərar verdi: yanında ancaq
Hər kəs öz elmiylə bir yer tutacaq.
Hamı elmə, fənnə elədi rəğbət,
Çünki elmə təşviq edirdi dövlət.

(“İsgəndərnamə”, səh. 430)

Göründüyü kimi, burada artıq elm, alim təfəkkürü mövcud cəmiyyətin, dünya hakimi İsgəndərin başçılıq etdiyi geniş miqyaslı idarə sisteminin, bütünlükdə dövlət konsepsiyasının rüknünə, ideoloji-məfkurəvi əsaslarına, onun humanist məzmunundan, ümumbəşəri mahiyyətindən xəbər verən ilkin amilə, əsas şərtə çevrilir. Qədim Yunanıstanda belə işıqlı, mütərəqqi ictimai quruluşun, elmi me'yarlarla idarə olunan bir dövlətin yaranması heç də təsadüfi xarakter daşımırdı. Bu yer üzünün böyük bir hissəsini qarış-qarış gəzmiş, dünyada dövləti idarə formalarının hamısına yaxşı bələd olan İsgəndərin insan səadəti və bə-

şəri nicat yolundakı gərgin axtarışlarının nəticəsi və uğurlu, dəhiyanə həlli idi.

Beləliklə, İsgəndər özünə qədərki feodal dünyasında bərabəri olmayan elmi idraka, təfəkkürə, biliyə əsaslanan bir quruluşun - əqli dövlətin əsasını qoyur. Əslində bu bütün ömrü boyu insanlığın gələcək tadeyi haqqında düşünən, yer üzündə zülmün, haqsızlığın, ədalətsiz müharibələrin, səfalətin qatı düşməni olan, bəşəriyyəti aqlın, zəkanın işığında, nurunda azad, xoşbəxt, firavan görmək arzusu ilə yaşayan Nizaminin humanist dünyagörüşünün, ictimai ideallarının parlaq həyatı nümunəsi idi. Şair səvimli qəhrəmanı İsgəndərin xeyirxah əməlləri və müdrik fəaliyyəti fonunda bu nümunənin verdiyi müsbət nəticəni şərh edərək deyirdi:

İsgəndər belə bir düz yolla getdi,
Odur ki, cahanı tamam fəth etdi,
Qafil şahlar kimi kefə dalaraq,
Yaxşını-yamanı gözündən iraq
Qoymazdı... O, zülmə verməzdi aman,
Saxlardı dünyada daim bir nizam.
Qocalar, cavanlar, uşaqlar üçün
Açıqdı qapısı onun bütün gün.

(“İsgəndərnamə”, səh. 431)

Bu misallar göstərir ki, İsgəndərin qurduğu əqli dövlətin, zəka səltənətinin qapıları qocadan uşağa qədər bütün əhalinin üzünə açıqdır. O, zülmə, haqsızlığa aman verməyən, yaxşı ilə yamanın yerini bilən əsl xalq hökmdarıdır. Hüdudsuz ixtiyar, səlahiyyət sahibi olsa da, qurduğu dövlətə, hakimiyyəti altında olan ölkələrə təkbaşına hökmdarlıq etmir. Onun başçılıq etdiyi dövlət, cəmiyyət elmin, zəkanın qanunlarına söykənməklə yanaşı, yüksək humanist dəyərlərə, demokratik prinsiplərə əsaslanır. Burada, demək olar ki, xalqın bütün təbəqə və zümrələri təmsil olunur, qarşıya çıxan problemlər ancaq onların ağıllı tövsiyə və

məsləhətləri əsasında öz həllini tapır. Daha doğrusu, o, yaratdığı nəhəng dövləti çoxpalatalı parlamenti xatırladan altı dəstədən ibarət Böyük Məclis vasitəsilə idarə edir. Bu altı dəstəyə isə şahın “əmrində hər zaman hazır duran, ən möhkəm, mərd” qılinc vuranlar, “hikmətdə Harutu vurub keçən” əfsunçular, “dilləri atəş, odlu sözləri ilə səmada günəşi heyran qoyan” natiqlər, “uzaqgörən, hikmətsünaş” alimlər, “niyyəti təmiz, qiymətsünaş” zahidlər, nəhayət, “peyğəmbər xislətli” bilicilər daxil idi.

Həmişə, hər yerdə ağılı, zəkanın gücünə arxalanan, öz ən'ənəvi dövləti idarə prinsiplərinə sadıq qalan İsgəndər “vuruşda işləri bərkə düşərkən ən əvvəl qızılı işə salardı, işi qızıl tək təmiz həll edərdi. Qızıl iş görməsə, iş olmasa mahal, dərhal qılınca əl atardı. Qılinc etməsəydi bu işə çarə, onu tapşırırdı əfsunçulara. Bir iş görməsəydi onlar da əgər, köməyə gələrdi onda natiqlər. Söz də etməsəydi düşməyə tə'sir, alimlər yığılıb görərdi tədbir. Onlar da qalsaydı tədbirdə naçar, zahidlər Allaha yalvarardılar. Bu da verməsəydi əgər səmərə, işi həvalə edərdi peyğəmbərlərə”. Buradan həmçinin aydın olur ki, İsgəndərin səltənətində insanlar azad düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, öz hünər və bacarıqlarını açıq nümayiş etdirmək, nəyə qadir olduqlarını göstərmək, mənsub olduqları sənətdən faydalanmaq, cəmiyyətə xeyir vermək hüququna, səlahiyyətinə malikdirlər. İsgəndəri böyüdən, aliləşdirən, bütün dünyada məğlubedilməz bir hökmdara çevirən də məhz bu iş üsulu, idarə sistemi, xalqın zəkasına, iradəsinə arxalanmaq, onun inamını, e'timadını qazanmaq bacarığı idi. O, həyatının bütün mərhələlərində ancaq bu mənbədən güvvət alaraq qələbədən-qələbəyə gedir:

O, altı dəstədən məclis qurardı,
Onlardan iş üçün tədbir sorardı.
Hər kəs bildiyini açıb deyərək,
Ona öz işində edərdi kömək.
Bu qədər məsləhətçi edib məsləhət,
Düynü açardı onlar nəhayət...

Gördüyü tədbirlər düz çıxan zaman
Çatardı məqsədə qadir hökmran.

(“İsgəndərnamə”, səh. 432)

Nizami belə hesab edirdi ki, xalq təfəkkürünə və elmi dəyərlərə əsaslanan əqli dövlətin başında dayanan hökmdarın özü də dərin idrak, zəka, bilik və yüksək əxlaq, mə'nəviyyət sahibi kimi tanınmalıdır. Dövlətin və ölkənin idarəsində həmişə, hər yerdə yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Bunun üçün isə o, təkə öyrənən, iş bilənlərdən tədbir soruşan yox, həm də özü öyrədən, tədbir tökən, başbilənlərdən olmalıdır. Bir sözlə: “Əgər xalqın hökmdarı müdrikdirsə, onun ölkəsində də müdrik çox olar”. İsgəndər bu həqiqəti yaxşı dərk etdiyi üçün tez-tez geniş elmi məclislər təşkil edir, vaxtının çoxunu dövrünün tanınmış Ərəstu, Sokrat, Bəlinas, Valis, Əflatun, Fərfürus, Hürmüz və s. kimi dahi filosoflarla bir yerdə keçirir. O, bu nəhəng alim və mütəfəkkirlərdən təkə varlığın sirlərini, bütünlükdə insanlıq fəlsəfəsini öyrənməklə kifayətlənmir, həm də özü geniş və hərtərəfli dünyagörüşünə yiyələnir, bir mütəfəkkir kimi yetişir, formalaşır. Hətta bir çox məqamlarda, ən mürəkkəb problemlərin həllində böyük müəllimlərindən də yüksəkdə dayanır, onların açmadığı suallara cavab verir.

Nizami, bu məsələ ilə bağlı, poemada təkə öz dövrünə görə deyil, həm də bu gün üçün son dərəcə əhəmiyyətli və ibrətamiz olan bir səhnə təsvir edir. Növbəti elmi yığıncaqlardan birində Sokratın məclisə gəlmədiyini görən İsgəndər onunla maraqlanır. “Kəlamı, söhbəti, müdrik sözləri daha çox xoşuna gəldiyi, gözüaçıq, fikri aydın” alimin harda qaldığını, nə işlə məşğul olduğunu, nə üçün gözə görünmədiyini bilmək istəyir. Mə'lum olur ki, Sokrat artıq cəmiyyətdən kənara çəkilib, daha adamlar arasına çıxmır. Xalqla get-gəli kəsib, tənha, kimsəsiz guşənişin həyat keçirir, palaza bürünüb yatır, bir ovuc qovut ilə dolanır. Hər şeydən imtina edib əqli özünə dost tutub, gecə-gündüz ancaq elmlə, ibadətlə məşğuldur. Vəziyyətdən hali olan hökmdar

Sokratla görüşmək qərarına gəlir, qasid göndərüb onu yanına çağırtdırır.

Lakin qürurlu, ləyaqətini hər şeydən uca tutan alim-filosof İsgəndərin hüzuruna gəlməkdən imtina edir. Əsas iddiası da bu olur ki, şahın ona münasibəti səmimi deyildir. Böyük, aqıl hökmdarların tək-cə saraylarının qapısı deyil, həm də ürəkləri insanlarına üzünə açıq olmalıdır, sözləri ilə əməlləri, mə'nəviyyatları bir-birini tamamlamalıdır, üzdə bir cür, arxada başqa cür hərəkət etməməlidirlər.

Sokrat İsgəndərlə bərabər onu əhatə edən mühiti, ətrafına topladığı adamları, saray hakimlərini də kəskin ittiham edir, onların da işdə, əməldə öz hökmdarlarına oxşadıqlarını, ondan nümunə götürdüklerini söyləyir. "Saraya getməyə edərdim rəğbət, görseydim də'vətdə bir səmimiyyət, dostluq iddiası edən bir ürək, sözdən başqa çox şey bildirə gərək, bir könül məhəbbət eylərsə izhar, çox şeylə seçilər ondakı rəftar. Yəqin ki, məclisdə söhbət edərkən İsgəndər yaxşı söz deməyib məndən, odur ki, padşahın yaxın dostları, dostluqla baxmırlar heç mənə sari. Şahın adamları danışsa yumşaq, onda olar şaha ümid bağlamaq. Kobud danışsalar səninlə yəqin, bil ki, şah bəsləyir sənə qarşı kin, evdən çıxan pislik, yaxşılıq əslini göstərir ev yiyəsinin" deyir. Sokrat söylədiyi fikirlərdən əxlaqi nəticə çıxardır, sarayı obrazlı şəkildə insan udan nəhənglər yatmış dənizə, ümmana oxşadır:

Bu ona bənzər ki, dərin bir dərya:
"Məndə dürr-gövhər var!" deyər, çağıra,
Ancaq ağzı açıq dura nəhənglər,
Ora dürr dalınca söylə kim gedər?
Qapında "Uzaq ol!" deyənlər varkən,
Orada nə cürə şəfəq saçım mən?
Məni şah yanında pis göstərənlər
Mənə yox, özünə yamanlıq eylər.

("İsgəndərnamə", səh. 449)

Göründüyü kimi, burada Nizami qədim yunan filosofu Sokratın adından istifadə edərək, bütün dövrlərdə həm cəmiyyət, həm də dövlətin idarəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən hökmdar, onu əhatə edən mühit, onların qarşılıqlı münasibətləri və bir-birinə mə'nəvi tə'siri problemlərini qoyur. Hər bir hakimin, iqtidar sahibinin ictimai-əxlaqi siması, daxili aləmi, iş üsulu, əməlləri ətrafındakılar üçün həmişə canlı nümunə, onun varlığını əks etdirən güzgü olduğunu bildirir. Və belə qənaətə gəlir ki, əgər bu adamlarda nadürüstlük, yaltaqlıq, ikiüzlülük, saxtakarlıq, zülmə meyl kimi mənfi sifətlər özünü göstərsə, bu hər şeydən əvvəl onlara rəhbərlik edən hökmdarın əqli-mə'nəvi naqisliyindən, riyakar, xəbis təbiətindən xəbər verir.

Sokratın hüzuruna gəlməkdən imtina etdiyini və ona sərt xəbər göndərdiyini bilən İsgəndər bu işdə bir hikmət olduğunu başa düşür və özü piyada, tək-tənha onun görüşünə gedir. Guşənişin filosof dünyaya ağalığa edən böyük tacıdarı son dərəcə soyuq və e'tinasız qarşılayır. Onların söhbəti elə ilk dəqiqələrdən gərgin xarakter alır. İsgəndərin: "Qalx ayağa, mənə qulaq as, eyləyim dünyada səni biniyaz" təklifini eşidən Sokrat kinayə ilə gülür və çəkinmədən ona bildirir ki, "belə qüdrətin var, mənə yox, get, başqa bir adam axtar. Kim qane olarsa, bir ovuc dənə, dönməz dəyirman tək sənə dövrənə! Arpa çörəyinə edib qənaət, buğda çörəyinə çəkmərəm minnət, evdə bir arpası olmayan bir kəs, yarım arpa qədər minnət götürməz". Şah yenidən: "Ey nəcib insan, mal-dövlət, nə desən, eylərəm ehsan" dedikdə alim ona daha qürurla cavab verir və onun heç kimin mərhəmətinə, təmənnasına ehtiyacı olmadığını bildirir:

Mən qat-qat varlıyam hümmətdə səndən,
Mən bir az yeyənəm, sənə çox yeyən.
Bu geniş dünyaya maliksən özün,
Ancaq bu süfrədən doymayıb gözüñ.
Mənsə qorxmasaydım isti-soyuqdan,
Bax, bu şəltəni də atardım çoxdan.

Bu qədər ağır yük altındaykən sən,
Mənim tələblərimi necə ödəsən?

(“İsgəndərname”, səh. 480)

Bu sözlər İsgəndərin vüqarına toxunur və o, hümmətini hamıdan üstün tutan Sokrata öz yerini göstərmək üçün belə bir sual verir: “De görüm, sən kimsən və məni kim hesab edirsən?”. Alim ona çox əskin cavab qaytarır: “Mən fərman verənəm, sən fərman alan” deyir. Sokratın bu iddiası İsgəndərin xoşuna gəlmir, ondan üstüörtülü eyhamlardan, kinayəli sözlərdən əl çəkməyi, açıq danışmağı tələb edir. Şahın incidiyini gören müdrik filosof onu başa salır ki, öz nəfsinin köləsi olan, var-dövlət, ad-san, şöhrət ehtirası ilə alışıb yanan, daim ağalığ iddiası ilə yaşayan insan mə'nən azad, daxilən təmiz, pak ola bilməz. Mən bəşəri köləyə çevirən naqis ehtiraslardan azadam, öz nəfsimin, mənliyimin ağasıyam. Mən nəfsimin, tamahımın deyil, o mənim əmrimə tabedir. Nəfsim önümdə nökdir, daim qapımda fərmanda durur. “Sən isə nökrəimin nökrəisən, mənə qul olana qulluq edənsən”. İnsan həyatda nəyə sitayiş edirsə, onun da quludur.

Sokratın bu ağır ittihamından sonra İsgəndər əsl hikməti başa düşür, poemada deyidiyi kimi: “Padşah bu sözlərdən dərs alır, utanıb başını aşağı salır”, onun da bütün ömrü boyu ali niyyətlərlə yaşadığını bildirir, “üzümdəki nur pak fikirlərimə aydın sübutdur” deyir. İsgəndərin öz əvvəlki ağayanə hərəkətlərinə görə peşiman olduğunu duyan Sokratın hiddəti soyuyur. O, ittihamdan tövsiyəyə, nəsihətə keçir və şaha bildirir ki, hərgah sən pak olmaq iddian varsa, insanlarla nəzakətli ol, onlarla heyvan kimi rəftar etməkdən əl çək, mə'nəvi sirlərə yiyələn, xıltı, kini, ədanı qəlbindən sil, çalış gümüş kimi saf, təmiz ol. İdrakını nurla, işıqla bəzə, qəlbini təmiz, ləkəsiz saxla, Allah sirlərinin sahibinə çevril, mə'nəviyyatın qapılarından pərdələri götür, qoy ora günəşin işığı dolsun, “Günəşə göz yumub yandırsan çıraq, külək söndürəcək onu, bil ancaq”. Xüsusilə insanı imandan,

ruhani borcundan uzaqlaşdıran ağalığ iddiasından, “boş, mə'nəsiz mənsəb güdməkdən” həmişəlik uzaqlaşmaq lazımdır. Kamilliyin, ülviyyətin, mə'nəvi saflığın yolu ancaq budur:

Əlində yumşalsa dəmir bunu bil,
Tədbirlə yumşalar hiddətlə deyil!
Qəlbi də, istəsən, bu sayaqla sən
Parladıb aynatək edə bilərsən.
Dəmiri ayna tək parladan insan
Pası silməlidir öz vicdanından.
O qədər saf qəlbli, pak vicdanlı ol,
Mə'nəvi sirləri edəsən qəbul.

(“İsgəndərname”, səh. 481-482)

İsgəndər Sokratın ağılı, zəkası, inkarolunmaz məntiqi qarşısında baş əyir, tələsik saraya qayıdıb böyük filosofun dediyi müdrik kəlamları heç vaxt unutmamaq üçün zərli xətlə kitaba yazdırır, həmişəlik yanında saxlayır.

Mütəmədi keçirdiyi elmi məclislər, xüsusilə yeddi böyük filosofla son görüşü, burada kainat, dünya və insanlıqla bağlı problemlərin müzakirəsi, onların həllində aparıcı mövqe tutması göstərirdi ki, İsgəndər daha dini-dünyəvi bilikləri sadəcə öyrənən deyil, həm də ləyaqətlə onu təmsil edən, öyrədən yüksək idrak sahibi, müdrik mütəfəkkir səviyyəsinə qalxmışdır. “Bütün elmləri möhkəm, dərindən öyrəndiyi üçün artıq onun öz başı Allahın tacına çatır”. O, vaxtilə təkcə yaranmışların sirrini araşdırırdısa, indi yaradanın özünü dərk etmək, kim olduğunu bilmək istəyir:

O dünya padşahı - böyük İsgəndər,
Uca ulduzlara o uca rəhbər
Elmdə o qədər oldu ki, pərgar
Əqli hər müşkülə saldı bir açar.
Bir çox virananın örtü üstünü,
Açdı neçə-neçə bağlı düyünü.

(“İsgəndərname”, səh. 503)

Məhz dərin biliyin, elmi idrakın işığında İsgəndər özü ilə Tanrı arasında bir mə'nəvi vəhdətin, ruhi yaxınlığın yarandığını duyur, qəlbinə ilahi nurun işığı dolduğunu başa düşür. Varlıqda özü nihan, qüdrəti aşkar olan böyük yaradanı görmək, bu "əlçatmaz istəyə girmək arzusu" baş qaldırır. Xeyli müddət gecəli-gündüzlü bu müqəddəs amal, niyyət haqqında düşünür, Allaha qovuşmaq üçün mə'nəvi tellər axtarır. Nəhayət, qəlbinə, varlığını bürümüş nur, gecələrin birində "ətrafına parlaq günəş tək işıq saçan, yalan vəsvəsələrdən uzaq" bir mələk simasında onun qarşısında zümr edir, böyük tacidara Allahdan vəhy gətirdiyini bildirir: "Bu saysız dağlarcan, coşğun çaylarcan alqışlar göndərdi sənə yaradan! O, səni dünyada şahlıqla birgə ləyaqətli bildi peyğəmbərliyə" deyərək ona şad xəbər verir. Bununla yanaşı, mələk hökmdara həm də Tanrının fərmanını, insanlığa xidmətlə bağlı yüksək bəşəri funksiyadan xəbər verən ilahi tövsiyələrini çatdırır:

Xalqı pis yollardan et haqqa də'vət,
Onlar da Allaha etsin itaət.
Təzələ kökündən köhnə binanı,
Təmizlə qəflətdən bütün dünyanı...
Bütün yatmışları yuxudan oyat,
Əqlin üzündəki o niqabı at!
Allah tərəfindən yoxsullara sən
Verilmiş mərhəmət xəzinəsisən.
Dünya pərgarını gəz diyar-diyar,
Səndən xeyir görsün bütün insanlar.

(“İsgəndərnamə”, səh. 504)

Bu, İsgəndərin bəşəri nicat, dünyəvi intibah uğrunda illər boyu apardığı mübarizəyə Tanrı tərəfindən verilmiş rəsmi zəmanət idi. Buradan başlayaraq artıq onun böyük tarixi fəaliyyətinin üçüncü - peyğəmbərlik mərhələsi başlanır. Özündə yeni güc, ilahi qüdrət hiss edən İsgəndər Allahın ona göndərdiyi “Təzələ kökündən köhnə binanı, təmizlə qəflətdən bütün dünyanı” hök-

münü yerinə yetirmək üçün təzədən yer üzündə “diyarbadiyar” səyahətə çıxmaq qərarına gəlir. O, bu dəfə cəfərə çıxarkən qılıncdan, hərbi qüdrətdən daha çox əqli-mə'nəvi cəhətdən silahlanır. O, dövrə qədər mövcud olan dini kitabları, xüsusilə müqəddəs Allah kəlamı sayılan “Sifri-ə'zəm”i (Tövrət) əldə eləyir, Mələyin Tanrı dərğahından gətirdiyi: “Səni hara çəksə işıqlı niyyət, əmrində olacaq nur ilə zülmət. Qaranlıq arxanda, nur önündə - sən özün görünməzsən, ancaq görərsən, kim sənə xoşluqla itaət etsə, işıq bəxş edərsən sən də o şəxsə, kim ki, lovğalıqla çıxsa qarşına, sən də qaranlıqdan bir pay ver ona” kimi mükəmməl ruhani tə'limə malik olsa da, bununla kifayətlənmir. Yenə aqlın, zəkanın qüdrətinə müraciət edir, müdrikliyinə inandığı dahi filosoflardan ona səfər üçün xüsusi nəsihətlər yazmağı xahiş edir:

Ərəstu oldu ilk naməni yazan,
O xəbər verdi yaxşı-yamandan.
İkinci naməni bildiklərdən,
Əflatun yazmışdı duyub dərinədən.
Üçüncü xəzinə Sokratın idi,
Qiyətli gövhərlə doluydu içi.

(“İsgəndərnamə”, səh. 507)

Dövlətin idarəsinə, cəmiyyətin, insanlığın ümdə problemlərinə həsr olunmuş, qanun və əxlaq kodekslərini xatırladan bu nəsihətnamələr bütün dövrlərdə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan dərin fikirlərlə, müdrik kəlamlarla doludur. Ərəstu “rəhbərnamə” adlandırdığı nəsihətini “Ey şah, elmə, fənnə sən daim yar ol, nadandan, cahildən daim kənar ol, bağlı bir qapıya açar axtarsan, ancaq alimlərdə axtar, taparsan” deyərək idraka çağırışla başlayır və bildirir ki, hər bir aqıl hökmdar, kamil insan bir işə başlayanda uğur qazanmaq istəyirsə, müdrik adamlarla məsləhətləşməlidir, niyyətini yüz ölçüb bir biçməlidir. Bütün fəaliyyəti boyu həsəddən, qərəzçilikdən, kindən uzaq olmalıdır. Bir

adamlar ədavəti, düşmənciliyi varsa, onun acığına nəslinin, qohum-əqrəbasının kökünü qazmamalıdır, atanın intiqamını oğlundan, qardaşın qanını qardaşdan almamalıdır, çalışıb düşməni dosta çevirməlidir. Pisləkdən, xəbislikdən, namərdlikdən uzaq olmalıdır, həmişə yaxşılığa, xeyirxahlığa, alicənablığa can atmalıdır. Çünki yaxşılarla oturub duran adam özü də yaxşılıq tapar, əbədiyyətə qovuşar.

Yüksək əməl, ixtiyar sahibi olanlar heç vaxt unutmamalıdır ki, bədgövhər adamları himayə etsə, zəti pis şəxslərə üz göstərsə, gec-tez onun özü də bədnam olacaqdır. Yüngül, naqis insanlardan ciddiyyət gözləmək arpa-samandan gövhər istəmək kimi mənasız bir işdir. Kim "ağıllı adamlar dost olsa əgər, elmi, mərifəti ona da keçər". "Günəş hər şeydən pak olduğundan dağ, dəniz sirrini gizlətmir ondan". İnsan da xoşbəxt olmaq istəyirsə, pak, xeyirxah insanları tanımalı, onlarla dost, həmdəm, həmfikir olmalıdır. Yaddaşlarda əbədi qalmaq üçün "dünyanı sübh kimi nurla bəzəməlidir, özünü tərifdən, "reyhansayaq bəzəməkdən" qaçmalı, "özlərin əlində nurlu çırağa" çevrilməlidir. Hamıya işində, əməlində bütövlük, dönməzlik nümunəsi göstərməlidir. Allahın iradəsindən, buyruğundan, ustadlarının sözündən, ağıllı tövsiyələrindən uzaqlaşmamalıdır, həmişə, hər yerdə haqqın, ədalətin timsalı, bayrağı olmalıdır:

Zülmü birdəfəlik yadından çıxar,
Çünki zülümkarlıq ömrü azaldar.
Padşah ədaləti çıxartsa yaddan,
Ölkəsi tez olar zülm ilə viran.
Allah ədalətçün yaradıb səni,
Zülm etmə, əql ilə saxla ölkəni!
Pis fikrə düşərsə yaxşı bir insan,
Özünə yamanlıq eyləyər, inan!

("İsgəndərname", səh. 513)

Əflatun öz nəsihətini daha çox fəlsəfi aspektdə qurur. İsgəndərə dünyanın gərdsini, qanunauyğunluğunu, hadisələrin biri digəri üçün şərt - səbəb olduğunu, müəyyən zərurətdən yarındığını, pisin pis, yaxşılığın yaxşılıq doğurduğunu xatırladır. "Hər kəs yaxşı-yaman nə qoysa əsər, bununla zatını bürüzə verər" deyir. O, böyük hökmdarı başa salır ki, bu dünya ibrət məktəbi, saysız-hesabsız sınaq, imtahan meydanıdır. "Qırmızı və sarı gördüyün cahan adam aldadan bir büsətdir". Onu qafil kimi yatıb yuxuda başa vurmaq olmaz. Çünki qəflət yuxusu ölümə bərabər bir şeydir. Bunu duyan, dərk edən şəxslər həddindən artıq yatmaqdan, yuxuya dalmaqdan ölüm tək həzər etməlidir". "O qəddər xəbərsiz yatma ki, haşa, yatmışkən sel gəlib başından aş".

Həyatın mənasını, bəşəri və ruhani borcunu qavrayan insan var-dövlət, mənəb, bir qarın çörək üçün amansız çarpışmalardan, çəkişmələrdən, yersiz qovğalardan, qalmaqallardan çəkinməli, yer üzünü tapdalayıb dağlara, daşlara düşməməlidir. Əksinə, dünyanı dəyişmək, yenidən qurman üçün nəcib, xeyirxah əməllər uğrunda mübarizə aparmalıdır. Kainatla insanlıq, cəmiyyət arasında vəhdət, harmoniya yaratmaq, təbiəti ram etmək, cəlləvləmə lazımdır. Çünki "dörd ünsür birləşib ahəngdar olmuş, dörd gövhər birləşib həyat var olmuşdur. Onların ipini yığmasaq əgər, hərəsi bir yana baş alıb gedər. Oğru ovlağıdır bizim bu cahan, onu heç zaman özbaşına buraxmaq olmaz". Cahanı fəlakətdən, bəlalardan qorumaq üçün həmişə onun keşiyində ayıq-sayıq dayanmaq lazımdır. Alimə görə, bu şərfli işə nail olmaq üçün qılıncla, güclə elmi zəka, ruhani təlim birləşməli, vəhdətdə çıxış etməli, lazım olanda biri digərini tamamlamalıdır:

Hər kim bu dünyanı istəsə tutmaq,
Qılıncla, tədbirlə fəth edər ancaq.
Mərdlərin qan tökən qılınca, bəli,
Alim tədbiri ilə olar kəsərli!
Şahın məclisi də gərək hər zaman
Ola alimlərə şərfli məkən.

Yeyib-yatmağa meyl etməyərək,
Bilik toplamağa çalışa görək!

(“İsgöndərnamə”, səh. 515)

Sokrat isə “mə’nası bütün aləmə nur saçan” nəsihətnaməsini Allahın mədhi ilə başlayır və İsgöndərə tövsiyə edir ki, bu mürəkkəb, örtülü quyunu xatırladan həyata oyuncaq kimi baxma, o yola ki qədəm qoyursan onu əqlin, zəkanın əmri olmadan keçib getmə. “Sən özün bol gövhərdən yoğrulsan da gücünə güvənmə”, təkbaşına iş görmə, “heç zaman yaxşı dostlardan ayrılma”. Siyasət məclisi quranda “hər yetənə fürsət vermə, yanında hər-zə söz danışmasınlar, səni hörmətdən salarlar”. “Bulaq ol, çox olsun gəlib içənin, dursun qulluğunda kuzələr sənin. Bulud tək damcıyla su al dənizdən, verəndə bol-bol ver, səxavətlə sən”. Bekarçılıqdan uzaq ol, öz işini başqasına tapşırma. Dili, söhbəti şirin adamlardan başqa şey istəmə, onların ülfəti, məhəbbəti sənə bəsdir.

Həmişə həyalı söz danış ki, dinləyən də sənə baxıb həyalı danışsın. “Ağıllı bir işdir yumşaq danışmaq, kobudluq axmağa yaraşar ancaq. Söz nə qədər gözəl olsa da, onu gözəllikdən salar pis əda”. Canini, oğrunu bağışlama, ancaq başqa təqsirlərdən keç, günahsızla ədavətə, dava fikrinə düşmə. Alçaq adamlarla aşinalıqdan çəkin, onları özündən uzaq saxla. Əhali ilə həmişə mehriban dolan. “Şah əgər xalq ilə etsə ədavət, ağ olar üzünə xalq da nəhayət”. Heç vaxt elin varına, sərvətinə göz tikmə. “Heç salma altına özgə kilimi, öz dərin üstündə yat aslan kimi”. Yaxşı ad qazanmaq üçün ləyaqətlə, qürurla yaşa, həmişə, hər yerdə haqqın, ədalətin carçısı, himayədarı ol. Nəhayət, böyük filosof İsgöndərə öz ruhani borcunu və gələcək aqibətini xatırladaraq deyir:

Zalıma heç zaman eləmə kömək,
Bir gün sorğu-sual günü gələcək!
Çox da qoşun çəkib susama qana,

Bu, bir gündə olar öz ayağına...
Sənin buludunda çox göz yaşı var,
Daim qılıncından nahaq qan axar.
Qorx ki, boyun vuran qılıncın bir gün
Vurar öz boynunu nahaq qan üçün.

(“İsgöndərnamə”, səh. 522)

Nəsihətnamələr hazır olandan sonra İsgöndər Allah tərəfindən ona həvalə olunmuş ilahi borcu, peyğəmbərlik vəzifəsini şərəflə yerinə yetirmək üçün “adını dövlət divanından pozub zəhmət (Tanrıya xidmət) divanına yazdırır”. Ağır, çətin səfərlə bağlı hazırlıq işlərini başa çatdırır, ətrafına müxtəlif peşə sahibi olan yüzlərlə mahir iş bilən toplayır. Taxt-tacını, ölkənin idarəsini anasına tapşırır. “Yollarım uzundur, mənzillərim çox, bil-məm dönəcəyəm geriyə ya yox, elə et qayıtsam əgər səfərdən, xəcalət çəkməyəm nə mən, nə də sən. Yox, əgər dönməyim olmasa qismət, huşyar ol, xoş gəlsin taki aqibət. Elə et ki, haqqın məhkəməsindən dilin tutulmasın, xəcil olma sən” deyərək ona peyğəmbərə layiq tövsiyələr verir:

Gedirəm, bu xalqla et yaxşı rəftar,
Qoy səndən həmişə razı qalsınlar.
Atatək bu xalqı himayənə al,
Anasan, ana tək dərdlərinə qal.
Amandır, dindar ol, göstər ədalət,
Allahın əmrinə eylə riayət.

(“İsgöndərnamə”, səh. 525)

İsgöndər Allahın buyurduğu peyğəmbərlik səyahətinə Məğribdən başlayır, sonra Məşriqə gedir, ordan da Şimal həddinə gəlib çatır. Bu səfərdə artıq müharibələrə, qanlı-qadalı döyüş səhnələrinə rast gəlmirik. Böyük tacidar “xalqları qəflət yuxusundan oyatmaq üçün” gəzdiyi bütün ölkələrdə “öz doğru dinini, ruhani təlimini, zəngin biliyini təbliğ etməklə məşğul

olur, qəlbləri haqqın nuru ilə bəzəyir, ürəklərə inam, dəyanət bəxş edir. Dünyanı bürümüş cəhalət hasarını dağıdır, yer üzünə paklıq, təmizlik gətirir, hər yerdə zülmün, haqsızlığın qarşısını alır, yeni qayda-qanunlar qoyur. Cəsarətsizlərə nicat verir, insanlara müqəddəs ayinləri öyrətmək üçün çoxlu ibadət xanalar, mə'bədlər tikdirir, saysız-hesabsız quruculuq işləri aparır.

Nizami insanlığa nicat bəxş etmək, ona Allahın yolunu göstərmək üçün dünyanı dolayan İsgəndəri Şimalda bərabərlik və sosial ədalət prinsipləri əsasında idarə olunan ideal bir şəhərə gətirib çıxardır. Bu, mütəfəkkir şairin "Sirlər xəzinəsi" əsərindən başlayaraq, bütün yaradıcılığı boyu davam edən aqıl hökmdar və ədalətli dövlət axtarırlarının yeni, daha yüksək mərhələsi, məntiqi nəticəsi idi. Burada Nizami artıq ədalətli hökmdar və təkbaşına idarə olunan ideal dövlət quruluşundan imtina edir. Onun yerinə bütünlükdə xalqın ümumi iradəsinə əsaslanan, yüksək kamillik dərəcəsinə çatmış insanların birlikdə idarə etdiyi yeni cəmiyyət modelini təqdim edir.

Bəşəri nicatın, mə'nəvi təkamülün, səadət, insan xoşbəxtliyinin zirvəsi olan bu cəmiyyət kin, rəqabət, zorakılıq, qarət, oğruluq, tamahkarlıq, paxıllıq, riyakarlıq, zülm, haqsızlıq kimi insanlığı alçaldan, fəlakətə aparan əxlaqi qəbahətlərdən tamamilə xalidir, uzaqdır. Burada, həm ətrafdakı təbiətdə, həm də cəmiyyətdə xüsusi gözəllik, əmin-amanlıq, nizam-intizam, rifah, daxili vəhdət, harmoniya mövcuddur. Çöllərdə otlayan bolbol sürülər çobansız, su ilə, əkinlə zintələnmiş bağlar, tarlalar gözətçisiz, hasarsız, divarsızdır. Hə yerdə axar-baxar, bolluq, firavanlıq hökm sürür. Yaraşlıqlı evlər, bəzəkli, ne'mətlə dolu dükənlər qapısız, qıfilsızdır. Bu cəmiyyətdə hamı azaddır, bərabərdir, sərbəst və müstəqildir, heç kim heç kimin işinə qarışmır, bir-birindən xəbərçilik etmir, arxalarınca danışmır. İşlərində, hərəkətlərində eyib, nöqsan axtarmır. Əkində-biçində hamı bir nəfər kimi iştirak edir, məhsulu zəhmətə, ehtiyaca görə bölüşdürür, çətin anlarda bir-birinə arxa durur. Qarşılıqlı çıxan bütün problemləri, cəmiyyətin qayğılarını əl-ələ verib birlikdə həll

edir, yoluna qoyurlar. Onların məsləkləri də, dini-imanı da ancaq düzlük, həqiqətdir.

Ömrü boyu dünyanı gəzdiyinə baxmayaraq, indiyədək heç yerdə rastlaşmadığı belə kamil, ideal bir cəmiyyət, insanların xoşbəxt həyatı İsgəndəri heyrətdə qoyur və onu böyük hörmətlə, nəzakətlə qarşılayan icma başçılarında buna necə nail olduqlarını, onların hansı dinə, məsləkə itaət etdiklərini soruşur. Dünya görmüş ağsaqqallar böyük tacidara belə cavab verirlər:

Fağır bir tayfayıq, həm də dinpərvər,
Düzlükdən keçmərik əsla tük qədən...
Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərək bütün malları...
Heç kəsi pis yola əsla çəkmərik,
Fitnə axtarmırıq, qan da tökmərik.
Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Bunlar bizim yerdə bir şey dəyməz.
Xəsislik bilmərik dünyada bizlər,
Zorla şey almarıq bir arpa qədən.

("İsgəndərnamə", səh. 573-576)

Bu yerdə nəinki insanlar xoşbəxt və məs'uddur, hətta heyvanlar da azaddır. Onlar özləri axışıp qapılara gəlir, çətinliyə düşəndə adamlara sığınır. Burada bütün heyvanlar himayədədir, böyük qayğı ilə əhatə olunmuşdur. Hamı onları çölün-çəmənin bəzəyi, yaraşığı hesab edir. Ona görə də ehtiyac olmadan guru, ceyranı, cüyürü heç kim ovlamır, qırmır. Əhali həddindən artıq yaxşı yaşadığı üçün sağlamdır, xüsusilə gənclər xəstəlikdən, ölümdən uzaqdır. Cəmiyyət elə qurulub ki, heç kəs hamı üçün məqbul olan qanunları, ümumi yaşayış tərzini poza bilməz. Kim buna təşəbbüs göstərsə, "elin tutduğu yoldan çıxsa", icmadan qovulur, kənar edilir.

Bütün bunları gören və canlı şahidi olan İsgəndər öz-özünə düşünür ki, daha dünyanı gəzməyin, "hər ovlaqda bir tor qurma-

ğın” mə’nası yoxdur. Ariflər üçün bu cəmiyyətin varlığı əyani ibrət məktəbidir. Ağsaqqalların söhbətləri, göstərdikləri nümunələr onun indiyədək bildiklərinə, bəşəri nicat, dünyəvi intibah yolunda həyata keçirdiyi tədbirlərə və arzulara son qoyur. Əs-lində o, illər boyu axtardığı haqqın yolunu - hər cür haqsızlıq-dan, zülmədən, istismardan azad idarə sistemini burada tapmışdır. Böyük tacidar qəti əmin olur ki, Tanrı dünyanı bu mərd, gözü-tox, kamil insanlar üçün bərqərar etmişdir. Aləmin əsası, sütu-nu, yaraşığı məhz bunlardır. “Düz yaşamağın yolu budursa əgər, insan bunlardırsa, bəs biz nəçiyik” deyən İsgəndər nəhayət in-diyədək çəkdiyi zəhmətlərin hədəf getdiyini e’tiraf edir:

Bunları əvvəldən görseydim əgər,
Dünyanı bu qədər görməzdim hədəf.
Tapardım özümə dağda bir kaha,
İbadət eylədim orda Allaha.
Bunlartək asudə ömr edərdim mən,
Dinim də olardı həmin bu dindən.

(“İsgəndərnamə”, səh. 576)

Göründüyü kimi, Nizami burada vaxtiylə müdafiə etdiyi dövlət və idarə sistemlərinin hamısını, hətta indiyədək təsvir etdiyi ədalətli hökmdarlar silsiləsində ən yüksək zirvədə dayanan, böyük peyğəmbər səviyyəsinə qaldırdığı İsgəndəri belə kənara qoyur. Ölkənin və cəmiyyətin taleyini, idarə və məişət problemlərinin həllini xalqın öz ixtiyarına, səlahiyyətinə verir. Kamil, yüksək mə’nəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin, ruhani dəyərlərin sahibi olan, bərabər hüquqlu insanların qurduğu bir cəmiyyətin kənardan müdaxiləyə, yuxarıdan gələn qanunlara, fərdi idarə sistemine, hökmdarlığa heç bir ehtiyacı olmadığını göstərir. Şairə görə, bəşəriyyətin gələcək nicatı, ictimai-əxlaqi təkamülün yolu ancaq belə ideal, kamil, ədalətli cəmiyyətlərin varlığında öz təzahürünü tapmalıdır.

Nizaminin ideal cəmiyyət haqqındakı görüşlərini sadəcə romantik bədii təxəyyülün, şair fantaziyasının məhsulu hesab edənlər səhvə yol verirlər. Bu adi utopiya deyil, əsrləri qabaqlayan elmi dühanın, fəlsəfi təfəkkürün, mütəfəkkir zəkasının parlaq təzahürüdür, bütünlükdə insanlığa, ictimai tərəqqiyə xidmət nişanəsidir. “Nizaminin ədalətli cəmiyyət nəzəriyyəsini uydurma, həyata keçməyəcək arzu, boş fantaziya hesab etmək olmaz. Yox, bu nəzəriyyə bir qədər fantastik olsa da, real arzunu, program arzunu ifadə edir. O, mövcud quruluşa, mövcud siyasi və əxlaqi münasibətlərlə barışmayanlar üçün bələdçi rolunu oynayır. O, öz insani ləyaqətini başa düşərək zorakılığın və qızılın yox, insanlar arasında xeyirin, dostluğun, məhəbbətin hökm sürməsi uğrunda mübarizə aparanların arzusunu ifadə edir. O, insan ləyaqətinin mə’nəvi təmizliklə, başqasına təmənnəsiz kömək etmək, başqasının kədərinə və sevincinə şərik olmaqla ölçüldüyü cəmiyyət uğrunda mübarizə aparanların arzusunu ifadə edir. Nizaminin başqa əsərlərində öz əksini tapmış sosial-etik görüşləri ilə birlikdə götürürlərsə, “İqbalnamə”dəki kamil cəmiyyət tə’limi oxucunu ədalət uğrunda daha fəal mübarizəyə çağırır”.¹

Özünün e’tiraf etdiyi kimi, dünyanın heç yerində rastlaşmadığı, tarix kitablarında belə oxumadığı ideal cəmiyyəti, kamillər ölkəsini gördükdən sonra İsgəndərin üç mərhələdən keçib gələn adil hökmdar, mütəfəkkir dövlət başçısı və peyğəmbər kimi fəaliyyəti, dünyəvi qaygıları başa çatır. O, səfərlərinə son qoyur və tə’cili yığılıb Yunanıstana qayıdır. Lakin yolda ağır xəstələnir və vətənini sağ ikən görmək bir daha hökmdara qismət olmur. Son günlərinin yetişdiyini, ölüm ayağında olduğunu duyan İsgəndər dostlarını, yaxın silahdaşlarını yanına çağırır onlara axırıncı vəsiyyətini eyləyir, artıq bu namərd dünyadan köçməyə hazırlaşdığını söyləyir. Bu dərin fəlsəfi məzmunlu, ibrətamiz vəsiyyətnamədə böyük tacidar öz şanlı tərəcəyi-halına öteri

1. Z.Quluzadə. “Kamillik zirvəsi” (“İqbalnamə” poemasına müqəddimə), Bakı, 1982, səh. 409.

nəzər salır, keçirdiyi şərəfli mübarizə yolunu, hansı əməl və ideallarla yaşadığını xatırlayır, bir növ həm vicdanı, həm də insanlıq qarşısında son hesabatını verir:

Məşriqdən Məğribə at sürdürərək,
Yə'cuclar səddini ucaldım dağtək.
Adəm tək Qüdsüdə eyelədim məskan,
Kə'bə həlqəsinə əl yetirdim mən,
Bir məş'əl ucaldım qatı zülmətdən,
Zülmün qapısını taxtalatdım mən!
Aldığım adları nahaq almadım,
Atmadım qəflətdə tək bircə addım.
Mən hansı bir yerə etdimsə səfər,
Ədalətlə bilik qazandı ellər.

(“İsgəndərnamə”, səh. 584)

Mə'lum olur ki, dünya sahibi olan, hökmü, fərmanı yer üzündə hər tərəfə çatan bir insan ölüm qarşısında tək, aciz, əlacsiz qalmışdır, heç kimin ona əli, köməyi, imdadı çatmır. O, “nə gördün” deyərək, sorsalar əgər, deyərəm: sanki heç etmədim səfər. Dünyanı görmədən torpağa girən bir günlük körpəyə bənzəyirəm mən. Dünyanı başabaş gəzmişəm özüm, hələ ki, dünyadan doymayıb gözüüm, otuz altı deyil, lap otuz min il yaşasam, cavabım bu olardı” deyə dünyadan nakam getdiyini bildirir. İlk növbədə onun ağıl, hünər, idrak sahibi kimi formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olan Ərəstu, Bəlinas, Əflatun, Valis, Sokrat, Hürmüz, Fərfuryus kimi müdrik müəllim və ustadlarını yada salır. Boynundakı haqq-saylarına görə onlara təşəkkür edir. Sonra da dostlarından, yaxın adamlarından, bütün insanlardan xahiş edir ki, indiyədək müəyyən səhvləri, günahları olubsa bağışlasınlar, gördükləri işləri, zəhmətlərini ona halal etsinlər.

Nizami ölüm ayağında olan İsgəndəri cah-cəlalından, taxt-tacdan endirərək insaniləşdirir, onun taleyini, düşdüyü vəziyyəti, keçirdiyi iztirabları, daxili sarsıntıları dövrünün hakimlərinə ib-

rət, nümunə göstərir, “İsgəndər hər yerə atını çapdı, o yerlər şənləndi, səadət tapdı, dağlara, çöllərə tapdı min çarə, ölümün əlindən qaldı biçarə” deyir. Böyük tacidarın, dünyaya ağalığa edən bir insanın axır gündə həyatdan ancaq bir ovuc torpaqdan başqa heç nə aparmadığını bildirir:

Görün yeddi ölkə hakimi olan,
İsgəndər dünyadan köçdüyü zaman.
O saysız-hesabsız xəzinələrdən,
Bir ovuc torpaqdır əlində gedən!
Sizin də dünyadan gedərkən ancaq
Payınız bir ovuc torpaq olacaq!...

(“İsgəndərnamə”, səh. 594)

İnsan zəkasının mö'cüzəsi, dürr, hikmət xəzinəsi olan “İqbalnamə” Nizaminin bəşəriyyətə son sözü idi. Son sözmü?... Yox, Nizami kimi dahilərin dünyaya bəxş etdiyi işıq, nur karvanının axırı, son mənzili olmur. O, dayanmadan gələcəyə, insanlığın işıqlı sabahına doğru irəliləyir. Bu karvanın əli məş'əlli böyük sərbanı Nizami də həmişə bizimlədir. Xalq şairi Səməd Vurğunun dediyi kimi:

Keçdikcə nəsillər o sənin söz çəməninədən,
Ellər, obalar dərs alacaqdır hələ səndən!
Ölməz bu gözəl aləmə idrakla gələnler,
Mə'na evinin sirrini vicdanla bilənlər!

NİZAMININ POETİK GÖRÜŞLƏRİ

*Yeni tərzə, üsluba qadir sənətkaram mən,
Mö'cüzəm göstərir ki, nadir sənətkaram mən.
Şe'r-sənət mə'bədi abad oldu əlimlə,
Şairlik meyxanadan azad oldu əlimlə.*

NİZAMI

Nizami Gəncəvi öz bədii əsərləri ilə dünya şöhrəti qazanmış böyük sənət korifeylərindən biridir. Onun adı, şəxsiyyəti, əlvan poetik təfəkkürün məhsulu olan və əsrlərin sınağından keçib gələn ədəbi irsi həmişə təzə, orijinaldır, dərin ictimai-fəlsəfi, humanist məzmunu, ölməz bəşəri keyfiyyətlərə malikdir. İnsanları həmişə yüksək mə'nəvi-əxlaqi məkamülə, bəşəri kamilliyə, intibaha, ictimai tərəqqiyə, nəcib, xeyirxah əməllərə çağıran ibrət və tərbiyə məktəbidir.

Nizami ensiklopedik bilik sahibi, üsyankar şair, bütöv, mübariz təbiətə, yüksək ləyaqət hissəsinə malik bir sənətkar olmuşdur. Onun ictimai-fəlsəfi, estetik görüşləri sistemində, elmi konsepsiyasında poeziya və sənət haqqındakı fikirləri, nəzəri mülahizələri mühüm yer tutur. Nizaminin poetik görüşləri onun bütün ömrü boyu təbliğ və təqdir etdiyi ideyaların, ictimai qayə və idealların tərkib hissəsidir. Şairin sənətkar şəxsiyyəti, söz, sənət, bədii yaradıcılığın sirləri, qanun və prinsipləri, idraki - tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqındakı fikirlərini öyrənmədən ümumi yaradıcılığının məzmunu və mündəricəsini, bədii-fəlsəfi mahiyyətini dərinlən, hərtərəfli dərk etmək çətindir.

Nizaminin nəzərində şe'r, sənət təkcə idrakın, ülvyyətin, kəmal və mə'rifətin mənbəyi deyil, həm də ictimai fəaliyyət vasitəsi, mübarizə silahıdır. Sənətkar məhz bu silah vasitəsi ilə öz iste'dadını, şəxsi ləyaqətini, ağıl və təfəkkürünü nümayiş etdi-

rir, ictimai qayə və ideallarını, onu düşündürən, narahat edən əxlaqi-etik problemləri xalqa çatdırır, zülmə, cəbrə, hüquqsuzluğa qarşı çıxır, haqq, ədalət, azadlıq uğrunda çarpışır. Yüksək bədii-fəlsəfi təfəkkür sahibi olan hər bir sənətkar dərin ağıl, zəka, mə'rifət timsalı, söz mülkünün xəzinədarı, sərkərdəsidir:

Şair - könül sapına söz incisi düzəndir,
Qəlbin qızıl qanımla göz incisi düzəndir.
Yürüşdədir hər zaman söz-sənətin ordusu,
Hər alayı yenilməz, güclü, mətin ordusu.
Yalnız sözlə yüksəlib ərşə, mənəcə, düşüncə,
Nə qocaya baxandır, nə də gəncə düşüncə.

("Sirlər xəzinəsi", səh. 128)

Nizamiyə görə, əsl şe'r-in, sənətin məqamı - mə'nəvi-əxlaqi gücü, tə'siri böyük, şərəfli olduğu kimi onu yaradan şairin, sənətkarın da şəxsiyyəti ülvidir, hər cür şan-şöhrətdən, imtiyazdan yüksəkdir, ucadır. Şairin əsərlərini, bütünlükdə ədəbi irsini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, o, həm özü, həm də bədii sənəti haqqında bu gün belə əhəmiyyətini itirməmiş maraqlı elminəzəri mülahizələr söyləmiş, yaradıcılıqda, poeziya aləmində fərdi iste'dadın, sənətkar şəxsiyyətinin rolunu çox yüksək qiymətləndirmişdir.

Şübhəsiz, Nizaminin söz və sənətə dair fikirlərinin, bütünlükdə poetik görüşlərinin təhlilinə onun sənətkar şəxsiyyəti, şair mənəvi və şairlik ləyaqəti haqqındakı mülahizələrindən başlamaq lazımdır. Şair özündən danışarkən, bə'zən açıq-aşkar mübaligəyə varsa da, "gəldi söz meydanı mənəm sənətkar, bu gün məndən gözəl söz deyənmi var", "şe'rdən ucalıq umma dünyada, çünki Nizamiylə qurtardı o da", "sənətin yollarında hamını ötmüşəm, hamını qabaqlayıb qabağa getmişəm", "Nizami olan yerdə şairəm deyən olmaz", "Nizaminin yanında özünü öyən olmaz" deyə adına xüsusi təriflər yağdırsa da, onun fikir və mülahizələri heç vaxt həqiqətdən uzaq olmamışdır, sırf fərdi, sub-

yektiv xarakter daşımamışdır.

Nizami əsərlərində qaldırdığı bədii-estetik problemlərin səviyyəsinə, əhatə dairəsinə, ictimai-fəlsəfi mahiyyətinə görə zamanəsinin fəvqündə dayanan, əsrləri qabaqlayan dahi bir sənətkar olmuşdur. O, öz poetik istə'dadına, şe'rinin ictimai-əxlaqi tə'sir gücünə, bədii qüdrətinə ürəkdən inanır, bir sənətkar kimi nəyə qadir olduğunu yaxşı bilirdi. Şair əmin idi ki, onun ən qüdrətli silahı qələmi, sönməz ilhamıdır. Ona dünyaları fəth etmək üçün ordu, ox, qılınc deyil, ildırım qanadlı söz, fikir köhləni lazımdır:

Ox nəyinə gərəkdə, hər sözün oxdu sənin,
Köhləninin sür'əti şimşəkdən çoxdu sənin.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 53)

Nizaminin özünü tez-tez qüdrətdə fələklə müqayisə etməyə, “söz dünyasının hakimi”, “günəş kimi cahana işıq saçan”, “göv-hər ustadı”, “ən mərd bir insan” adlandırmağa, “həyəcanlı sözümlə əbədi diriyəm”, “qızıl gül qönçəsiyəm”, “neyşəkər qələmli sənət tacıyam”, “huşyarlar padşahıyam”, “dürr, gövhər sultanlar şahənşahıyam”, “nə qədər şair var, söz var, şe'r var, dünyada onlardan mənəm yadigar” deməyə tam mə'nəvi haqqı, hüququ vardır:

Bir şam yandırsa da hər ulduz məndən,
Günəşliyi yoxdur məndən öyrənən.
Hər zərrə yolumun üstünə gəldi,
Nurumdan pay alıb yüz qat yüksəldi.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 364)

Şairin bu cür öyünməsi, sənətkarlıq məharətini göylərə qaldırması heç də özünü tə'rifləmək deyildir, daha çox poetik təfəkkürdən, sənət eşqindən doğan daxili qürur, iftixar hissi ilə bağlı bir haldır. Nizami daim həyat eşqi ilə yaşayan böyük bəşə-

ri ideallar şairidir. Onun adı, şair məni sadəcə fərdi mə'na daşımır, ancaq bir şəxsiyyətə aid deyildir, bütünlükdə sənət və sənətkarlığın aktual problemləri, yüksək, ülvi tələbləri ilə bağlı bir anlayışdır. Yaradıcılığın ümdə və əbədi qanunlarını əks etdirən ədəbi-fəlsəfi konsepsiyadır, şe'rin, poetik fikrin elmi-nəzəri prinsiplərini müəyyənləşdirən bədii kriteriyadır.

Nizaminin sənətkar şəxsiyyəti, şair məni haqqındakı müləhizələrini nəzərdən keçirdikdə, hər şeydən əvvəl, qarşımızda daim məslək eşqi ilə yaşayan, bəşəriyyət üçün narahatlıq hissi keçirdən, insan səadəti və xoşbəxtliyi yolunda hər cür fədakarlığa hazır olan, xeyirxah, humanist təbiətli bir sənətkarın parlaq obrazı, işıqlı, nurlu siması canlanır. Şair üzünü müasirlərinə tutaraq deyirdi:

Elə bir ixtiyar olsaydı məndə,
Qoymazdım bəndəyə möhtac bir bəndə.

(“İsgəndərnamə”, səh. 40)

Bu sətirlərdə bütünlükdə Nizami yaradıcılığının məzmun və mündəricəsi, onun bir sənətkar kimi şəxsiyyəti, poetik məramı, izlədiyi qayə və amallar çox aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Şair bütün ədəbi fəaliyyəti boyu məhz belə ləyaqətli, humanist bir yol tutmuşdur. “Ellər qəm çəkəndə” o da “dərdə, qəmə batmış”, ağıllı, təmkinli, həyat eşqi və müdrikliklə dolu tövsiyələri ilə “ürəklərə nur, gözlərə işıq” bəxş etdiyi üçün özünü xoşbəxt saymış, xalqın yanında həmişə vicdanı təmiz, adının uca olduğunu, hətta düşmənlərini belə yaxşılıqla, xeyirxahlıqla qarşıladığını söyləmişdir:

Kimsənin dalınca demərəm yalan,
Utanım üz-üzə gəldiyim zaman.
Yalanlar sözünü almaram dilə,
Peşiman edərəm mükafat ilə.

Düşmənə kinli söz demərəm, inan,
O sözlə özümə olaram düşman.

(“İsgəndərnamə”, səh. 38)

Nizamiyə görə, söz, şe'r aləmində az-çox hörmət qazanmaq istəyən hər bir sənətkar özündən əvvəlki mütərəqqi ən'ənlərə söykənməlidir, dünyanın dahi şəxsiyyətlərindən nümunə götürməli; ibrət dərsi almalıdır, “keçmişlərin süfrəsindən” ağıl, hikmət inciləri toplamalıdır. O, özünün də məhz bu yolla getdiyini söyləyir, “dünya dahiləri verdi nəsihət, o dəstədən aldığ daima cür'ət” deyir. Sənətkar həm də bütöv əqidə, təmiz məslək sahibi, düzlüyün, həqiqətin timsalı, daşıyıcısı olmalıdır, ürəyi, zəkası bu mənbədən güc, qüvvət almalıdır. O, ancaq düzlüyə, mə'nəvi paklığa arxalanaraq ucalar, hörmət qazana bilər:

El gözündə Nizami ucalıbdır düzlükdən,
İlhamına, qəlbinə güc alıbdır düzlükdən.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 128)

Nizaminin nəzərində şairin xarakterini, sənətkar şəxsiyyətini şərtləndirən əsas əlamətlərdən biri onun yaradıcılıq qüdrəti, obrazlı fikir, poetik söz demək bacarığıdır. Şair bu məsələdən danışıarkən öz sənətkarlıq məharətini çox yüksək qiymətləndirir, özünü daşdan dürr yonan mə'mara, fırçası ilə mö'cüzələr yarıdan, “incə xətlər ölçən rəssama”, “bircə qat telə saysız gövhərlər düzən” söz sərrafına, “söz günəşinin sərv ağacına” oxşadır, ilhamını günəşlə müqayisə edir, “bakirə sözün, kəlamın Günəş kimi nur yayır”, “qüdrətin al Günəşi sönsə, o da söndü” deyir, varlığında “fələklər nurunun əksi” olduğunu, “iki aləmin qərar tutduğunu” söyləyir. Nizami öz sənətkarlıq məharəti ilə yanaşı, nadir sənət nümunəsi olan poemalarından da iftixarla söhbət açır, onları “dürr, gövhər mə'dəni”, “mə'nayla dolu bağlı bir xəzinə” adlandırır:

Bağlı bir xəzinədir hər gözəl pəri,
Xəzinə açarını gizlər telləri.
Mə'dənimi açan tapacaqdır zər,
Qapımı kim tapsa toplayar gövhər.

(“Yeddi gözəl”, səh. 309)

Nizami fəxr edirdi ki, bədii əsərləri, poetik dühası təkcə onun deyil, eyni zamanda vətəninin də adını, şərəfini ucaltmış, doğulduğu torpağın şöhrətini bütün dünyaya yaymışdır. Ürəyini “ulduzlara nur saçan Zöhrəyə” bənzədən, “heyrətamiz sənətim-ölməzliyə bir buta” deyən şair böyük iftixar hissiylə yazırdı:

Zöhrə tək ucalıb Mizan bürcünə Gəncə,
Onu belə ucaldan ülvi sözümdür, mənəcə.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 52)

Nizaminin sənətkar şəxsiyyətini, şair məneni səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun böyük mütəfəkkir-filosof, dövrünün bütün elmi biliklərinə dərinləndirilmiş görkəmli alim kimi tanınmasıdır. Doğrudan da, bu sahədə dünya ədəbiyyatı tarixində çox az sənətkar, söz ustası Nizami səviyyəsində dayana bilər. Onun yaradıcılığında bədii təfəkkürlə elmi təfəkkür, poetik idrak heyrətamiz dərəcədə biri digərini tamamlayır, həmişə qarşılıqlı vəhdətdə özünü göstərir. Bu, “sözlərim əlvanlıqda gülü sayrısan bağdır, ürəyimim yağıyla ışıq saçan çıraqdır” deyən mütəfəkkir şairin bütün əsərlərinə, ədəbi irsinə eyni dərəcədə xas olan bir xüsusiyyətdir. Ümumiyyətlə, nadir poetik iste'dad sahibi olan şair Nizami ilə alim, filosof, mütəfəkkir Nizamini bir-birindən ayrı təsəvvürə gətirmək, dərk etmək mümkün deyil. Bunu şairin özü də yaxşı başa düşdüyü üçün xüsusi qürur hissi ilə deyirdi:

Sözümlə əbədiyyət fərşi toxumuşam mən,
Gözümlə ürəkləri, ərşi oxumuşam mən.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 66)

Yaradıcı sənətkar üçün böyük, əvəzsiz bir məziyyət sayılan bu xüsusiyyəti Nixaminin özü də yaxşı başa düşür və onu həmişə qoruyub saxlamağa çalışırdı. Şair dönə-dönə göstərirdi ki, qazandığı biliklərin və dərin elmi idrakin köməyiylə hər cür “söz, sənət tilsimini sındırmağa”, həyatın sirlərini, heç kimin əli çatmayan gizli xəzinələri açmağa qadirdir. O, “hər bilikdə dəftər bəzəyən”, “bilikdən dünyada nur alan”, “bütün biliklərin başında duran” olduğu üçün yerin-göyün, insan mə'nəviyyatının sirlərini yaxşı bilir və ona görə də ən mübhəm mətləblərdən xəbər verməyə, sözlə mö'cüzə yaratmağa qabildir:

Bu söz sənətində elə kamiləm,
Ki, qeyb ayinəsi adımdır bu dəm.
Mənim dil qılıncım itidir yaman,
İsa mö'cüzündən onda var nişan.
Nəzmimdə nə qədər mənim əsər var,
Lal gər eşidərsə onu, dil açar...
Arxımdan su içdi şe'rlə sənət,
Mənlə şöhrət tapdı sözdəki qüvvət.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 60)

Nizamiyə görə, sənətkar şəxsiyyəti müstəqil, hər cür təəhhüddən, kənar tə'sirlərdən azad olmalıdır, sözünün, sənətinin qədrini bilməlidir, müstəqil düşünməyi, təzə, orijinal fikirlər söyləməyi bacarmalıdır, həmişə, hər yerdə iste'dadının gücünü, yaradıcı təxəyyülə arxalanmalı, ancaq ürəyinin hökmü ilə yazıb yaratmalıdır. Əsl sənət və sənətkar heç vaxt ləkə götürməz, bayağı, şit rənglərdən, boyalardan uzaq qaçar, şe'r “şəkərinin üstünə yad milçək qonmağa” imkan verməz. Şe'rin, sənətin qayəsi təmiz, ülvi, yolu işıqlı, müqəddəsdir. Onu yaradan şair, sənətkar irəlini görmək, qeybdən xəbər vermək iqtidarına malikdir. Əslində “şairliyin qurduğu sirli-sehirli pərdə peyğəmbərlik kölgəsidir”, hörmətdə, ləyaqətdə şairlər peyğəmbərlərdən sonra ikinci yer tuturlar, “ərənlərlə, ulu kəslərlə” bir cərgədə dayanırlar.

lar. Nizami özünü də məhz belə ali, müqəddəs şəxslərə bərabər tutur və sənəti ilə “yeni qəlibdən çıxan bir heykəl” yaratdığını, “sehirkarlıq mö'cüzəsi” göstərdiyini söyləyir:

Birovuz geydirmədim söz qızına donu mən,
Qəlbim nə yaz deyibsə, yazmışam da onu mən...
Səhərətək əritmişəm gecələrin şamını,
Sehrkarlıq mö'cüzəm heyran qoyub hamını.
Yoxsula da, şaha da hikmət nuru saçmışam,
Ülviyyət xəzinəsinin hər sirtini açmışam.
Şəkərimin üstündə yad milçək dolaşmayıb,
Yad şəkər şirəsinə milçəyim bulaşmayıb.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 44-45)

Şe'r, sənət mülkünü müqəddəs, əlçatmaz mə'bədə oxşadan Nizami təkcə onun müasir vəziyyəti, nəzəri-estetik problemləri haqqında düşünmürdü, həm də gələcək taleyi və inkişafı üçün dərin narahatlıq hissi keçirdirdi. Şair bu sahədə onu əvəz edəcək sənətkarların qarşısında çox yüksək, ülvi, humanist məqsədlər qoyur, onları ağıl, zəka, ədalət və böyük iste'dad sahibi kimi görmək istədiyini bildirir. Şe'rin, sənətin hörmətini, poetik gözəlliyini həmişə qoruyub saxlamağa, uca tutmağa, onun bəşəriyyətin ən ümdə qayğı və ehtiyaclarını özündə əks etdirən, insanlığı in-tibaha, mə'nəvi təkamülə, ləyaqətlə yaşamağa, haqqın keşiyində durmağa, zülmə, cəbrə müqavimət göstərməyə də'vət edən idrak, kamal, mə'rifət məktəbi olduğunu unutmamağa çağırırdı:

Varlıq pərgarının ulu rəhbəri
Mənə söz mülkünü verəndən bəri,
Xeyli düşündüm ki, bu ölkəni mən
Bəs kimə tapşırım özüm gedərkən?...
Əql söylədi ki, - Belə şəxs gərək
Tanınsın dünyada mə'ruf insantək.
Elə lütfkar əl ola ki, onda,
Misli tapılmaya bütün cahanda.

(“İsgəndərname”, səh. 423)

Nizaminin sənətkar məni haqqındakı mülahizələrindən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Şair tezliklə dünya şöhrəti qazanan ölməz sənət incilərini yaratmaqla yanaşı, öz adını və ədəbi irsini haqsız hücumlardan, böhtandan da qorumalı olmuşdur. O, əsərlərində tez-tez “sayəsində dünyanı basıb yeyən”, “qarşısında kölə tək alçalan”, “yazılarını oğruyan”, paxıl, “qarın otaran duzsuz şairlərdən”, “şe’r yox, mə’nasız nəzm yazanlardan” şikayətlənir, onları qəzəblə, nifrətlə ifşa edirdi.

Nizami belə şairlərlə müqayisədə özünü həmişə “təzə şikar ovlayan aslana”, rəqiblərini “müftə yeyən tülküyə” oxşadır. O, “xoş qəsidələr düzəndə”, sözə “yaxşı qəlibdə sikkə vuranda”, gözəl “qəzəl deməyi peşə edəndə” onların “həmişə zurna çaldıqlarını”, “hətərən-pətərən dildə nəzm ilə hekayə quraşdırdıqlarını”, “qəlp sikkə” kəsdiklərini söyləyir. Şair ona qarşı yönəldilmiş bütün böhtanları qətiyyətlə rədd edərək deyirdi:

Şe’r-sənət göyündə bədirlənmiş Ayam mən,
Bulud nədir, qoymaya öz nurumu yayam mən?
Ayağımın altını qazmaqları mahaldır,
Mən fələyəm, yazımı pozmaqları mahaldır...
Haqsızlıqdan alışıb yanan olub ürəyim,
Alçaqları unudub, danan olub ürəyim.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 150)

Nizaminin sənətkar şəxsiyyəti, şair məni qarşısında qoyduğu humanist tələblər, bəşəri qaygılar, bədii-estetik ideyalar onun şe’r, sənət və sənətkarlıq haqqındakı görüşlərinə də eyni dərəcədə aiddir. Şair, hər şeydən əvvəl, şe’rdən, sənətdən ictimai-siyasi, fəlsəfi məzmun tələb edirdi. Bədii ədəbiyyat adı zövq, əyləncə vasitəsi deyildir, insanların şüurunu, mə’nəviyyatını cillalayan, saflaşdıran, kamilləşdirən əxlaq və tərbiyə mənbəyidir. İdrakın heç bir sahəsi sənət, poeziya qədər böyük, dəyişdirici qüdrətə, emosional gücə, estetik tə’sirə malik deyildir. Əsl şe’r, sənət milyonlarla insanın qəlbini ələ almağa, onlara həyatın çə-

tin yollarında inam və cəsarət bəxş etməyə, ürəklərdə ümid çırağı yandırmağa, “yoxsula da, şaha da hikmət nuru saçmağa”, “sözə aşiq kəsləri sözlə nəcibləşdirməyə” qadirdir:

Oxumaq istəsə aciz bir nəfər,
Haqq olsun ona bu diləkdə rəhbər.
Əlinə alsın hər ümitsiz kimsə,
Hər dilək, hər ümid gülsün o şəxsə.

(“İsgəndərnamə”, səh. 47)

Şe’rin, sənətin ictimai mə’nası bəşəriyyətə ümid, qüvvət, cəsarət, nikbinlik bəxş etməklə bitmir, o, həm də insan şüurunu, idrakını buxovlayan tərki-dünyalıq, mistika, acizlik, bədbinlik kimi zərərli meyillərə qarşı mübarizə aparmalıdır. Sənət əsəri insanın aqlını, zəkasını, mə’nəvi dünyasını işıqlandırmaqla bərabər, onda həyatdan zövq almaq, özünə hörmət, nikbinlik kimi ali keyfiyyətlər, əxlaqi məziyyətlər tərbiyə etməlidir. Ona yer üzünün əşrəfi olduğunu, ləyaqətlə, şərəflə yaşamaq, haqsızlığa qarşı mübarizə aparmaq üçün dünyaya gəldiyini, hər cür səadətə, xoşbəxtliyə layiq olduğunu başa salmalıdır. O, bilməlidir ki, “sözün argacı şadlıqdır, sevinçdir”. Sənət, xüsusilə köməksiz adamların, dərdə düşənlərin, zülmün, haqsızlığın qurbanı olan qəlbisınıqların, kimsəsizlərin imdadına çatmalı, pənahına, arxasına çevrilməli, dar gündə, ümitsizliyə qapılıanda qolundan tutmalıdır:

Ürəkdən sevinisin hər bir oxuyan,
Zövq alsın fikrimi dərindən duyan.
Hər qəlbi qırığa yeni can olsun,
Hər ağır dərddiyə əl tutan olsun.
Hər xəstə ürəyə göstərsin şəfqət,
Hər bağlı qapını açsın bu sənət.

(“İsgəndərnamə”, səh. 47)

Şe'r, sənət qarşısına qoyduğu bu nəcib vəzifəni, ictimai-estetik funksiyanı ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün həyatı, varlığı düzgün əks etdirməli, həqiqətə, bədii gerçəkliyə sadıq olmalıdır. Sənət “hər şeyin əksini doğru göstərməlidir”, sənətkar “yalanlar arxasınca getsə, əyri pərdə kimi baş-ayaq çalar”. Həqiqətdən uzaq olan sənət əsəri “millətlər yanında doğru sayılmaz”, heç vaxt oxucuların rəğbətini, hörmətini qazana bilməz.

Doğruluq sənətin zinətidir, onun ictimai çəkisini, məzmun və mündəricəsini, əxlaqi-etik tə'sirini yüksəldən əsas kriteriyalardan biridir. Şe'r, sənət daha çox bu yolla dünyada şöhrət qazanmış, milyonların şüuruna yol tapmış, özünün idrakı, tərbiyəvi əhəmiyyətini nümayiş etdirmişdir. Həqiqət acı olsa da, ona sadıq qalmaq, “hər şeyin əksini doğru göstərmək”, real vəziyyətə uyğun şəkildə təsvir etmək lazımdır. Sənət və sənətkar üçün bu çox vacib şərt, ümdə vəzifədir. Kim bu yoldan kənara çıxırsa, həm özünü, həm də poetik fikri hörmətdən salır:

Qələmə gərəkdir elə söz almaq,
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq.
Parlaq inci kimi düzülən sözlər,
Ağıla sığmasa yalana bənzər.
Doğruya azacıq bənzər yalan
Yaxşıdır yalana bənzəyən doğrudan.

(“İsgəndərnamə”, səh. 58)

Şe'r, sənət heç vaxt həqiqətdən qaçmamalıdır, zülmü, haqsızlığı ifşa etməkdən, zalımın əməlini üzünə deməkdən qorxmamalıdır. Yalan, ağıla, şüura sığmayan mə'nasız fikirlər sənətin ictimai siqlətini, bədii tə'sirini, tərbiyəvi funksiyasını aşağı salır, onu bayağılaşdırır, şit və məzmunuz söz yığınınına çevirir, estetik gözəllikdən məhrum edir. Düz söz, doğru fikir sənətkarın el içində, ariflərin, söz sərraflarının yanında başını ucaldır, hörmətini, izzətini artırır, ona əbədi yaşamaq hüququ qazandırır:

Söz canlı olanda abi-həyattək,
Hər bir mümkün şeyi cayızdır demək.
Var doğru yazmağa, madam ki, imkan,
Neçin gəlsin gərək ortaya yalan?
Qiyətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğru danışan möhtəşəm olar.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 47)

Sənətin qarşısına yüksək ictimai-əxlaqi tələblər qoyan, poetik sözü “iki dünyanın xəzinəsi” adlandırılan Nizami onunla alver edən, şe'ri, poeziyanı pula, mənəbə satan şairləri bəşəriyyətin düşməni hesab edir, vicdan oğrusu, sənət dəllalı adlandırır, məsləkəni bir qarın çörəyə dəyişən, mənliyini, ləyaqətini itirmiş alçağa, hətta “alçaqların alçağına” bənzədirdi, onları hər yerdə acı kinayə, nifrətlə ifşa edirdi. Şairə görə, həqiqi şe'r, söz sənəti əvəzsiz ne'mətdir, “dünyanın naxışı”, “qızıl yatağı”, “həyatdan gözəl”, “kainatın gözü”, “yer üzünün incisi”, “eşqin lüğətində öz canımız” olan sözün qiyməti yoxdur, onu heç bir şeylə dəyişmək, əvəz etmək olmaz. Çünki: “Söz hər yerdə hakimdi, hamıdan baş odur, dünyanın sərəvətidir, qaş-daş da odur”. Kim bunu başa düşmürsə nadandır, sənətin ülvü, pak, əlçatmaz sirlərindən xəbərsiz qafildir. Belə adamların sənətlə, “şahlıq dərəcəsinə dayanan” poetik sözü “zəfər bayrağı” hesab edən, “kəlamı dillərdə nəğməyə dönən”, əqidəsini, “məsləkini sözlə möhürləyən ərlərlə”, söz sərrafları ilə bir yerdə oturub durmağa, əllərinə qələm almağa, özlərini şair, sənətkar adlandırmağa heç bir haqqı, hüququ yoxdur:

Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır,
Cantək əzizliyi bəlkə bundadır.
Gör dünyada necə fərsiz insan var,
Bir quru çörəyə canı satırlar.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 46-47)

Buradan çıxış edərək, Nizami sözün müdafiəsinə qalxır, onun məzmun və mündəricəsini araşdırır, geniş, hərtərəfli tərifini verir, mənşəyi, idrakı, tərbiyəvi əhəmiyyəti, ictimai-əxlaqi funksiyası, əzəməti, poetik gözəlliyi, şüurun, mə'nəviyyatın inkişafında rolu, əbədiliyi haqqında son dərəcə maraqlı, ibrətamiz fikirlər söyləyir, şair və şairlik ləyaqəti problemlərindən söhbət açır. "Polad kimi bərkit qızıl sözü sən, salsın söz sikkəsi pulu qiymətdən" deyən şair sözü "varlıq səhifəsinin əvvəli", "cahanın cilvələnən ilk gözəli", "insanlığın şərəfi", "insanın əzəli və əbədi sirdaşı", "könül bağçasının meyvəsi", "düşüncənin münisi", kamalın, zəkanın ifadəçisi, təfəkkürün, insan mə'nəviyyatının güzgüsü, real gerçəkliyi kimi qiymətləndirir, "varlığın gözəl övladı", balası adlandırır və həm dövrünün, həm də özündən sonra gələcək şairlərə bu övladın qədrini bilməyi, onu göz bəbəyi kimi qorumağı tövsiyə edir:

Sözdür həm təzə şey, həm də köhnə şey,
Sözdən bəhs edilir zaman-zaman hey.
Varlığın anası doğmamış, inan
Sözdən gözəl övlad, şahiddir cahan.

(“Yeddi gözəl”, səh. 43)

Şübhəsiz, Nizami sözdən, onun mə'na gözəlliyindən danışanda, varlığını böyük məhəbbətlə vəsf edəndə, hər şeydən əvvəl, şe'rin, sənətin poetik qanunlarına, bədii yaradıcılığın ümumi nəzəri-estetik prinsiplərinə əsaslanır. O, sözün ləyaqətinə, ictimai məzmununa heç vaxt hərfi mə'nada yanaşmır, onu şe'rin, sənətin əsası, reallıq vasitəsi, bədiiyin və estetik gözəlliyin vacib şərti, tərkib hissəsi kimi qavrayır, dərk edir. Şair göstərir ki, söz sənətkarın əlində əvvəlki çəkisini dəyişir, yeni mə'na, məzmun çalarları kəsb edir, təzə fikirlərlə zənginləşir, qiymətli dürrə, gövhərə, insanı ovsunlayan sehrə dönür, poetik vüs'ət qazanır, "dirilik suyuna", "hikmət çeşməsinə", estetik gözəllik mənbəyinə çevrilir, əbədiliyə qovuşur.

Yaxşı, kamil sənət əsəri təkcə öz zəmanəsinin deyil, həm də gələcək nəsillərin malı, sərvəti olmalıdır. Buna görə də sənətkar bəşəriyyət üçün elə bir yadigar qoyub getməlidir ki, üstündən illər, əsrlər gəlib keçsə də, tərəvətini, poetik gözəlliyini, idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməsin. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dünyada hər şey məhv olub getsə də, şe'r, sənət mülkü həmişə abad qalır, həyatın heç bir qəzası, tufanı ona tə'sir göstərə bilmir. O ölməzdir, əbədidir:

Söz verər bakirə hekayətləri,
Təzə namələri, rəvayətləri.
Tanrı yaratmışsa hər nə, yaxşı bax,
Sözdən başqa bir şey yaşamayacaq.
İnsanın qalacaq sözü yadigar,
Yeldir yerdə qalan başqa hər nə var.

(“Yeddi gözəl”, səh. 43)

Nizami sözün qüdrəti ilə şairlik ləyaqəti anlayışını vəhdətdə götürür, birinin digəri üçün əsas şərt, vasitə olduğunu göstərir. Şairlər öz poetik dühaları ilə sözə yeni nəfəs, can verdiyi kimi söz də onu yaradan, göylərə qaldıran sənətkara şan-şöhrət, əbədiyyət bəxş edir, adını həmişəlik tarixə salır. Şairlik sənəti müqəddəs sənətdir. Şairlik ləyaqəti hər sənətkara nəsib olmayan xüsusi keyfiyyətdir, böyük poetik iste'dad, mə'nəvi dəyanət, mərdlik nişanəsidir. "Sözü nadir, sözə qadir şairlər ərşin bülbülləridir", onlar hər cür "hörmətə, tə'rifə layiqdirlər". Öz sözüne, qələminə qiymət qoyan, şairlik ləyaqətini qorumağı bacaran sənətkarın məqamı çox yüksək, ucadır, ən ali adamlar, hətta fələklər belə bu cür sənətkarın qarşısında baş əyməyə, ona ehtiram göstərməyə məcburdurlar:

Fələyə baş əydirər şairlərə qulluğu,
Rəva görməz onlara köləliliyi, qulluğu.
Nəfəsini canında duyar hamı şairin,

Dildə dönər nəğməyə hər kəlamı şairin.
Mə'mardır - sözləriylə heykəl yonan sənətkar,
Şair - adı dillərə uçub qonan sənətkar.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 49-50)

Nizaminin nəzərində şairlik ləyaqətinin əsas şərtlərindən biri və başlıcası orijinallıqdır, yeni söz, yeni fikir söyləmək bacarığıdır. Həqiqi sənətkar, söz ustası heç vaxt yaradıcılıq aləmində işlənmiş, tapdalanmış yolla getməməli, köhnə kəlam sahiblərinin dediklərini kor-korana təkrar etməməlidir. Əks təqdirdə o, nə qədər sə'y göstərsə də, sənətin uca, yüksək zirvəsinə qalxa bilməz. Çünki təqlidçilik, məddahlıq istər-istəməz şe'rin, sənətin ictimai məzmununu, tərəvətini, estetik gözəlliyini, tə'sir qüvvəsini öldürür, onu bayağılaşdırır, gözdən salır. Xüsusilə sənətkar şairin ləyaqətini alçaldan mədhiyyəçilikdən, hər yerindən duran hakimə, başları boş, zülm yuvası olan, “zəli tək qan sormaقدan ləzzət alan”, “tacir təbiətli” şahlara, hökmdarlara şit tə'riflər yazmaqdan uzaq olmalı, onlara xidmətdən qaçmalıdır. Çünki şe'rin, sənətin abad, gözəl sarayı həmişə “məddahların ucbatından hörmətini itirir”, “viran qalır”, bada gedir, saxta fikirlərin, qondarma, bayağı təsvirlərin ucuz qurbanı olur:

Saxta, boyalı sözlə ismət qalmaq sözdə,
Şair qəlbim dözməyir, yanıb qovrulur közdə.
Ürəyin meyvəsini can verib almaq olar,
Çörək üçün qaş-daşı ayağa salmaq olar?!
Ey fələk, qoy dolassın xəyalı çaşdıranlar,
Açılmaz düyün kimi sözü dolaşdıranlar.
Oğrular ucbatından puç görürəm mən onu,
Söz kələfi dolaşib, qurtar düyündən onu.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 50)

Əsl şair, sənətkar təzə, “bakir söz incisi” tapmaq üçün hər gün dənizə baş vuran qəvvəsa oxşamalıdır, “köhnə mə'dəndən

qiymətli qızıl” da olsa götürməməlidir, sözün dürrünü, gövhərini “yeni dəryadan yıgıb” üzə çıxartmalıdır, yeni “seçilmiş xəzinələr açmalı”, “çox gövhər yaradıb, incilər saçmalıdır”.

Sənətkar təkəcə orijinal fikir, ideya sahibi olmaqla kifayətlənə bilməz. O, həm də yaradıcılığında təzə poetik vasitələr, “ən yeni üsullar aramalı”, “kəlamını yeni nəğmələrlə başlamalıdır”. Başqalarının fikrini, ağıl, idrak, poetik istə'dad sahiblərinin dediklərini hamı təkrar edə bilər, “meymun da yamsılar, bu deyil hünər, bulanlıq suda da ulduz görünər”. Buna görə də ancaq orijinal fikir, təzə söz deməyi bacaran sənətkarları dərin idrak sahibləri, aqil insanlar əziz tutur, hörmətlərini saxlayırlar. Bir sözlə:

Keçmişlər deyənə eləmə təkrar,
İnciyə, bax, iki dəlik açmazlar.
Ancaq sözü sözə bağlamaq üçün,
Bə'zən, nə eybi var, təkrar da mümkündür.
Ən yeni ustasən sən bu sənətdə,
Köhnələr izində getmə, əlbəttə.

(“İsgəndərname”, səh. 44)

Nizami şairlik ləyaqəti problemindən danışarkən ilham və istə'dad məsələsinə də toxunur və bunu yaradıcı sənət üçün vacib poetik şərtlərdən biri kimi qiymətləndirir. Bədii söz, kəlam şairin, sənətkarın ürəyinin meyvəsi, idrakının nuru, “doğma balası, övladıdır”, bu övladın atası, himayədarı isə ilhamdır, istə'daddır. İlham şairin, sənətkarın təkəcə “doğma balası, övladı” deyildir, həm də bütün ömrü boyu onun ən yaxın həmdəmi, sirdaşı, sədəqətli yol yoldaşdır. Tənha gecələrdə, tək qalanda, ürəyi sənət eşqi ilə, yazıb-yaratmaq həvəsilə alışıb yananda, tərəddüd içində çırpınanda, fikri, xəyalı dara düşəndə onun arxası, müdrik məsləhətçisidir. Heç vaxt sahibinə xəyanət etməyən e'tibar, mə'nəvi istinadgah timsalı, gecə-gündüz çalışmağa, Fərhad kimi külünglə dağ yarmağa çağıran, həvəsləndirən ümid və inam

mənbəyidir:

Hər sözümlə, kəlməmə ürək qanı hopubdu,
Ciyərimin qanından qığılımlar qopubdu.
Sözümlə sirdaş kimi ürəyimi açanda,
Fikrimlə, xəyalımla məsləhətə qaçanda,
Dedi ilham pərisi: “Hazıram, nə desən.
Elə borca giriş ki, qaytara da biləsən”.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 53)

Sənətkar məhz iste'dadın və ilhamın qüdrəti hesabına “göv-
hər dəfinəsinə yol açır”, “söz tişəsi göyün dəbilqəsini deşir”, ka-
inatın və insan qəlbinin ən gizli sirlərini kəşf edir, “dünyanın ay-
nasına sığal çəkir”, aləmi işıqla, təfəkkür, mərifət nuru ilə dol-
durur. Dünyaya böyük sənətkarlar, yeni söz ustadları da ancaq
iste'dadın, ilhamın hesabına gəlir, geniş şöhrət qazanır. Ümu-
miyyətlə, hər bir ölməz şair, poetik fikir sərrafı həmişə təzə,
orijinal iste'dad nişanəsidir və onun varlığından, qüdrətindən
xəbər verir. İlhamın atı “Cəbrayıl qanadlıdır, o aydan da, günəş-
dən də öc almağa” qadirdir. İlham, iste'dad həm də sənətin, po-
etik fikrin mayası, əsasıdır:

Söz, sənət eşqilə çırpınan ürək,
Alır sirdaş kimi ilhamdan kömək.
Düşüncəm beynimin qızıl qanından
İncitək incə söz alırdı hər an.
Çünki gizlində bir ilhamçım vardı,
Mənimlə örtülü söz danışardı.

(“İsgəndərnamə”, səh. 415)

Nizaminin nəzərində şairlik ləyaqətinin ümdə şərtlərindən
biri də bədii xəyal, romantikadır. Şe'rin, sənətin əsasında həyat,
real varlıq, insanın mə'nəvi dünyası dayansa da, o, daha çox ya-
radıcı təfəkkürün, bədii təxəyyülün, poetik idrakin məhsuludur.
Şairin öz sözlərilə desək: “Həqiqət gözüylə xəyalə varsan, hər

şeydə varlıqdan nişan taparsan”. Bu hökm şairin həm öz dövrü,
həm də bu gün üçün böyük elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir və
Nizaminin şe'rin, sənətin mənşəyinə, varlığına açıq-aşkar realist
mövqedən, realist estetikanın tələblərinə uyğun bir şəkildə ya-
naşdığını, bədii yaradıcılığın ictimai-tərbiyəvi rolunu düzgün
qiymətləndirdiyini göstərir.

Nizami belə hesab edirdi ki, yaradıcı sənətkar ancaq bədii tə-
xəyyülün, “dünyanı başdan-başa dolaşmağa”, sonsuz fəzalarda
qanad gərməyə qadir olan romantik xəyalın gücü ilə dərin
mə'naya, böyük poetik tə'sirə malik əsərlər, poeziya inciləri ya-
rada bilər. Şairin, sənətkarın “sonsuz həyəcanlarına qanad verib
uçuran” əsas poetik amillər iti zəka, nurlu xəyal, romantikadır:

Ağlın iti nəzəri seyrə daldı hər yanı,
Dolaşdı başdan-başa zirəklilə dünyanı.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 41)

Bədii xəyaldan, romantik vüs'ətdən məhrum sənət əsəri, po-
eziya nümunəsi öz-özlüyündə nə qədər aktual mövzuya, ictimai
məzmunə malik olursa olsun, qəlbləri ələ almağa, oxucunun
ürəyini ehtizaza gətirməyə qadir deyildir. Əsl şair, sənətkar “ağ-
lın iti nəzərilə hər yanı seyrə dalır”, “dünyanı ayaqla yox, başla
dolaşır”, bədii təxəyyülün, romantik xəyalın köməyi ilə “ayaq-
dəyməz yerlərə yol açır”, “hünərini sözün güzgüsündə canlan-
dırır”, əks etdirir:

Əfsanə dəhlizi dar olsa əgər,
Sənətin sözü də yolda ləngiyər.
Gərək söz meydanı gen olsun müdam,
Atını dördnala səyirtsin ilham.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 48)

Romantika, poetik xəyal şairin, sənətkarın könlünü, ilhamını
həmişə rıqqətə gətirir, “həyəcandan, təlaşdan nəfəsini tükən-

məyə, ləngiməyə” qoymur, “fəzalara uça da”, “göyləri fəth et-sə də”, ağıla, təfəkkürə söykənir, təvazökarlığını, bədii kriteri-yanı itirmir, gücünü, qüdrətini yerdən, torpaqdan alır. “Kiçik bir arpadan gövhər yaradır”, “bir sədəfdən on sədəf” düzəldir, “gö-yün sehrlı mücrüsündən” ələ düşməz incilər toplayır. Yüksək bədii xəyalə, romantik təxəyyülə malik şair, sənətkar ən adi, ki-çik mövzuya belə qol-qanad verməyə, onu göylərə qaldırmağa, gözəl, əlvan boyalarla vəsf etməyə qadirdir. Belə sənətkarların sinəsi, qəlbi misilsiz, parlaq söz inciləri ilə dolu olur. Onlar bu incilərdən ən yaxşılarını seçir və ölməz sənət abidəsi yaradırlar:

Düşüncənin köhləni döner yelə yollarda,
Fələyin bədöy atı yortar belə yollarda.
Göyə meydan oxusun qanad çalan sözlərin,
Bu dünyanın könlünə ətir saçan sözlərin.
Gözəl çoxdu hicabda, sevmə hər gözəli sən,
Seç özünə misilsiz gözəllər gözəli sən.
Tapdığın hər incini sinənə taxmaq nədir?
Ondan gözəl incilər axtar ki, sinəndədir.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 51)

Şe’rin, sənətin poetik gücü, tə’siri oxucuya gözəl, romantik hisslər bəxş etməklə, “qanad çalan sözlərilə göyə meydan oxu-maqla” bitmir. O, həm də lazım gələndə insanı göylərdən yerə endirməyə, onu real həyatın, cəmiyyətin ən ümdə qayğıları fo-nunda, bütün arzu və ehtiyacları ilə birlikdə təsvir etməyə qadir-dir. Bədii sözün gücü, qüdrəti, tə’sir dairəsi son dərəcə geniş, sonsuzdur. O, insanın şüuruna, mə’nəvi aləminə müxtəlif istiqə-mətlərdən tə’sir göstərməyə, onun təxəyyülünü, hiss və duyğularını istədiyi səmtə yönəltməyə qabildir. Ümumiyyətlə, böyük sənətkarlar təsvirin xarakterinə, ictimai-əxlaqi mahiyyətinə uy-ğun olaraq oxucunun ruhunu, iradəsini ələ almaq, onu bütün var-lığı ilə sənətin, poetik sözün əsirinə çevirmək, istədiyi vaxt gül-dürmək, istədiyi vaxt ağlatmaq bacarığına malikdirlər. Nizami

sənətə xas olan bu ali xüsusiyyəti öz yaradıcılığı fonunda şərh edərək yazırdı:

Bağçada, söyləyin, hansı qızılgül
Görmüşdür mən kimi xoş səslı bülbül?...
İstəsəm, hər kəsi mən güldürərəm,
Bə’zən də gözlərdən gülab çəkərəm.
Hər kimi buludtək ağlatsam, yəqin,
Günəştək güldürərəm, qoymaram qəmgin.
Şe’r dövlətindən əldə var kəsər,
O, bə’zən ağladar, bə’zən güldürər.

(“İsgəndərname”, səh. 39)

Nizamiyə görə, şe’rin, sənətin əsasında tək cə bədii xəyal, ro-mantika deyil, həm də dərin bilik, elmi təfəkkür, ağıl, kamal da-yanmalıdır. Şair, bədii söz ustası böyük iste’dadla, poetik təxəy-yüllə yanaşı, eyni zamanda yüksək idrak, düşüncə, fəlsəfi zəka sahibi olmalıdır, dövrünün nəzəri biliklərinə hərtərəfli yiyələ-nməli, “idrakın, kamalın xəncərini” heç vaxt öz qınında saxlama-malı, pas atmağa qoymamalıdır. “Ağıl-kamal güzgüsü ülviyyətə bağlıdır”. Kamal yaradıcı şəxsiyyətin, poetik təfəkkür sahibinin ali xüsusiyyəti, tükənməz malı, dövlətidir. O, həmişə bu dövlə-tə arxalanmalı, ondan qüvvət almalıdır.

Sənətkar həm də gecəni gündüzə qatıb axtarışlar aparmalı, əbədiyyətin sirlərini, “dünyanı, bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı yaxşıca öyrənməli”, daim elmi idrakın qapısını döyməlidir, bu yolda hər cür çətinliyə, zəhmətə qatlaşmalı, alın təri axıtmalıdır. Nizami özü məhz bu cür sənətkarlardan biri olduğu üçün iftixar-la deyirdi:

Dünyada boşuna keçmədi ömrüm,
Yeməkdən, içməkdən başqa iş gördüm.
Hər gecə biliyə qapı açmadan
Başımı yastığa qoymadım bir an.

(“İsgəndərname”, səh. 41)

Bədii yaradıcılığın nəzəri-estetik prinsiplərindən danışarkən Nizami mövzu seçmək və onun üzərində işləmək məsələsinə də böyük əhəmiyyət verir və bunun sənət üçün çox vacib şərtlərdən biri olduğunu göstərir. Nizamiyə görə, sənətkar qələmə almaq istədiyi mövzu, həyat materialı üzərində dərinlən, ətraflı düşünməli, yaradıcı təxəyyülün süzgəcindən keçirdərək ona yeni bədii ideya-məzmun verməli, saf-çürük etdikdən sonra işə başlamalıdır. Üzərində işlədiyi həyat materialını poetik cəhətdən tam kamilləşdirdikdən, əsl mə'nada sənətin dilinə çevirdikdən sonra ortaya çıxartmalıdır. Çünki ancaq geniş yaradıcılıq axtarıqlarının məhsulu olan, dönə-dönə ölçülüb-biçilmiş, yüksək poetik istə'dadın, ağır zəhmətin məhsulu olan sənət əsərləri xalqa fayda verər, heç vaxt gözəlliyini itirməz, əsrlər boyu təzə və orijinal qalar. Daha doğrusu: elə əsərlər yazmaq lazımdır ki, təkcə adi oxucu deyil, həm də aqil adamlar, söz sərrafları bəyənsin, təqdir etsin:

Oxuyan bəyənib afərin desin,
Ariflər, alimlər ona gülməsin.

(“Yeddi gözəl”, səh. 31)

Nizami mövzu və onun bədii həlli haqqındakı mülahizələrində tarix və sənət-tarix və poeziya probleminə toxunur və ictimai şüurun bu iki forması arasındakı elmi fərqi əsasən düzgün müəyyənləşdirir. Şair göstərir ki, həqiqi sənətkar qələmə aldığı tarixi hadisələri və tarixi qəhrəmanların fəaliyyətini olduğu kimi nəzmə çəkməməlidir. Belə olsaydı, adi tarixçi ilə yaradıcı şəxsiyyət olan şairin, sənətkarın arasında heç bir fərq olmazdı.

Vaxtilə dahi yunan filosofu Aristotel tarix ilə poeziyanı bir-birindən ayıran əsas prinsipləri şərh edərkən yazırdı: “Şairin vəzifəsi həqiqətən olub-keçənlərdən deyil, ola bilən şeylərdən, daha doğrusu, ehtimala və ya zərurətə görə mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs etməkdir. Məhz tarixçi və şairi bir-birindən fərqləndirən o deyil ki, biri vəznlərdən istifadə edir, o biri isə et-

mir: Herodotun əsərlərini nəzmə çəkmək olardı, bununla belə, onlar vəznlə də, vəznətsiz də yenə tarix əsəri olaraq qalardılar; onları fərqləndirən budur ki, birincisi həqiqətən olub-keçənlərdən, ikincisi isə - mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs edir. Buna görə də poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddidir: poeziya daha çox - ümumidən, tarix - xüsusidən bəhs edir”.¹

Nizami də tarix və poeziya problemlərini araşdırarkən təxminən Aristotelin fikirlərinə yaxın bir nəticəyə gəlir. Şair bütün poemalarında dönə-dönə qeyd edirdi ki, o, heç vaxt tarixə olub keçənləri təkrar etmək üçün müraciət etməmişdir. Tarixlə poeziyanı, bədii sənəti eyniləşdirmək olmaz, çünki bunlar özünə-məxsus qanun və prinsipləri ilə seçilən, biri digərindən əsaslı şəkildə ayrılan təfəkkür sahələridir. Tarix elmi idrakın, poeziya, sənət isə bədii idrakın, daha çox poetik təxəyyülün məhsuludur.

Tarixi faktlar, böyük şəxsiyyətlərin həyatı sənətkar üçün öz hikmətlə dolu düşüncələrini, ictimai, əxlaqi, fəlsəfi ideallarını əks etdirmək üçün əsas istinadgah, bədii fon, çıxış nöqtəsi olmalıdır. O, tarixdən əldə etdiyi yüz faktdan, hadisədən ancaq birini, həm də ən vacibini seçməli, poetik xəyalın, bədii təfəkkürün gücü ilə ətə-qana doldurmalı, ona həyat işığı, canlı nəfəs verməlidir, “beyninin, qanının çeşmələrindən süzülüb gələn” ən inçə kəlamlarla bəzəməli, “qabığı ataraq, məğzini götürməli”, “hansı pərdədə doğru bir söz görse”, onu şe'ri ilə bəzəməlidir. Quru, mə'lum detalları, “vaxtilə bilicilərin dediklərini” sadəcə təkrar etmək əvəzinə, “söz mülkündə yeni büsat” qurmalıdır. Bununla yanaşı, şairin, sənətkarın qələmə aldığı fakt, detal həm tarixi gerçəklilyə, həm də bədii həqiqətə uyğun olmalıdır, dövrün koloritini təhrif etməməlidir:

Ən doğru sözlər ki, oyadır maraq,
Tarixdən onları bir-bir alaraq

1. Aristotel. Poetika, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1974, səh. 63.

Düzdüm dastanıma, əsər yaratdım,
Ağla sığmayı bürbütün atdım.
Seçdim hər düzümdən bir inci, gövhər,
Vurdum bu gərdəyə yaraşlıq, zivər...
Şe'rimdən atsaydım bəzəkli donu,
Azacıq zəhmətlə yazsaydım onu,
Bu böyük fəhəhin sərgüzəştindən
Bir varaq yazmaqla bitirərdim mən.

(“İsgəndərnamə”, səh. 54-55)

Nizaminin nəzərində bədii yaradıcılıq ən çətin, mürəkkəb bir sənətdir. Onun yolu həm şərəflidir, həm də məşəqqətlərlə doludur. Yaxşı əsərlər, sənət nümunələri ancaq ağır zəhmətin, zəhni əməyin və saysız-hesabsız daxili iztirabların hesabına yaranır, meydana çıxır. Şe'r, sənət, sözün əsl mə'nasında, böyük qəhrəmanlıq, fədakarlıq tələb edən bir prosesdir. Bu mə'nada sənətkar hər cür əzab-əziyyətlə qatlaşmağı bacaran mətin, cəsur bir şəxsiyyətdir. O, dərin zəka, parlaq istə'dadla yanaşı, həm də böyük mətanət, dəyanət, iradə sahibi olmalıdır.

Əsl sənətkar söz xəzinəsi kəşf etmək üçün “hər bir çətinliyə tab etməli”, sinə gərməlidir, “dürr üçün qəvvəs tək suya batmalıdır”. “Ürək mə'dənindən gövhər çıxartmaq”, “bir şəb çırağı ələ gətirmək” naminə “beynini, dodağını yaxıb yandırmalıdır”, “odlu düşüncələrdən şama dönməli, gecə alovlanıb gündüz sönməlidir”. Onun “söz mülkündə köhləni qan-tərə batmalıdır”, “mənzili çətin, ayağı qabar olmalıdır”. Başqa yolla az-çox ləyaqətli bir əsər, poeziya nümunəsi yaratmaq mümkün deyildir. Kim bunu başa düşmürsə, “ya söz meydanından birdəfəlik gətməlidir”, ya da “sənət qapısını” həmişəlik bağlamalıdır:

Bu bakir sözləri düşüncə ilə
Olduqca çətindir gətirmək ələ.
Bakir söz tapınca yontulur ürək.
Hər kəsin işimi incə söz demək?

Çoxları saxsını incitək dələr,
Hamamda özünə səsi xoş gələr.

(“İsgəndərnamə”, səh. 41)

Nizami bədii yaradıcılıqla bağlı iztirablardan, mə'nəvi əzablardan söhbət açarkən oxucu və dinləyici probleminə də toxunur. Şair göstərir ki, şe'r, sənətin taleyi, inkişafı təkcə onu yaradan sənətkardan asılı deyildir, onun həm də bədii sözü, poeziyanı dərinləndirən, qiymətləndirməyi bacaran, yüksək zövq, mədəniyyət sahibi olan ağıllı, kamil oxucusu, dinləyicisi, nəsil-dən-nəsilə çatdırmağa qadir xiridarı olmalıdır. Çünki zər qədri zərgər bilər. “Ağac əkdin, mütləq elə yerdə ək ki, yəqin biləsən o bar verəcək”. Yaxşı “alıcı olmasa, gövhər tanınmaz”, qədri-qiyməti bilinməz. “Nadan adamlara şe'r oxumaqdan” sözün dürrünü, gövhərini “dənizə tullamaq min dəfə yaxşıdır, asandır”.

Şe'r, sənət ağır əzabla, əziyyətlə yaranır. Şairin qələmindən çıxan sözlər, sənət nümunələri həmişə eyni dərəcədə qiymətli, müvəffəqiyyətli olmur. Sənətkarlar bütün əsərlərini yaxşı yazmağa can atsalar da, bu mümkün olan şey deyil. Buna görə də şe'r-sənət inciləri arasında istər-istəməz, “yaxşılardan da olur, zəiflərdən də”. Sənətin gizli sirlərindən xəbərsiz nadan oxucu kiçik bir qüsura görə sənətkarın bütün zəhmətini inkar edir, əməyini yerə vurur, onun hər sözünə dodaq büzür, böhtanlar yağdırır. “Söz mülkündən pay almış” aqıl oxucu, əsl sənət xiridarı isə tamamilə başqa yol tutur, dinlədiyi şe'r, kiçik nöqsanlarını üzə vurmur, yerli-yerində ədəblə, mə'rifətlə islah edir. Bununla da sənətkara böyük xidmət göstərir, ona daha yaxşı yazıb-yaratmağa kömək edir, qol-qanad verir:

Əsərimi təmkinlə oxumağa çalış sən,
Düşündükcə fikirdən, düşüncədən alış sən.
Hansı sözü ədəbdən kənar dəyər gözüne,
Poz ki onu yazan kəs əhsən dəyər özünə.

Müdrikliyin bayrağı deyilsə də əsərim,
Yaşatmasın adımı heç bir vədə əsərim.
Ürəyimin qanıyla, bil ki, yazdım onu mən,
Eldən-elə yoxsa ki, yollamazdım onu mən.

(“Sirlər xəzinəsi”, səh. 152-153)

Nizaminin poetik görüşləri sistemində məzmun və forma, onların qarşılıqlı əlaqəsi, daxili vəhdəti məsələsi də mühüm yer tutur. “Nizaminin bu sahədə yürütdüyü fikirlər sənətin ağıl, idrak, elm və fəlsəfə ilə olan münasibətləri haqqında onun fikirlərini tamamlayır. Nizamiyə görə, sənət əsərinin əsas ruhunu təşkil edən onun mündəricəsi, məzmunu, məfkurəsidir. Ancaq o əsərlərin məzmunu oxucuya tez çata bilər və onda dərin təsir oyada bilər ki, məzmunca dəyərli olduğu kimi, bədii ifadə cəhətdən də gözəl olsun. Bədii yaradıcılığın sirri də məhz müəyyən bir məfkurəni oxucuya yüksək bədii şəkildə çatdırmaqdadır”.¹

Nizami sənətin bütün sirlərinə yaxşı bələd olan dahi söz ustası idi. O, öz bədii əsərlərində məzmun və forma gözəlliyinə, fikrin, sözün idraki mənasına, poetik əlvanlığına həmişə xüsusi fikir verir və müasirlərinə də bu yolla getməyi tövsiyə edirdi. Nizamiyə görə, məzmun, mənalı fikir şe’rin, bədii yaradıcılığın əsası, daxili komponentlərindən biri olsa da, hələ öz-özlüyündə sənət deyildir. “Cəvahir sərraflarının gözündə cəvahir kimi qiymətli olan” “hikmətli kəlamlar”, “ölçüsüz, pərakəndə” fikirlər, ancaq “ölçü, qafiyə daxilində”, sözün zivəri ilə bəzəndikdən, “ürəyin yağından işıq, nur aldıqdan”, “başdan-başa gövhərə qərq edildikdən”, yəni müəyyən bədii forma kəsb etdikdən sonra şe’r, sənət adlana bilər.

Sənətkar dərin məzmunlu fikri, kəlamı, ağılın “nemətini süfrəyə düzəndə” onu “əlvan, sayrışan bağın gülləri”, “incə söz çiçəkləri” ilə bəzəməlidir ki, seyrə dalan valeh olsun, “ondan bir

incəlik duysun”. Daha doğrusu: “sən kəlamı bəzə ki, zövq alıb gülsün ürək”. “Əqlin gəliri, dövləti” yalnız əsərə vurulan zinətlə parlamaq bilər. Yaxşı əsərlər, sənət inciləri həm “zahir əhlini” razı salmalı, həm “batil əhli üçün mənalı” olmalıdır. Əsl sənətkarın “gövhər ilə dolu sandıqçasına vurulmuş möhrü gözəl ibarələr”, əlvan boyalar açmalı, üzə çıxartmalıdır. Belə əsərlər, şe’r nümunələri yüksək poetik təsirə malikdir, həm məzmun, həm də forma cəhətdən əvəzsiz sənət nümunələridir:

Hər bir qəlb alan nazlı, incədir,
İpək altındakı bakir qönçədir.
Bir misrası dürdür, bir misrası zər,
Mə’nayla doludur bütün beytlər.

(“Yeddi gözəl”, səh. 309)

Şe’rdə, sənətdə məzmun həm də özünə müvafiq forma tapmalıdır, poetik təsvir, ifadə tərzini fikrin, kəlamın məzmununa, ruhuna uyğun olmalıdır, onu mə’naca tamamlamalıdır. Şairin öz sözlərilə desək: “Hər sözə münasib ölçü gərəkdir”. Sənət əsəri yaradılarda ona elə rənglər, boyalar vurulmalıdır ki, məzmun, ideya təhrif olunmasın, “nəzmin xəyalı süstləşməsin”, öz ictimai-əxlaqi təsir gücünü itirməsin. Sənətkar “can çeşməsinde”, “ağıl, fikir mülkündə yetişən bahara yeni paltar geyindirməlidir”, onun təzə, gözəl olmasına xüsusi fikir verməlidir:

Pozğunluq olarsa ahəngdə əgər,
O səs hara çatar, necə yüksələr?
Bir söz ki, rəng verir gülə, gülşənə,
Hikmətli cavabdır başa düşənə.

(“İsgəndərname”, səh. 612)

Sənətdə məzmun və formanın vəhdəti müəyyən ölçüyə, kriteriyaya tabe olmalıdır. Bədii yaradıcılıqda kriteriyanın pozulması, təsvir və tərənnümdə məzmun və ya formaya üstünlük

1. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Birinci cild, Bakı, 1973, səh. 19-20.

verilməsi mütləq fikrin, ideyanın ictimai-estetik çəkisinə, poetik gözəlliyinə xələl gətirir. Sənətkar bədii əsər yaradarkən ölçü hissini gözləməsə, təsvirlərində, işlətdiyi boyalarda ifrata varsa, “onu həddindən artıq bəzəsə, dastanın üzünə ləkələr düşər”, məzmun və ifadə gözəlliyini itirər. Məzmun da, forma da bir-birinə münasib ölçü, kriteriya daxilində gözəldir, bədii-estetik cəhətdən kamil, məqbuldur. “Kal meyvənin ləzzəti olmaz”, onu yeyənin “boğazını qanadar”. Söz, kəlam da belədir. O, fikrin, idrakın qaynağında bisməsə, yetişməsə, onu üzə çıxartmaq, aləmə yaymaq mə’nasız bir işdir:

Xurma tək dəyməzsə, onu bil yəqin,
Açmaram üzünü söz gəlininin.

(“İsgəndərnamə”, səh. 42)

Nizami sənətdə məzmun, forma gözəlliyindən danışarkən, şe’r və nəzm məsələsinə də toxunur və bunu bədii yaradıcılıqda sənətkarlığın, poetik təsvirin vacib şərtlərindən biri hesab edir. Əsl şair, hər şeydən əvvəl, şe’rlə nəzm arasında ayrıca sərəhəd qoyur, bunlardan birini böyük istə’dadın, poetik təxəyyülün məhsulu, digərini isə daxili iztirablardan uzaq adi peşə hesab edir. Əsl şe’r ustaları “gözəl söz tapmaq üçün daşlardan cəvahir çıxardırsa”, sadə nəzm həvəskarları “saxsı qab deşməklə” məşğuldurlar. Sənətə müqəddəs yaradıcılıq işi, bədii kəşf deyil, tək-cə peşə kimi baxanlar nə yazırsa yazsın, onların əsərləri qafiyələnmiş söz yığımından başqa bir şey deyildir. Belə əsərlərin yüksək söz sənətilə, əsl poeziya nümunələri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur:

Boş, mə’nasız sözlər kimə gərəkdir?
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?
Sözü nəzmə çəkmək asandır, asan,
Gərək söz üstündə sən can qoyasan.

Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 46)

Nizaminin nəzərində məzmun və forma gözəlliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, sənətkar gərək böyük, ibrətətamiz hadisələri, dərin ictimai-əxlaqi problemləri belə az sözlə, qısa, dolğun, lakonik bir tərzdə ifadə və təsvir etməyi bacarmalıdır. İstə’dadlı şair, sənətkar həmişə, hər yerdə sözə qənaət etməli, boş, mə’nasız mühakimələrdən, ibarəbazlıqdan uzaq qaçmalıdır, daha dəqiq desək, “yüz sözün yerində bir kəlmə” qalmalıdır. Həm də bu sözlər öz-özlüyündə qəlb oxşayan, incə, lətif, məlahətli, neş’ə artıran olmalıdır ki, sərraf oxucu onu görəndə bəyənib əhsən desin, ürəkdən təqdir etsin. Ümumiyyətlə, heçiqi şe’rin, sənətin fikir, ideya meydanı geniş, söz meydanı dar olmalıdır. Düşüncədən uzaq söz, yersiz kəlam sənətin ictimai kəsərini, idraki əhəmiyyətini azaldır, onu hörmətdən salır:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bezənsin.
Az sözün incitək mə’nası solmaz
Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz.

(“Leyli və Məcnun”, səh. 65-66)

Nizaminin əsərləri, ümumi yaradıcılığı göstərir ki, o, qədim Yunan, Çin, Hind fəlsəfəsinə, elmi nailiyyətlərinə, bütünlükdə Şərq poetikasına yaxşı bələd olmuşdur. O, şe’rə, sənətə dair mühakimə və mülahizələrində özündən əvvəlki bədii fikrin ən yaxşı, qabaqcıl ən’ənələrinə əsaslanmış və onu yeni elmi-nəzəri müddəalarla zənginləşdirmişdir. Elə buna görə də şair iftixarla deyirdi:

İstərəm elə bir kamil dinləyən,
Şairlik sirrini öyrənsin məndən.

(“İsgəndərnamə”, səh. 24)

Nizami bu gözəl arzusunda yanılmamışdır. Doğrudan da, şairin ölməz ədəbi irsi ondan sonra dərin idrak, bilik mənbəyinə, böyük poetik məktəbə çevrildi. Bütün müqtədir sənətkarlarımız, şe'r, poeziya biliciləri əsrlər boyu dönə-dönə bu məktəbdən dərs almış, sənətin ülvi, əlçatmaz sirlərini öyrənmiş və gələcəkdə də öyrənəcəklər. Mütəfəkkir şair hələ ikinci poeması olan “Xosrov və Şirin”də yazırdı:

Şe'ri oxunanda bu Nizaminin
Özü də hər sözdə görünər yəqin.
Gizlənilib özünü verməzmi nişan
Sənə hər beytində bir sirr danışan?
Yüz il sonra sorsan bəs o hardadır?
Hər beyti səslənər: “Burda, burdadır!”.

(“Xosrov və Şirin”, səh. 362)

Nizami özünə və ölməz sənətinə olan bu inamında tamamilə haqlı idi. Doğrudan da, onun insan zəkasının mö'cüzəsi olan yaradıcılığı, poetik dühası, əlvan söz xəzinəsi əsrlərdən əsrlərə keçərək, bəşəriyyətin əqli-mə'nəvi sərvətinə, idrak, tərbiyə və kamillik məktəbinə çevrildi, əbədi yaşamaq hüququ qazandı. Nizaminin və onun ədəbi irsinin həqiqi varisi olan xalqımızın əzəməti, böyüklüyü və xoşbəxtliyi də bundadır!

MÜNDƏRİCAT

Nizamişünaslığa layiqli töhfə	3
Ön söz	7
Nizami yaradıcılığında insanın mə'nəvi dünyası və bəşəri məhiyyəti	10
Nizaminin dini və dünyəvi görüşləri	67
Nizaminin məhəbbət fəlsəfəsi	139
Nizaminin hökmdar və dövlət konsepsiyası	218
Nizaminin poetik görüşləri	324

Rəssamı Tale Məlik

Yığılmağa verilmiş 04.06.2001
Çapa imzalanmış 12.07.2001
Kağız formatı 84x108¹/₃₂
Hesab - nəşr vərəqi 18,48
Tirajı 500

«Steypk» KM-nin mətbəəsində
hazır diapozitivdən çap olunmuşdur.

H.Cavid prospekti 29.

Əlimirzəyev Xalid Əlimirzə oğlu

Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası
(Monoqrafiya)

Bakı. «Gənclik». 2001.

H.Hacıyev küçəsi 4.